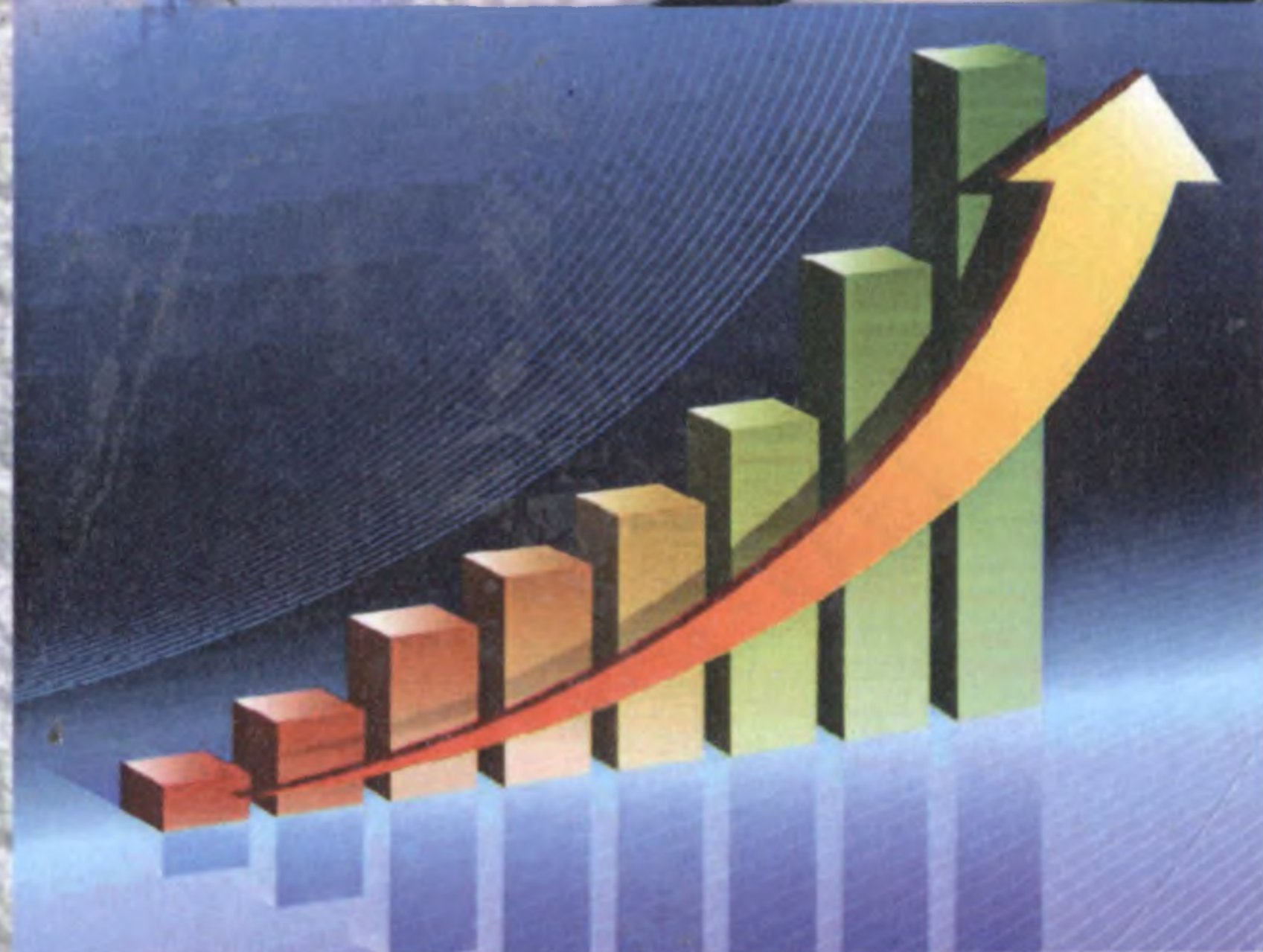
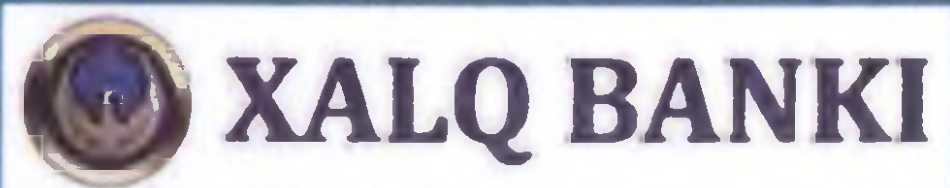

Ш.З.АБДУЛЛАЕВА

O'ZSANOATQURILISHBANK

КРЕДИТ ВА КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИ

336.5
А-15

336.77.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Ш.З. АБДУЛЛАЕВА

КРЕДИТ ВА КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИ

Монография

Тошкент
«IQTISOD-MOLIYA»
2017

PO 5746 4/3

УЎК: 336.7
КБК: 65.262.1

Тақризчилар: *и.ф.д., проф.* **Т.И.Бобоқулов;**
и.ф.н., доц. **Б.Т.Бердиёров**

А 15 Кредит ва кредитлаш амалиёти: Монография / Ш.З.Абдуллаева; – Т.: «Iqtisod-Moliya», 2017. – 368 б.

Мазкур монографияда иқтисодий категория сифатида кредитнинг мазмун-моҳияти, кредит муносабатларининг юзага келиши, уларнинг объектлари ва субъектлари, кредитнинг турлари ва шакллари, кредитлаш жараёнларини ташкил қилиш ва амалга ошириш амалиёти, миқдорларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда маҳаллий ва хорижий амалиёт, тижорат банкларининг кредит сиёсати, кредит портфелининг сифат даражаси, иқтисодиёт тармоқларини кредитлаш хусусиятлари, кредит билан боғлиқ рисклар ва уларни бошқариш масалалари ёритилган. Монография иқтисодчилар, банк ходимлари, илмий тадқиқотчилар, магистрлар, талабалар ва банклар фаолиятига қизиқувчилар учун фойдали бўлиши мумкин.

УЎК: 336.7
КБК: 65.262.1

Монография Тошкент молия институтининг 2017 йил 2 февралдаги Кенгашида муҳокама қилинган ва № 6/10.7-сонли қарор билан нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-13-660-1

© Ш.З.Абдуллаева, 2017
© «IQTISOD-MOLIYA», 2017

КИРИШ

Бозор муносабатларининг муҳим категорияларидан бири кредит бўлиб, унинг иқтисодий моҳиятини чуқур англаш ва кредит муносабатларини ташкил қилиш тамойиллари ва талабларига риоя қилиш, мамлакатда мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Кредит ва кредитлаш жараёнлари тўғрисида кўп тадқиқодлар олиб борилишига қарамасдан, бугунги кунда ҳам иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳияти, унинг турлари, шакллари, миқдорларни кредитлаш жараёнини ташкил қилиш масалаларида турли ёндашувларга дуч келамиз. Бизга маълумки, кредитлаш жараёни тижорат банкларининг муҳим фаолият йўналишларидан бири ҳисобланиб, бу механизмдан самарали фойдаланиш банкларнинг молиявий барқарорлигига бевосита таъсир кўрсатади. Бу, ўз навбатида, тижорат банкларининг кредитлаш механизмини доимий таҳлил қилиб, такомиллаштириб боришни тақозо қилади. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелдаги «Банк ва банклар фаолияти тўғрисида»ги қонунида кредит бериш операцияси банкларнинг асосий фаолият тури эканлиги бўйича меъёрнинг белгиланганлиги банклар фаолиятининг самарадорлиги ва ликвидлилигини таъминлашни, бунинг учун эса, авваламбор, банкларнинг кредит сиёсатини аниқ ва пухта ишлаб чиқиш ҳамда унга амал қилишни талаб этади. Банклар оладиган даромадлар, уларнинг актив операциялари натижасида, асосан кредит операциялар туфайли вужудга келиши банклар томонидан кредит сиёсатини оқилона танлаш ва ўтказишни тақозо қилади.

Банклар томонидан миқдорларга ажратилган кредитлар, бир томондан, иқтисодий субъектлар учун зарурий ҳолларда вақтинча юзага келган молиявий қийинчиликларни ечишда ёрдам берувчи муҳим манба ҳисобланса, иккинчи томондан эса, банклар амалга оширадиган операциялар ичида энг кўп фойда берувчи жараён ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида банк тизимидаги амалга оширилган ислохотлар уларнинг мамлакат иқтисодиётидаги ролини кучайтиришга, банкларнинг капиталлашув даражасини оширишга, иқтисодиётнинг реал секторини кредитлаш кўламларини кенгайтиришга ҳамда кўрсатилган хизматлар сифатини яхшилашга имконият яратди. 2016 йилда тижорат банклари активлари ва пассивлари жами капиталининг ҳажми 2005 йилга нисбатан тегишли равишда 5,5 ва 5,4 бараварга ҳамда иқтисодиётнинг реал секторига йўналтирилган кредит қўйилмалари эса 5,2 бараварга кўпайди.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида республикада тижорат банкларининг кредитлаш механизмини таомиллаштириш айрим банкларда муддати ўтган кредитларнинг жами кредит қўйилмалари ҳажмидаги

салмоғини камайтириш, кредитларнинг банк активлари умумий ҳажмидаги салмоғини оширишда муҳим аҳамиятга эга.

Банкларда кредитлаш жараёни мазкур жараёнларни ташкил қилувчи ва уни кредитлаш тамойиллари бўйича тартибга солинишини белгиловчи элементлар мажмуасидан ташкил топади. Мазкур монографияда кредитнинг иқтисодий моҳияти, турлари ва шакллари, банкларнинг кредит сиёсати ва кредитлашни амалга ошириши, миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш асосида кредит ажратиш, кредит рискларини минималлаштириш каби масалаларга эътибор қаратилган.

Мазкур монография иқтисодчилар, банк ходимлари, илмий тадқиқодчилар, магистрлар, талабалар ва банклар фаолиятига қизиқувчилар учун фойдали манба бўла олади, деб ўйлаймиз.

I БОБ. КРЕДИТ – ИҚТИСОДИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

1. Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳиятига назарий қарашлар

Бизга маълумки, аксарият ҳолларда пул маблағларига кредитларни, корхоналарнинг ҳисобварағдаги маблағларини ва нақд пулларни, айланма маблағларини ва молиявий ресурсларни киритадилар.

Бир қарашда бу иқтисодий категорияларнинг ташқи томондан асоси қиймат бўлганлиги билан, уларнинг ички хусусиятлари жуда хилма-хил ва бир-бирига ўхшамайди. Барча пул маблағлари ҳам ўз-ўзидан кредит бўлавермайди. Пул маблағлари кредитга айланиши учун у кредитга хос бўлган хусусиятларни ўзида акс эттириши ва кредит бажарадиган функцияларни бажара олиши лозим. Одатда, кредитга барча пул маблағлари эмас, балки юридик ва жисмоний шахсларнинг ўз эҳтиёжидан ортиқ бўлган бўлган пул маблағлари айланиши мумкин. Вақтинча бўш турган пул маблағларининг кредитга айланишида муҳим бўлган яна бир жиҳати, бўш пул маблағларининг ҳаракатсиз туришининг олдини олиш ва даромад олиш мақсадида уларни бошқа субъектларга вақтинча фойдаланишга бериб туриш ҳисобланади. Шу сабаб, аксарият ҳолларда классик қарашларда кредитга вақтинча бўш турган пул маблағларини маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттиради, деган таърифни учратишимиз мумкин. Кредит муносабатларининг хусусияти шундаки, у доимо икки томонлама (кредитнинг замонавий турларида баъзида уч томонлама) муносабатларни ифодалайди, яъни у нафақат маблағнинг эгаси бўлган кредитор, балки маблағни кредитга олувчи томон зиммасига ҳам маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларни юклайди ҳамда шу ва бошқа яна қатор ўзига хос жиҳатлари билан кредит бошқа иқтисодий категориялардан фарқ қилади.

Кредит ёрдамида қарз олувчининг молиявий-иқтисодий ҳолати, ишлаб чиқариш жараёнларининг узлуксизлиги таъминланади, кредит ишлаб чиқариш ва муомала жараёнларининг самара-дорлигини оширишга, ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган товар моддий бойликлар, турли машина ва механизмларни сотиб олиш, истеъмолчилар маблағлари етарли бўлмаган шароитда бошқа ҳар хил тўловларни амалга оширишга молиявий замин яратади. Кредит хўжалик субъектлари фаолиятида айланма маблағлар айланишида юзага келадиган маблағлар етишмовчилиги ва айланма маблағлар айланишида юзага келадиган узилишларнинг олдини олиш, айниқса, мавсумий тармоқлар ва корхоналарда юзага келадиган мавсумий харажатларни қисқартириш, қийинчилик-ларнинг олдини олишда муҳим роль ўйнайди.

Микродаражада жисмоний ва юридик шахслар фаолиятида кредитнинг иштироки мамлакат иқтисодий салоҳиятини ва уни тавсифловчи макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ошиб боришини таъминлайди. Шу жihatдан биз йилдан йилга иқтисодиёт тармоқларига йўналтирилаётган кредитлар ҳажмининг ошиб бораётганлигини кўришимиз мумкин.

Кредитнинг моҳиятига эътибор қаратадиган бўлсак, кредит – иқтисодий категория бўлиб, ижтимоий-иқтисодий муносабат-ларнинг аниқ бир кўриниши сифатида юзага чиқади.

Кредит ҳар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқариш маҳсули, қийматнинг ҳаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш – бу унинг сифатларини, муҳим томонларини, иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Кредитнинг моҳияти тўғрисида ўтган асрлардан тортиб, шу давргача амалга оширилган жуда кўп тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, турли давр ва адабиётларда кредитнинг моҳиятига ҳар хил қарашлар ва турли талқиндаги таърифлар берилганини кўришимиз мумкин.

Илк адабиётларда кредит – бу бўш пул мабалағларнинг эгаси томонидан бошқа томонга вақтинча фойдаланишга берилиши, деган таърифни кўришимиз мумкин.

Кейинчалик иқтисодий – илмий адабиётларда кредит пул маблағлари ва товарларни муддатлилик, тўловлилик ва қайтиб бериш шартлари асосида қарзга бериш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни ифодалаши тўғрисидаги таърифни учратиш мумкин. Бундай таърифлар бугунги кунда кредитнинг тарихий шаклланган моҳиятига замон талабидан келиб чиқиб ёндашув сифатида берилаётган таъриф деб қараш мумкин. Тарихан эса кредит муносабатлари айнан фақатгина вақтинча бўш турган пул маблағларини бошқа шахсларга вақтинча фойдаланиб туришга беришдан бошланган.

Кредит муносабатлари пайдо бўлишининг асоси – бу товар-пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг тараққий қилиб боришидир.

Кредитнинг пайдо бўлиши ва унинг ривожланиб бориши жараёнларининг сабабларини икки гуруҳга ажратиш мумкин. Булар: умумий сабаблар ва кредитнинг ўзига хос сабаблар.

Умумиқтисодий сабабларга:

- товар-пул муносабатларининг мавжудлиги;
- товар ишлаб чиқаришнинг мавжудлиги.

Ўзига хос сабабларга:

- баъзи субъектлар кўлида вақтинча бўш пул маблағларининг юзага келиши;
- баъзи субъектларда пул маблағларига вақтинча эҳтиёжнинг юзага келишини келтириш мумкин.

Шу ерда кредитнинг муҳим бир хусусиятига эътибор қаратиш лозим. Биргина ортиқча пул маблағларининг юзага келиши – бу кредитнинг юзага

келишига сабаб бўла олмайди. Кредит муносабати юзага келиши учун пулга талаб – эҳтиёж бўлиши, пул ўз эгасидан мазкур пул миқдори зарур бўлган субъектга маълум шартлар асосида ўтиши, яъни ҳаракатланиши лозим. Бу жараён кредит муносабатларини юзага келтиришнинг муҳим асосларидан бири ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, кредит муносабатларининг юзага келиш шартлари сифатида қуйидаги хусусиятларни эътироф этиш мумкин:

– кредит муносабат зарурати – баъзи субъектларда эҳтиёждан ортиқ пул маблағларининг вужудга келиши ва баъзи субъектларда қўшимча пул маблағларига эҳтиёжнинг юзага келиши.

– кредит муносабатнинг ҳуқуқий асослари – бу бошқа субъектга тегишли бўлган мулк, пул маблағларини қарзга олиш муносабати бўлганлиги боис, уни қайтариш, тўлаш бўйича маълум шартларни ўзида ифода қилган юридик ҳужжатга асосланади. Бундай кредит муносабат кредит шартнома ёки битимлар тариқасида бўлиб, томонларнинг кредит бўйича ўзаро муносабатларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини акс эттиради. Кредит муносабатнинг иккала томон учун ҳам манфаатли томони, унинг иқтисодий ва юридик жиҳатдан моддий манфаатга асосланганлигидир. Юридик жиҳатдан томонларнинг ҳуқуқий ҳужжат ва таъминот билан кредит муносабатларига кира олиши, унинг ҳуқуқий ва меъёрий асосларининг мавжудлиги бўлса, иқтисодий жиҳатдан қарз берувчида бўш пул маблағларининг, қарз олувчида эса фаолиятини олиб бориш ва кредитни қайтариш учун даромад келтириши мумкин бўлган активларининг мавжудлиги ҳисобланади.

Кредитнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, кредит муносабатлар юзага келиши учун кредитор (қарз берувчи) ва қарз олувчининг иқтисодий муносабатлари ва манфаатлари бир-бирига мос келиши лозим. Булар нималарда намоён бўлади?

Биринчи навбатда, манфаатлар мослиги бир томонда эҳтиёждан ортиқча пул маблағларининг юзага келишида, иккинчи томонда эса қўшимча пул маблағларига эҳтиёжнинг юзага келишида намоён бўлади. Албатта, биз юқорида таъкидлаганимиздек, фақатгина бу ҳол ҳали кредит муносабатлари юзага келишининг ягона асоси бўла олмайди. Шу сабаб, иккинчидан, кредитга бериладиган маблағларнинг миқдори, муддати, фоизлари, кредит бўйича талаб қилинадиган таъминот шакли ва бошқалар бўйича томонларнинг манфаатлари ва қизиқишлари ҳам мос келиши лозим.

Жамият ҳаётида кредит ролининг ошиб бориши иқтисодчиларнинг унинг моҳияти ва ролига бўлган қизиқишларини оширди. XVIII асрдан бошлаб, кредитнинг жамият ишлаб чиқариши билан боғлиқлиги механизмини ўрганиш борасида тадқиқодлар олиб борила бошланди. Натижада кредитнинг моҳияти, роли ва аҳамияти борасида қатор назариялар пайдо бўлди.

Кредит моҳияти ва иқтисодиётда тутган ўрни ҳамда аҳамиятига бағишланган тадқиқодларни қиёсий ўрганиш орқали ушбу соҳадаги назарияларни иккига бўлиш мумкин:

– натурал-моддий йўналишдаги назариялар;

– пул-қиймат яратиш йўналишидаги назариялар.

Натурал-моддий йўналишдаги назариянинг асосчилари англиялик иқтисодчилар А.Смит ва Д.Рикардолар¹ ҳисобланади. Бу назариянинг асоси шундаки, уларнинг фикрича, кредит капитал бўла олмайди, унинг ёрдамида капитал қарз берувчидан қарз олувчига ўтади, холос. Иқтисодчилар А. Тюрго, Ж. Милль, кейинчалик Же Би Сей, А. Вагнер, А.Маршалл кабилар ушбу йўналишдаги назарияларни қўллаб-қувватлашган.

Уларнинг тадқиқотларида кредитнинг моҳиятини кўриб чиқишда натурал – моддий жиҳат асос қилиб олинади, яъни улар:

– кредит – бу пул бўлмаган маблағлар, балки натурал товар ва моддий қийматликлар ҳисобланади деб эътироф этишади;

– кредит ўзида моддий неъматлар ҳаракатини ифодалаганлиги боис, у жамиятда яратилган моддий неъматларни қайта тақсимлаш усули ҳисобланади;

– ссуда капитал – ҳақиқий, реал капитал бўлганлиги сабаб унинг ҳаракати натурал товар ва моддий қийматликлар шаклидаги ишлаб чиқариш ва саноат капитали ҳаракати билан тўлиқ мос келади;

– кредитнинг пассив ролга эгаллиги.

Иқтисодчилар А.Смит ва Д.Рикардоларнинг фикрича, ишлаб чиқариш жараёнида кредит иштирок этса-да, моддий бойликлар саноат капитали туфайли яратилади. Банклар эса шунчаки, хўжалик субъектлари ўртасида капитални қайта тақсимлаш билан шуғулланади, холос.

Мазкур иқтисодчилар тадқиқотларининг камчилиги шундаки, улар иқтисодиётни ҳаракатлантирувчи, таракқий қилдирувчи, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган капитал – бу саноат капитали, деб қарашади. Ссуда капиталининг иқтисодиётда иштироки, унинг ўрни ва ролини иккинчи даражали, мустақил бўлмаган, ёрдамчи капитал, деб ҳисоблашади. Шунингдек, бу олимлар кредит ва банкларнинг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамиятига ҳам етарли даражада эътибор қаратишмайди.

Шунга қарамадан, А.Смит ва Д.Рикардоларнинг тадқиқот-ларида бошқа назарияларга нисбатан кредитнинг моҳияти тўғрисида баъзи ижобий қарашларни кўриш мумкин. Масалан, улар кредитнинг миқдори ва ҳолати ишлаб чиқариш ҳамда унинг ҳолатига боғлиқ, дейиши билан бирга, кредит реал қиймат яратмайди, унинг ўзи ишлаб чиқариш жараёнида юзага келади. Ссуда капитали эса умуман ишлаб чиқириш жараёнида иштирок этмайди, деган хулосага келадилар.

Пул-қиймат яратиш йўналишидаги назария. Бу назариянинг асосчиларидан бири инглиз иқтисодчиси, шотландиялик Жон Ло (ингл. John Law of Lauriston) ҳисобланади.²

---

¹Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. 1776. /Бартенев С.А. Экономические теории и школы. М., 1996. С. 9-25.; Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. 1817./Ядгаров Я.С. История экономических учений. М., 1997. Гл. 5, 6 (1).

²Джон Ло Деньги и торговля, рассмотренные в связи с предложением об обеспечении нации деньгами. Эдинбург, 1705.

Жон Ло назариясининг асосий жихатлари:

– кредит ишлаб чиқариш жараёнларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, капитал сифатида мавжуд бўлади, кредитни кўпайтириш, ўз навбатида, капитални кўпайтириш ва жамғаришга олиб келади;

– кредит иқтисодиётни ривожлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

– банклар капитал яратувчилар ҳисобланади, шу сабаб бўш турган маблағларни ресурс сифатида жалб қилиш шарт эмас;

– банклар кредитга бериладиган маблағларни депозит – чек эмиссияси ёрдамида яратади;

– капитал бўлганлиги учун кредит чексиз кўпайиб бориш хусусиятига эга;

– пул айланиши ишлаб чиқаришдан устун туради ва шунинг учун ҳам унга устивор эътибор қаратиш лозим.

Ж.Лонинг фикрича, кредит мамлакатнинг барча фойдаланилмаган имкониятларини ҳаракатга келтириши ва катта бойлик, кўшимча капитал маблағларини яратиш қудратига эга. У кредитни пул ва бойлик билан чалкаштириб юборади. Шунингдек, Ж.Ло банкларга капитал яратувчи субъект, деб баҳо беради, иқтисодиётга йўналтирилиши мумкин бўлган маблағлар банк томонидан яратилган капитал эканлигига урғу беради. Бу билан у банкларнинг воситачилик ролини инкор этади.

Кредитнинг назарий жихатларини ривожлантиришга XIX-XX асрларда катта эътибор берилди. Айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, кредитнинг моҳиятидан кўра унинг роли ва аҳамияти олимлар томонидан чуқур ўрганила бошланди. Айниқса, англиялик иқтисодчи, ҳуқуқшунос Г.Маклеод, А.Ган, И. Шумпетер,³ кейинчалик замонавий назариячилардан инглиз иқтисодчиси Ж.М.Кейнс, монетаризм назарияси вакиллари кредитнинг иқтисодиётга таъсири, уни ривожлантиришдаги роли, кредитни давлатнинг иқтисодиётни бошқарувчанлик ролига мослаштириш, кредитдан амалиёт самарадорликни таъминлашда фойдаланиш имкониятларига эътибор қаратишди. Масалан, Г.Маклеод фикрича, фақат банклар кредит воситаларини муомалага чиқаради ҳамда шу йўл билан товар кўринишидаги капитални пул шаклига айлантиришга замин яратади. Пул шаклидаги капиталнинг вақтинча бўш турган қисми эса ссуда капитал деб аталади. У банкларни «кредитлар фабрикаси» деб номлайди. Шунинг учун банкларнинг асосий фаолияти бу актив операцияларни амалга оширишдан иборат, деган хулосага келади.

Жон Ло История финансов времен регентства. Венеция, 1929 .

Жон Ло (21 апрель 1671 – 21 март 1729, Венеция) Францияда олтин ва кумуш тангалар ўрнига қоғоз пулларни муомалага чиқариш лойиҳасини ишлаб чиқиб, амалга оширган ва Франция иқтисодиётининг юксалишига ҳисса қўшган иқтисодчи – банкир.

³Генри Маклеод (Маклауд) (31 март 1821, Эдинбург, — 16 июль 1902, Саутолл, Мидлсекс) *The elements of banking* (2-нашр, Лондон, 1878); Генри Маклеод *The theory and practice of banking* (4-нашр, Лондон, 1883–1886.), Йозеф Алоиз Шумпетер (*Joseph Alois Schumpeter*; 8 февраль 1883 – 8 январь 1950) – австрия ва америкалик иқтисодчи. Элитарная демократия, Сущность и основное содержание теоретической национальной экономики. 1908. Джон Мейнард Кейнс (*John Maynard Keynes* (5 июнь 1883 - 21 апрель 1946) Трактат о деньгах. (1930), Общая теория занятости, процента и денег. 1936.

И.Шумпетер ва А.Ганлар эса кредит моҳиятини назарий жиҳатдан очиб беришда унинг ишлаб чиқариш жараёнларига таъсирига катта эътибор қаратишди. И.Шумпетернинг фикрича, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ривожлантириш учун банклар депозит эмиссияси орқали кўшимча пул маблағларини муомалага чиқаришлари лозим. Бу пул маблағлари ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, ишлаб чиқариш қувватларини оширишга сарфланиши ва банкнинг бу инкониятидан, тадбиркорлар кенг фойдалангандагина, улар катта ютуқларни қўлга киритиши мумкин, деган хулосага келади.

А.Ган эса капиталнинг юзага келишини кредитлашда деб билади ва у капиталнинг пайдо бўлишини жамғарма билан эмас, балки кредит билан боғлаш керак, фақат кредитгина капитални вужудга келтириши ва унинг ошиб боришини таъминлаши мумкин, деб таъкидлайди. Бу иқтисодчиларнинг асосий хулосаси шундаки, банк воситачилик операцияларидан кўра, кредит ёки капитал яратувчанлик борасидаги роли ва аҳамияти устун туради. Чунки банк фақатгина реал омонатлар қабул қилганда капиталга ҳисса кўшиши мумкин, бошқа барча ссудаларнинг манбаси — бу банкнинг депозит эмиссияси ҳисобланади.

Инглиз иқтисодчиси Жон Мейнард Кейнс, жамият аъзолари қанчалик кам даромад олса, улар шу оладиган даромадининг барчасини ёки аксарият қисмини истеъмол учун сарфлайди, бу ҳолда иқтисодиётни ривожлантиришга шунча кам маблағ йўналтирилади, аъзолари юқори даромад оладиган жамиятда инсонлар олган даромадининг фақат бир қисминигина истеъмол учун йўналтиради. Даромаднинг ошиб бориши инсонларда кам истеъмол қилиб, бойлигини янада оширишга, пулини жамғаришга ундайди. Бу, ўз навбатида, жамиятда жамғармаларнинг ошишига имкон беради. Бу жамғармалар, албатта, иқтисодиётга инвестиция қилиниши, яъни ссудага айланиши лозим. Инвестиция қилишдан асосий мақсад фойда олиш бўлганлиги боис, фойда нормаси ва ссуда фоизи ўртасида узвий боғлиқлик юзага келади. Инвестиция хажми доимо фойда нормасига тўғри пропорционал, ссуда фоизи нормасига нотўғри пропорционал бўлганлиги сабаб, ссуда фоизи нормасининг паст бўлиши иқтисодиётга инвестиция йўналтиришни рағбатлантиради. Аммо жамиятда иқтисодий нобарқарорлик ҳолатида ссуда фоизи нормасининг пастлиги жамият аъзолари томонидан даромадларини ликвид кўриниш, яъни пул маблағлари сифатида ушлаб туришга мойиллигини оширади.

М. Кейнснинг фикрича, ссуда фоизи нормаси фақатгина талаб ва таклиф асосида шаклланади ҳамда пул миқдорига боғлиқ бўлади. Шунингдек, у яна бир муҳим ҳолат, яъни фоизларни паст даражада ушлаш Марказий банкнинг ҳисоб сиёсатига ва очик бозорда амалга оширадиган операцияларига боғлиқлигига эътибор қаратади.⁴

---

⁴Джон Мейнард Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег./Перевод с английского. М.: Прогресс, 1979. 298 с..

Кредитнинг капитал яратувчилик назарияси ўзининг ривожини монетаризм назариясида топди. М.Фридмен, П.Роуз, А.Бернс, Ж.Рюэфф ва О.Файтлар. Монетаризм назарияси вакиллари дандир. Уларнинг талқинига асосан, иқтисодий бошқаришнинг асосий инструменти кредит эмас, балки пул массаси ҳамда фоиз ставкаларининг ўзгаришидир.

Шунингдек, иқтисодий адабиётларда **Кредитнинг қайта тақсимлаш назарияси** тўғрисидаги қарашларни ҳам учратишимиз мумкин. Бу назария кредитни вақтинча бўш турган пул маблағларини қайта тақсимлаш жараёни сифатида кўради, яъни кредитнинг бошланғич босқичи вақтинча бўш пул маблағларини аккумуляция қилиш воситаси, деб қарайди. Шунингдек, кредитнинг банк билан қарз олувчи ўртасидаги алоқани ифодаловчи қайта ишлаб чиқариш назарияси, кредитга ссуда фондининг ҳаракати, «ресурслар» сифатида қаровчи кредит – фонд назарияси ва бошқа қатор назариялар иқтисодий фанда у ёки бу жиҳатдан баъзи хусусиятларига устиворлик берилган ҳолда кўриб чиқилганини кўришимиз мумкин.

Кредит ва кредит муносабатлари илмий ва амалий жиҳатдан жуда кенг ва энг кўп ўрганилган мавзулардан ҳисобланади. Лекин пул – кредит муносабатларининг, жумладан, пулнинг, кредитнинг иқтисодий моҳияти тўғрисида кўпгина маҳаллий ва хорижлик олимлар ўз тадқиқотларини олиб боришига қарамасдан, мазкур категорияларнинг иқтисодий моҳияти, уларнинг функциялари тўғрисида ягона ёндашув мавжуд эмас.

Кредитнинг иқтисодий моҳиятини тадқиқ қилаётган замонавий олимлардан россиялик иқтисодчи Т.А.Флорова⁵ «...кредитнинг моҳияти ссуда капиталининг моҳияти билан узвий боғлиқ бўлиб кредит ссуда капиталининг ҳаракатини ифодалайди», деб таъкидлайди. Шунингдек, унинг фикрича, вақтинча оборотдан бўшаган пул маблағлари ссуда капиталини ташкил этади ва ссуда капиталининг асосий манбаси ишлаб чиқариш ва савдодан тушган фойда ҳисобланади. Ссуда капитали саноат ва савдо капиталидан фарқли равишда, фақат пул шаклида мавжуд бўлади ва унга кредит муносабатлари мос келиши мумкинлигига эътибор қаратиб, пул шаклидаги капитални унинг эгаси томонидан маълум шартлар асосида қарздорга берилиши ссуда капиталини билдиради, деган таърифни келтиради. Ушбу иқтисодчининг ссуда капитали пул шаклида мавжуд бўлиши тўғрисидаги фикрини ижобий баҳолаш мумкин шу билан биргаликда, бизнинг фикримизча, бозор муносабатлари ривожланиб бораётган бугунги кунда кредит ва кредит муносабатларини кредитнинг классик босқичи бўлган ссуда капитали ва унинг ҳаракатига боғлаш замон талабларини инобатга олмасликдан далолат беради.

И.Н. Олейникова «Финансы, денежное обращение и кредит» китобида⁶ кредит – бу пул ёки товар шаклидаги ссуда бўлиб қайтиб бериш шarti асосида одатда фоиз тўлови асосида берилади, деган таърифни келтиради. Кредит кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни

⁵ Флорова А.Т. Финансы и кредит. Таганрог: ТРТУ, 2004. 138 с.

⁶ Олейникова И.Н. Финансы, денежное обращение и кредит. Таганрог: ТРТУ, 1996. 98 с.

ифодалайди. Унинг фикрича, кредит савдо капитали асосида товар – пул муносабатлари ривожланиши билан, жамиятда табақалашув юзага келиши билан пайдо бўлиб борган. Қарз олувчи ва кредитор ўртасида юзага келадиган кредит муносабатлари иқтисодий муносабатлар жумласига кириши тўғрисидаги муаллифнинг фикри кредитнинг иқтисодий моҳиятига тўғри ёндашувни таъминласа-да, кредитга берилган таърифда кредитнинг баъзи хусусиятларигина акс эттирилади. Иқтисодчи И.Н. Олейникова кредитнинг иқтисодий моҳиятини тадқиқ қилишда кредит муносабатларда кредитни қайтариш лозимлиги, одатда унинг фоиз тўловлари асосида берилишинигина таъкидлайди. Аммо биз биламизки, кредит уни қайтариш ва ундан фойдаланганлик учун фоиз тўловидан ташқари бошқа фарқли қатор хусусиятларга эга.

Иқтисодий адабиётларда пул ва кредит келиб чиқишида қайси бири бирламчи эканлиги тўғрисидаги фикрларни ҳам учратишимиз мумкин. Албатта, бундай қиёсий фикрларда биз кредит муносабатларининг, аввало, қиймат шаклининг пайдо бўлиш босқичларига эътибор қаратишимиз лозим. Иқтисодчи Казанская А.Ю.⁷ кредит ва пул мустақил иқтисодий категориялар бўлиб, маълум иқтисодий муносабатларни акс эттиришини таъкидлаш билан бирга, бу иқтисодий категориялардан қайси бири бирламчи эканлиги бугунги кунда иқтисодчилар ўртасида турли фикрлар мавжуд эканлигини эътироф этади. Унинг фикри бўйича, кредит категорияси пулга нисбатан бирламчи ҳисобланади. Чунки пул товар-пул муносабатлари ривожланиши натижасида юзага келган. Кредит эса нафақат пул шаклида, балки товар шаклида, ҳаттоки, моддий- натурал маҳсулот кўринишда ҳам берилиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, пул бўлмаган ҳолда ҳам кредит бўлиши мумкинлигини кўрсатади, деган хулосага келади. А.Ю.Казанскаянинг келтирилган фикрларида пул товар ишлаб чиқаришнинг масъули, деган фикрга қисман бўлса-да қўшилиш мумкин. Қисман деганимизнинг боиси шундаки, пулнинг пайдо бўлишига фақатгина товарларни ишлаб чиқаришнинг мавжудлиги етарли эмас. Пул бўлиши учун товарни ишлаб чиқаришдан ташқари уни айирбошлаш жараёнига эҳтиёж бўлиши ва товар айирбошланиши лозим. Айнан шу жараёнда товарларни айирбошлашда умумий эквивалент сифатида пул майдонга чиқади. Муаллифнинг иқтисодий категория сифатида кредитнинг бирламчи эканлиги ёки пулдан олдин пайдо бўлганлиги тўғрисидаги фикрини ҳам тўлиқ асосланган хулоса деб бўлмайди. Пул-кредит муносабатларининг тарихий тараққиёт йўли шуни кўрсатадики, товарларни ишлаб чиқариш, инсонлар эҳтиёжи учун турли товарларнинг зарурлиги уларни айирбошлашни тақазо этган. Айирбошлашнинг илк босқичларида бир товар иккинчи бир товарга айирбош қилинган, аммо у кредитга берилмаган. Ҳар иккала томон ўз эҳтиёжи учун зарур бўлган товарга нисбатан ўз эҳтиёжини қондириш учун қўлида мавжуд бўлган товарни иккинчи томоннинг товарига айирбош қилган. Жамият тараққиёти давомида товарлар ичидан эквивалент товарлар ажрала бошлаган, яъни товар

⁷Казанская А.Ю. Финансы и кредит: Учебное пособие. Таганрог: ЮФУ, 2007. 167с.

умумий эквивалент сифатида бошқа товарларнинг қийматини ўлчаган. Бу ҳолда умумий эквивалент товар пул ёки натура шаклидаги пул вазифасини бажаради. Яна шуни таъкидлаш керакки, товар-пул муносабатларининг илк боскичларида кредит муносабатлари – товарни кредитга сотиш тўғрисида тасаввур бўлмаган. Товарларни айирбошлаш эҳтиёждан келиб чиқиб, амалга оширилган. Одатда товарларни кредитга сотиш товар мўл-кўлчилигида юзага келади. Чунки ишлаб чиқарувчи эҳтиёждан ортиқ товарларни ва сотиш учун мўлжалланган товарларни ўз омборида сақлаб тургандан кўра, ҳақини кейин олиш шarti билан, кредитга бўлсаям сотиши унга қулай ва кам харажатни талаб қилади. Шу сабаб А.Ю.Казанскаянинг кредитнинг пулга нисбатан бирламчи эканлиги тўғрисидаги хулосаси бизнинг фикримизча, товар - пул муносабатлари эволюциясига иқтисодий тасаввур билан ёндашувдан анча йироқлиги билан ажралиб туради.

Кредитнинг иқтисодий моҳиятини ёритишда олимлар томонидан асосий эътибор кредит иқтисодий муносабатларнинг масъули эканлиги ва у пул маблағларини тўловлилик асосида, вақтинча фойдаланишга беришни кўзда тутишини таъкидлашади.

Россиялик олимлар Л.В.Перекрестова, Н.М. Романенко, С.П. Сазонова⁸ ўзининг «Финансы и кредит» китобида «Кредит иқтисодий муносабатлар тизими бўлиб, бу жараёнларда ссуда капиталининг ҳаракати юзага келади. Ссуда капитали эса тўловлилик асосида вақтинча фойдаланишга берилиши мумкин бўлган пул маблағларининг йиғиндисидир» деган фикрни билдиришади. Муаллифлар томонидан кредитнинг моҳиятини ссуда капитали ва унинг ҳаракати билан боғлиқликда кўриб чиқиш кредит моҳиятига тарихан ёндашувни ифода қилиши билан ижобийликка эга. Шу билан биргаликда, муаллифлар томонидан кредитнинг моҳиятида унинг фақатгина тўловлилиги ва муддатлилигига эътибор қаратиш кредитнинг моҳиятини тўлиқ очиб бера олмайди.

Иқтисодий назарияда ссуда капитали деганда, фоиз тўлаш шarti билан вақтинча фойдаланишга бериладиган ялпи пул маблағлари тушунилади. Ссуда капиталининг моҳиятини тўла тушуниш учун, аввало, унинг айланма ва савдо капиталларидан фарқини, характерли хусусиятини аниқлаш керак. Ссуда капитали капитал бозорида муҳим ўрин тутиб, миллий иқтисодиёт эҳтиёжларини қондиради.

Ссуда капиталининг ўзига хос хусусиятлари, унинг кредитордан қарз олувчига бўлган ҳаракатида ва аксинча жараёнда кўпроқ кўринади. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Ссуда капитали капитал сифатида – бу мулк унинг эгаси томонидан қарз олувчига капиталини доимий эгаликка эмас, балки вақтинча фойдаланиш учун беради. Бу ҳолда капиталга бўлган эгалик капитал ҳаракатидан ажралади. Капитал корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишнинг бошидан охиригача қатнашиб, унинг ҳажми ортиб борса-

---

⁸ Перекрестова Л.В., Романенко Н.М., Сазонова С.П. Финансы и кредит: Учеб. пос. М.: Academia, 2014. 140 с.

да, белгиланган капитал миқдори охир-оқибатда ўз эгаси – кредиторга қайтиб тўланиши лозим.

2. Ссуда капиталининг ўзига хос хусусияти, унинг товар сифатида эканлигидир. Кредитор томонидан пул маблағлари қарздор корхонага «сотилади». Корхоналар бу капитал ҳисобидан ишлаб чиқариш воситаларини сотиб оладилар ва иш кучини жалб қиладилар. Ссуда капиталининг товар сифатидаги истеъмол қиймати – қарз олувчи томонидан унинг самарали ишлатилиши натижасида қарздор оладиган фойда ҳисобланади. Ссуда капиталининг истеъмол қиймати оддий товарнинг истеъмол қийматидан фарқ қилади. Ссуда капитали бўйича олинган фойданинг бир қисми ссуда фоизини тўлаш учун ишлатилади.

3. Ссуда капиталининг яна бир хусусияти, кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабатнинг узоқ давом қилишидир. Ссуда капиталининг кредитордан қарз олувчига ўтиш жараёни даврлар бўйича тарқатилган тўлов механизмининг босқичларида ифодаланади. Масалан, оддий савдо сотик жараёнида сотилган товарнинг нархи шу заҳотиёқ тўланади. Кредит ресурслари ва улардан фойдаланганлик учун тўловлар, одатда, маълум вақт ўтгандан кейин тўланади.

4. Ссуда капитали ҳаракатининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, ссуда капитали ҳаракати саноат ва савдо капитали ҳаракатидан фарқ қилиб, «сотувчи» (кредитор) ва «харидор» (қарз олувчи) ўртасидаги иқтисодий муносабат, яъни капитал ҳаракати, пул (П-П') кўринишида бўлади.

Судхўрлик капиталидан фарқли ўларок, ссуда капитали, аввало давлат, юридик ва жисмоний шахслар, кредит ташкилотларидан жалб қилинган молиявий ресурслар ҳисобига шаклланади (бу банкларнинг ссуда капитали бозорида ихтисослашган воситачилик ўрнини аниқлаб беради). Молиявий ресурсларнинг ссуда капиталига айланишининг икки асосий манбасини кўрсатиш мумкин:

а) кредит муносабатлари ривожланишининг биринчи босқичида ссуда капитали шаклланишининг ягона манбаи сифатида давлат, юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинчалик бўш пул маблағлари манбаи сифатида намоён бўлди. Улар молиявий воситачиларга ихтиёрий равишда вақтинча фойдаланишга, мавжуд маблағни капиталга айлантириш ва улардан фойда олишга берилади. Бу маблағлар кредит ташкилотларига тегишли бўлган депозит ҳисобларда қайд қилиниб, ўзларининг биринчи эгаларига шу қўйилмалар бўйича фоиз кўринишидаги даромад келтиришни таъминлайди. Бу манба ўзининг аҳамиятини ҳозирги, ривожланган давлатлар шароитида ҳам йўқотган эмас;

б) нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг банк орқали ўтишида ишлатиладиган маблағлар ҳам ссуда капитали шаклланишининг янги манбаи бўлиб, бу маблағлар айланма маблағларнинг доиравий айланиш жараёнида юзага келади. Корхоналарда молиявий ресурсларнинг вақтинча бўш бўлиб қолишининг қуйидаги асосий сабабларини кўрсатиб ўтиш мумкин;

– ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш вақти билан олинган хомашё, материаллар, ишчиларга иш ҳақи ва бошқа тўловлар вақтининг мос келмаслиги;

– асосий фондларнинг эскиришини қоплаш учун мўлжалланган пул ажратмаси, яъни амортизация фондининг шакллантирилишидир.

Амортизация фонди маблағлари ҳам ссуда капитали манбаси сифатида ишлатилиши мумкин.

Корхоналардаги фаолият натижасида юзага келувчи тақсимланмаган фойда ёки унинг ишлатилиш жараёнида пайдо бўлган бўш маблағлар (масалан, йил охирида тўланадиган дивиденд шаклида) юридик шахсларнинг уларга хизмат кўрсатувчи кредит ташкилотларидаги ҳисоб-китоб ҳужжатларида жамғарилади.

Бу маблағлар банк томонидан корхона ва ташкилотларнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжини қондириш учун маълум муддатга ўтказилади.

Ссуда капитали бозорининг таркиби. Ссуда капитали бозори молиявий бозорнинг таркибий қисми ҳисобланади ва унинг ҳолати ссуда капиталининг доиравий айланиш жараёни билан боғлиқ.

Ссуда бозорининг асосий иштирокчилари бўлиб:

– дастлабки инвесторлар, яъни турли банкларда сақланувчи, ссуда капиталига айланувчи бўш молиявий ресурсларнинг эгалари;

– ихтисослаштирилган воситачилар, пул маблағларини бевосита жалб қилувчи, уларни ссуда капиталига айлантирувчи ва фоиз кўринишида ҳақ тўлаш ва қайтариш шарти билан вақтинчалик фойдаланишга қарз олувчига берувчи кредит-молиявий ташкилотлари бўлиши мумкин;

– молиявий ресурсларда етишмовчилик ҳис қилувчи ва ихтисослашган воситачиларга уларнинг бўш маблағларини вақтинчалик ишлатиб турганлиги учун тўлов тўлай оладиган давлат ташкилотлари, юридик ва жисмоний шахс кўринишидаги қарз олувчилар бўлиши мумкин.

Банклардан бериладиган кредит ресурсларнинг мақсадли йўналишидан келиб чиққан ҳолда ссуда капитали бозори қуйидаги асосий сегментларга бўлиниши мумкин:

пул бозори – айланма маблағларнинг ҳаракатини таъминловчи қисқа муддатли кредит операцияларнинг йиғиндиси;

капитал бозори – асосий маблағлар ҳаракатини таъминловчи қисқа ва узоқ муддатли операциялар тўплами;

фонд бозори – қимматбаҳо коғозлар бозорига хизмат қилувчи кредит операциялар тўплами;

ипотека бозори – кўчмас мулк бозорига хизмат қилувчи кредит операциялар тўплами ва бошқалар.

Ҳар бир санаб ўтилган бозор сегментлари ўзига хос хусусиятларга эга. Бу эса амалиётда молия-кредит институтларининг махсус тури – ихтисослаштирилган тижорат банкларининг ташкил топишига олиб келади.

Замонавий ссуда капитали бозори асосий икки бўғин кредит тизими ва қимматли коғозлар бозори (бирламчи ва иккиламчи бозорлар) бўлишини

тақозо қилади. Ссуда капитали бозорининг таркибини қуйидаги чизмада келтириш мумкин.

1-расм. Ссуда капитали бозори таркиби

Келтирилган схемадан кўришиб турибдики, кредит тизими ҳар хил кредит-молия институтларининг йиғиндисидан иборат. Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозорида янги муомалага чиқарилган қимматли қоғозлар сотилади ва сотиб олинади. Иккиламчи бозорда (фонд биржасида) олдиндан муомалага чиқарилган қимматли қоғозлар сотилади ва сотиб олинади. Биржадан ташқарида қимматли қоғозларнинг сотилиши ва сотиб олиниши, одатда, биржадан ташқари савдо деб юритилади.

Қимматли қоғозлар бозори ва кредит тизимининг мавжудлиги ҳамда ривожланиш даражасига қараб, ссуда капитали бозорининг ривожланиши тўғрисида хулоса қилиш мумкин. Жаҳон амалиётида капитал бозори АҚШ, Ғарбий Европа мамлакатлари ва Японияда юксак тараққий қилган. Ссуда капитали манбаларининг таҳлили кредитнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳиятини аниқлашга асос бўлиб хизмат қилди.

Иқтисодий категория сифатида кредитга яна қайтиб шуни таъкидламоқчимизки, кредитнинг моҳияти бўйича юқорида келтириб ўтмаганлардан ташқари баъзи иқтисодчи олимлар кредит ва молияни бир категория сифатида намоён бўлади, деган фикрни билдиришади.

Масалан, Э. Вознесенский, В.Рыбин, Д. Аллахвердян ва Авдиянц⁹ каби олимлар кредит махсус категория ҳисоблансада, у молия таркибига киради, деб ҳисоблашади.

В. Захаров, О. Лаврушин, М. Пессель, И. Левчук, В. Рыбин, Е. Жуков каби олимлар эса кредитни молия билан параллел равишда фаолият кўрсатувчи алоҳида мустақил иқтисодий категория, деб ҳисоблайдилар.¹⁰

Кредитнинг мустақил категория сифатида моҳиятини аниқлаш мураккаб жараёнлардан биридир. Кредитни қарзга бериладиган қийматнинг ҳаракати сифатида тушуниш мумкин.

Захаров В. «Кредит вақтинчалик фойдаланишга бериладиган қиймат бўйича бўладиган ижтимоий муносабатдир»,¹¹ деб хулоса қилган бўлса, Пессель М., шунингдек, Перекрестова Л., Романенко Н., Сазонов С. кабилар¹² эса кредит иқтисодий категория бўлиб, унда ишлаб чиқариш муносабатлари ўз аксини топади ва давлат, хўжалик ташкилотлари, корхоналар, муассасалар бир-бирига қийматни маълум вақтга, қайтариб бериш ва тўлаш шарти билан берадилар деб, уқтирадилар.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади:

биринчидан, унинг ижтимоий маҳсулот яратиш, миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақсимлаш билан боғлиқлиги;

иккинчидан, кредитнинг ҳаракат шаклига (товар ёки пул тарзида) эга эканлиги;

учинчидан, такрор ишлаб чиқаришдаги ҳаракатнинг асосий ҳал этувчи белгиси (қарз) эканлиги ва ҳ. к.

Берилган кредит қайтувчанлик ва тўловлилик характериға эға. У худди шу сифатлари билан молиядан фарқ қилади.

Бир қатор иқтисодчиларнинг фикрича, кредит жамиятдаги вақтинча бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни тақсимлаш шаклидир.

Бу нуқтаи назардан, кредит вақтинча бўш пул маблағларини қарзга бериш бўлиб, муайян белгиланган муддатдан сўнг бу маблағлар ўз манбасига қайтиб келиши керак.

Иқтисодчи олимлар А.М. Тавасиев, Т.Ю. Мазурина, В.П. Бычковларнинг «Банковское кредитование» номли дарслигида кредитнинг моҳияти бўйича

---

⁹ Вознесенский Э., Худяков А. Избранные труды по финансовому праву. Санкт-Петербург, 2010.

Рыбин В.И. Кредит как экономическая категория. М.: Мысль. 1978.

Авдиянц Ю.П. Кредит и повышение экономической эффективности производства (Вопросы теории и методологии). М., 1972. 166 с.

¹⁰ Лаврушин О.И. Деньги, кредит и банки. М.: Финансы и статистика, 2007.

Пессель М.А. Финансово-кредитный механизм интенсификации общественного производства. М., 1977.

Жуков Е. Деньги, кредит и банки. М.: ЮНИТИ, 2010.

¹¹ Захаров В. Вестник экономики, права и социологии М.: Эксперт, 2014 . 6 с.

¹² Перекрестова Л., Романенко Н., Сазонов С. Финансы и кредит. М.: Academia, 2014. 140 с.

«Кредит – бу пул шаклидаги банк кредити»¹³ ва яна «кредит – бу бир бозор субъекти томонидан иккинчи бир субъектга ишлаб чиқариш натижалари ва омилларини қоплаш учун қайтиб бериш шарти билан маблағ»¹⁴ деган таъриф берилган. Кредитнинг мазмун моҳияти бўйича ушбу берилган таърифни тугалланган ва ҳар томонлама мукамал таъриф деб бўлмайди, чунки муаллифларнинг бу таърифида кредит фақатгина банклар томонидан берилиши, у фақатгина банк кредити бўлиши зарурлиги таъкидланган. Биз биламизки, кредит муносабатлари бир томондан, эҳтиёжидан ортиқча пул маблағига эга бўлган, иккинчи томондан, кўшимча маблағга эҳтиёжи бўлган, манфаатлари ва тартиб-тамойиллари бўйича бир-бирига тўғри келган турли ҳар қандай томонлар (кредитор ва қарз олувчилар) ўртасида юзага келиши мумкин.

Банклар фаолиятини ўз асарларида кенг ўрганган олимлардан О.Лаврушин, И.Левчук, В.Рыбин, Ю.Шенгерларнинг¹⁵ фикрича, кредит иқтисодий категория сифатида қийматнинг ссуда капитали шаклидаги ҳаракатидир. Шуниси характерлики, иқтисодий адабиётларда кредит тушунчасининг ўзи бир-биридан фарқланувчи икки шаклда талқин этилади. Биринчидан, кредит пул маблағларини маълум муддатга қайтариб беришлик ва фоиз тўлашлик шартлари асосида беришни англатади. Иккинчидан, кредит сўзи таржима қилинганда «ишонч» деган маънони англатишини инобатга олсак, мижознинг кредит тўловига лаёқатлилиги кредиторнинг унга ишониш имконияти сифатида тушунилади. Шу сабабли, кредит банклар учун нафақат пул маблағларини мижозга беришни, балки бошқа бир қатор амалиётларни, жумладан, банк томонидан мижоз мажбуриятлари бўйича кафолатлар борлигини ҳам англатади. Бунда банклар томонидан кўпчилик ҳолларда кредитни бериш ва мижознинг мажбуриятларини кафолатлаш ўртасида мавжуд бўлган аниқ фарқлар ҳисобга олинмайди.

Иқтисодчи олим Н.Н.Шабанованинг фикрига кўра,¹⁶ «кредит – пул ва товарларнинг қайтиб бериш ва тўловлилик ҳаракатига асосланган иқтисодий муносабатларининг ўзига хос шаклидир». Унинг таъкидлашича, кредит товарлар ишлаб чиқариш ва пул муомаласи билан узвий боғлиқ. Кредитнинг моҳияти жамият ривожланишининг турли босқичларида кредитор билан қарз олувчи ўртасида юзага келадиган ишлаб чиқариш муносабатларига, кредитнинг мақсади ва объектига асосланади. Бизнинг фикримизча, кредитнинг моҳиятига бундай қараш унинг иқтисодий категория сифатида кредитнинг асосий таянч жиҳатлари унинг вақтинчалик фойдаланишга

¹³ Тавасиев А.М., Мазурина Т.Ю., Бычков В.П. Банковское кредитование. М.: ИНФРА-М, 2012. 17 с.

¹⁴ Шу манба. 9-10 б.

¹⁵ Лаврушин О.И. Кредит как стоимостная категория социалистического воспроизводства. М.: Финансы и статистика, 1989. 173 с.; Левчук К.И. Ссудный фонд и кредит. М.: Финансы и статистика, 1988. 109 с.; Рыбин В.И. Кредит как экономическая категория социализма. М.: Мысль, 1978. 252 с.

¹⁶ Шабанова Н.Н. Денежное обращение и кредит в социалистическом обществе. Т.: Ўқитувчи, 1985. 33 с.

берилиши ҳамда унинг тўловлилик хусусиятини ифодалаш билан бирга, жамият ривожланишининг турли боскичларида кредит муносабатлари ҳам турлича бўлишини ифодалайди.

Маҳаллий иқтисодчиларимиз томонидан ҳам кредитнинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш бўйича баъзи ёндашувларни адабиётларда учратиш мумкин. Масалан, А.А. Омонов ва Т.М.Қоралиевлар томонидан нашр этилган «Пул, кредит ва банклар» дарслигида «Кредит – тегишли тамойиллар асосида (қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадлилик) қиймат ва моддий буюм кўринишида, жисмоний ва юридик шахсларга тақдим этиладиган иқтисодий категорияларнинг бир шаклидир» дея таъриф келтирилган.¹⁷ Мазкур муаллифларнинг кредит моҳиятига берган таърифида асосий эътибор кредитнинг тамойилларига, кредитнинг берилиш шаклларига қаратилган. Энг муҳими, кредит моҳиятини очиб беришда **«кредит – жисмоний ва юридик шахсларга тақдим этиладиган иқтисодий категорияларнинг бир шаклидир»**, дея таъриф яқунланган. Бизнинг фикримизча, бир қарашда кредитнинг тамойилларини таъкидлаб ўтиш иқтисодий категория сифатида унинг хусусиятларини янада кенгроқ ва чуқурроқ тушунишга имкон беради, аммо келтирилган таърифта кредитга - **жисмоний ва юридик шахсларга тақдим этиладиган иқтисодий категорияларнинг бир шакли**, деб қараш анча мулоҳазаларни талаб этади.

Албатта, кредит муносабатларида кредитнинг барча тамойилларининг ўрни ва аҳамияти муҳим. Аммо баъзи давлатларда кредитлаш жараёни ўзининг хусусиятлари билан фарқланади. Масалан, айрим мамлакатларда кредитнинг мақсадлилиги ва кредитнинг таъминланганлиги каби масалаларга чуқур эътибор қаратилмайди, томонларни кредитнинг миқдори, тўлови – баҳоси ва унинг вақтида қайтариб берилиши – муддати кизиқтиради.

Кредит муносабатларининг хусусиятли жихати шундаки, кредитдан кредит берувчи томон ҳам ва кредит олувчи томон ҳам манфаат кўради. Шунинг учун кредит муносабатлар асосида иккала томон учун ҳам манфаат ётади. Бу манфаат томонлар оладиган даромадда ўз ифодасини топади. Қарз олувчилар маълум бир муддатга ўзларининг тижорат, ишлаб чиқариш ва бошқа шу каби манфаатларига етишиш мақсадида йирик пул капиталидан фойдаланиш имконига эга бўладилар. Кредиторлар эса фоиз кўринишида даромад оладилар. Бундан ташқари, кредит фаолияти ишлаб чиқаришга инвестициянинг кириб келишини рағбатлантиради, прогрессив таркибий силжишларга туртки бўлади. Бугунги кунда кредит иқтисодиётни макродаражада тартибга солишнинг муҳим воситаларидан бирига айланиб бормоқда. У миллий валюта ва баҳолар барқарорлигини, иқтисодий ўсишни таъминлаш каби бирламчи масалаларни ҳал этишда ёрдам беради. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектлари иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш учун доимо кўшимча пул маблағларига эҳтиёж сезадилар. Ана шундай пул маблағларининг манбалари банкларнинг ўзи ва жалб қилинган

¹⁷Омонов А.А., Қоралиев Т.М. Пул, кредит ва банклар. Т: Iqtisod-Moliya, 2012. 158 б.

маблағлари бўлиши мумкин. Корхоналар маблағ етишмовчилигидан қийналаётган ҳолларда кредит ресурслари бозорига мурожаат қилишга мажбур бўладилар.

Бутун дунёга АҚШнинг 100 долларлик пул бирлигидан нигоҳ солиб турган Вениамин (Бенжамин) Франклин¹⁸ (1706 – 1790йй.) дўстига ёзган хатида: «Эсингда тут, кредит – бу пул. Агар кимдир менга пулини берса, у менга фоиз ишлашга имконият ва бу пулдан фойдаланишга кенг ҳуқуқ беради, ундан умумли фойдаланиб, катта даромад олиш мумкин, чунки пул ўз орқасидан доимо пулни етаклайди (чакиради)», – дейди.

Юқоридагилардан келиб чиқадиган бўлсак, кредит ссуда капитали ҳаракатининг шакли эканлигини кўриш мумкин. Айрим ҳолларда кредит тушунчасига «қарзга берилаётган ссуда (товар, пул кўринишида) тижорат ишончи», дея таъриф берилишининг ҳам гувоҳи бўламиз.

Албатта, проф. Н.Н. Шабанова¹⁹ таъкидлаганидек, жамият ривожланишининг ҳар бир босқичида кредит муносабатларининг объекти ва субъекти турлича бўлиши мумкин. Ва айнан жамият тараққиёти, товар ишлаб чиқаришнинг жадал ривожланиши кредитнинг пул шаклида бериши билан биргаликда товар шаклида берилишига замин яратиб боради. Жамият тараққиёти бугунги кунда кредитга хизматлар кўрсатиш, ишлар бажариш ва шунга ўхшаган бошқа турдаги кредит муносабатларининг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Товарларнинг кредитга берилишида кредит муносабатларининг кўлами кенгайди, унга товар ишлаб чиқарувчилар кўшилади. Яна бир муҳим жихати товарлар кредитга берилганда ҳам, кўп ҳолларда унинг асосида пул маблағлари ётади. Кредитни тўлаш пул маблағлари орқали амалга оширилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги бўйича товар шаклида бериладиган истеъмол кредитини олайлик. Истеъмол кредити жисмоний шахсга (истеъмолчига) унинг истеъмол эҳтиёжларини қондириш мақсадида товарлар (ишлар, хизматлар) сотиб олиш учун бериладиган кредитдир. «Истеъмол кредити тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 4-моддасига асосан, «Молиявий истеъмол кредити сотиб олинган товарлар (хизматлар) ҳақини тўлаш учун пул маблағлари тарзида истеъмолчига бериладиган кредитдир».²⁰ Мазкур қонуннинг 5-моддасига биноан сотиб олинган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматлар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш тарзида истеъмолчига истеъмол товарларини (ишларни, хизматларни) ишлаб чиқарувчи корхоналар ёки реализация қилувчи ташкилотлар томонидан бериладиган кредит товар истеъмол кредити деб аталади.²¹

¹⁸ Франклин.В. Избранные произведения. М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. 82 с.

¹⁹ Шабанова Н.Н. Денежное обращение и кредит в социалистическом обществе. Т.: Ўқитувчи, 1985. 33 с.

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Банклар фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: O'zbekiston, 2011. 331 б.

²¹ Ўзбекистон Республикаси Банклар фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: O'zbekiston, 2011. 332 б.

Шу боис, кредит тўғрисида фикр юритганда, бизнинг фикримизча, кредитнинг объектига ва кредит муносабатларида қайси субъектлар иштирок этишига ҳам эътибор қаратиш аҳамият касб этади. Кредитнинг қайси шаклда берилиши унинг объектига боғлиқ бўлса-да, у қиймат ҳаракатини ифодалайди.

Бизнинг фикримизча, кредит моҳияти асосида вақтинча бўш турган маблағлар (пул, товар, хизмат, ишлар) ни маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган иқтисодий муносабатлари ётади.

Хулоса қилиб айтганда, кредит иқтисодий категория бўлиб, вақтинча бўш турган маблағлар (пул, товар, хизмат, ишлар) ни эгаси ёки бошқалар томонидан маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттиради.

Бу таърифда биз аввалом бор:

- кредит тарихан шаклланган иқтисодий категория эканлигига;
- кредит бўйича муносабатлар субъектлар (икки ёки ундан ортиқ томон) кредитор ва қарз олувчи ўртасида юзага келишига;
- кредит муносабати иштирокчилари кредит бўйича маълум ҳуқуқ, мажбурият ва масъулиятга эга эканлигига;
- кредит муносабатларда томонларнинг манфаатлари инобатга олинганлигига;
- кредитнинг энг муҳим шарти бўлган унинг муддатлилиги, қайтиб беришлик ва тўловлилик тамойилларига асосий эътибор қаратилган.

Чунки кредитнинг айнан шу тамойиллари кредитнинг қаерда, унинг қайси тури берилишидан қатъий назар устивор аҳамият касб этади ва иккала томоннинг ҳам манфаатларини таъминлай олади.

Кредит муносабатларининг хусусияти шундаки, унда доимо томонлар бўлади, яъни у нафақат маблағнинг эгаси бўлган кредитор, балки маблағни кредитга олувчи томон зиммасига ҳам маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларни юклайди ҳамда шу ва бошқа яна қатор ўзига хос жиҳатлари билан кредит бошқа иқтисодий категориялардан фарқ қилади.

Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳиятига эътибор қаратар эканмиз, баъзи иқтисодий адабиётларда кредит фаолиятига таъриф беришга уринишлар мавжудлигини ҳам учратишимиз мумкин. Кредитнинг объекти ва субъектидан келиб чиқиб кредит фаолияти иқтисодий фаолият турига кирувчи ва асосий мақсади даромад олишга ҳамда ўз манфаатларига эришишга йўналтирилган фаолиятдир, деган фикрларни учратишимиз мумкин. Бизнинг фикримизча, кредит фаолияти деганда, кредит муносабатлари қатнашчиларининг манфаатларини кўзлаб, ишлаб чиқариш характерига эга бўлган ҳамда банк хизматлари ва операциялари орқали амалга ошириладиган фаолиятнинг йиғиндисини тушунишимиз лозим, десак ўринли бўлади.

2. Кредитнинг зарурлиги ва функциялари

Кредитнинг моҳиятини янада аниқлаштириш учун унинг таркибини, ҳаракат босқичларини, иқтисодий тушунча сифатидаги муҳим белгиларини ва ижтимоий - иқтисодий тавсифини кўриб чиқамиз. Кредитнинг моҳиятини тушуниш учун, авваламбор, унинг таркиби нимадан иборат эканлигини тушуниб олиш зарур.

Кредит – товар-пул муносабатлари мавжуд шароитдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб, товар ишлаб чиқариш кредит муносабатлари вужудга келишининг табиий асоси ҳисобланади. Кредитнинг вужудга келишини нафақат ички истеъмол учун товар ишлаб чиқариш доирасидан эмас, балки асосан юридик жиҳатдан мустақил, бир-бирига мулкдор сифатида қарама-қарши турувчи ва иқтисодий муносабатларга киришишга тайёр товар эгалари фаолият кўрсатаётган муомала доирасидан қидириш керак.

Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишидаги ва фондларнинг бир марта айланишидаги қийматнинг ҳаракати кредит муносабатлари пайдо бўлишининг иқтисодий асосидир.

Бизга маълумки, корхоналарнинг ишлаб чиқариш фондлари (қиймат шаклидаги меҳнат воситалари ва предметлари) муайян бир муддатда пул (П), ишлаб чиқариш ва товар (Т) шаклларида бўлиши мумкин. Корхона ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$П - Т \dots Ишлаб \text{ чиқариш } \dots Т^И - П^И$$

Фондлар доиравий айланишининг биринчи босқичида (П-Т) пул фондларининг ишлаб чиқариш фондларига айланиши содир бўлади. Бунда мавжуд пул маблағларига меҳнат предметлари ва воситалари сотиб олинади.

Фондлар айланишининг иккинчи босқичида ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиб, бунда тайёр маҳсулотни яратиш рўй беради, маҳсулот кўриниши товар кўринишини олади, ишлаб чиқариш воситалари қийматига янги қиймат қўшилади.

Учинчи босқичда ($Т^И - П^И$) тайёр маҳсулот сотилади. Товар ўзининг бошлангич пул шаклига ўтади, лекин бунда товар ҳам, пул ҳам ўзининг ишлаб чиқариш жараёнидан олдинги ҳолатига нисбатан қиймат жиҳатдан ва миқдор жиҳатдан ортган ҳолда бўлади.

Маҳсулотни сотгандан кейин олинган пул фондлари, ўз навбатида, яна харажат қилинади, яъни янги ишлаб чиқариш жараёни учун янги ишлаб чиқариш воситалари сотиб олинади, иш ҳақи тўланади ва бошқа харажатларга сарфланади. Шундай қилиб, айланма маблағларнинг айланиши қайта-қайта такрорланаверади ва фондларнинг доиравий айланиши вужудга келади.

Фондларнинг ҳар бир индивидуал доиравий айланиши ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг бир қисми сифатида бошқа доиравий айланишлар билан узвий боғланган.

Маълумки, бир гуруҳ корхоналар томонидан яратилган маҳсулот иккинчи гуруҳ корхоналари ва ноишлаб чиқариш соҳаси томонидан истеъмол қилинади. Ўз навбатида, 2-гуруҳ корхоналари маҳсулоти нафақат ўз истеъмолчилари эҳтиёжини, шунингдек, 1-гуруҳ истеъмолчиларининг ҳам эҳтиёжини қондириш учун ишлатилади.

Буларнинг барчаси айланма фондларининг доиравий айланиши узлуксизлигидан ва фондларнинг индивидуал айланишлари ўртасида узвий боғлиқлик мавжудлигидан далолат беради.

Асосий фондлар қиймати ҳаракати жараёнида ресурсларни ишлаб чиқаришдан бўшатилиши кўзга ташланади. Маълумки, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат хизмат қилади ва уларнинг қиймати товар маҳсулоти қийматига аста-секин ўтиб боради. Асосий фондларнинг аста-секин эскириш қиймати ўз ўлчами бўйича корхонанинг янги воситалар сотиб олиш ҳажмини таъминлай олмайди.

Фондларнинг айланишида асосий фондларнинг ўзгарувчан ҳаракати рўй беради. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, бунда баъзи корхоналарда бўш пул маблағлари тўпланиб қолади, бошқаларида эса катта харажатларга эҳтиёж туфайли маблағлар етишмовчилиги юзага келади.

Худди шундай вазият айланма фондлари ҳаракатида ҳам вужудга келади. Бу ерда уларнинг узлуксиз айланишидаги тебранишлар янада хилма-хилдир. Даставвал бу тебранишлар ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, маҳсулот ишлаб чиқариш даври билан маҳсулотни сотиш вақти бир-бирига мос келмаслиги туфайли вужудга келади.

Маблағлар ҳаракатидаги тебранишлар товар маҳсулотини жўнатиш билан боғлиқ харажатлар туфайли ҳам вужудга келади. Маълумки, маҳсулотни жўнатиш вақти билан уни сотишдан олинadиган тушумнинг корхона ҳисоб рақамига келиб тушиш вақти кўп ҳолларда тўғри келмайди. Бу ҳол турлича сабаблар туфайли юзага келиши мумкин. Масалан, маҳсулотни ишлаб чиқарувчи корхона билан уни истеъмол қилувчи корхона бир-биридан муайян масофада жойлашганлиги, мол сотиб олувчи корхонанинг айна вақтда товар ва хизматларга тўлаш учун ҳисоб варақларида пул маблағларининг етарли эмаслиги ва бошқалар туфайли келиб чиқади.

Фондларнинг доиравий айланишидаги тебранишлар заминида ишлаб чиқариш вақти билан маҳсулотларни сотиш вақтининг мос келмай қолишидан вужудга келадиган қийинчиликларни бартараф этувчи муносабатларнинг пайдо бўлиши табиий ҳолга айланади. Бу муносабатлар маблағларнинг вақтинча бекор туриб қолиши билан бу маблағларга бўлган эҳтиёж ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф этади. Бундай муносабатлар одатда, кредит муносабатлари деб юритилади ва кредит муносабатлар асосида иқтисодий жихатдан мустақил бўлган кредит тушунчаси юзага келади.

Кредит орқали жамиятимизда куйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган маблағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олди олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредитнинг вужудга келиши реалликка айланиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредит юзага келишининг куйидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кредит муносабати бўлиши учун:

биринчидан, кредит муносабати иштирокчилари – қарз берувчи ва қарз олувчи – ҳуқуқий жихатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар иккала томон бир-бири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришини моддий жихатдан қафолатлай олиши керак. Мажбуриятларни бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳуқуқий субъект сифатида томонлар иқтисодий муносабатга киришишлари керак.

иккинчидан, қарз берувчи ва қарз олувчи манфаатлари бир-бирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу манфаатлар, авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Кредитор(қарз берувчи) томонидан пул маблағларини қарзга бериш бўйича, қарз олувчи томонидан эса шу маблағларни олиш бўйича қизиқиш туғилган тақдирдагина кредит муносабатлари вужудга келади.

Кредитнинг вужудга келиши кредит муносабатлари иштирокчилари манфаатларининг йўналишига боғлиқ. Томонлар манфаатларининг мос келиши кредит шартномаси тузилишини таъминлайди. Лекин кредит муносабатлари иштирокчилари манфаати нафақат вақт ва макон жихатдан, шунингдек, сифат жихатдан ҳам мос тушган тақдирдагина бу муносабатлар реалликка айланади. Шу билан бирга, кредитнинг бу муҳим сифатлари кредит муносабатлари содир бўлишининг асосий сабаби бўлолмайди. Кредит вужудга келиши учун, юқорида айтилгандек, аниқ бир иқтисодий асос фондларнинг доиравий айланиши ва шунга ўхшаш бошқа аниқ шароитлар бўлиши зарур. Фақатгина ана шу таъсир этувчи омиллар бўлган тақдирдагина кредитнинг вужудга келиши реалликка айланади.

Баъзи иқтисодий адабиётларда кредитнинг зарурлиги хусусида бир неча бошқа фикрлар ҳам учрайди. Масалан, кредит корхоналар фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш учун зарур, деб таъкидланади. Агар бу фикр тўғри деб қарайдиган бўлсак, кредитнинг зарурлиги фақат кредитор учун тушунарли бўлади, чунки у қарз бериш орқали қарз олувчи фаолиятини назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Бундай шароитда кредитнинг чегараси ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишига асосланган объектив жараёнларга эмас, балки

банкнинг кредит операциялари орқали қарз олувчининг фаолиятини назорат қилиш истагига боғлиқ бўлиб қолади.

Бу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб айтиш мумкинки, кредитнинг объектив зарурлиги такрор ишлаб чиқариш жараёнида фондларнинг доиравий айланиши қонуниятларига асослангандир.

Кредитга зарурат туғилганда қуйидаги манбалардаги бўш маблағлардан кредит ресурслар сифатида фойдаланиш мумкин. Бу манбалар асосан қуйидагилардир:

– асосий фондларни тиклаш, капитал таъмирлаш учун ажратиладиган амортизация сифатидаги пул маблағлари;

– товарларни сотиш ва янги моддий ресурсларни сотиб олиш вақтларининг бир-бирига мос келмаганлиги туфайли юзага келган бўш пул маблағлари;

– товарлар реализациясидан тушган тушум билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;

– кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган қўшимча маблағлар;

– шахсий сектор даромадлари, жамғармалари ва бошқа бўш пул маблағлари.

Кредитнинг зарурлигини ифодаловчи омиллар моҳиятини очишда, уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини кредит шартномасини тузиш даражасигача олиб келиш хато ҳисобланади. Алоҳида олинган бир омилнинг ўзи кредит берилиши учун у ёки бу даражада етарли бўлмаслиги мумкин.

Масалан, айтайлик корхоналарда ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланиши жараёнида уларда кредитга эҳтиёж туғилади. Шунга асосан кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш зарурлигидан келиб чиқади, деган шартга асосланган ҳолда кредит берилиши керак. Аммо бунда қўшимча ресурсларга муҳтожлик ўз-ўзидан автоматик тарзда кредит берилиши кераклигини ифодаламайди. Бунинг учун кредитнинг зарурлигини ифодаловчи бошқа шароитлар ҳам мавжуд бўлиши керак.

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан бири кредит муносабатларини ривожлантиришда банклар кредит учун характерли муҳим шартлар ва қонунларга асосланган ҳолда кредитлаш жараёнини амалга оширишлари зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг асосий тури бўлиб банк кредити, яъни тижорат банклари томонидан берилладиган ҳар хил турдаги ва кўринишдаги кредитлар ҳисобланади. Кредит муносабатлари юзага келиши учун унинг объектлари ва субъектлари бўлиши лозим. Кредитларнинг турига қараб, кредит муносабатларининг иштирокчилари, яъни кредитнинг объекти ёки субъекти турлича бўлиши мумкин. Банк кредити соҳасидаги кредит муносабатларининг субъекти бўлиб, банклар хўжалик субъектлари, аҳоли, давлат ва бошқа субъектлар ҳисобланиши мумкин. Маълумки, кредитлаш жараёнида бир томондан кредит берувчи ва иккинчи томондан, қарз олувчи ўртасида кредит муносабатлари юзага келади. Кредиторлар бўлиб, ўзининг

вақтинча бўш турган пул маблағларини маълум бир муддатга қарз олувчи ихтиёрига берувчи жисмоний ва юридик шахслар ҳисобланадилар.

Қарз олувчи – ўзига тегишли бўлмаган маблағни вақтинча ишлатиб, уни белгиланган муддатда қайтариб бериш ва у бўйича фоиз тўлаш мажбуриятини олувчи томондир. Банк кредитига келсак, кредит муносабатларининг субъектлари бўлиб, албатта, кредит берувчи банк ва турли юридик ва жисмоний шахслар эса қарздор бўлиб ҳисобланадилар. Кредитнинг бу тури асосан банкларнинг жалб қилинган маблағлар билан ишлаши билан боғлиқ. Ўзида жалб қилинган маблағларни эҳтиёжи борларга пул маблағларини қайта тақсимлаш орқали банклар кредитор сифатида фаолият кўрсатади.

80-йилларнинг иқтисодиётида қайта қуриш жараёнларининг бошланишига қадар собиқ иттифоқда банк кредитини қарзга олувчи бўлиб, асосан хўжалик юритувчи корхона ва ташкилотлар қатнашганлар, аммо хўжалик органлари ва банклар орасида банк кредити соҳасидаги амалга оширилган муносабатлар аксарият ҳолларда бир хил турдаги давлат мулкчилигига асосланган субъектлар ўртасида бўлган.

Мустақилликнинг қўлга киритилиши ва бозор муносабатларининг шаклланиши билан Ўзбекистонда кредит муносабатлари субъектларининг мавқеи ўзгарди. Бу вазият мулкчилик муносабатларининг чуқур ўзгариши билан боғлиқ бўлди. Банк соҳасидаги мулкчилик муносабатлари кўшимча равишда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонун билан тартибга солина бошланди. Ишлаб чиқаришни деконцентрациялаш ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини жорий қилиш, иқтисодиётни демонополизациялаш Ўзбекистонда қабул қилинган қонунлар асосида тўғри амалга оширилиши:

– биринчидан – хўжалик юритувчи субъектлар ва бошқа банклар сонининг тез кўпайишига;

– иккинчидан – уларнинг кўпчилигида эгаллик қилаётган давлат мулкчилик шаклини турли хил мулкчилик шаклларига ўзгартирилишига олиб келди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида хусусий, давлат, жамоа ёки коллектив мулкчилигига асосланган корхона ва ташкилотлар тузилиши ҳамда фаолият кўрсатишига, аралаш мулкчиликка асосланган корхоналарнинг ташкил этилиши ва фаолият кўрсатишига ҳуқуқий асос яратилди.

Айниқса, ҳукумат томонидан хусусий тижорат банкларини ташкил қилишни рағбатлантириш, акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш, уларни хусусийлаштириш ва фаолиятини эркинлаштириш борасида қонунлар ва қатор меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилиниши кредит муносабатлари субъектлари кўламининг ошиб боришини жадаллаштирмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, корхоналарнинг хўжалик ҳисобида иш юритишида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш, корхонанинг асосий ва айланма фондларининг доиравий айланишининг

тўхтаб қолишига йўл қўймаслик, корхоналарнинг молиявий ресурслар билан таъминланганлик даражасининг маромийлигини сақлаш, корхоналар томонидан товар маҳсулотини сотганда сотилган товар учун тўлов суммасини олиш объектив ва субъектив сабаблар туфайли кечиктирилиши ҳоллари кредитнинг зарурлигини келтириб чиқаради. Кредит бериш унинг нафақат зарурлиги, балки унинг мақсадли ишлатилиши шарт-шароитлари билан ҳам белгиланади.

Иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини ижтимоий ишлаб чиқариш таъминлайди. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини эса кредит воситасида узлуксиз давом эттириб, бир зум бўлса-да, тўхтаб қолишига йўл қўйилмайди. Демак, кредит иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини таъминловчи дастаклардан бири, деган хулосага келишимиз мумкин.

Кредитнинг функциялари. Ҳар қандай иқтисодий категория ўзининг функцияларига эга бўлгани каби кредит ҳам ўзининг бир қатор функцияларига эга. Ижтимоий иқтисодий тизимда кредитнинг ўрни ва аҳамияти бажараётган функциялари билан аниқланади. Кредитнинг функцияси – бу кредитнинг иқтисодиётдаги фаолияти яққол равишда намоён бўлишидир.

Кредитни таҳлил қилишда, унинг функцияларини кредитнинг моҳияти ва аҳамияти ўртасидаги оралиқ бўғин сифатида кўриб чиқилиши мумкин.

Иқтисодий-илмий адабиётлар ва иқтисодчи олимлар қарашларининг таҳлили шуни кўрстадики, кредитнинг функциялари ҳақида олимлар ўртасида ягона изчиллик ва ёндашув мавжуд эмас.

Россиялик иқтисодчи олим О.И. Лаврушиннинг фикрича, кредитнинг функцияларини таҳлил қилишда иккита ечилмаган муаммо мавжуд. Булар:

1. Функцияни тушунишнинг услубий асослари.

2. Функцияларнинг таркиби ва структураси ҳисобланади. О.И.Лаврушиннинг фикрича, кредит асосан қайта тассимлаш ва маблағларни жойлаштириш функцияларини бажаради.²²

Г.И. Кравцованинг фикрича, кредит эмиссия ва назорат функцияларини²³, Д.Шевчук, Н.П. Белотелова, Е.И. Кузнецоваларнинг фикрича, кредит тақсимлаш, қайта тақсимлаш, эмиссион ва маблағларни жойлаштириш ва бошқа қатор функцияларни бажаради.²⁴ Кўриниб турибдики, мутахассислар ва олимлар ўртасида фикрлар хилма-хиллиги мавжуд.

Иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилган ҳолда таъкидлаш мумкинки, кредитнинг таркибий қисмидан келиб чиққан ҳолда, унга қуйидаги муносабатларга хос функциялар тааллуқли:

а) кредиторнинг қарз олувчи ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;

²² Лаврушин О.И. Деньги, кредит и банки. М.: Финанск и статистика, 2012.

²³ Г.И. Кравцова и др. Деньги, кредит и банки. Мн.: БГЭУ, 2010.

²⁴ Шевчук Д. Деньги, кредит, банки. М.: “Финансы и статистика. 2006; Белотелова Н.П. Деньги, кредит, банки. М.: Дашков и К°, 2013; Кузнецова Е.И. Деньги, кредит, банки. М.: Юнити-Дана, 2009.

б) қарз олувчининг кредитор ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;

в) қарзга берилувчи қиймат билан кредитор ва қарз олувчининг муносабати орқали.

Кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабат шундай аниқланадики, бунда кредитор қарз олувчига ресурсларни таклиф қилади, қарз олувчи бу ресурсларни ишлатади ва бунда қарзга берилувчи қиймат кредитор ва қарз олувчи ўртасида айланади. Бу ердан кредитнинг биринчи функцияси келиб чиқади:

Қайта тақсимлаш функцияси. Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларига – ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва истеъмолга хизмат кўрсатади. Такрор ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда кредит, ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки истеъмол жараёнида кечадиган функциялардан фарқли ўлароқ, қайта тақсимлаш функциясини бажаради. Бозор иқтисодиёти шароитида пул бозори вақтинча бўш молиявий ресурсларни бир фаолият жабҳасидан бошқасига йўналтирувчи ва натижада юқори фойдани таъминловчи ўзига хос дастак сифатида намоён бўлади.

Қайта тақсимлаш функцияси ёрдамида корхоналар, ташкилотлар, давлат ва шахсий секторнинг бўш пул маблағлари ва даромадлари ссуда капиталига айлантирилади ва вақтинча фойдаланишга, муайян тўлов асосида берилади. Бу функция ёрдамида ишлаб чиқаришдаги нисбат ва мутаносибликлар ва пул капитали ҳаракати бошқарилиб турилади.

Ўзининг турли тармоқлар ва минтақаларда табақаланиш даражасига таяниб, кредит иқтисодиётнинг стихияли макробошқарувчиси сифатида намоён бўлади. Баъзи ҳолларда бу функциянинг амалга оширилиши бозор тизимида номутаносибликнинг чуқурлашувига олиб келиши мумкин. Худди шундай ҳолат МХД давлатларида бозор иқтисодиётига ўтиш босқичида намоён бўлди. Шунинг учун кредит тизимини давлат томонидан бошқаришнинг муҳим вазифаларидан бири, бу иқтисодий устунликни оқилона тавсифлаш ва кредит ресурсларини у ёки бу тармоққа жалб қилишни рағбатлантиришдан иборатдир.

Муомала харажатларини тежаш функцияси. Кредит вужудга келиш давридан бошлаб ҳақиқий пулларни (олтин, кумуш) кредит пуллари – векселлар, банкноталар, чеклар билан алмашилишини таъминлаб келган. Лекин олтиннинг монетар аҳамияти йўқолиши туфайли кредит шу функцияси ёрдамида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ривожлантириб, ҳисоб-китобларнинг тезлигини ва кам харажатлилигини таъминламоқда. Капиталнинг муомалада бўлиш вақтининг иқтисод қилиниши унинг ишлаб чиқаришда бўлиш вақтини оширади ва бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, фойданинг ортишига олиб келади.

Бу функциянинг амалга ошиши кредитнинг иқтисодий моҳиятидан келиб чиқади. Унинг манбаи саноат ва савдо капиталининг доиравий айланиши жараёнида вақтинча бўшаган молиявий маблағлар ҳисобланади. Хўжалик субъектлари пул маблағларининг келиб тушиши ва ишлатилиши ўртасидаги вақт бўйича фарқ фақатгина ортиқча маблағлар ҳажмини эмас, балки

молиявий маблағларнинг етишмовчилигини ҳам аниқлаб беради. Шунинг учун корхона ва ташкилотларнинг ўз айланма маблағларининг вақтинчалик етишмовчилигини тўлдириш учун ссудалар бериш кенг тарқалиб борган.

Капитал тўпланишининг жадаллашуви ва концентрациялашуви функцияси. Капитал тўпланиши жараёни иқтисодий ривожланишнинг барқарорлашуви ва хўжалик юритувчи ҳар бир субъектнинг мақсадга эришишининг муҳим шарти ҳисобланади. Бу масалани ҳал қилишга ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, шунинг билан бирга, кўшимча фойда олишга қарз маблағларидан фойдаланиш ёрдам беради. Шунини таъкидлаб ўтиш зарурки, иқтисодий инкироз даврида бу ресурсларнинг қимматлилиги кўпчилик хўжалик фаолияти жабҳаларида капитал тўпланишини жадаллаштириш масаласини ҳал қилишда тўсқинлик қилади. Шунга қарамадан, кўриб чиқилаётган функция ҳозирги шароитда режали иқтисодиёт даврида ривожланмаган ва маблағлар билан таъминланмаган фаолият жабҳаларини молиявий маблағлар билан таъминланиш жараёнини сезиларли тезлаштиради.

Муомалага тўлов воситаларини чиқариш функцияси. Бу функциянинг амалга ошиши жараёнида кредит фақатгина товар эмас, балки пул муомаласининг жадаллашувига, ундан нақд пулларни сиқиб чиқариб, тўловлар айланишининг тезлашувига ижобий таъсир кўрсатади. Кредит туфайли пул муомаласи доирасига вексель, чек, кредит карточкалари каби воситалар киритилиб, нақд пулли ҳисоб-китобларни нақд пулсиз операциялар билан алмаштиради. Бу эса ички ва халқаро бозордаги иқтисодий муносабатлар механизмини осонлаштиради ва тезлаштиради. Бу масалани ҳал этишда тижорат кредити замонавий товар алмашинувининг керакли элементи сифатида муҳим ўрин тутаяди.

Фан-техника тараққиётининг жадаллашуви ҳам кредит орқали самаралироқ амалга оширилиши мумкин. Урушдан кейинги йилларда фан-техника тараққиёти ҳар бир мамлакат ёки алоҳида хўжалик юритувчи субъект иқтисодий ривожининг ҳал қилувчи омилига айланган. Кредитнинг фан-техника тараққиётини жадаллаштиришдаги ўрнини фан-техника ташкилотларининг фаолиятини молиялаштириш жараёни орқали кузатиш мумкин. Илмий тадқиқот ишларини олиб боровчи марказларнинг нормал ишлаб туришини таъминлаш учун ҳам, улар фаолиятини молиялаштиришда кредит ресурслари ишлатилиши мумкин. Шунингдек, кредит инновацион жараёнларда ишлаб чиқаришга илмий тадқиқот натижаларини жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини ўзгартириш билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш жараёнларини амалга ошириш учун зарур.

Албатта, корхоналарнинг маблағлари етарли бўлгани ҳолда, бу турдаги харажатлар дастлаб корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади, шунингдек, ўз маблағлари етарли бўлмаган шароитда банкнинг мақсадли ўрта ва узоқ муддатли ссудалари ҳисобидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Кредитни ишлатиш самарадорлиги уни позитив равишда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига таъсири билан аниқланади.

Кўриб ўтганимиздек, кредит хўжалик субъектлари томонидан ишлаб чиқариш ва сотув, тўлов жараёнидаги маблағлар етишмовчилигининг олдини олиш ёки харажатларни қоплаш учун олинади. Агар корхона ишлаб чиқариш захираларини сотиб олиш учун кредит маблағлардан фойдаланадиган бўлса, шу кредит фондлар айланишининг барча босқичларини босиб ўтади ва микдорий жихатдан ўсган ҳолда айланишдан чиқарилади ва қарз берувчига қайтарилади.

Кредит ресурсларидан корхона куйидаги ҳолларда фойдаланиши мумкин:

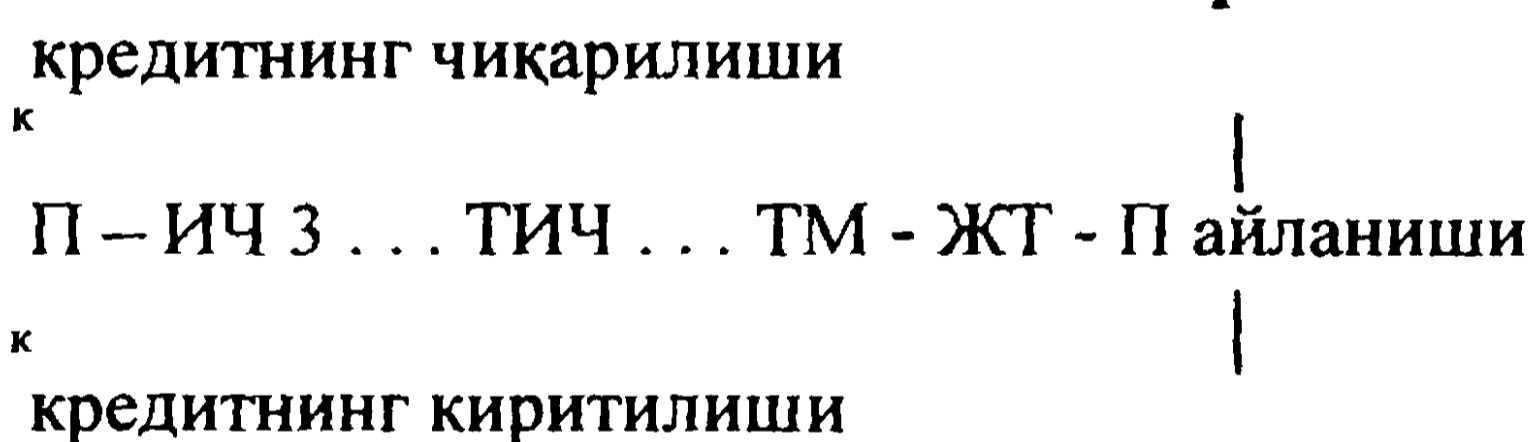
1. Корхона кредитни харажатларнинг бирон турини амалга ошириш учун, масалан, хомашё, материаллар сотиб олиш, тугалланмаган ишлаб чиқариш учун ёки жўнатилган товарлар учун олиши мумкин.

2. Корхона айланма фондларнинг доиравий айланишининг барча босқичларига кредитни жалб қилиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш захиралари сотиб олишга, тугалланмаган ишлаб чиқаришга, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга ва бошқа харажатлар учун.

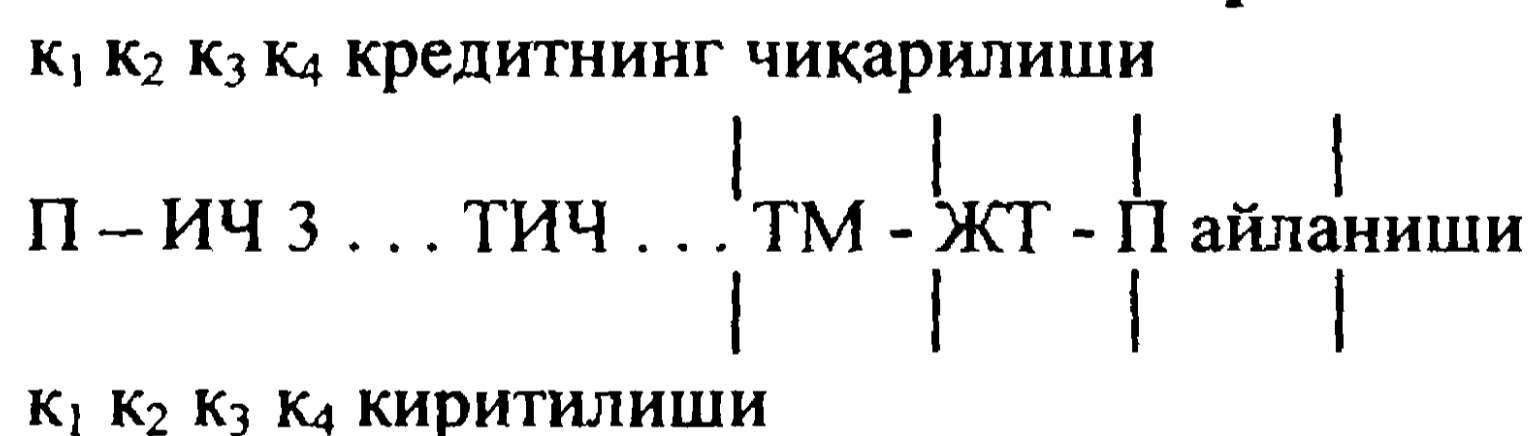
3. Корхонани комплекс кредитлаштириш зарур бўлганда амалга оширилади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, хўжаликлар томонидан кредитдан фойдаланиш вариантларини куйидаги схема кўринишида ифодалаш мумкин:

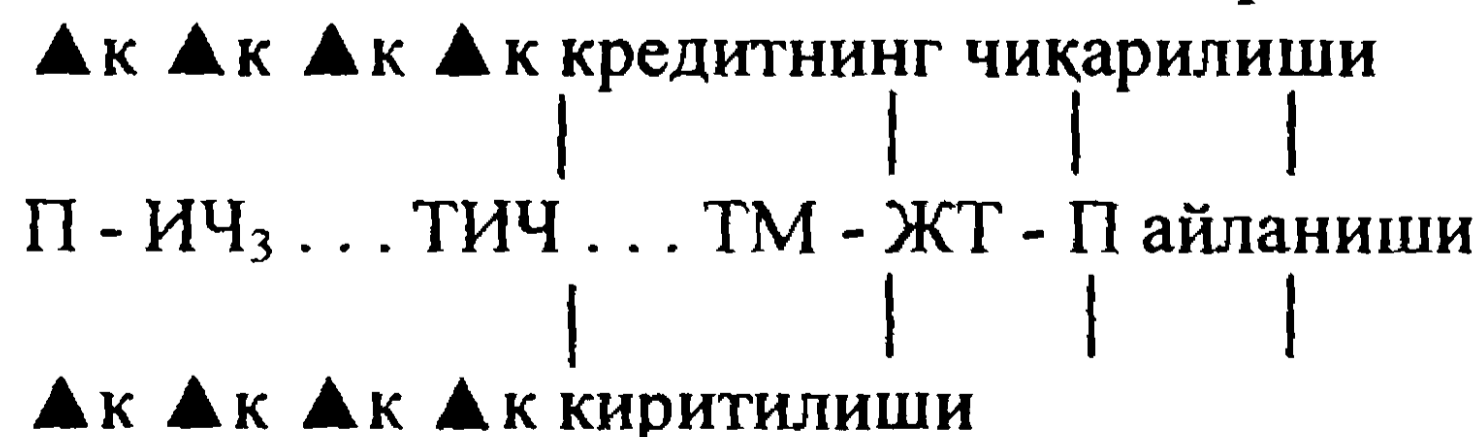
I вариант

II вариант

III вариант

П – дастлабки пул маблағлари;
ИЧ₃ – ишлаб чиқариш захиралари;
ТИЧ – тугалланмаган ишлаб чиқариш;

ТМ – тайёр махсулот;

ЖТ – жўнатилган товарлар;

П – айланишдан бўшаган пул маблағлари;

К – кредит.

Юқоридаги ҳоллардан кўриниб турибдики, ҳар бир корхона ўз фаолияти давомида кредит ресурсларига эҳтиёж сезиши мумкин.

Кейинги йилларда иқтисодий адабиётларда кредит қонунлари тушунчасини учратишимиз мумкин. Бу тушунча хорижий адабиётлар талқини асосида кириб келган тушунча деб хулоса беришимиз мумкин. Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, кредитнинг иқтисодий моҳияти унинг тамойилларида намоён бўлади. Биз одатда кредитнинг тамойиллари деб қарайдиган асосий жиҳатларнинг баъзи бирларини хорижий давлатлар амалиётида кредитнинг қонунлари деб талқин қилишади. Кўпгина иқтисодий адабиётларда кредитнинг қонунларидан кредитнинг тамойиллари келиб чиқиши таъкидланади. Кредитнинг асосан қуйидаги қонунлари мавжудлигига эътибор қаратилади. Булар:

1. Кредитни қайтаришлик қонуни.

2. Хўжалик оборотидан бўшаган ва қайта тақсимланган ресурслар ўртасида мутаносибликнинг мавжудлиги қонуни.

3. Кредитга берилган маблағнинг ўз қийматида сақланиши (ўзгармаслиги) қонуни ва бошқалар.

Кредитни қайтаришлик қонуни – вақтинча фойдаланишга берилган қийматнинг ўз манзилига, яъни кредиторга қайтиб келишини ифодалайди. Кредит маблағлари қарз олувчининг хўжалик оборотида айланиб, ортиқча қиймат билан кредиторга қайтиб келиши кўзда тутилади. Бу қонун кредитнинг қайтарилиши ва тўловлик тамойилларини ўзида ифодалайди.

Хўжалик оборотидан бўшаган ва қайта тақсимланган ресурслар ўртасида мутаносибликнинг мавжудлиги қонуни – бу қайтиб бериш шарти билан субъектларга йўналтирилган бошланғич маблағлар билан улар қарз олувчининг хўжалик оборотидан бўшаб, кредиторга қайтиб тўлангандан кейинги миқдор ўртасида мутаносибликни таъминлашни белгилайди ва бу мутаносиблик албатта, мазкур ресурсларнинг келиб чиқиш манбасига боғлиқ бўлади.

Кредитга берилган маблағнинг ўз қийматида сақланиши (ўзгармаслиги) қонуни кредитор томондан вақтинча фойдаланиш учун берилган маблағлар нафақат ўзининг истеъмол қийматини, балки қийматини ҳам сақлаб қолади ва уни яна кредитлаш учун йўналтириш мумкин бўлади.

Россиялик иқтисодчи олим Г.И.Кравцова ўзининг «Деньги, кредит и банки» китобида кредитнинг тўртта қонуни мавжудлигини таъкидлайди. Булар: кредитнинг қайтарилиш, мутаносиблик, қийматни сақлаш ва кредитнинг вақтинчалик сифатга эгаллиги қонунлари эканлигига эътибор қаратади.²⁵

²⁵ Г.И.Кравцова и др. Деньги, кредит и банки. М.: Финансы и статистика, 2009. 176 с.

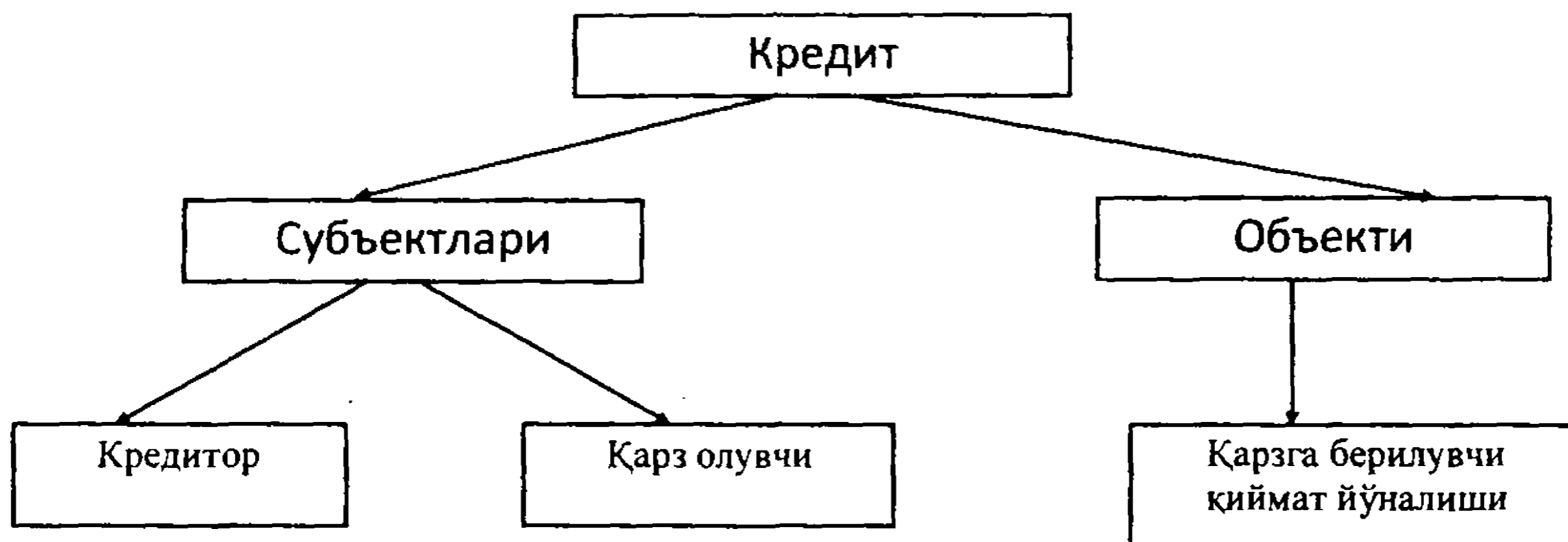
Умуман олганда, бизнинг фикримизча, кредитнинг принциплари ёки тамойилларининг ўзи кредитга таъълукли бўлган қонуний меъёрларни белгилаб беради. «Принцип» сўзи лотинча сўздан олинган бўлиб асос, келиб чиқиши, мавжудлигининг асоси, таълимоти, меъёри деган маъноларни англатишини инобатга оладиган бўлсак кредитнинг принциплари ёки тамойиллари унинг иқтисодий категория сифатида барча хусусиятлари ва бошқа иқтисодий категориялардан фарқли жихатларини ўзида ифода этади. Шу сабаб, бизнинг фикримизча, кредит тамойилларига риоя қилиниши унинг қайтарилиши, берилган ресурс қийматининг нафакат ўз ҳолида сақланиб қолиши, балки маълум ошган қиймат билан қайтиб келиши, кредитор пул маблағининг маълум муддатдан кейин унга самара келтиришини таъминлайди.

3. Кредит муносабатларининг объекти ва субъектлари

Кредит муносабат бўлиши учун унинг зарур элементлари – кредитнинг объекти ва субъекти бўлиши зарур.

Кредит муносабатларида унинг субъектлари бўлиб, икки ёки ундан ортиқ томонлар қатнашиши мумкин. Кредит муносабатлари субъектларининг сони кредит тури ва шаклига ҳамда кредит миқдorigа боғлиқ бўлиши мумкин. Кредит муносабатларининг иштирокчилари сифатида давлат, банклар, жисмоний, юридик шахслар, шу жумладан, корхона, ташкилот, муассасалар, аҳоли, фермер хўжаликлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, оилавий тадбиркорлик субъектлари, хорижий давлатлар, банклар ва фирмалар, халқаро молия институтлари ва бошқалар иштирок этиши мумкин. Кредит муносабатларда томонлар, агар биз кредит муносабатларининг баъзи бир юқорида келтирилган хусусиятларини инобатга олмасак, классик равишда кредитор (қарз берувчи) ва қарз олувчи сифатида иштирок этишади. Кредит муносабатларнинг қайси томонлар ўртасида вужудга келишига қараб, кредитнинг турлари вужудга келади.

Бундан ташқари, кредит муносабатлари таркибининг элементи сифатида кредитнинг объекти юзага келади. Кредит муносабатларининг таркибини қуйидагича ифодалаш мумкин.

2-расм. Кредит муносабатларининг объектлари ва субъектлари

Кредит объекти – бу (кредитор) қарз берувчидан қарз олувчига бериладиган ва қарз олувчидан кредитор (қарз берувчи)га қайтиб бериладиган қиймат ва унинг қайси объект-товар-моддий бойликлар, харажатлар ва хоказоларга йўналтирилганлигини англатади.

Бунда қарзга берилган маблағ ўз қийматини сақлаб қолиши кредитнинг асосий сифати ҳисобланади. Кредит таркиби унинг элементлари бирлигини ифодалайди.

Кредитнинг ҳаракат босқичлари ҳам унинг муҳим белгиси ҳисобланади. Қарзга берилувчи қиймат ҳаракатини қуйидаги схемада ифодалаш мумкин:

$$B_k - O_{kз} - I_k \dots V_p \dots K_k - \Phi_{кс}$$

B_k – кредитнинг берилиши;

$O_{кз}$ – кредитнинг қарз олувчи томонидан вақтинчалик эҳтиёжларини қондириш учун олиниши;

I_k – кредитнинг ишлатилиши қарз олувчининг кредитни нима мақсадда олганлиги билан узвий боғлиқ бўлади;

V_p – қарз олувчининг хўжалигида қарзга олинган қиймат айланмаси тугалланишини ресурсларнинг айланмадан чиқарилишини ифодалайди;

K_k – кредитни қайтариш;

$\Phi_{кс}$ – вақтинчалик берилган қийматни кредитор қўлига қайтиб келиши (% билан).

Кредитнинг моҳиятини маълум вақтдан кейин қайтариб бериш ва фоиз билан қайтариш шарти янада кенгрок очиб беради. Бу ҳар иккала шартдан ташқари, кредитнинг иқтисодий категория сифатида ҳаракат қилишини асослаш учун иқтисодий муносабатларнинг чуқур ижтимоий-иқтисодий белгиларини ҳисобга олиш зарур.

Кредит моҳиятининг таҳлили узлуксиз жараён. Таҳлил жараёнида янгидан янги белгилар, хусусиятлар юзага чиқиши мумкин. Ўзининг тарихий ривожланишида кредит бир неча босқичларни босиб ўтган.

Илк шаклланиши босқичининг асосий белгиси ссуда капитали бозорида махсус воситачиларнинг йўқлиги эди. Кредит муносабатлари, бўш пул маблағларнинг эгаси ва қарз олувчи ўртасида бевосита амалга оширилар эди. Бу ерда кредит судхўрлик капитали сифатида намоён бўлади. Унинг ўзига хос белгилари сифатида қуйидагиларни белгилаб ўтиш мумкин:

1. Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги, тўғридан-тўғри келишувга асосланган қарз муносабатларининг тўлиқ марказлашмаганлиги.

2. Маблағларни тақсимлашнинг чекланганлиги.

3. Қарз маблағларидан фойдаланганлиги учун жуда юқори фоиз меъёрларининг белгиланганлиги ва бошқалар.

Бу босқичнинг тугалланиши ишлаб чиқариш мақсадлари учун молиявий қарз ресурсларига бўлган эҳтиёжнинг кескин ошишига олиб келган ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ. Алоҳида олинган судхўрларнинг индивидуал

капиталлари кўрсатилган талабларни қондириш учун етарли эмас эди. Бу эса баъзи мулкдорлар томонидан бошқа мулкдорлар пул маблағларини жалб қилиш ҳисобидан ўз фаолиятини олиб боришга мажбур қиларди.

Таркибий жиҳатдан ривожланиш. Кредит ривожланишининг бу босқичи ссуда капитали бозорида кредит-молия ташкилотлари кўринишидаги махсус воситачиларининг пайдо бўлиши билан характерланади.

Катта судхўрлик ва саррофлик идоралари заминида вужудга келган дастлабки банклар ўз зиммасига кўпчилик кредит институтларига кейинчалик анъанавий бўлиб қолган, энг керакли функцияларни олди. Булар:

– бўш молиявий маблағларни фоиз билан вақтида тўлаш мажбурияти асосида қарз олувчига беришига асосланиб жамғариш;

– юридик ва жисмоний шахслар учун ҳар хил тўлов ва ҳисоб-китоблар бўйича хизмат кўрсатиши (кейинчалик давлат учун ҳам);

– қатор махсус молиявий операцияларни ўтказиш (масалан, вексель муносабати механизми бўйича хизмат кўрсатиш ва бошқалар).

Махсус воситачиларга ссуда капитали бозорида бўлган талаб, шунингдек, фойданинг юқори меъёри банк тизимининг бошқа фаолият соҳаларидан келадиган капитал оқими ҳисобига ривожланишини аниқлаб беради (янги вужудга келадиган кредит ташкилотларининг тузувчилари судхўр ва саррофлар бўлмай, балки саноат ва савдо капиталистлари эди). Ривожланиш босқичида ссуда капитали бозоридаги муносабатлар маълум даражада шаклий тус ола бошлади, кредитлашнинг маълум бир турдаги жараёнлари ўрнатилди, ссуда капиталининг ўртача минтақавий ва миллий меъёрлари ўрнатилди ва ҳ.к. Бироқ кредит ташкилотларининг фаолияти ҳалигача марказлашмаган эди. Бу эса ссуда капитали бозорининг ривожланишига тўсқинлик қиларди ва иқтисодиётнинг даврий ривожланиш шароитларида молиявий бозорнинг бошқа бўгинларида номутаносибликларни келтириб чиқарди.

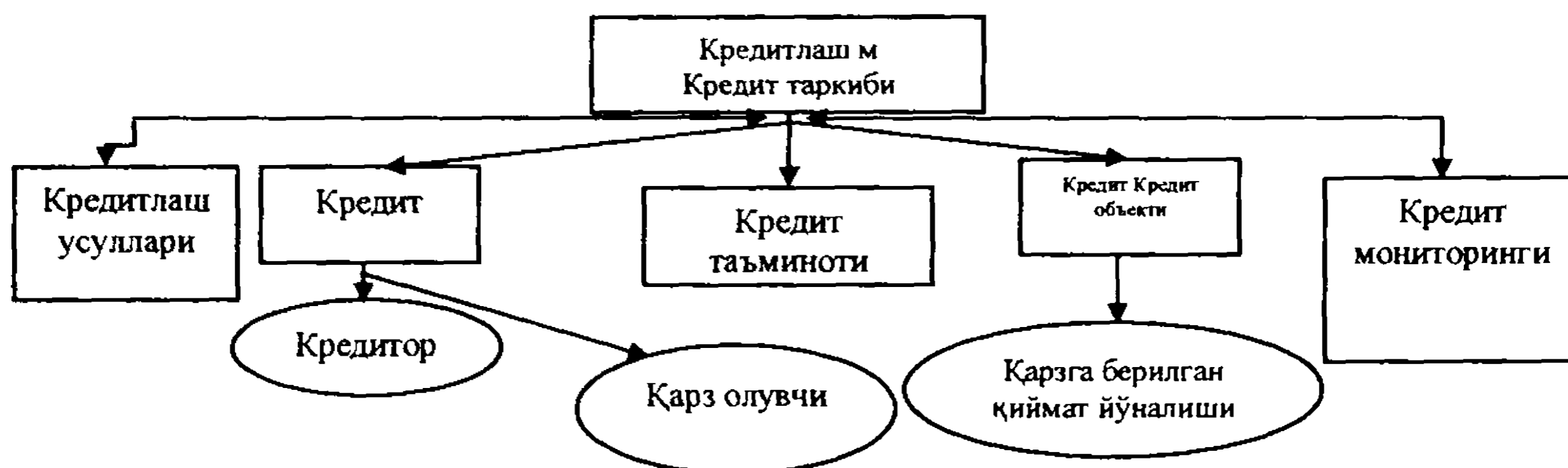
Ҳозирги ахволи. Бу босқичнинг асосий белгиси – иқтисодиётда кредит муносабатларининг давлат томонидан марказлашган ҳолда бошқарилишидир. Давлат миқёсида кредит муносабатларининг марказлашуви ҳар бир давлатнинг Марказий банки ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки умуммиллий давлат кредит институтларининг пайдо бўлиши нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш учун қўл келди ҳамда тижорат банкларининг операциялари ва хизмат кўрсатиш кўламининг кенгайишига олиб келди, масалан, фонд бозорига хизмат кўрсатиш бўйича. Кейинчалик Марказий банклар фаолияти бозор иқтисодиётини барқарорлаштиришнинг самарали омили бўлган кредит дастакларини ишлатиш бўйича йўналтирилди. Бу эса давлатники бўлмаган кредит ташкилотларини назорат қилишни кучайтиришни талаб қилди. Шунингдек, иқтисодиётда инфор­мацион технологиянинг ривожланиши, глобал банк тармоқларининг компьютер коммуникациялари ва маълумотлар базаларининг шаклланиши кредит муносабатларини янги сифатли даражага, яъни ми­жозга хизмат кўрсатиш

билан бирга, уларнинг молиявий фаолиятининг ҳамма жабҳаларига, шунингдек, халқаро бозорга ҳам тарқалишига олиб келди.

Жамият фаолиятининг ўта муҳим жиҳати – бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий ресурслар ишлатилади, маҳсулотлар ва хизматлардан иборат ҳаётий неъматлар яратилади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини моддий ва меҳнат омиллари таъминлайди. Ишлаб чиқаришнинг бу омиллар билан бир текисда таъминланиши муаммодир. Бу муаммо ўз ечимини кредит орқали топади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, кредитлаш таркибини қуйидагича тасвирлаш мумкин:

3-расм. Кредитлаш механизми элементлари

Кредит субъекти, объекти, таъминоти, кредитлаш методлари ва усуллари, кредит мониторингини юритиш ва бошқалар кредит механизмининг асосий элементлари ҳисобланади. Албатта кредит механизмининг моҳиятига турлича ёндашувлар мавжуд, лекин шу билан бирга, юқорида келтирилган элементлар кредит механизмининг асосини ташкил этади. Кредит муносабатларини ўрнатишда мазкур элементларнинг қайси биридир муҳим аҳамиятни ўзида мужассамлаштириши ва кредиторнинг қарор қабул қилишида ҳал қилувчи омилга айланиши мумкин. Масалан, обрўли ва халқаро бозорда ўз ўрнига эга бўлган компания ёки фирма, жорий фаолиятида молиявий кийинчиликларга дуч келиб банк кредитига мурожаат этди. Бунда банк иложи борича, унга кредитни беришга ҳаракат қилади, чунки бундай мижозни йўқотиш банк учун фойдали эмас. Яна бир мисол – корхона келажакда жуда самарали ва юқори фойда келтирадиган, истиқболли лойиҳасини банкка тақдим этиб, бу лойиҳани молиялаштиришни сўраши мумкин. Банк ушбу лойиҳа истиқболлига амин бўлиб, юқори фойда олиш мақсадида кредит бериши мумкин.

Бу иккала мисолда, биринчи ҳолда, кредитлаш субъектига, иккинчи ҳолда, кредитлаш объектига эътибор берилмоқда. Бу ҳолларда кредитлаш рискинни инобатга олиш муҳим ҳисобланади. Шунинг учун кредитлаш жараёнида кредит механизмининг юқорида санаб ўтилган базавий элементларга умумлашган ҳолда эътибор бериш лозим.

Энди кредитлаш субъектига яна қайтадиган бўлсак, қарз олувчи бўлиб мулкчилик туридан қатъий назар, банк ишончини қозонган, маълум моддий

ва ҳуқуқий кафолатларга эга фоиз тўлаш ва кредитни ўз вақтида қайтаришга рози бўлган субъектлар бўлиши мумкин.

Кредитлаш субъектларига янада аниқроқ ёндашадиган бўлсак, уларни қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- давлат корхона ва ташкилотлари;
- хусусий мулкчиликга асосланган корхона ва ташкилотлар;
- кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик субъектлари, кооперативлар;
- ишлаб чиқариш субъектлари ва савдо ташкилотлари;
- оилавий тадбиркорлик, яқка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар, фермерлар, микрофирмалар, бирлашмалар;
- бошқа банклар;
- бошқа хўжаликлар, хусусан, ҳукумат корхоналари, қўшма корхоналар, халқаро бирлашмалар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ундан ташқари, қисқа муддатли кредитларни юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган яқка тадбиркорлар ҳам олишлари мумкин. Юқоридаги субъектлар кредит олувчи сифатида фаолият кўрсатса, тижорат банклари ёки бошқа кредит муассасалари кредит берувчи субъект сифатида намоён бўлади. Лекин шуни таъкидлаш керакки, банклар банклараро кредитларда қарз олувчи субъект сифатида ҳам фаолият кўрсатадилар.

Тор маънода кредитлаш объекти, кредит (ссуда) айнан қайси мақсад учун берилса, шу кредит объекти ҳисобланади ва кредит битими шу объект бўйича тузилади. Амалиётда қисқа муддатли кредитлар ишлаб чиқариш захираларининг турли элементлари учун берилади. Саноатда, масалан, банклар хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи, захиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ва бошқаларни кредитлайди. Савдода кредитлашнинг объекти бўлиб, товароборотдаги товарлар, хизматлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида банклар деҳқончилик ва чорвачилик харажатлари; минерал ўғитлар, ёқилғи ва бошқа харажатларни кредитлайди. Умуман олганда, қисқа муддатли кредитлар қуйидаги 3 та асосий объектни кредитлашга йўналтирилади:

- товар-моддий бойликлар;
- ишлаб чиқариш харажатлари;
- ҳисоб-китоблар учун зарур бўлган маблағлар.

Товар моддий бойликлари юқори салмоққа эга бўлган кредитлаш объекти ҳисобланади. Корхонанинг товар моддий бойликларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, сотиш жараёнларида, мавсумий корхоналарда товар моддий бойликларни режадан ташқари қабул қилинганда, импорт маҳсулотлари келиб тушганда, уларни траспортировкаси билан боғлиқ харажатларни, савдо ва таъминот ташкилотларида нормативдан юқори товар захиралари юзага келганда кредитларга мурожаат этади.

Ишлаб чиқариш харажатлари ишлаб чиқариш билан маблағлар тушиши жараёни бир-бирига мос келмаганда, тугалланмаган ишлаб чиқариш салмоғи ошиб кетганда келгуси давр харажатларига, баъзи корхоналарга янги турдаги

маҳсулотни ишлаб чиқариш ва корхонани қайта таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатларни амалга оширишда кредитларга мурожаат этилади

4. Кредитнинг тамойиллари

Кредит муносабатлари иқтисодиётда мавжуд аниқ услубий асосларга таянади. Унинг асосий элементлари бўлган ссуда капитали бозори операциялари маълум тамойиллар асосида олиб борилади. Бу тамойиллар кредит ривожланишининг биринчи босқичида кўзга ташланган бўлса-да, кейинчалик эса улар умумдавлат ва халқаро кредит қонунчилигида яққол ўз аксини топди. Иқтисодий тушунча сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик юритувчи субъектларга кредит бериш тижорат банклари томонидан «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги, «Корхоналар тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатларга мувофиқ равишда амалга оширилади. Кредит, одатда, ўз капитали ва мустақил балансига, юридик шахс мақомига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъектларга берилади. Кредит қарз олувчи ва қарз берувчи ўртасидаги пул маблағини тўловлилик, муддатлилик, мақсадлилик ва қайтиб беришлик асосида вақтинча фойдаланишга бериш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни ўзида ифода қилади. Тижорат банклари хўжалик юритувчи субъектларга, уларнинг мулкчилик шаклларида қатъий назар, шартнома асосида қисқа ва узок муддатли кредитлар берадилар. Кредит миқдорнинг ҳисоб-китоб варағи жойлашган банкдан берилади. Зарар кўриб ишлайдиган, ноликвид балансга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларга кредит берилмайди, илгари берилган ссудалар эса белгиланган тартибда муддатидан илгари ундириб олинади. Кредит ресурсларидан узок муддатли молиявий нобарқарорлик, хўжасизлик ва зарарларни қоплаш учун фойдаланишга йўл қўйилмайди. Кредит иқтисодий муносабатларни белгиланган тизими сифатида бошқа пул муносабатларидан фарқ қилади, яъни пулнинг ҳаракати қайтариб бериш шарти билан амалга оширилади.

Кредитлаш жараёни бир нечта тамойиллар асосида амалга оширилади. Жумладан:

- Кредитнинг муддатлилиги.
- Кредитнинг қайтарилишлиги.
- Кредитнинг таъминланганлиги.
- Кредитнинг тўловлилиги.
- Кредитнинг мақсадлилиги.

Қуйида биз ҳар бир тамойилнинг мазмунини қисқача таърифлаб ўтамиз.

Кредитнинг муддатлилиги. Бу тамойил кредит берувчидан олинган кредит маълум муддатга берилганлиги ва қарз олувчи фақатгина шу муддат ичида кредитдан фойдаланиши мумкинлигини ва шу муддат ичида кредитни ўз вақтида қайтариб бериш лозимлигини тавсифлайди. Бунда шу муддатлилик тамойилига кўра, кредит узок муддатли ва қисқа муддатли кредитларга бўлинади. Кредитнинг муддатлилик тамойили унинг

қайтаришлик тамойили билан узвий боғлиқ бўлади. Кредитлашнинг муддатлилиги икки томонлама характерга эга. Биринчидан, кредитнинг моҳияти вақтинча фойдаланишга берилган маблағларнинг қайтарилишинигина билдириб қолмай, балки бу қайтарилишни аниқ муддатларини белгилашни ҳам тақозо этади. Кредитнинг муддати, бир томондан, фойдаланишга берилаётган кредит ресурсларининг бўш туриш муддати билан белгиланса, иккинчи томондан, қарз олувчининг маблағларга бўлган вақтинчалик эҳтиёжларининг муддатига боғлиқ. Кредитлаш муддатлилигининг бу икки томонлама характери инобатга олинганда вақтинчалик фойдаланишга берилган маблағларни тўлиқ ва белгиланган муддатда қайтарилишини таъминлаш мумкин. Кредитнинг муддатлилигига риоя қилиш банклар учун ҳам, қарз олувчилар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунинг ҳисобига банк кредит ресурсларининг айланишини жадаллаштирсалар ва улардан оқилона фойдаланишга эришсалар, хўжаликлар ўз даромадларини кўпайтириш, ўз ва қарз маблағларидан фойдаланиш самарасини оширишлари мумкин. Кредит муддатини узайтириш аксарият ҳолларда банкнинг рухсати билан амалга оширилади. Кредит муддати қарз олинган маблағларни қайси давргача фойдаланишини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Кредитнинг муддатлилик тамойили қарздор учун қулай бўлган ҳар қандай вақтда эмас, балки кредит битимида кўрсатилган маълум муддатда кредитнинг қайтарилиши зарур эканлигини билдиради. Кредитнинг муддатлилиги ҳар иккала томон, кредитор ва қарз олувчи учун муҳимдир. Агар кредитор қарзни фоизи билан ўз вақтида қайтиб олса, уни яна кредитга бериш имкониятига эга бўлади. Қарз олувчи кредитни самарали ишлатиб, уни ўз вақтида кредиторга қайтариш ва шу билан шартномадаги жазо чораларидан қутилишидан манфаатдор. Кредитнинг муддати бўйича кредит шартномада кўрсатилган шартларнинг бузилиши натижасида қарз берувчи қарз олувчига иқтисодий чоралар (жарималар шаклида, кредит бўйича фоиз даражасини ошириш, кредитнинг муддатини қисқартириш ва бошқалар)ни қўллаши мумкин. Бу чоралар ҳам ёрдам бермаган ҳолларда қарз берувчи кредит беришни тўхтатиши, олдин берилган кредитларни муддатидан олдин ундириб олиши, бундай чоралар ёрдам бермаган ҳолларда молиявий талабларни хўжалик суди орқали ундириб олиши мумкин. Кредитнинг муддатлилиги келиб тушувчи бойликларни тежамли ва қайта ишлатиш, ишлаб чиқарилган маҳсулотни жўнатиш, товарларни сотиш муддатларига риоя қилиш ва пировард натижада, айланма маблағларнинг доиравий айланишини тезлаштириш имконини беради.

Кредитни қайтариш тамойили кредит хўжалик субъекти оборотида қолиб кетмаслиги ёки унга тегишли эмаслигини ва у маблағ эгасига қайтариб берилиши лозимлигини ақс эттиради. Банк томонидан мижозларга бериладиган ҳар бир сўм пул маблағлари яна банкка қайтарилиши лозим. Кредитни қайтариб беришнинг иқтисодий асоси бўлиб, маблағларнинг узлуксиз доиравий айланиши ҳисобланади. Қайтариш тамойилининг шундай муҳим хусусияти борки, кредитни бошқа товар-пул муносабатларининг

иктисодий категорияларидан фарқи бўлган иктисодий категория сифатида ажратиб туради. Қайтарилиш кредитнинг ажралмас атрибути ҳисобланади.

Кредитнинг қайтарилиши тамойили кредитнинг мустақил иктисодий тушунча эканлигининг шартидир. Қайтиб бериш кредитнинг умумий хусусиятли белгиси ҳисобланади. Қайтиб бериш ўз-ўзидан вужудга келмайди: у моддий жараёнларга, қиймат айланишининг тугашига асосланади. Аммо айланма ҳаракатнинг тугаши бу – қайтариб бериш эмас, фақат қайтариб бериш учун замин тайёрлашдир. Кредитни қайтариш айланмадан чиққан маблағлар қарз олувчига пул маблағларини қайтариш имкониятини берган тақдирда амалга оширилади. Қайтариб бериш лаёқати иккиёклама жараёни ифода этади, у кредитор учун ҳам, қарз олувчи учун ҳам бир хил даражада муҳимдир.

Қийматнинг қайтувчи ҳаракатининг ҳуқуқий томони ҳам муҳимдир. Муайян бир муддатга бериладиган қийматга эгалик ҳуқуқи кредитордан қарз олувчига ўтмайди. Қарзга бериладиган қиймат фақат муайян бир муддатгагина ўз эгаси кўлидан узоқлашади, лекин эгасини ўзгартирмайди.

Бўш турган ресурсларни аккумуляция қилувчи банклар бу ре-сурслардан хусусий ресурслар сифатида фойдалана олмайди, фақатгина вақтинчалик муддатга ўз номидан жойлаштиради. Қайтариб бериш муайян шартномада акс эттирилади. Қайтариб бериш кредитнинг объектив белгиси ҳисобланади. Кредитни қайтариб берувчи томон уни бошқа иктисодий категориялардан, жумладан, молиядан фарқ қилиш имкониятини беради.

Кредитдан самарали фойдаланиш асосида уни қайтариб беришнинг манбаси шакллантирилади. Кредитнинг бу тамойили кредит ва ундан фойдаланганлик учун фоиз суммасини кредит берган муассаса ҳисобига кўчириш йўли билан ифодаланади. Шу йўл билан банклар кредит ресурсларининг қайта тикланишини таъминлайдилар. Бозор иктисодиёти шароитида «қайтарилмас кредит» тушунчаси бозор иктисодиёти тамойиллари учун бегона ҳисобланиб, бундай кредитнинг амалиётда бўлиши иктисодиёт учун жуда хавфлидир.

Кредитнинг кейинги тамойили – кредитнинг таъминланганлигидир. Бунда ссуданинг таъминланганлиги кредит берилишига асосан қарз олувчининг мулки, моддий бойликлар захиралари, кўчмас мулки ёки ишлаб чиқариш харажатлари суммасига мос келиши билан белгиланади. Бу, ўз навбатида, кредитнинг ўз муддатида қайтарилишига кафолат берилишини тасдиқлайди. Олинган кредит маблағлари корхонада ишлаб чиқариш захираси, тугалланмаган ишлаб чиқариш ёки тайёр маҳсулот ҳамда мавжуд моддий бойликларни таъминлаш учун берилади. Бу тамойил асосан корхоналарга берилган ссудалар ёки томонлар мажбуриятлари билан реал таъминланади. Ўзбекистон Республикасида банклар фаолиятининг халқаро банк амалиётига яқинлашиб бораётган шароитда кредитнинг таъминланганлиги сифатида товар-моддий бойлик ва харажатлардан ташқари гаров, кафолат ва кафиллик каби шакллари ҳам амалиётда кенг қўлланилмоқда. Бу ҳолат банк рискларини камайтирган ҳолда кредитларнинг банкка ўз вақтида қайтишини таъминлайди. Ссуданинг ўз вақтида

қайтарилишини таъминлаш учун кредит шартномасига кўра, қарз олувчи гаровга маълум қийматга эга бўлган мол-мулкни қўйиб расмийлаштиради. Агар кредит олувчи кредитни ўз вақтида қайтара олмаса, у ҳолда гаровни сотиш чоралари кўрилади. Кредит бўйича таъминотнинг миқдори кредит миқдорининг 125 фоизига тенг бўлиши лозим. Хўжалик субъектининг фаолияти ёки таъминотга олинаётган мулкнинг қиймати нобарқарор бўлган ҳолларда кредит миқдори гаровга қўйилган мулк қийматининг 50 – 60 фоизи миқдорида ҳам бўлиши мумкин.

Кредитнинг таъминланганлик тамойили ёрдамида иқтисодиётнинг ривожланишида қиймат ва моддий ишлаб чиқариш ўртасида бўлиши зарур бўлган пропорцияларнинг бир меъёрга бўлиши рағбатлантирилади. Бу тамойилнинг асосий моҳияти шундаки, бунда хўжалик айланмасида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян моддий бойликларнинг бир сўми қарама-қарши туриши керак. Банклар томонидан иқтисодиёт тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар моддий бойликлари ва маълум харажатлар билан таъминланган бўлиши керак. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкка қайтиб келмаслигига асос ҳисобланади. Бу, ўз навбатида, банкнинг ликвидлилигига ва пул муомаласига катта салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам, бозор иқтисодиёти шароитида банклар томонидан бериладиган кредитларнинг товар моддий бойликлар ва харажатлар билан таъминланган бўлишига муҳим эътибор берилмоқда. Ҳозирги шароитда бужараённинг амалга оширилишини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Кредит олаётган корхона банкка товар ёки товар ҳужжатларини, бошқа бирор шаклдаги мулкни гаровга қўяди. Агарда банк берган кредит қарз олувчи томонидан ўз вақтида банкка қайтарилмаса, банк товарни сотиш ҳисобидан қарз ўрнини қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Баъзида кредит варрант асосида ҳам берилиши мумкин (варрант – гаров учун хизмат қилувчи ҳужжат). Бунда кредитор бераётган кредити товар – моддий бойликлар билан таъминланганлигига ишонч ҳосил қилиши керак.

Банк ссудаларининг товар – моддий бойликлар билан тўлиқ таъминланганлиги пул муомаласининг барқарорлигини таъминлайди, чунки банк айланмасидаги пуллар нақд пулга трансформацияланиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, кредитнинг таъминланганлик тамойили қарз олувчи ўзига олган мажбуриятларни бузиш шароитида қарз берувчининг мулкдорлик манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва кредитни бирор гаров ёки молиявий кафолат асосида беришда ўзининг амалий аксини топади. Бу умумиқтисодий барқарорлик даврида, айниқса, муҳимдир.

Тўловлилик тамойили. Бу тамойил айланма фондларининг доиравий айланишини, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи тўлов ресурслари суммасини аванслаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловни ўтказадилар. Кредитни тўлаш унинг тўлиқ суммада ўз эгасига қайтарилишинигина эмас, шу билан кредит учун фоиз

шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблағларини ҳеч вақт ўз хажмида қайтариб олиш шарти билан бермайди, бунда у маблағни қарзга берганлиги учун муайян тўлов талаб қилади (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўлови нафақат банклар хўжалик ҳисоби мақомига, шу билан бирга, корхоналарни бевосита фойдаси билан боғлиқ хўжалик ҳисобига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади. Кредитнинг тўловлиги шартномага кўра кредит олувчи корхона ўз эҳтиёжи учун кредитга олган пул маблағларидан вақтинча фойдаланганлиги учун банкка белгиланган ҳақни тўлаши лозимлигини кўрсатганлиги боис, амалиётда бу тамойил банкнинг фоиз механизми орқали амалга оширилади. Банкнинг фоиз ставкаси кредитнинг баҳосида ўз ифодасини топади. Кредит учун ҳақ тўлаш корхоналарни хўжалик ҳисобига, шу жумладан, ресурсларнинг кўпайишига ҳамда жалб қилинган маблағлардан фойдаланишга таъсир этади. Банк муассасалари кредит фоизи ҳисобидан ўз харажатларини коплайди. Кредит учун ҳақ тўлаш тамойили қарзга олинган маблағлардан унумли фойдаланиш ва кредитни қайтариш муддатини тезлаштириш мақсадида корхонага иқтисодий таъсир кўрсатиш воситасидир. Банк фоизи кредит турларига қараб, турлича белгиланади. Қайтарилиш муддати ўтиб кетган кредитлар учун оширилган миқдорда фоиз олинади, бу эса қайтариш муддати шартларига қатъий равишда риоя қилишга ёрдам беради. Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий моҳияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги қўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади. Кўриб чиқилаётган тамойилнинг амалиётда учта асосий функциясини бажарувчи банк фоизи меъёрини ўрнатиш жараёнида намоён бўлади:

– юридик шахслар фойдасининг ва жисмоний шахслар даромадининг тақсимланиши;

– ишлаб чиқаришни тартибга солиш ва ссуда капиталининг тақсимланиши орқали тармоқ, тармоқлараро ва халқаро миқёсда айланиши;

– иқтисодиёт ривожининг инқирозли босқичида банк миждозларининг пул маблағларини инфляциядан ҳимоялаш ва бошқалар.

Ссуда фоизининг ставкаси нормаси ссуда капиталидан олинган йиллик даромад суммасининг берилган кредит суммасига нисбати билан аниқланиб, кредит ресурсларининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Бошқа товарлар баҳоси белгиланишининг анъанавий механизмидан фарқли ўлароқ, кредитнинг баҳоси, ссуда капитали бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбатини ўзида акс эттиради ва у бир қатор омилларга боғлиқ бўлади:

– бозор иқтисодиётининг даврий ривожланиши (инқироз даврида ссуда фоизи ўсади, юксалиш даврида эса пасаяди);

– инфляция жараёни суръатлари (амалиётда ссуда фоизининг инфляция ўсиш суръатларидан орқада қолиши учраши мумкин);

– тижорат банкларни кредитлаш жараёнини амалга оширувчи Марказий банк орқали давлат кредитини тартибга солишнинг самарадорлиги;

– халқаро кредит бозоридаги ҳолат (масалан, бирор мамлакатда кредит бўйича фоиз ставкасининг ошиши шу мамлакатга чет эл капиталининг оқиб келишига олиб келади ва бу миллий бозорлар ҳолатига таъсир кўрсатади);

– жисмоний ва юридик шахслар пул жамғармаларининг динамикаси (уларнинг ҳажми қисқарган ҳолда ссуда фоизи ўсади);

– потенциал қарз олувчиларнинг кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжини аниқлаб берувчи ишлаб чиқариш динамикаси;

– ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги (чет эл амалиётида банклар мавсум даврида кредитлар бўйича фоизларни оширадilar);

– давлат томонидан бериладиган кредит миқдори билан давлатнинг ички қарзлари ўртасидаги нисбат (ссуда фоизи ички давлат қарзлари ўсиши билан бирга ўсиб боради) ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари кредит тўлови миқдорини белгилашда аҳамият берадиган қуйидаги асосий тамойиллар мавжуд:

– Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкаси ёки тижорат банклари томонидан ссудалар бўйича ўрнатилган базавий фоиз ставкаси;

– банклараро кредит бўйича ўртача фоиз ставкаси, яъни актив операцияларни амалга ошириш учун бошқа банклардан сотиб олинган ресурслар бўйича;

– турли депозит ҳисобварақлар бўйича миждозларга банк томонидан тўланадиган ўртача фоиз ставкаси;

– банкнинг кредит ресурсларининг таркиби (жалб қилинган маблағлар ҳиссаси юқори бўлганда кредит нархи ҳам юқори бўлади);

– кредитга бўлган талаб;

– талаб қилинаётган кредит муддати ва кредит тури, яъни унинг таъминланганлигига боғлиқ равишда риск даражаси;

– мамлакатдаги пул айланишининг мувозанати (инфляция суръати юқори бўлса, кредит шунчалик қиммат бўлади, чунки пул кадрсизланиши туфайли банкнинг ўз ресурсларини йўқотиш rischi ортади) ва бошқалардир.

Кредитнинг мақсадли бўлиши. Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан, товар-моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ва ҳоказо, аниқ бирор объектга мақсадли йўналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. Корхона олган кредитини фақатгина кредит шартномада кўрсатилган ишни бажаришга сарфлаши керак. Бунда кредит муайян, аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга, ҳисоб-китоб ҳужжатларига ва ҳоказоларга берилади. Кредитнинг мақсадлилиги шунингдек, аниқ хўжалик жараёнларининг кредит билан боғлиқлиги таъминланади. Кредитни миждоз томонидан мақсадли йўналтирилиши тамойили қарз олувчи зиммасига пул маблағларини фақат кредит шартномасида кўрсатилган мақсадлар учун сарфлашни кўзда туттади.

Узоқ муддатли кредит мақсадли тарзда аниқ қурилиш объектлари ва асбоб-ускуналарни сотиб олиш учун берилади. Кредитлар бизнес-режа асосида берилади. Кредитнинг мақсадли йўналтирилишини таъминлаш унинг ўз вақтида қайтарилиши учун реал шарт-шароитларни яратиш беради. Бу тамойилга риоя қилиш банк муассасалари томонидан қарз олувчи корхоналарнинг ҳисоботлари асосида назорат қилинади. Берилган кредит қарз олувчи томонидан бошқа мақсадга ишлатилган бўлса, у ҳолда белгиланган тартибда кредит муддатидан илгари қайтариб олинади ва бошқа чоралар кўрилиши мумкин.

Банкнинг кредитлаш тамойилларининг барчасини амалиётда ялпи қўлланилиши банк ва унинг акционерлари ҳамда миждозларининг манфаатларини ҳимоялашга, унинг фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган рискларнинг олдини олишда ёрдам беради. Юқорида келтирилган тамойиллар кредитнинг иқтисодий категория сифатида мавжуд бўлиши ва ҳаракат қилишининг муҳим томонларини ўзида ифода қилади.

Режали иқтисодиёт даврида кредитлашнинг бу тамойилларидан ташқари яна бир неча бошқа тамойиллар қўшимча равишда амал қилар эди. Собик иттифоқ хўжалиги даврида юқоридаги тамойиллар иккинчи даражали ҳисобланар эди. Қуйидаги тамойиллар эса асосий, биринчи даражали тамойиллар бўлиб, кредитлаш жараёнида банклар кўпроқ шу тамойилларнинг бажарилишига эътибор берар эди.

Шунингдек, иқтисодий адабиётларда **кредитни режанинг бажарилганлигига қараб берилиши** тамойилини учратишимиз мумкин. Бу тамойил собик иттифоқ даврида хўжалик субъектларини кредитлашда қўлланилган бўлиб, банк кредитларининг умумий ҳажми ва шакллари кредитланадиган субъект томонидан унинг ишлаб чиқариш ва молиявий режаларнинг бажарилишига қараб белгиланган. Ундан ташқари, кредит ҳажми бўйича муайян режа тузилар ва шу режага асосан кредит берилиши, унинг ҳажми ва шакли белгиларди ва бу банк томонидан бошқарилар эди.

Бу тамойилга асосан, кредит режасида кўзда тутилган банк ссудалари квартал ёки ойига бир марта эмас, балки товар-моддий бойликларини яратиш жараёнига ва уларни ишлаб чиқариш мақсадларига сарфлаш ёки сотишнинг маълум босқичларида банк томонидан ўрнатилган миқдорда берилар эди. Бозор иқтисодиёти шароитида бу тамойил ўринли бўлмаслиги мумкин.

Дифференциялаштириш (кредитлашда ҳар хил ёндашиш) тамойили. Бу тамойил ижтимоий зарурий меъёрларга мос ҳолда ишлаб чиқариш ва маҳсулотни реализация қилиш асосида корхона ва ташкилотларнинг қандай молиявий натижага эришганлигига қараб белгиланган. Хўжалик фаолиятининг натижаларига қараб корхоналар «яхши ишлайдиган» ва «ёмон ишлайдиган» корхоналарга бўлиб кредитланган. Бу тамойилга асосан ижобий молиявий натижаларга эришган корхона ва ташкилотларга кредитлаш жараёнида маълум енгилликлар берилган. Корхоналарда молиявий қийинчиликлар бўлганда ишчиларга иш ҳақи тўлаш учун ёки бошқа тўловларни амалга ошириш учун кредитлар берилган. Ундан ташқари, яхши ишлайдиган корхоналарга кредитнинг фоиз ставкаси камайтирилган, корхона учун зарур бўлганда кредитнинг муддати узайтирилган ва ҳоказо.

Агар корхона ишлаб чиқариш режасини бажармаса ёки банкдан олинган кредитлар бўйича ўз мажбуриятларини вақтида амалга оширмаса, бундай корхона ёмон ишловчи корхоналар каторига киритилган ва банк томонидан бундай корхоналарга иқтисодий чоралар қўлланилган. Ёмон ишловчи корхоналарга кредитлашда банк қаттиқ ёндашган, яъни кредитларни жуда қисқа муддатга, юқори фоиз ставкалари бўйича берган. Баъзида банк олдиндан берган кредитларини муддатидан илгари ундириб олган, корхона юқори ташкилотининг кафолати асосида кредит берган ёки баъзи ҳолларда кредит беришни умуман тўхтатиб қўйган. Бундай тамойил тижорат банклари амалиётида одатда қўлланилади ва унинг хўжалик субъектлари фаолиятига таъсирини ижобий деб баҳолаш мумкин. Шу боис, бозор муносабатлари шароитида ҳам ушбу тамойилдан фойдаланиш дастакларини кенгайтириш ижобий натижалар бериши мумкин.

Бизнинг фикримизча, бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг юқорида келтирилган тамойилларидан ташқари, кредитдан оқилона фойдаланишни ифодаловчи тамойил кредитнинг самарадорлиги тамойилини киритишимиз зарур. Бу тамойил нафақат кредит ва фоиз суммасини банкка қайтариб тўлашни, бундан ташқари, шу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармоқ, корхона қанча самарадорликка эришишини ифодалаши зарур. Бозор иқтисодиёти шароитида бериладиган кредитлар маълум бир лойиҳаларнинг бажарилишига йўналтирилган бўлади. Банклар лойиҳаларни кредитлаш ёки молиялаштиришдан олдин лойиҳани бажариш учун йўналтириладиган маблағларнинг самарадорлигини ҳисоблаб чиқишлари зарур. Агар биз бозор иқтисодиёти юқори ривожланган мамлакатларда кредитлаш ва лойиҳаларни молиялаштириш амалиётига эътибор берадиган бўлсак, бу мамлакатларда корхона, ташкилотларга кредит беришдан олдин қўйиладиган маблағларнинг самарадорлиги ҳисоб-китоб қилиб чиқилади. Агарда лойиҳага қўйиладиган маблағлар самара берадиган бўлсагина, шу лойиҳа учун маблағ ажратилади. Ҳар бир корхона ва ташкилот учун кредитдан фойдаланишда унинг самарадорлигига алоҳида эътибор бериш фойдадан холи эмас, чунки самарадорлик кредитнинг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Кредитнинг самарадорлиги ишлаб чиқариш ва савдо ҳажмига тўғридан-тўғри боғлиқ. Самарадорлик тамойилининг мавжудлиги ва унга риоя қилиш кредитнинг бошқа тамойилларининг бажарилиши учун асос ҳисобланади. Самарадорлик кредитдан аниқ, мақсадли фойдаланишни тақозо қилади. Шунга асосланган ҳолда кредитнинг самарадорлигини содда қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\text{Самарадорлик} = \frac{\text{Сотилган товар} - \text{маҳсулот ҳажми}}{\text{Кредит қўйилмаларининг ўртача қолдиғи}}$$

Бу кўрсаткич кредит қўйилмалар ўртача қолдигининг 1 сўмига тўғри келадиган сотилган товар-маҳсулотнинг ҳажмини кўрсатади. Кредитни жалб қилиш ёрдамида ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши, товарларни сотиш ҳажмининг ошиши кредитнинг самарадорлигини белгилаб беради. Корхона кам кредит ресурслар ҳисобига кўп маҳсулот сотувига эришадиган бўлса, кредитнинг самарадорлиги шунча юқори бўлади.

Кредитлашнинг юқори самарадорлиги минимал меҳнат харажатлари орқали максимал фойдага эришадиган корхоналар учун характерлидир.

Агар кредит самарадорлигига таъсир қилувчи бошқа омилларни ҳам ҳисобга оладиган бўлсак, кредитнинг самарадорлигини кенгрок олган ҳолда қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин.

$$C_{кр} = \frac{P}{O\Phi_k + K} \cdot \frac{P}{O\Phi_k + K \times O_{кр}/O_{оф}}$$

$C_{кр}$ – кредит қўйилмаларининг самарадорлиги;

P – реализация қилинган товарлар ёки хизматлар;

$O\Phi_k$ – кредитор қарздорликни ҳисобга олган, лекин қарз маблағларини ҳисобга олмаган ҳолдаги айланма фондларининг ўртача қолдиғи;

K – қисқа муддатли кредит қўйилмаларининг ўртача қолдиғи;

$O_{кр}$ – ҳисобот давридаги қисқа муддатли кредитнинг айланиш сони;

$O_{оф}$ – ҳисобот давридаги айланма фондларининг айланиш сони;

Формуладан кўриниб турибдики, кредит ресурсларнинг самарадорлиги асосан икки омил: **сотилган маҳсулотнинг ҳажми ва кредит ресурсларининг айланиш даврига боғлиқ.** Савдо ҳажми қанчалик катта бўлса ва кредит ресурсларининг айланиш даври қанчалик қисқа бўлса, кредит қўйилмаларининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Банк томонидан берилган маблағлар хўжалик айланмасида, ишлаб чиқаришга тезроқ жорий қилинса ва кредит маблағлар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнини тезроқ босиб ўтса, улар келтирадиган самарадорлик шунчалик юқори бўлади. Банк кредити маблағлар доиравий айланишининг бирор босқичида ушланиб қоладиган бўлса, бу ҳол кредитни тўлаш муддатининг кечиктирилишига олиб келади. Бу, албатта, кредитнинг самарадорлиги пасайганлигидан далолат бериши мумкин. Ундан ташқари юқоридагилардан келиб чиқиб хўжалик оборотига қўйилган 1 сўмлик кредит ҳисобига шаклланган фойда миқдорини аниқлаш ҳам кредитнинг самарали ишлатилганлигидан далолат беради.

Кредитнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ғарб мамлакатлари амалиётида кредитлашнинг биз учун янги қоидалари ҳам қўлланилади. Бу қоида кредитлашда «5 «С»лар ёки «6 «С»лар қоидаси» деб юритилади.

«5 «С»лар қоидаси»га асосан ҳар бир «С» бўйича корxonанинг фаолияти таҳлил қилиб чиқилади ва корхона фаолияти талабга жавоб

берсагина корхонага кредит берилади. Қоидага асосан «С» харфлари корхоналарнинг хўжалик фаолиятининг қуйидаги жиҳатларини ифодалайди.

Character – қарз олувчининг характерини баҳолаш, унинг аввалги қарзлари; қарзни тўлай олиш қобилияти ҳамда бозордаги обрўси.

Capacity – қарз олувчининг бошлаган ишни охирига етказа олиш, тегишли даромад олиш ҳамда банк кредитларини қайтара билиш қобилияти.

Capital – қарз олувчи сармоясининг етарлилиги.

Conditions – шартлар. Бунда иқтисодий муҳим ва мазкур бизнеснинг ривожланиши назарда тутилади.

Collateral – гаров (кафолат, кафиллик, суғурта полиси, товар-моддий бойликлар) ва бошқалар. Булар билан биз кейин кенгроқ танишамиз.

Бизнинг фикримизча, янгидан тараққий қилаётган мамлакатларда бозор муносабатларининг ривожланиши кредит муносабатларининг ривожланишининг ҳам ривожланишига замин яратиши билан биргаликда кредит бажарадиган вазифалар ва функцияларда ҳам ўзгаришлар бўлишини тақозо этади. Ҳар бир давлатда кредит муносабатларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари бўлади. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган илк йиллардан бошлаб, мамлакатда ижтимоий соҳани ривожлантиришга, аҳолини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга катта аҳамият қаратмоқда. Аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш, янги иш ўринлари очиш, аҳолининг тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш масалалари мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Мамлакат аҳолисининг мазкур йўналишлардаги ташаббусларини қўллаш мақсадида махсус Микрокредит-банкнинг ташкил этилганлиги, аҳолининг барча қатламлари, айниқса ёшлар, ёш оилалар, касб-хунар коллежлари битирувчилари учун имтиёзли кредитлар ва микрокредитларнинг жорий этилиши кредитнинг ижтимоий хусусиятга эга эканлигини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, бизнинг фикримизча, кредит ижтимоийлик функциясини бажаради.

Мавжуд иқтисодий адабиётларда мутахассислар томонидан юқоридагилардан бошқа функциялар масалан, назорат функцияси, капитални марказлаштириш, муомала харажатларини қисқартириш, рағбатлантириш, эмиссион, мобилизация, ресурсларни оптимал мувофиқлаштириш каби функциялар мавжудлиги тўғрисида ҳам фикрлар берилганлигини учратиш мумкин.²⁶

---

²⁶ Мягкова Т.Л. Деньги, кредит, банки. М. С.П., 2011.

Г.И.Кравцова и др. Деньги, кредит и банки. М.:Финансы и статистика, 2009. 176 с.

Белотелова Н.П. Деньги, кредит, банки. М., 2013. 189 с.

II БОБ. КРЕДИТНИНГ ТУРЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА КРЕДИТЛАШ УСУЛЛАРИ

1. Кредитнинг турлари ва шакллари

Кредитга бўлган талаб қайси усулда ва муддатда, ким томондан кондирилишига ва қарз олувчиларга таклиф қилинишига қараб, кредит бир неча тур ва шаклларга бўлинади. Энди банклар томонидан берилаётган кредитларни турли белгилари ва шакллари кўриб чиқамиз.

Жахон амалиётида банк кредитларининг ягона, умумлашган таснифи йўқ, чунки кредитларни турли хил шакллари ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, уларнинг урф-одатларига, аҳоли орасида ссудаларни бериш ва қайтариш тарихан шаклланган усулларига боғлиқ бўлади. Шундай бўлса ҳам, банкларнинг энг кўп учрайдиган кредит операцияларини турли хил мезонлар ва ўлчовларидан келиб чиққан ҳолда гурухлаштиришга ҳаракат қилиб кўрамиз. Иқтисодий адабиётларда кредитнинг шакллари ва турларига турлича ёндашувлар мавжудлигини ва кўпгина муаллифлар томонидан кредитнинг шакли ва турларига бир хил тушунча сифатида қарашларни учратиш мумкин. Аслида эса кредитнинг турлари ва шакллари бир хил нарса эмас, улар моҳияти ва кредит муносабатлардаги иштироки билан бир-биридан фарқ қилади. Бизнинг фикримизча, кредитнинг турлари – бу кредит муносабатларида кўпроқ кредиторнинг иштирокига эътибор қаратилиши ва кредитнинг мақсади билан ажралиб туради. Масалан, банк кредити, тижорат кредити, давлат кредити, истеъмол кредити, ипотека кредити ва бошқалар. Кредитнинг шакли эса кредитор томонидан кредит мижозга қайси шаклда ажратилишини белгилаб беради.

Кредитларни одатда уларни хусусиятли жихатлари, жумладан, кредитнинг объекти, субъекти, қайси шаклда берилиши, миқдори ва бошқа қатор белгиларга қараб таснифлаш мумкин.

Қарз олувчиларнинг гурухлари бўйича: давлат, бошқа банклар, хўжалик субъектлари, тадбиркорлар, тармоқлар, турли молия ташкилотлари, аҳоли ва бошқа субъектларга таснифлаш мумкин.

Кредитлар мақсади ёки қайси соҳага йўналтирилиши бўйича: саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, инвестицион, истеъмол ва бошқа соҳаларга йўналтирилган кредитларга бўлинади.

Банк кредитлари капиталга йўналтирилишига қараб икки хил бўлиши мумкин: асосий капитални молиялаштириш учун ёки айланма

капитални молиялаштириш учун кредитлар берилади. Булар, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ёки муомала (савдо) соҳасига йўналтириладиган кредитларга бўлинади. Инфляция шароитида тижорат банклари амалиётида савдо ва спекулятив (чайқовчилик) операцияларини молиялаштиришга йўналтирилган ссудалар аксарият қисми ташкил этади. Банк кредитлари йўналишининг яна бир соҳаси уларнинг истеъмолга йўналтирилишини ҳам ўз ичига олади.

Ҳажми бўйича кредитлар катта (йирик), ўрта, кичик ва микрокредитларга бўлинади. Лекин халқаро амалиётда кредитларнинг ҳажми бўйича умум қабул қилинган ягона ўлчов (мезон) мавжуд эмас. ХВФ, ЕТТБнинг нуқтаи назаридан 10000 АҚШ долларигача бўлган суммадаги кредитлар кичик кредитларга киради.

Берилиш муддати бўйича қисқа муддатли ва узок муддатли кредитлар (баъзи давлатларда ўрта муддатли кредитлар ҳам мавжуд) бўлиши мумкин.

Қисқа муддатли кредитларда кредитлар бир неча ойлардан бир йилгача бўлган муддатга берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш айланма маблағлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди. Бизга маълумки, айланма маблағларнинг доиравий айланиши деярли барча ишлаб чиқариш соҳаларида бир йил ва ундан камроқ вақт давом қилади. Бир йил маблағлар айланишининг табиий ўлчови сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, бир йил қисқа муддатли кредитларга тааллуқли ҳамда у узок муддатли кредитлашнинг чегараси бўлиб хизмат қилади.

1-жадвал

Ўзбекистонда кредитни қайтариш муддати бўйича таснифлаш

Кредит турлари	Муддатлари
Қисқа муддатли кредитлар	1 йилгача бўлган кредитлар
Узок муддатли кредитлар	1 йилдан ортиқ муддатга берилган кредитлар

Таъминланганлиги бўйича кредитлар **таъминланмаган** ва **таъминланган кредитларга** бўлинади. Таъминланган кредитлар таъминланганлик характериға қараб гаровли, кафолатланган, суғурталанган ва ҳоказоларга бўлинади.

Кредитнинг сифати паст бўлганда, унинг таъминланганлигида муаммолар бўлганда бундай кредитлар **таъминланмаган кредит**, деб юритилади ва бунда кредитлар бўйича кредитнинг қайтмаслик rischi юкори бўлади.

Шунинг учун бу кредитлар бўйича юзага келиши мумкин бўлган йўқотишларни қоплаш учун захиралар шакллантирилади.

Банклар томонидан молиявий ҳолати барқарор, фойда билан ишлайдиган, ижобий кредит тарихига эга бўлган мижозларга банк таъминот талаб қилмасдан, ишончли (бланкали) кредитлар бериши мумкин. Бундай кредитлар қарз олувчининг обрўсини ҳисобга олган ҳолда ва унинг даромадлари даражасини баҳолагандан сўнг унинг молиявий натижалари ижобий бўлгандагина берилади. Ишончли кредитлар ва уларнинг қайтарилишини таъминловчи бирдан-бир гаров шакли бевосита кредит шартномаси ҳисобланади. Кредит шартномаси шартларининг бажарилишини кредит таъминланганлигининг шarti сифатида қабул қилиш мумкин. Хорижий банклар томонидан бундай кредитлар чекланган ҳажмда, ишончга сазовор бўлган, доимий мижозларга қисқа муддатли кредитлаш жараёнида қўлланилади. Узоқ муддатли кредитлашда ҳам берилган кредитларни суғурта қилиш шarti билан истисно тариқасида қўлланилиши мумкин. Одатда, суғурта қилиш қарз олувчи ҳисобидан амалга оширилади. Бизнинг амалиётимизда бу баъзи ҳолларда тижорат банклари томонидан ўз шўъбаларини ва муассасаларини кредитлашда қўлланилиши мумкин.

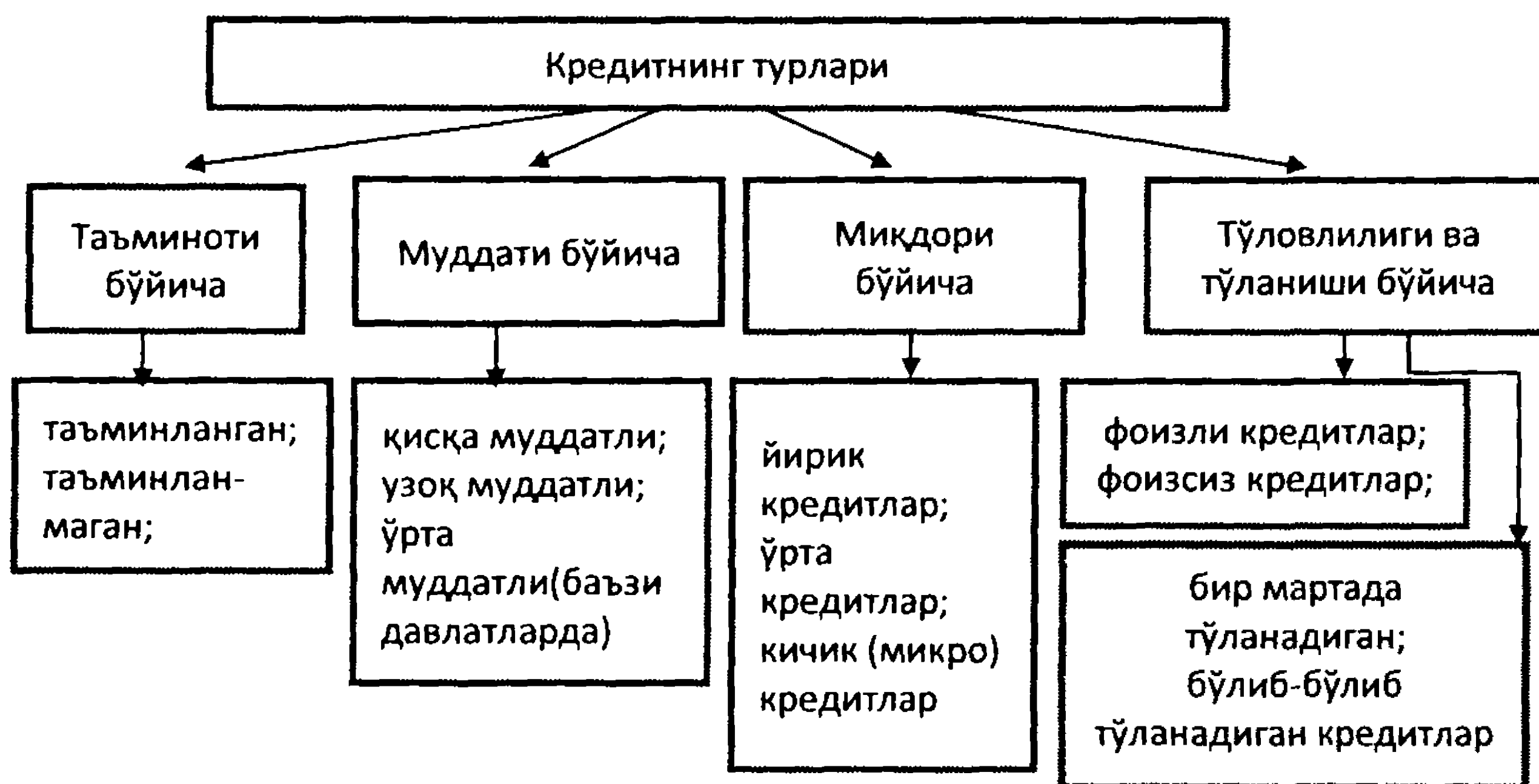
Яхши таъминланган кредитлар. Бундай кредитлар замонавий банк кредитининг асосий тури сифатида таъминланган ссудалар ҳисобланади. Таъминланганлик сифатида қарз олувчининг ҳар хил шаклдаги мулки, кўпроқ кўчмас мулки ва унинг ихтиёридаги қимматли қоғозлар, бошқа мулк шакллари бўлиши мумкин. Қарз олувчи ўз мажбуриятларини бажара олмаган ҳолларда таъминланганлик асоси бўлган мулк банк ихтиёрига ўтади ва банк уни сотиб етказилган зарарларни қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Банк томонидан берилаётган кредит миқдори таклиф этилаётган таъминланганликнинг ўртача бозор нархидан паст бўлади ва мулк баҳоси томонларнинг келишуви натижасида аниқланади.

Кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилинадиган мулк тез сотиладиган, олдин бирор мажбурият бўйича гаровга қўйилмаган, корхонага тегишли бўлган мулк бўлиши керак.

Учинчи шахснинг молиявий кафолати ёки кафиллиги билан бериладиган ссудалар. Кредит бошқа бир ташкилотнинг кафолати асосида берилади. Кафолат берувчи корхона ёки муассаса, агар қарз олувчи кредит шартномасида кўрсатилган шартларни вақтида бажармаса, шу туфайли банк кўрган зарарларни қоплашга кафиллик беради ва фаолият давомида ҳақиқатда шундай аҳвол рўй берса, ўз маблағлари ҳисобидан зарарни қоплаб беради. Молиявий кафиллик берувчи томон сифатида юридик шахслар,

шунингдек, турли даражадаги давлат ҳокимияти органлари иштирок қилишлари мумкин.

Кредит берилиш усуллари бўйича кредитлар қоплаш учун ва тўлов учун кредитларга бўлинади. Биринчи ҳолатда, кредит қарз олувчининг ҳисоб варағига харажатларни қоплаш учун ўтказилади. Бунда яна аванс характеридаги ссуда маблағларини ўтказилиши ҳам назарда тутилади. Иккинчи ҳолатда, банк ссудаси бевосита нақд пулсиз ҳисоб-китобларда ҳисоб хужжатларини тўлаш учун берилади.

4-расм. Кредитнинг муддати, таъминоти ва миқдори бўйича турланиши

Берилиш усуллари бўйича кредитлар – очик кредит линия бўйича бериладиган ва бир марталик бериладиган кредитларга бўлинади. Бир марталик бериладиган кредитлар шартномада белгиланган муддат ва суммада тақдим этилади. Бироқ кўпчилик мамлакатларда кредит линиялари кенг қўлланилади. Жаҳон амалиётида шунингдек, кафолатли кредитлар ҳам берилади ва бундай кредитлар олдиндан келишилган давр учун ажратилади.

Банк кредитларининг қайтарилиш тартиби бўйича 2 гуруҳга ажратиш мумкин. Талаб қилиб олинадиган ва муддатли кредитлар.

Қарзни тўлаш усулига қараб яна қарздор томонидан тўлиқ суммада тўланадиган ва бўлиб-бўлиб тўланадиган кредитлар бўлиши мумкин. Бу усул қисқа муддатли кредитларни қайтаришнинг анъанавий усули ҳисобланиб, ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилиши жуда содда механизмга эга бўлади, чунки бу усулда табақалаштирилган фоиз ставкасини ҳисоблаш механизмини қўллаш талаб қилинмайди.

Кредитни тўлашда кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бўлиб тўланадиган кредитлар бўлиши мумкин. Қарзни тўлашнинг бу усулида кредитни қайтаришнинг аниқ шартлари кредит шартномада келтирилган

бўлади. Кредитни бўлиб-бўлиб тўлаш усули кўпинча узок муддатли кредитларни тўлашда ишлатилади. Кредитнинг баъзи хусусиятлари бўйича турларини 4- расмдан кўришимиз мумкин.

Кредит бўйича фоизни ундириб олиш усули бўйича амалиётда олинган кредитлар бўйича фоиз ставкаларини тўлашнинг бир неча хил усуллари мавжуд:

– Кредитни тўлаш муддати келганда, фоиз ставкасини ҳам кўшиб тўлаш усули. Бу усул бозор иқтисодиёти яхши тараққий қилган мамлакатларнинг хўжалик ташкилотлари фаолиятида кенг қўлланиладиган анъанавий усул бўлиб, у ҳисоб-китоб характери жиҳатидан оддий бўлади. Бу усул кўпроқ қиска муддатли ссудаларни тўлашда қўлланилади.

– Кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бир текисда қарз олувчи томонидан тўланадиган кредит бўйича фоизни ундириб олиш усули. Амалиётда бу усул узок муддатли кредитларни тўлашда қўлланиладиган анъанавий усулдир ва томонлар келишган ҳолда кредит бўйича фоизларни тўлашга ҳар хил ёндашишлари мумкин. Масалан, кредит узок муддатга берилган бўлса, кредит бўйича фоиз ставкасини тўлашни кредитдан фойдалана бошлаганидан бир ёки икки йил ўтгандан кейин белгилаб бериш мумкин.

– Қарз олувчига кредит берилаётган вақтда кредит учун тўланадиган фоиз бевосита банк томонидан ушлаб қолинадиган кредитлар. Кредит учун фоиз ставкасини бу усулда тўлаш ривожланган бозор иқтисодиёти шароитига мос келмайди ва у учун характерли эмас. Бу усул фақат судхўрлик капиталида ишлатилади. Мамлакатда иқтисодий ҳолат нобарқарор бўлганида банклар қиска муддатли кредитлашни ва кредитлар бўйича фоизлар тўлашни шу усулда олиб борганлари улар учун қулай ҳисобланади ва амалиётда шу усулдан кенг фойдаланадилар.

Шунингдек, **қайтаришлилик вақтига қараб**, бир вақтда қайтариладиган кредитлар ва бўлиб-бўлиб тўланадиган кредитларга таснифланади.

Одатда, юридик шахслар ва аҳолига жорий эҳтиёжларни қоплаш учун нақд пул маблағлари керак бўлганда бериладиган қиска муддатли кредитлар, бир вақтда қайтариладиган кредитлар ҳисобланади. Бу ерда асосий қарз ва фоизларни ягона суммада кредит муддати тугаши билан қайтарилади. Бир неча муддатда қайтариладиган кредитлар бу икки ёки ундан ортиқ тўловлар билан амалга ошириладиган ссудалар ҳисобланади (одатда ҳар ой, ҳар чорак ёки ҳар ярим йилда). Бу гуруҳга турли хил кредитлар: тижорат, очик ҳисоб варақ бўйича, вексел, лизинг, факторинг, форфейтинг ва бошқалар киради. Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда бир кеча муддатда қайтариладиган кредитлар юридик ва жисмоний шахсларга товарлар ва кўчмас мулкларни сотиб олиш учун бериладиган ўрта ва узок муддатли кредитлашда кенг қўлланилади.

Қайтариш муддати бўйича кредитларнинг таснифи

Муддати	Россия	АҚШ	Б.Британия	Франция	Ўзбекистон
Қисқа	1 йилгача	1 йилгача	3 йилгача	1 йилгача	1 йилгача
Ўрта	1-3 йил	1-6 йилгача	3-10 йилгача	2-7 йилгача	-
Узоқ	3 йилдан ортиқ	6 йилдан ортиқ	10 йилдан ортиқ	7 йилдан ортиқ	1 йилдан ортиқ

Жаҳон молия бозорларида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун кредитлар бир неча муддатларда қайтариш шарти билан берилади.

Фоиз ставкаларининг турлари бўйича банк кредитларини 2 гуруҳга бўлиши мумкин: **катъий фоизлардаги кредитлар** ва **сузувчи фоиз ставкаларидаги кредитлар**.

Ссудалар кредитлашнинг бутун муддатига бериладиган ва қайта кўриб чиқилмайдиган катъий фоиз ставкалари шартларида берилиши мумкин.

Қарз олувчи бу ҳолатда фоиз ставкалари бозорларида конъюктура ўзгаришига қарамасдан, кредитдан фойдаланганлиги учун ўзгармас келишилган ставкада фоиз тўлайди. Бу ҳам кредиторга, ҳам қарз олувчига қулай, чунки иккала томон ҳам берилган кредитдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ўз даромад ва харажатларини тўғри ҳисоблаб чиқиш имкониятига эга бўлади. Катъий фоиз ставкалари одатда қисқа муддатли кредитлашда қўлланилади.

Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда кредитларни беришда катъий ва сузиб юрувчи фоиз ставкалари (бу кредит бозорларида вужудга келадиган ҳолатларга боғлиқ бўлган доимий ўзгарадиган фоиз ставкалари)нинг ҳар иккаласи ҳам кенг қўлланилмоқда.

Кредит қайси валютада берилишига қараб ҳам гуруҳларга бўлинади. Одатда тижорат банклари кредитларни миллий валютада, чет эл валютасида ёки аралаш валюта (бир қисми чет эл валютасида, бир қисми миллий валютада)да бериши мумкин. Ўзбекистонда миллий валюта ва чет эл валютасидаги кредитлар кўп қўлланилмоқда.

Кредит берувчи субъектларга қараб кредит банклар ва бошқа кредит ташкилотлари томонидан бериладиган, нобанк ташкилотлар, ишлаб чиқарувчилар томонидан бериладиган, хорижий банклар томонидан бериладиган, хорижий фирмалар томонидан бериладиган, савдо ташкилотлари томонидан бериладиган, судхўрлар ва бошқалар томонидан бериладиган кредитларга тавсифланади.

Кредит олувчи миждозлар категориясига қараб, хўжалик субъектлари, аҳоли, фонд биржаси иштирокчилари бўлган диллер ва брокерларга, банкларга, чет эл компанияларига бериладиган кредитларга бўлинади.

Кредитлар сони ва кредиторлар сони бўйича кредитлар куйидаги гуруҳларга бўлиниши мумкин:

- ягона банк берадиган кредитлар;
- синдикатлашган кредитлар;
- параллел кредитлар.

Амалиётда бир банк томонидан бериладиган кредитлар кенг тарқалган.

Бироқ айрим мамлакатлар ва интеграцион гуруҳлар иқтисодиётнинг ривожланиш имкониятига қараб, ягона банк имконияти етмайдиган йирик кредитларга эҳтиёж сезилмоқда. Бу эса банкларни гуруҳларга бирлашиб, синдикатлашган кредит беришга ундамоқда.

Синдикатлашган кредитда бирлашган (консорциум) 2 ёки ундан ортиқ кредиторлар бир қарздорга кредит тақдим этади. Бир гуруҳ банк-кредиторлар маълум муддатга бўш турган молиявий ресурсларини маълум бир объект ёки қарздорни кредитлаш мақсадида бирлаштиради. Бир ёки етакчи банк-координаторларнинг катта бўлмаган бир гуруҳи бутун синдикат номидан қарз олувчи билан кредит битими шартлари бўйича музокаралар олиб боради, керакли сумма йиғишини таъминлайди.

Амалиётда икки ёки ундан ортиқ банклар қарз олувчига параллел кредитлар бериш ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. Синдикатлашган кредитдан фарқли улароқ, бу ҳолатда миждоз билан ҳар бир банк алоҳида иш олиб боради, сўнгра эса умумий кредит шартномасини тузадилар.

Кредитлар сифатига кўра, «стандарт», «субстандарт», «қоникарсиз», «шубҳали» ва «умидсиз» тоифаларга таснифланади (кредитларнинг сифати бўйича кейинги бобларда тўхталиб ўтамиз).

Энди биз кредитнинг юқорида келтирилган гуруҳланишининг баъзи хусусиятларига янада чуқурроқ эътибор қаратмоқчимиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қисқа муддатли кредитлар ўз табиатига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кредитлаш объектларининг иқтисодий моҳиятига қараб:

- товар моддий бойликлари учун бериладиган кредитлар;
- ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулотнинг янги турини ўзлаштириш, мавсумий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;

– ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (аккредитив очилганда, тайёр маҳсулотни жўнатганда ва бошқа ҳолларда).

2. Тўлаш муддатига қараб:

- муддатли, муддати кечиктирилган ва муддати ўтиб кетган кредитлар.

1. Кредитни тўлаш манбаларига қараб:

- қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобидан;
- грант маблағлар ҳисобидан;
- бошқа жалб қилинган маблағлар ҳисобидан.

2. Таъминланганлик тамойилининг амал қилишига қараб:

- тўғридан-тўғри таъминланганликка эга бўлган кредитлар;
- эгри (бирор корхона ва ташкилот воситасида) таъминланганликка эга бўлган кредитлар;
- таъминланмаган кредитлар.

3. Тўланадиган фоиз даражасига қараб:

- ўртача (нормал) фоиз ставкали;
- юқори фоизли;
- паст фоиз ставкали;
- фоизсиз кредитларга бўлинади.

4. Фоизларнинг ундирилишига қараб:

- фоизларни кредит суммасини тўлиқ қайтариш вақтида ундириш;
- кредит шартнома амал қилиш муддати давомида фоизларни тенг миқдорда тўлаб бориш;

– кредит ажратиш жараёнида, аввало, кредит бўйича фоизларни тўлиқ ёки унинг бир қисмини ушлаб қолиш;

– кредит фоизларини регрессив ёки прогрессив ставка бўйича тўлаш. Бу усул мижоз фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида у даромад олганда кредитни тўлаш имконини беради.

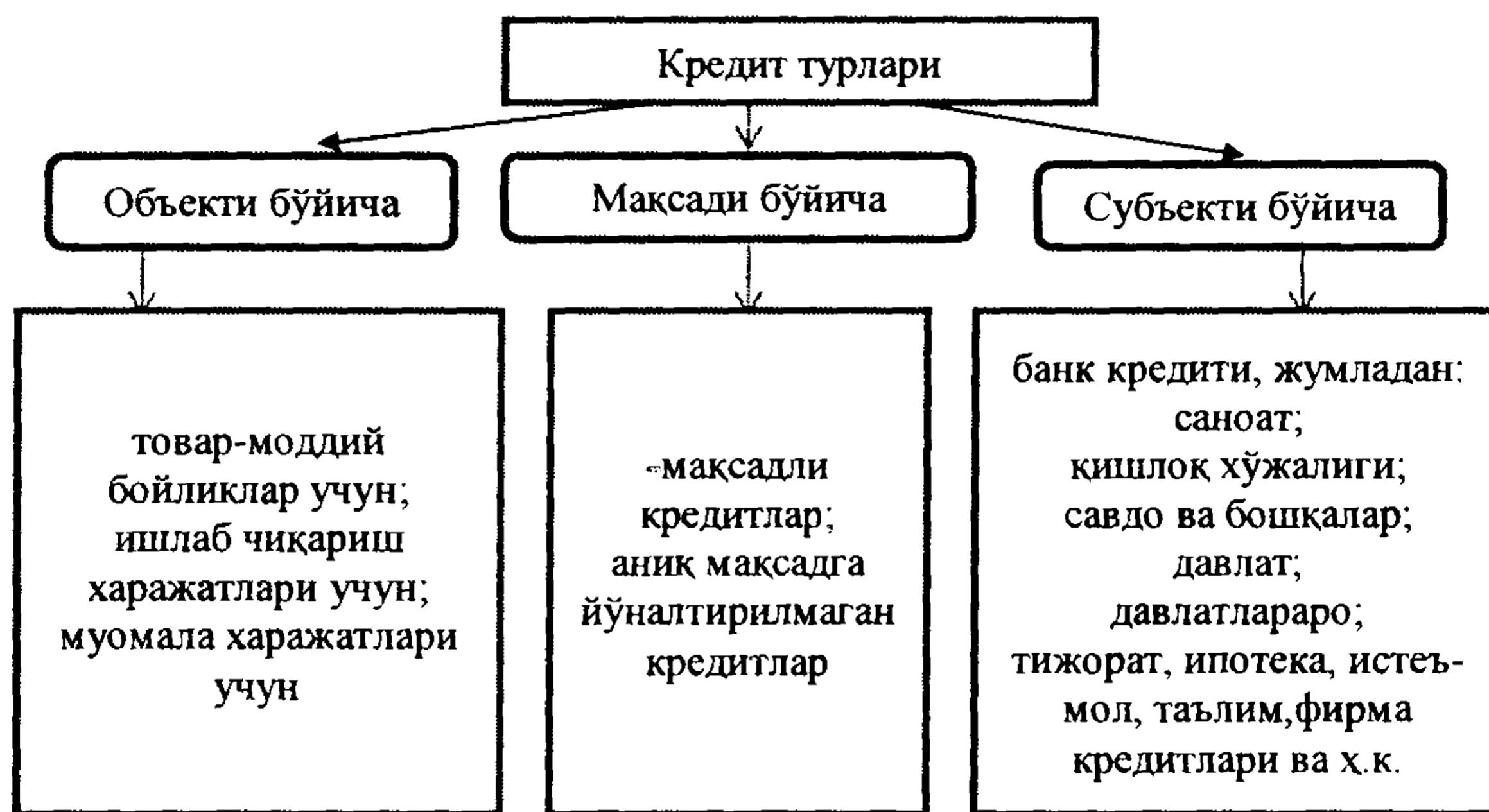
Узоқ муддатли кредитлар асосан, асосий воситалар ва уларни такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ соҳалар ҳамда харажатларни таъминлашда ишлатилади. Ҳозирги даврда узоқ муддатли кредитлар капитал қўйилмаларини, лойиҳаларни молиялаштиришнинг асосий манбаи сифатида давлатимиз иқтисодиётини ривожлантиришда катта аҳамият касб этмоқда. Узоқ муддатли кредитлар хўжалик ташкилотлари томонидан қуйидаги объектлар учун жалб қилиниши мумкин:

- қайта тиклашга капитал харажатларни амалга ошириш учун;
- ҳаракатдаги асосий фондларни кенгайтириш ва модернизация қилиш билан боғлиқ харажатлар учун;
- янги қурилиш ва қўшимча юқори самарали тадбирлар бўйича харажатларни амалга ошириш учун;
- янги фан, илмий техника соҳасида тадқиқотлар олиб бориш ва ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун ва бошқалар.

Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектига, фоиз ставкасига ва кредитнинг ҳаракат доирасига қараб, кредитнинг турли мустақил шакллари амалиётда қўлланилиши мумкин. Кредитнинг шакллари ва турлари тўғрисида ҳам иқтисодий адабиётларда турли қарашларни учратиш мумкин. Аксарият ҳолларда кредитнинг шакллари ва турларини бир-бири билан чалкаштириш ҳоллари мавжуд. Одатда, кредитнинг шакллари, деганда кредит қайси шаклда берилиши кўзда тутилиши лозим. Кредитни шакллари бўйича уч гуруҳга ажратиш мумкин: пул шаклида бериладиган, товар шаклида бериладиган, аралаш ёки товар-пул шаклида бериладиган кредитлардир. Аммо баъзи адабиётларда кредитнинг шакли, деганда, унинг турларини келтириш ҳолларини ҳам учратишимиз мумкин. Масалан, россиялик иқтисодчи олимлардан Ю.А. Кочергин²⁷ кредит шаклларига банк кредити, давлат кредити, халқаро кредит, тижорат, истеъмол, ипотека кредити ва бошқаларни киритади. Амалиётда кредитнинг ҳар бир шакли ҳам ўзига хос хусусиятларига кўра, бир неча бўлақларга бўлиниши мумкин.

²⁷Кочергин Ю.А. Деньги, кредит, банки: Учеб.пособ. Воронеж: ЦИРЭ, 2010. Кривонос Ю.Е. Финансы и кредит: Конспект лекций. Таганрог: ТРТУ, 2006.

Мақсадлилиги бўйича кредитлар аниқ бир мақсадга йўналтирилган кредитларга ёки аниқ бир мақсадга қаратилмаган кредитларга бўлиниши мумкин. Жаҳон амалиётида умумий бирор эҳтиёжни қоплаш учун ишлатиладиган кредитлар мавжуд. Бунда банк томонидан бериладиган кредитлар қарз олувчининг молиявий ресурсларга бўлган турли эҳтиёжларини қондириш учун ўз ихтиёри бўйича ишлатилади. Ҳозирги шароитда улар қисқа муддатли кредитлаш соҳасида чекланган тарзда қўлланилади, ўрта ва узоқ муддатли кредитлашда умуман қўлланилмайди. Бизнинг амалиётимизда банклар томонидан бирор мақсадни амалга ошириш учунгина кредитлар берилади. Кредитнинг баъзи белгилари бўйича турларини қуйидаги чизмадан кўришимиз мумкин.

5-расм. Кредитнинг объекти ва субъекти бўйича турлари

Кредитнинг қайси мақсад учун берилаётганлиги кредит шартномасида кўрсатилади ва банк томонидан берилган ресурслар қарз олувчи томонидан фақатгина шартномада кўрсатилган масалани ҳал этиш учун ишлатилади (масалан, олинаётган товарлар бўйича ҳисоблашиш, иш ҳақи тўлаш ва ҳ.к. учун). Қарз олувчи томонидан кўрсатилган мажбуриятларнинг бузилишида битимда кўрсатилган жарималар қўлланилади.

Қарз олувчиларнинг категориялари бўйича кредитлар мижознинг фаолият хусусиятига қараб ҳам бир неча гуруҳларга бўлиниши мумкин. Масалан, аграр соҳада кредит олувчилар. Бу соҳанинг бўлиши – махсус кредит муасасалари – агробанкларнинг, кейинчалик қишлоқ хўжалиги соҳаларига хизмат кўрсатувчи бошқа банклар – Пахтабанк, Ғаллабанк ва бошқа шу турдаги банкларнинг ташкил топишини белгилаб берувчи асос ҳисобланади. Бу банклар фаолиятининг ўзига хос хусусияти қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган мавсумийликни эътиборга олган ҳолда кредитлаш ҳисобланади.

Тижорат соҳаси учун кредитлар бериш. Бу соҳа бўйича кредитлар савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатувчи хўжалик субъектларига берилади. Бу кредитлар тез айланиб келиш хусусиятига эга бўлиб, тижоратчилар эҳтиёжини қондиришда катта аҳамиятга эгадир.

Банк томонидан кредитлар қимматли қоғозлар бўйича олди-сотди операцияларини амалга оширувчи, фонд биржаси воситачилари: брокер, маклер, дилер фирмаларига берилади.

Кўчмас мулк учун ипотека кредитлари берилиши мумкин. Улар ҳам оддий, ҳам ихтисослашган ипотека банклари томонидан берилади. Бу ҳозирда хориж амалиётида кенг тарқалган бўлиб, хатто баъзи манбаларда кредитнинг алоҳида шакли сифатида намоён бўлади. Бизнинг амалиётимизда эса бу фақатгина 1996 йилдан бошлаб кенг тарқала бошлади. Хусусийлаштириш жараёнининг ривожланиши, мулкка эгаллик асосларининг қонунлаштирилиши ипотека кредитини янада раванқ топишига олиб келди.

Банклараро кредитлар – банк кредитининг кенг тарқалган шаклларида бири. Банклараро кредитнинг жорий ставкаси маълум бир тижорат банкнинг бошқа турлардаги ссудалар бериш сиёсатини аниқлаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Бу меъёрнинг аниқ миқдори (ҳисоб ставкаси) Марказий банк томонидан белгиланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, кредит муносабатларида субъектларнинг иштирокига қараб, кредитнинг қуйидаги турлари мавжуд. Булар банк кредити, тижорат кредити, истеъмол кредит, ипотека кредити, ломбард, халқаро кредит, қишлоқ хўжалиги кредити, авто кредит ва бошқалар. Баъзи мамлакатларда жуда кўп сон-саноксиз турдаги кредитлар берилишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Банк кредити – кредит турлари ичида асосий ўринни эгалловчи кредит тури бўлиб, у кредит ташкилотлари томонидан мижозга қайтиб бериш, тўловлилик, муддатлилик, албатта мақсадлилик ва аксарият ҳолларда таъминланганлик шартлари асосида пул шаклида бериладиган кредитдир. Иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг шаклларида биридир. Унинг объекти пул маблағларини бевосита ссудага бериш жараёни ҳисобланади. Бундай кредитни берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия (рухсатнома) олган бўлишлари зарур. Қарз олувчи сифатида юридик шахслар, аҳоли, давлат, хорижий давлат мижозлари иштирок қилишлари мумкин. Кредит муносабатларининг воситаси бўлиб, кредит шартнома ёки кредит келишуви ҳисобланади. Бу кредит тури бўйича олинadиган даромад ёки ставка томонлар билан келишилади ва банк фоизи ёки кредит фоизи кўринишида бўлади.

Жаҳон амалиётида банк кредитидан фойдаланишда унинг турли хил хусусиятлари ҳисобга олинади.

Қисқа муддатли банк кредитлари қарз олувчи корхонанинг хўжалик фаолиятида айланма маблағлар етишмовчилигини тўлдириш учун қўлланилади. Бозор иқтисодиёти тамойилларига мос келувчи бундай жараённинг бўлиши ссуда капитали бозорида мустақил сегмент пул

бозорининг юзага келишига олиб келади. Қисқа муддатли кредитлар фонд бозорида, савдо ва хизматлар кўрсатишда, банклараро кредитлаш режимида кўпроқ қўлланилади.

Ҳозирги шароитда қисқа муддатли кредитлар қуйидаги кўрсаткичлар билан характерланади:

– кредитларнинг жуда қисқа муддатларга (баъзида бир ойгача муддатга) берилиши;

– кредитнинг муддати ва фоиз ставкасининг бир-бирига тескари пропорционал (кредитнинг муддати жуда қисқа бўлса-да, фоиз ставкаси жуда юқори) бўлиши;

– ишлаб чиқариш соҳасидан кўпроқ муомала соҳасига хизмат кўрсатиши ва бошқалар.

Ҳозирги вақтда бир йил муддатга бериладиган кредитлардан тижорат характеридаги фаолиятни амалга ошириш, аграр секторда ва инвестицияларни талаб қилувчи инновацион жараёнларни кредитлашда кенг фойдаланилмоқда.

Узоқ муддатли кредитлар асосий фондлар ҳаракатини таъминлайди ва улар кредит ресурсларнинг катта ҳажми билан ажралиб туради. Узоқ муддатли кредитлар 1 йилдан ортиқ муддатга, тегишли молиявий кафолатларни олган ҳолда, кредитнинг муддати 10 йил ва ундан ортиқ муддатда бўлиши мумкин.

Тижорат кредити. Иқтисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг биринчи шаклларидадан бўлиб, вексель муомаласини вужудга келтирган ва нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредитининг субъектлари сифатида юридик шахслар: мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар, кредитнинг объекти сифатида сотилаётган товар иштирок қилади. Тижорат кредити ўзининг амалий кўринишини юридик шахслар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини чўзиш орқали сотиш шаклидаги молия хўжалик муносабатларида топади. Бу кредит шаклининг асосий мақсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу орқали фойда олишдан иборат.

Тижорат кредитнинг анъанавий воситаси бўлиб, қарз олувчининг қарз берувчига нисбатан молиявий мажбуриятларини акс эттирувчи вексель ҳисобланади. Вексель бу қарз мажбурияти бўлиб, қарз олувчи ўз зиммасига қарзни кўрсатилган суммада, кўрсатилган жойда, белгиланган муддатда тўлаш мажбуриятини олади.

Амалиётда векселнинг икки тури қўлланилади. **Оддий** ва **ўтказма вексел**. Оддий векселни қарз олувчи корхона қарз берувчи корхонага беради ва товарлар ҳамда кўрсатилган хизматлар учун унга тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Ўтказма векселда кредитор томонидан белгиланган товар ва хизматлар суммаси унинг топшириғига асосан учинчи шахсга ёки векселни кўрсатувчига ўтказилиши зарур. Кредиторнинг векселда кўрсатилган суммани учинчи шахсга тўлаш тўғрисидаги буйруғини ифодаловчи хужжат амалиётда тратта деб ҳам юритилади.

Тижорат кредити банк кредитидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

1. Кредитор (қарз берувчи) ролида махсус кредит-молия ташкилотлари эмас, балки товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотиш билан шуғулланувчи турли юридик шахслар иштирок қилади.

2. Тижорат кредити фақатгина товар шаклида берилади.

3. Тижорат кредитида ссуда капитали, саноат ва савдо капитали билан интеграциялашган ҳолда ҳаракат қилади. Бу бозор иқтисодиёти шароитида турли ихтисосдаги ва фаолият йўналишдаги корхоналарни ўз ичига олувчи холдинг, молиявий компанияларнинг вужудга келишида ўз аксини топади.

4. Берилган вақт оралиғида тижорат кредитининг ўртача қиймати доимо банк фоизининг ўртача ставкасидан кичик бўлади.

5. Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги шартнома ҳуқуқий расмийлаштирилганда тижорат кредити бўйича тўлов (фоиз ставкаси) баъзи ҳолларда алоҳида аниқланмайди. Фоиз тўлови товар баҳосига қўшилган ҳолда расмийлаштирилади.

Хорижий мамлакатлар амалиётида тижорат кредити кенг тарқалган. МДХ давлатлари банк амалиётида тижорат кредити расман кенг қўлланилмайди. Собиқ иттифоқ даврида кредит муносабатларининг ривож-ланишига назар соладиган бўлсак, 1930-32-йиллардаги кредит ислоҳотигача амалиётда тижорат кредитидан фойдаланилган. Бу кредит товарлар ишлаб чиқаришнинг мўл-кўлчилиги шароитида товарларни сотиш жараёнини тезлаштиришда қулай ҳисобланади. Ўтган асрнинг 30- йилларда кредитнинг бу шаклидан фойдаланишда маълум камчиликларга йўл қўйилгани учун кредит ислоҳоти ўтказиш давомида бу кредитдан фойдаланиш бекор қилинди ва хўжаликлар тўғридан-тўғри банк томонидан кредитлашга ўтказилган.

Ҳозирги шароитда жаҳон амалиётида тижорат кредитнинг, асосан 3 тури қўлланилади:

- қайд қилинган тўлов муддати бўйича кредит;
- товарларни сотгандан кейингина қарзни тўлаш бўйича кредит;
- очик ҳисобварақ бўйича кредитлаш.

Бунда тижорат кредити шартлари бўйича, кейинги товар партиясини жўнатиш, олдинги жўнатилган товарлар бўйича қарзларни тўлаш муддатигача амалга оширилиши зарур.

Корхоналар томонидан тижорат кредитидан фойдаланиш улар томонидан банк кредитидан фойдаланишни инкор қилмайди. Тижорат кредити банк кредитидан фарқ қилса-да, уларнинг ҳаракати бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиши мумкин. Корхоналар тижорат кредитидан фойдаланганда, банк кредити корхона фаолиятига тўғридан-тўғри таъсир қиладиган кредит сифатида намоён бўла олмайди. Тижорат кредитида корхоналарнинг ҳисоб рақамларида маблағлари бўлмаган шароитда корхоналар товарларни кредитга сотиб оладилар. Шунинг учун истеъмолчи корхоналар банк кредитига эҳтиёж сезмаслиги мумкин. Айни вақтда мол сотувчи корхона фаолиятида товарларини кредитга сотганлиги учун маблағга мухтожлик сезилиши мумкин. Мана шу шароитда мол етказиб берувчи корхона пул

маблағларига бўлган эҳтиёжини қоплаш мақсадида кредит олиш учун банкга муурожаат қилиши мумкин. Бу ҳол, ўтган асрнинг 30- йиллар амалиётида банк томонидан эгри кредитлаш деб юритилган. Эгри кредитлаш деб юритилишининг сабаби шундаки, кредитни ҳақиқатда маблағи етарли бўлмаган корхона, мол сотиб олувчи корхона олиши зарур эди. Мол сотиб олувчининг хўжалик фаолиятидаги маблағлар етишмовчилиги мол етказиб берувчига банк томонидан кредит бериш йўли билан қопланган.

Юкорида кўрсатилган камчиликларни ҳисобга олмаган ҳолда тижорат кредити товарлар сотиш жараёнини тезлаштиришда ва корхоналарнинг айланма маблағларини хўжалик фаолиятидан тезроқ оборотдан бўшашини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Истеъмом кредити. Истеъмом кредити ўзининг мақсади билан кредитнинг бошқа шаклларида фарқ қилади. Унинг фарқли белгиси жисмоний шахсларни кредитлаш ҳисобланади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус кредит муассасалари билан бирга, товар ва хизматларни сотишни ва ишлаб чиқаришни амалга оширадиган субъектлар ҳам бўлиши мумкин. «Истеъмом кредити тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига асосан, «Истеъмом кредити жисмоний шахсга (истеъмомчига) унинг истеъмом эҳтиёжларини қондириш мақсадида товарлар (ишлар, хизматлар) сотиб олиш учун бериладиган кредитдир».²⁸

Истеъмом кредити икки шаклда: пул шаклида ёки товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга товар ва хизматларга эгалик қилиш учун, қиммат бўлган даволанишни тўлаш, ҳар хил товарлар ва уй жиҳозлари сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун истеъмом кредитлари берилиши мумкин. Истеъмом кредитининг икки шакли мавжуд. Булар молиявий истеъмом кредити ва товар истеъмом кредити. Молиявий истеъмом кредити пул шаклида банклар ва бошқа кредит ташкилотлари томонидан, товар истеъмом кредити товар шаклида ишлаб чиқарувчилар ва чакана савдо ташкилотлари томонидан берилади.

Давлат кредити. Кредитнинг бу шаклининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат бир томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Давлатнинг қарзлари кўпайган ҳолларда давлат бюджети камомадини молиялаштириш мақсадида, давлат қарз олувчи сифатида, давлат қарзларини жойлаштириш жараёнини амалга оширади.

Давлат кредитининг характерли хусусияти шундаки, давлат томонидан олинган қарз маблағлар ишлаб чиқариш фондлари айланишида ёки моддий бойликлар яратишда иштирок қилмайди. Бу маблағлар давлат қарзларини қоплаш учун ишлатилади.

Давлат хазина мажбуриятларини чиқариш, молия бозорларида давлат қимматли қоғозларини жойлаштириш, давлат заёмларини чиқариш ва сотиш

---

²⁸Ўзбекистон Республикаси Банклар фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. “Истеъмом кредити тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. Т.: Ozbekiston, 2011. 332 б.

йўли билан банклар аҳолининг ва бошқа молия – кредит институтларининг пул маблағларини йиғади ва уларни давлат қарзи ва бюджет камомадини қоплашга (молиялаштиришга) сарфлайди.

Шуни таъкидлаш зарурки, ўтиш даврида давлат кредити фақатгина молиявий ресурсларни жалб қилиш манбаи сифатида эмас, балки иқтисодиётни марказлашган кредит тизими орқали тартибга солишнинг самарали воситаси сифатида ишлатилиши керак.

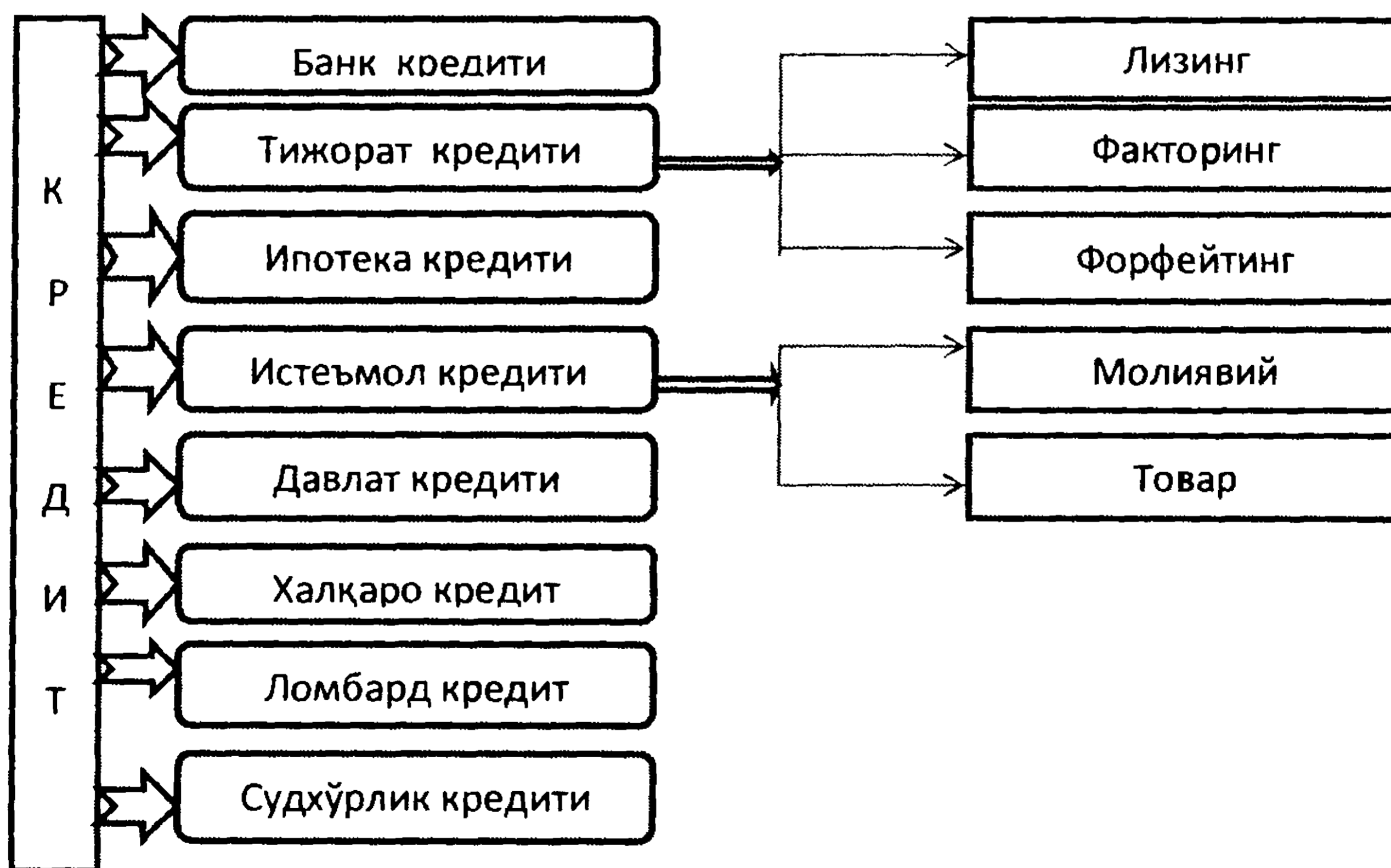
Қарз берувчи вазифасини бажара туриб, давлат кредит институтларининг ликвидлигини таъминлашга кредитлар ажратиши, шунингдек, тижорат банклари орқали иқтисодиётнинг турли соҳаларини мақсадли кредитлашни ташкил этишда иштирок қилиши мумкин. Давлат томонидан:

– иқтисодиётнинг устувор тармоқларини кредитлаш;

– молиявий ресурсларга эҳтиёж сезаётган давлат аҳамиятига эга бўлган аниқ тармоқ ёки минтақаларга, агар бюджетдан молиялаштириш имконияти тугаган бўлса, вақтинча фойдаланишга маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари, тижорат банкларига банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларни ким ошди савдоси йўли билан ёки тўғридан-тўғри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланишга берилиши мумкин.

Субъектлар ўртасида юзага келадиган кредит турларини чизма тариқасида қуйида янада яққолроқ ифодалаш мумкин.

6-расм. Кредитнинг субъектлари бўйича турлари

Факторинг ва лизинг кредитлашнинг янги замонавий турлари бўлиб биз уларнинг республикамиз тижорат банклари амалиётида қўлланилишини инобатга олиб улар моҳияти ва амалиётига қисқача тўхталиб ўтамиз мумкин. Хўжалик субъектлари ўз фаолияти учун зарур бўлган мол-мулк мажмуалари (комплекслари), бинолар, иншоотлар, ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари, транспорт воситалари ва қишлоқ хўжалик техникаларини лизингга олиши мумкин.

«Микромолиялаш тўғрисида»ги қонунга асосан, микролизинг муносабатлари учун тижорат банки томонидан бериладиган кредит суммасининг максимал миқдори энг кам иш ҳақининг 3000 баробаридан ошмаслиги зарур. Лизинг муддати лизинг объектига қараб, 1 йилдан 5 йилгача. Лизингдан фойдаланиш муддати 1 йилдан 3 йилгача ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари, транспорт воситалари, қишлоқ хўжалик техникасини олиш бўйича; лизингдан фойдаланиш муддати 1 йилдан 5 йилгача мол-мулк мажмуалари (комплекслари), бино ва иншоотлар, қишлоқ хўжалик техникаси учун берилиши мумкин.

Факторинг–банкнинг хўжалик юритувчи субъектларни молиялаштириш бўйича хизмат тури бўлиб, тўловчилар томонидан акцептланган товар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматларни қайта сотиб, кейин улар учун тўловларни ундиришга доир хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқларинирегрес с ҳуқуқсиз қабул қилишдир. Ўзбекистонда факторинг операциялари «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тижорат банклар томонидан факторинг операцияларини амалга ошириш тартиби тўғрисида»ги Низом (ЎзР АВ рўйхати, № 953, 3.08.2000 й.) асосида амалга оширилади. Банк томонидан кўрсатилган факторинг хизмати учун қарздордан ҳақ ундириш муддати — 90 кунгача. Экспорт операциялари бўйича факторинг амал қилиш муддати 60 кунгача бўлади. Факторинг хизматларини кўрсатишнинг мажбурий шарти тўловчининг кредит бўйича муддати ўтиб кетган қарзларининг бўлмаслиги, экспорт операциялари бўйича муддати ўтиб кетган дебетли қарзлари бўлмаслиги лозим. Тижорат банклари бюджет ташкилотларига қўйиладиган талаблар, жисмоний шахсларнинг қарз мажбуриятлари, пул тўлай олмайдиган, деб эълон қилинган корхоналар мажбуриятлари, зарар келтирадиган корхоналар, ноликвид балансга эга корхоналар, капитал маблағларни молиялаштириш, экспорт бўйича консигнацион контрактлар, бадал (товон) тўлаш ва бартер бўйича битимлар, иш ҳақини босқичма-босқич олдиндан тўлаш (аванс), тўловчи (қарздор) маҳсулотни шартномада кўрсатилган муддат давомида қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда, шунингдек, сотиб бўлингандан сўнг хизмат кўрсатиш шарти билан бўладиган олди-сотди шартномалар бўйича факторинг операцияларни амалга оширмайди.

Халқаро кредит. Кредит муносабатларининг халқаро миқёсда (давлатлар ўртасида) амалга оширилиши халқаро кредитнинг юзага келишига олиб келади. Халқаро кредитга халқаро миқёсда ҳаракат қилувчи кредит муносабатлар сифатида қараш зарур. Кредитнинг бу шаклини бевосита иштирокчилари мамлакатлараро молия-кредит институтлари, тегишли давлат

хокимияти, кредит ташкилотлари ва алоҳида юридик шахслар бўлиши мумкин.

Халқаро кредит бир давлат, шу давлат банки, юридик шахси томонидан иккинчи бир давлатга, унинг банкларига, бошқа юридик шахсларига муддатлилик ва тўловлилик асосида берилладиган кредит ҳисобланади.

Халқаро кредит давлат ва халқаро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида, ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин.

Халқаро кредит қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

– қарз олувчи ва қарз берувчи сифатида давлат ташкилоти ва муассасалари, банклар, компаниялар, халқаро валюта-кредит ташкилотлари қатнашадилар;

– қарзга олинган маблағлар қарз олувчи мамлакат томонидан даромад келтирувчи капитал сифатида ишлатилади;

– қарз берувчи мамлакатга тўланадиган ссуда фоизининг манбаси қарз олувчи мамлакат аҳолиси томонидан яратилган миллий даромад ҳисобланади.

Халқаро кредит маҳаллий кредит билан бир қаторда, фондлар айланишининг барча босқичларида қатнашади.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида қуйидаги функцияларни бажаради:

– мамлакатлар ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишини таъминлайди;

– капиталнинг концентрациялашувига ва марказлашувига шароит яратади ва бу жараённи тезлаштиради;

– ҳар хил валюталарда халқаро ҳисоб-китобларни олиб боришда муомала харажатларини қисқартиради.

Халқаро кредитлар характери бўйича – давлатлараро, хусусий, фирма кредитларига;

– шакли бўйича – давлат, банк, тижорат;

– ташқи савдо тизимида тутган ўрни бўйича – экспортни кредитлаш, импортни кредитлашга;

– муддати бўйича – қисқа муддатли – 1 йилгача, узоқ муддатли – 5 йилдан ортиқ муддатга;

– объекти бўйича – товар ва валюта;

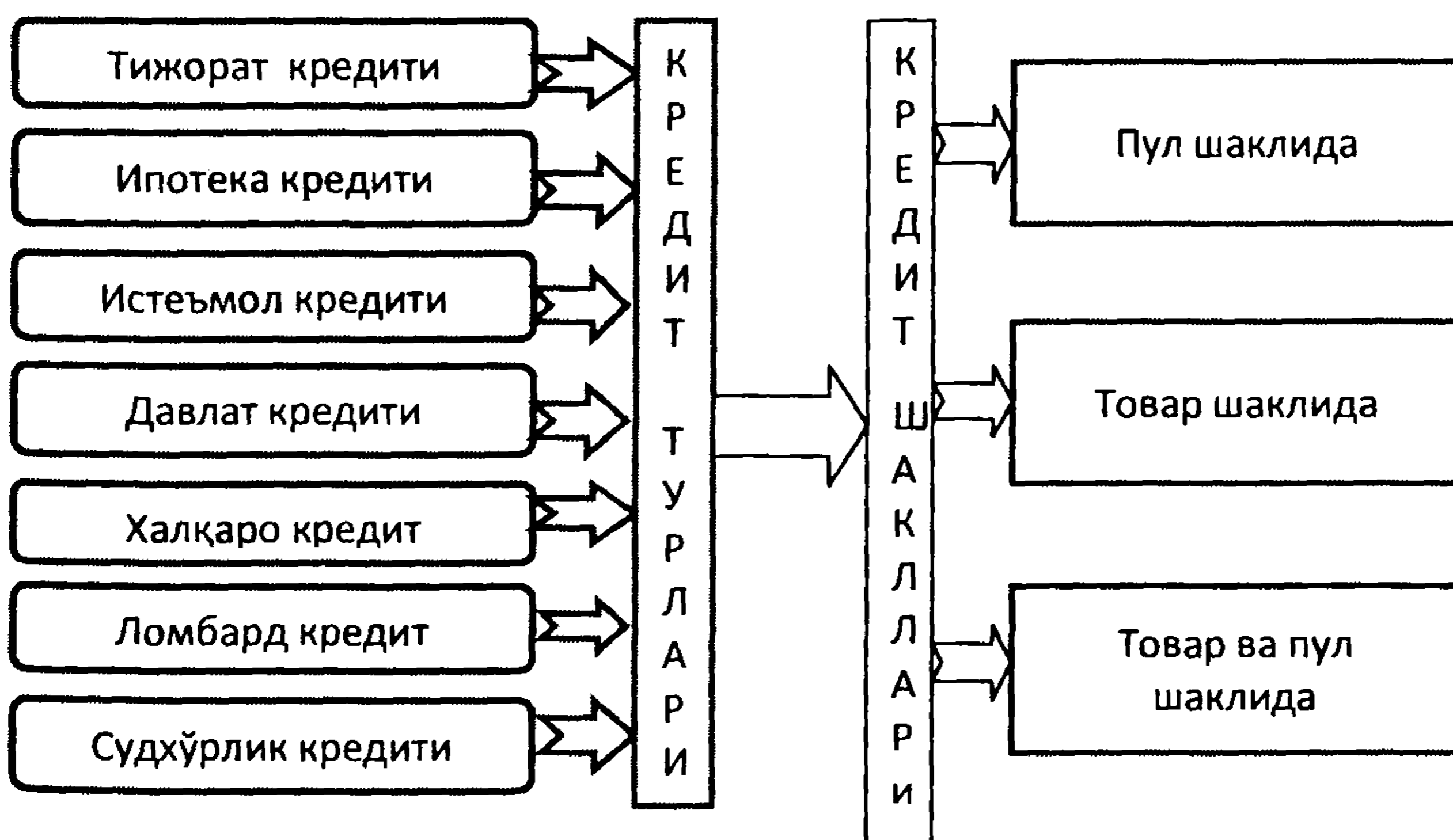
– таъминланганлиги бўйича – товар-моддий бойликлар билан ёки ҳужжатлар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Товар шаклида берилладиган халқаро кредит ёки фирма кредитлари тижорат кредитининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида қўлланилиши ҳисобланади ва бир мамлакат фирмасининг товари иккинчи мамлакат фирмасига кредитга – тўлов муддати кечиктирилиб сотилади. Бу жараён, одатда, тратта (ўтказма вексель) билан расмийлаштирилади. Экспортни кредитлашда давлат томонидан субсидия ажратилганлиги учун фирма кредитлари бўйича фоиз ставкалари, одатда, фоиз ставкаларининг бозор баҳосидан паст бўлади.

Халқаро банк кредитларининг банк экспорт кредитлари (хорижий импорт қилувчиларга хусусий тижорат банклари, махсус ташқи савдо банклари томонидан бериладиган кредит), еврокредит (йирик тижорат банклари томонидан евровалюта бозори ресурслари ҳисобидан евровалютада, 2 йилдан 10 йилгача бўлган муддатга, ўзгарувчан фоиз ставкада кредитлар бериш) каби турлари мавжуд.

Халқаро давлат кредити икки томонлама келишув асосида ривожланган мамлакатлар томонидан ривожланаётган мамлакатларга товар ёки валюта шаклида, фоиз тўлаш ёки фоиз тўламаслик шарти билан, узоқ ёки қисқа муддатга берилади.

Халқаро валюта – кредит ташкилотларининг кредитлари қисқа муддатли – 1 йилгача (халқаро валюта фондининг кредитлари), ўрта муддатли – 5 йилгача (Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки) ва узоқ муддатли – 20 йилгача (Европа тикланиш ва тараққиёт банки ва бошқалар) кредитлар бериши мумкин. Халқаро валюта-кредит ташкилотларидан олинган кредитлар хусусий тижорат банкларидан олинган кредитлардан (бу кредитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси йилига 7-9 %ни ташкил қилади) арзонга тушади.

7-расм. Кредитнинг турлари ва шакллари

Судхўрлик кредити. Кредитнинг ўзига хос шакли. Хорижда бу тарихан кенг тарқалган кредит ҳисобланади. Амалда судхўрлик кредити Марказий банк томонидан тегишли лицензияга эга бўлмаган жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланишга бериш йўли билан амалга оширилади. Судхўрлик кредити ссуда фоизининг юқори ставкаси билан характерланади (120-180 %). Миллий кредит тизими инфраструктураси ривожланиши ва ҳамма турдаги потенциал

қарз олувчиларга кредит ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш натижасида судхўрлик кредити ссуда капитали бозоридан йўқолиб боради.

Ипотека кредити – аҳолига уй-жой қуриш, сотиб олиш, уй-жойларни таъмирлаш, қайта қуриш, реконструкция қилиш ва бошқалар уй-жой, кўчмас мулк муносабатлари билан боғлиқ кредитлар ҳисобланади.

Ломбард кредити – қимматли қогозлар гарови остида Марказий банк томонидан тижорат банкларининг ликвидлигини таъминлаш мақсадида бериладиган кредит. Баъзи хорижий давлатларда ломбард кредити бошқа мазмундаги кредит муносабатларини ҳам ўзида ифодалайди.

2. Кредитлаш усуллари ва ссуда ҳисобварақларининг шакллари

Кредит соҳасидаги муносабатлар белгиланган маълум тизимга эга бўлади. Банкнинг кредитлаш тизими деганда кредитлаш жараёнини ташкил қилувчи ва уни кредитлаш тамойили бўйича тартибга солинишини белгиловчи элементлар мажмуаси тушунилади. Кредитлаш тизимининг ташкилий элементлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

– кредитлаш жараёнида қарз олувчининг ўз маблағларининг қатнашиш тартиби ва даражаси;

– кредитнинг мақсадга йўналтирилганлиги;

– кредитлаш услублари;

– ссуда ҳисобварақларининг шакллари;

– ссуда қарзини тартиблаш усуллари;

– ссуда маблағларининг мақсадли ва самарали фойдаланилишини ҳамда ўз вақтида қайтарилишини назорат қилиш тартиби ва шакллари.

Собиқ иттифоқ даврида давлат банкининг кредитлаш тизими хўжалик органларининг ўз ва қарз маблағларидан фойдаланиш чегараси қонун билан қатъий чегараланишига асосланган. Замонавий кредитлаш тизими давлат томонидан хўжалик органларининг ўз ва қарз маблағлари ўртасидаги нисбат каби меъёрларни белгиламаганлиги билан характерланади.

Фаолият юритишнинг бундай тижорат асослари хўжаликларнинг ўз маблағларини максимал ишлатишга ва қарз маблағлари олдида тўлиқ масъулиятни сезишга мажбурлайди. Шунингдек, қарз маблағлари фақатгина банк кредити сифатида эмас, балки хўжаликлараро пул ва товар шаклида қатнашмоқда. Корхоналарнинг хўжалик оборотидаги ўз маблағларининг ҳажми олиниши мумкин бўлган кредит ҳажмига ва кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларини ҳисоблашдаги миқдор фаолиятининг самарадорлик даражасига таъсир қилади.

Бозор муносабатларига ўтишдаги айланма маблағларини бундай ташкиллаштириш объектни кредитлашдан субъектни кредитлашга ўтишга замин яратди. Бу эса кредитлаш механизмидаги янги ва самарали даврдир.

Банкнинг кредитлаш тизимининг асосий элементи бўлиб кредитлаш усуллари ҳисобланади, чунки улар бу тизимнинг бир қатор элементлари: ссуда ҳисоб варағи тури, ссуда мажбуриятини тартибга солиш, қарз

маблағларини мақсадли ишлатиш ва уларни ўз вақтида қайтариш тартибини ва шаклини назорат қилиш кабиларни белгилаб беради.

Кредитлаш усуллари деганда, кредитлаш тамойилларига мос равишда кредитни бериш ва қайтариш услублари тушунилади.

Собиқ иттифокбанк амалиётида кредитлашнинг 3 усули: **қолдиқ бўйича, айланма бўйича** ва **айланиш-қолдиқ** усуллари бўйича кредитлаш тартиби қўлланилган. **Қолдиқ** усули бўйича кредитлашнинг моҳияти шунда эдики, кредитнинг ҳаракати кредитланаётган моддий қийматликларнинг, яъни товар-маҳсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари, тайёр маҳсулот ва юклаб жўнатилган товарларнинг қолдиқ қиймати билан боғланар эди. Захираларнинг меъёрдан ошиши кредитга талабни ошириш, камайиши эса кредитнинг маълум қисмининг қайтарилиши лозимлигини кўрсатарди. Шу билан бирга, кредитлаш усулларида кредит қоплаш характерга эга эди, чунки захира ва харажатларнинг меъёрдан ортик қисми ўз маблағлари билан эмас, балки кредит ҳисобидан қопланар эди.

Айланма усули бўйича кредитлашнинг хусусияти шунда эдики, кредит ҳаракати материал қийматликларнинг айланиши яъни, келиб тушиши ва ишлатиши билан белгиланар эди. Кредитлашнинг бундай усули янги кредит бериш ва илгари берилган кредитни қайтариш фақатгина вақт бўйича мос келиши мумкин эди. Бу ерда кредит тўлов характерига эга эди, чунки ссуда бевосита ишлаб чиқариш харажатлари, хизматларни тўлаб бериш учун йўналтирилган. Қарз маблағлари доимий равишда хўжалик оборотида иштирок этиб, тўлиқ оборотдан сўнг кредитни қайтариш режага асосан амалга оширилган. Кредитлашнинг ушбу усули ёрдамида хўжалик органларининг тўлов оборотининг узлуксизлигини таъминлашга эришилган.

Қолдиқ бўйича кредитлаш усули ўзининг амалий моҳиятини хўжалик юритишнинг бозор муносабатлари даврида йўқотди, чунки 80-йиллардаги банк ислоҳотининг биринчи босқичида кўпгина самарасиз объектларни кредитлашдан соғлом объектларни ягона, умумлаштирилган схемада кредитлашга ўтилди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари янги тижорат тузилмалари, яъни мулкчиликнинг бошқа турига асосланган субъектларга кредит беришда хориж амалиётига таяниб кредитлашнинг янги усулларида фойдаланмоқдалар.

Хорижий банк амалиётида кредитлашнинг икки усули маълум.

Биринчи усулнинг аҳамияти, ҳар бир ссуда индивидуал тартибда кўриб чиқилишидадир. Ссуда маълум мақсаддаги маблағга бўлган эҳтиёжини кондиришга берилади. Ушбу усул аниқ муддатга ссуда ажратишда қўлланилади.

Иккинчи усулда, ссуда банк томонидан қарз олувчига олдиндан белгилаб қўйилган кредит лимити бўйича берилади, бунда қарз олувчи унга қўйилган тўлов ҳужжатини ўз вақтида тўлаш мажбуриятини олади.

Кредитлашнинг ушбу шакли **кредит линияси** деб аталади. Одатда кредит линияси очик ёки ёпиқ турда бўлади. Ёпиқ кредит линиядан вақти-вақти билан кредитга эҳтиёж сезадиган, 1 йилда 1 ёки 2 марта кредитга мурожаат қиладиган мижозларни кредитлашда фойдаланилади. Йил давомида доимий ўз оборотида

кредитга мухтожлик сезадиган мижозлар эса очик кредит линиясидан фойдаланадилар. Очик кредит линияси кредит ҳисобига барча ҳисоб-китоб пул ҳужжатларини банк ва мижоз ўртасидаги шартномага асосан тўлаш учун 1 йилга очилади, аммо кредит линияси ундан қисқа муддатга ҳам очилиши мумкин. Кредит линияси муддати давомида мижоз банк билан қўшимча келишув тузиб, истаган вақтида ссуда олиши мумкин. Лекин банк қарз олувчининг молиявий ҳолатининг заифлашганини аниқласа, мижозга белгиланган лимит чегарасида ссуда беришдан бош тортиши мумкин. Кредит линияси, одатда, молиявий барқарор ва эътиборли мижозларга очилади. Мижоз илтимосига биноан, кредитлаш лимити қайта кўриб чиқилиши мумкин.

Давом эттириладиган ва эттирилмайдиган кредит линиялари ўзаро фарқланади. Давом эттирилмайдиган кредит линияси очилиб, ссуда берилган ва қайтарилгандан кейин мижоз ва банк ўртасидаги алоқалар тугатилади. Давомлаштириладиган кредит линиясида кредит белгиланган лимит асосида автоматик равишда берилади ва қайтарилади. Агар банк томонидан мижозга кредит линияси маълум товарларга бир шартнома бўйича бир йил ичида пул тўлаш учун очилган бўлса, кредит линияси мақсадли бўлади.

Кредитлаш усули кредит беришда ва қайтаришда ишлатиладиган ссуда ҳисобварағининг шаклини танлаб беради. Банклар кредитлаш операцияларини амалга ошириш учун мижозга ссуда ҳисобварағини очадилар.

Хўжалик юритишнинг бозор муносабатлари шароитида оддий ссуда ҳисобварақлари кенг тарқалган.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан хўжалик субъектларини алоҳида ссуда ҳисоб варағи очиш йўли билан кредитланади. Баъзи тижорат банкларида кредитлар «кредит линияси очиб» ёки «кредит линияси очмасдан» кредитлаш йўли билан ажратилиши мумкин. Тижорат банклари томонидан кредитлар товар-моддий бойликлар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг ҳисоб-китоб ҳужжатларини тўлаш йўли билан берилади. Муддати 30 кундан ошмаган даврга, қарздорнинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган аккредитивлар очиш ва бошқалар учун ҳам кредит маблағлари берилиши мумкин.

Кредит банк томонидан келишилган муддатларда сўндириш муддати келган мажбуриятлар бўйича маблағларни мижознинг ҳисобварағидан ундириб олиш орқали, муддатидан олдин қарздорнинг топшириғига кўра ҳисоб рақамдаги бўш қолдиқ маблағларни сўраб олиш, гаров мулкни ўзлаштириш орқали сўндирилиши мумкин.

Хўжалик субъектининг «кредит линияси очиб» кредитлаш алоҳида ҳисобварақ орқали олдиндан келишиб олинган кредит суммаси доирасида амалга оширилади. Кредит линиясининг ҳисобидан қарздорнинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар бўйича пул ҳисоб-китоб ҳужжатларининг тўлови амалга оширилади.

Айланма-қолдиқ усули бўйича тўловларни ва кредитга лаёқатли корхоналарни кредитлаш ягона актив-пассив, яъни контокоррент ҳисобварағидан амалга оширилади. Ушбу ҳисобварақ мижозга бўлган юқори

ишончни билдиради. Ҳисобварақнинг дебетидан миждознинг ишлаб чиқариш фаолияти ва фойдани тақсимлаш билан боғлиқ тўловлари ўтади, кредитга барча тушумлар ёзилади. Ҳисобварақнинг кредит қолдиғи корхонани ўз маблағи борлигини, дебет қолдиғи эса банкдан маблағ жалб қилинганини билдиради.

Контокоррент ҳисобварағи очилганда миждознинг бошқа ҳисобварақлар ёпилади. Контокоррент ҳисоб варағининг дебет қолдиғи бўйича миждоз банкка шартномада келишилган ставка бўйича фоизлар тўлайди, кредит қолдиғи бўйича банк миждозга шартномага мувофиқ фоиз тўлайди.

Контокоррент ҳисобварағининг амал қилиш муддати 12 ойдан ошмаслиги лозим. Муддат тугаши билан миждоз кредит сальдосини таъминлаши керак. Акс ҳолда, муддат тугагач, уни тўла сўндиргунга қадар кредит бериш тўхтатилади.

Овердрафт, бу контокоррент кредитнинг махсус шакли ҳисобланади. Унинг алоҳида хусусияти шундаки, банк миждозга унинг ҳисобрақамида қисқа давр ичида дебет сальдога эга бўлишга рухсат беради.

Одатда овердрафтдан жуда ишончли миждозларга фойдаланишга рухсат этилади. Овердрафтда овердрафт ҳисоб варақка келиб тушаётган барча суммалар қарздорликни сўндириш учун йўналтирилади, натижада кредитнинг ҳажми келиб тушаётган маблағлар ҳажмига қараб ўзгариши мумкин. Овердрафтда қарздор ҳар ойнинг охирига овердрафт қолдиғи бўйича кредит сальдосини таъминлаши керак. Агар миждознинг шу банкда депозит ҳисобварағи бўлса, ундаги маблағлар доирасида доимий дебет сальдога эга бўлишига рухсат берилади. Аксинча бўлса, маблағлар бериш кредит тўла сўндирилгунга қадар тўхтатилади. Контокоррент ва овердрафт ҳисоб варақларидан кредитлаш молиявий жиҳатдан барқарор хўжалик субъектлари фаолиятини молиялаштириш учун қўлланилади.

Шундай қилиб, тижорат банкларининг кредитлари қайси белгиларга қараб таснифланмасин, уларни беришдан мақсад миждозларнинг маблағга бўлган эҳтиёжини қондирган ҳолда, унинг фаолиятининг узлуксизлигини ва банкка юқори даромад келтиришини таъминлашдан иборат.

3. Кредит ва унинг бозор иқтисодиётидаги аҳамияти

Кредитнинг аҳамияти унинг моҳияти ва функциялари орқали аниқланади.

Кредитнинг аҳамиятини кредитни интенсификациялаш дастағи ва рағбатлантирувчиси, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда бажарадиган функцияларининг натижаси сифатида аниқлаштириш мумкин.

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди.

Корхоналарга бериладиган кредит уларнинг вақтинчалик молия-вий ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондиради ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз давом этишини таъминлайди.

Пул маблағларига эҳтиёж ишлаб чиқаришнинг нафақат мавсумий, шунингдек, бошқа сабабларига ҳам боғлиқ. Барча ҳолларда кредитни жалб

этиш асосий ва айланма фондларининг узлуксиз доиравий айланишини, ишлаб чиқариш жараёни ва товарлар муомаласини тезлаштиришни таъминлайди.

Бошқа иқтисодий категориялар сингари кредит маҳсулот ишлаб чиқариш ва муомала соҳасини рағбатлантиради. Шунингдек, кредит ижтимоий-иқтисодий мақсадларни амалга оширишга, иқтисодий вазифаларни бажаришга муҳим таъсир кўрсатади.

Ҳозирги шароитда ишлаб чиқаришни интенсификациялаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муаммолари ечилаётган бир даврда кредитнинг илмий-техник ютуқларни ишлаб чиқаришга жалб этишдаги аҳамияти ортиб бормоқда.

Кредитнинг илмий-техника тараққиётига ижобий таъсири жаҳон талабларига мос маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнат харажатларини камайтириш, меҳнат унумдорлигини сезиларли даражада оширишга имкон берувчи янги техника ва технологияларни киритиш жараёнларини имтиёзли кредитлашда кўринмоқда.

Ҳозирги кунда кўпгина корхоналарда чуқур таркибий ўзгаришлар туфайли ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни янги техник асосдаги асосий фондлар билан таъминлаш эҳтиёжини қондира олмайди. Бундай шароитда корхоналар техник жиҳатдан қайта қуриш учун кредитга эҳтиёж сезади. Бундан кўриниб турибдики, кредитни пайдо бўлиш шарт-шароитларига нафақат унга бўлган эҳтиёж, шунингдек, бўш пул маблағларининг мавжудлиги, уларни вақтинчалик фойдаланишга бериш имкониятига боғлиқ.

Кредит технологик жараёнларни такомиллаштириш, асбоб-ускуналарни модернизация қилиш, асосий фондлар паркини янги машиналар билан таъминлаш асосида, минимал капитал харажатлар ҳисобига халқ хўжалигига керак маҳсулотнинг ҳажмини оширишда корхоналарнинг самарали йўлларни танлашида уларга иқтисодий туртки берувчи воситадир.

Самарали тадбирларни амалга ошириш учун бериладиган кредит фонд қайтими ва капитал харажатлар самарадорлигини оширишга, асосий фондлар структурасини яхшилашга ва ишлаб чиқариш қувватларини ўз вақтида ишга туширишга ёрдам беради.

Кредитнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини оширишга таъсири фондлар ва меҳнат унумдорлигининг қиймат шакллари ўсиш суръатларининг бир-бирига муносабатини ифодалайди ва ўз навбатида, ишлаб чиқариш фондлари самарадорлиги даражасини характерлайди.

Кредит шундай ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш ва киритишга ишлатилиши керакки, бунда бу воситалар асосида меҳнат унумдорлигини ва меҳнатнинг фонд билан қуролланиш даражалари ошсин.

Кредитнинг муҳим вазифаси соф даромадни ишлатишда воситачилик механизмини таъминлашдан иборат. Соф даромадни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мақсадларида ишлатиш учун аввал уни пул кўринишида жамғариш керак.

Кредитнинг ўрнини тўғри аниқлаш учун уни ишлатиш мақсадларини, шу жумладан, умумий ва хусусий мақсадларини ёритиш керак.

Кредитнинг умумий мақсади бу ижтимоий ишлаб чиқаришни динамик ва пропорционал ривожланиш асосида аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасининг ошишини таъминлайди.

Кредитнинг асосий мақсади ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг интенсив омилларини қўллаш асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир.

Кредит давлатнинг иқтисодий дастакларидан бири сифатида бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ва алоҳида корхона фаолиятига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит ишлаб чиқаришга ижтимоий харажатларни иқтисод қилиш йўли билан таъсир этади.

Аmmo кредит товар-моддий бойликлардаги жонли ёки буюмлашган меҳнатни бевосита иқтисод қила олмайди, чунки унинг ўзи ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди.

Кредитнинг аҳамияти унинг иқтисодиётга таъсир этиш механизми ва йўналишида ифодаланган назарий тушунчадир.

Кредитнинг иқтисодиёт ва илмий техника тараққиётининг ривожланишига таъсири унинг хўжалик ҳисобини мустаҳкамланишидаги мавқеини оширади.

Хўжалик ҳисобида қарз олувчи юридик мустақил шахс сифатида кредитор билан кредит шартномаси туза олади.

Кредитнинг хўжалик ҳисобига таъсири қуйидагича амалга оширилади:

- қарз мақсадли йўналишига эга бўлади;
- қарзни қайтариб бериш ва муайян тўлов тўлаш мажбурияти қарз олувчини олинган қарзни самарали ишлатишга ундайди.

Кредитнинг ҳозирги шароитдаги мавқеини ошириш учун банклар кредитресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашлари, ликвидлик қобилиятига эга бўлмаган захиралар ва харажатларга кредитлар бермасликлари, кредитни муомала харажатларини иқтисод қилишда кенг қўллашни ҳисобга олишлари зарур.

Халқаро иқтисодий алоқалар доирасида ҳам кредитнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида республикамиз халқаро иқтисодий муносабатлар доирасига кириб бормоқда ва бунда кредит ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Кредит мамлакатлараро ўзаро ҳамкорликларни амалга оширишда, хусусан қўшма корхоналар қуришда ва уларнинг фаолиятини таъминлашда муҳим ўрин тутаяди.

Республикамизнинг ички кредит тизимида кредитнинг аҳамияти янада муҳимроқ бўлиб кўринади. Буни республикамизнинг кредит тизимида тааллуқли қонунлар, қарорлар, меъёрий ҳужжатлари орқали кўриш мумкин.

Республикамизнинг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуни «Корхоналар тўғрисидаги қонун»ида, «Фермер хўжаликларида кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китоб қилиш қоидалари» ва бошқа шуларга ўхшаш

қонун ва меъёрлар давлатимиз олиб бораётган пул-кредит сиёсатини ривожлантириш истиқболларини белгилашда муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда. Шунингдек кредит муносабатларини ўрнатишда «Микромолиялаш тўғрисида»ги, «Микрокредит ташкилотлари тўғрисида»ги, «Лизинг тўғрисида»ги, «Ипотека тўғрисида»ги каби Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасида кредит муносабатларида кредитор сифатида фаол иштирокчи бўлиб тижорат банклари, микрокредит ташкилотлари, ломбардлар ва бошқа молия институтлари қатнашади.

Иқтисодий ривожлантиришда активлар билан таъминлашга бериладиган кредитлар фирмаларнинг жорий эҳтиёжлари учун, айланма маблағларнинг айланишини таъминлаш учун, ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш учун тез пулга айланувчи активлари гарови остида, 12 ойгача бўлган муддатга берилади. Таъминот сифатида одатда хомашё захиралари, товар-моддий захиралари, тайёр маҳсулот ва кўп ҳолларда дебиторлик қарзи ҳисобланади. Бу турдаги кредитнинг кенг тарқалган шакли факторинг ҳисобланади. Тижорат банклари фирмаларга унинг дебиторлик қарзининг 70 фоизи микдорида кредит беради. Ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун зарур бўлган маблағлар корхонанинг мол етказиб берувчилар билан бўладиган ҳисоб-китобларни амалга оширишда, аккредитив очишда, иш ҳақи бўйича давлат корхоналарига кредитлар беришда, ўзаро қарзларни кечишда кредитларга мурожаат этилади. Бундай кредитлар иқтисодий ўсиш, маблағлар айланишининг тезкорлигини таъминлашда катта аҳамият касб этади. Мамлакат иқтисодий қудратини оширишда ишлаб чиқариш объектларини қуриш учун, ишлаб чиқариш объектларини қайта таъмирлаш, техник қурооллантириш ва кенгайтириш учун, техникалар, асбоб-ускуналар ва транспорт воситаларини сотиб олиш, янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ноишлаб чиқариш соҳасидаги объектларни қуриш учун ва бошқа соҳаларга узок муддатли кредитлар бериш ҳам муҳим ўрин тутди.

III БОБ. МИЖОЗЛАРНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

1. Айланма маблағлар тушунчаси ва уларнинг таркиби

Мамлакат иқтисодиёти, реал сектор ва унинг етакчи тармоқларини ривожлантиришда айланма маблағлар (активлар) муҳим ўрин тутди. Иқтисодиётни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш – пул муомаласини мувофиқлаштириш ҳамда миллий пул бирлигининг барқарорлигини таъминлашнинг асосий омилларидан ҳисобланади. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг самарадорлигини оширишга хомашё, материаллар, ёқилғи, электр-энергия ва бошқа ресурслардан тўғри фойдаланиш, уларни иқтисод қилиш тамойилларига риоя қилиш, материал харажатларини камайтириш, арзон, лекин сифатли материалларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш орқали эришиш мумкин. Шунини таъкидлашимиз лозимки, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва унинг самарадорлигини ошириш, аввалом бор, айланма маблағлардан тўғри фойдаланишга боғлиқ

Ҳар бир хўжалик субъекти ўз ишлаб чиқаришини ташкил қилиш, ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш учун маълум қийматни аванслаштириши лозим. Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш учун эса аванслаштирилган қиймат ишлаб чиқариш ва муомала сфераларида доимий равишда айланиб туриши зарур. Аванслаштирилган қиймат меҳнат воситалари ва предметларини сотиб олишга сарфланиши мумкин. Шу жиҳатдан ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этувчи предмет ва воситаларни икки шаклдаги активларга, яъни узоқ муддат хизмат қилувчи асосий активлар ва айланма активларга бўлиш мумкин. Узоқ муддатли активлар ишлаб чиқаришда узоқ йиллар давомида қатнашади. Эскириб бориши билан узоқ муддатли активлар ўз қийматини қисман янги яратилаётган маҳсулотга ўтказиб боради.

Айланма активлар узоқ муддатли активлардан фарқ қилиб, ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашади ва яратилган маҳсулотга ўз қийматини тўла ўтказди, шакли ўзгаради.

Агар биз классик қараш билан ёндашадиган бўлсак, айланма активлар айланиш жараёнида уч босқични босиб ўтади: пул маблағларига эга бўлиш, яъни уларни аванслаштириш, ишлаб чиқариш ва товарларни сотиш билан боғлиқ босқичлар.

Айланма активлар айланишининг биринчи босқичида ишлаб чиқариш воситалари сотиб олинади (П-Т(и/в)). Корхоналарнинг ажратилган пул фондлари ишлаб чиқаришнинг ашёвий омилига айланади. Биринчи босқичнинг хусусияти шундаки, бу босқичда баъзи корхоналар ўз маблағлари етарли бўлмаган ҳолларда банк кредитларини ўз хўжалик оборотига жалб қилишлари мумкин.

Айланма активлар айланишининг иккинчи босқичи – ишлаб чиқариш босқичи (Т-и/ч-Т) бўлиб, бунда ишлаб чиқариш омиллари (иш кучи ва ишлаб чиқариш воситалари) қўшилиши юзага келади ва бу жараён айланма активлари айланиши иқтисодий моҳиятини янада чуқурроқ ифодалашга ёрдам беради. Чунки иккинчи босқич асосий ва ҳал қилувчи босқич ҳисобланади. Бу босқичда янги қийматга эга бўлган маҳсулот яратилади. Иккинчи босқич, ишлаб чиқаришда самарадорликка эришиш омилларига бой бўлган босқич бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун: ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан тўлиқ ва ўз вақтида таъминлаш, материал ресурсларини иқтисод қилган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини арзонлаштириш, меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш зарур.

Айланма активлар айланишининг учинчи босқичи, (Т1-П1)да янгидан яратилган маҳсулот реализация қилинади. Охирги босқичда айланма маблағлар яна бошланғич шакл – пул шаклига ўтади ва бу эса айланиш жараёнини бошидан бошлаш имконини беради.

Айланма активлар айланишининг учала босқичи бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва уларни ўрганиш катта аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш жараёнини тўғри ташкил қилиш, унинг узлуксизлигини таъминлаш, айланиш босқичлари бўйича активларни тўғри тақсимлаш ишлаб чиқаришда самарадорликка, корхоналар молиявий фаолиятининг яхши натижаларга эришишига олиб келиши мумкин.

Фондлар айланишининг асосий шакли – пул шакли ишлаб чиқаришни ташкил қилишда асосий рол ўйнайди. Шунинг учун улар айланишининг асосий шакли, жараён бошланишида пул маблағларини аванслаштириш ва жараён тугашида активларнинг пул шаклига ўтишидир. Ҳақиқатда пул маблағларини аванслаштирамасдан туриб фондлар айланишини бошлаш мумкин эмас ва шундан келиб чиққан ҳолда бошқа босқичлар ўз-ўзидан амалга оширилмайди.

Аванслаштиришнинг хусусияти шуки, маблағлар корхона оборотида доимий равишда бўлиб туради ва активларнинг айланишига қараб ўз шаклини ўзгартириб туради. Активларнинг айланиши давомида айланма маблағлар пул шаклидан ишлаб чиқариш захиралари шаклига, ишлаб чиқариш захиралари шаклидан тугалланмаган ишлаб чиқариш (тайёр бўлмаган маҳсулот)га, тугалланмаган ишлаб чиқаришдан тайёр маҳсулот шаклига ўтади. Охирги босқичда маҳсулот сотилади, яъни товар шаклидан пул шаклига ўтади ва жараён бошида аванслаштирилган маблағлар келиб тушган тушум ҳисобидан тикланади. Айланма активлар иқтисодий категория сифатида бир неча хусусиятларга эга. Шулардан бири – айланма ишлаб чиқариш ва муомала активлари учун аванслаштирилган қийматларни бир иқтисодий категория – айланма активлар категориясига бирлашишидир. Айланма активларнинг яна бир хусусияти – уларнинг ташкил қилиниши ва улардан фойдаланишдир.

Айланма активлар корхона балансининг актив қисмида кўрсатилиб қуйидаги таркибий гуруҳларга бўлинади.

I гуруҳ. Товар-моддий бойликлар:

- 1) ишлаб чиқариш захиралари;
- 2) тайёр маҳсулот;
- 3) товарлар киради.

II гуруҳ. Ишлаб чиқариш харажатлари:

- 1) тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- 2) келгуси давр харажатлари ва бошқалар киради.

III гуруҳ. Пул маблағлари:

- 1) Қазнадаги пул маблағлари;
- 2) валюта маблағлари;
- 3) ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари;
- 4) бошқа счётлардаги пул маблағлари киради.

IV гуруҳ. Дебиторлар:

- 1) харидор ва буюртмачилар билан ҳисоблашишлар;
- 2) бўнак тўловлари;
- 3) бюджет билан ҳисоб-китоблар;
- 4) ходимлар билан ҳисоб-китоблар;
- 5) шўъба корхоналар билан ҳисоб-китоблар;
- 6) уюшма корхоналар билан ҳисоб-китоблар;
- 7) таъсисчилар билан ҳисоб-китоблар;
- 8) бошқа дебиторлар билан ҳисоб-китоблар.

Айланма активлар ўзининг қайси тармоққа қарашли эканлигига қараб айланиши даврида маълум хусусиятларга эга бўлади.

Мавсумий тармоқлар (қишлоқ хўжалиги, тайёрлов, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи тармоқлар)да айланма активларнинг айланиши бир текисда кечмайди.

Чунки бу тармоқларга айланма активларга бўлган эҳтиёж йилнинг фаслига, мавсумга қараб турлича бўлади. Масалан, қишлоқ хўжалигида қиш, баҳор ойларида айланма активларга бўлган талаб ошиши, кузга келиб, айланма активларга бўлган талаб камайиши мумкин.

Қишлоқ хўжалиги ва шунга ўхшаган бошқа мавсумий тармоқларда айланма активларга бўлган талаб банк кредитларини жалб қилиш йўли билан қопланиши мумкин.

Мавсум билан боғлиқ бўлмаган тармоқлар (саноат, савдо, таъминот ва бошқалар)да айланма активларнинг айланиши (маҳсулот сотиб олиш, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини амалга ошириш) бир маромда кечиши мумкин. Шунга қарамасдан, номавсумий тармоқларда ҳам материалларнинг мол етказиб берувчидан келиб тушишда, товар ортиқча ёки кам келиб тушганда, транспорт бўйича қийинчиликлар бўлганда, импорт моллар кўп миқдорда

келиб тушганда, тайёр маҳсулотни сотиш жараёни ва бошқаларда уларнинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжи ўз маблағлари етарли бўлмаган ҳолларда банк кредити ҳисобидан қопланиши мумкин.

2. Айланма активларни ташкил қилиш манбалари

Корхона ва ташкилотлар ўзида мавжуд захира ва харажатлар суммасини хомчўт қилиш асосида ўтган даврда мавжуд маблағлар ва кутилаётган ўзгаришларни ҳисоб-китоб қилиш йўли билан кредитга бўлган талабни аниқлайдилар.

Хўжалик субъектларининг айланма активлари қуйидаги манбалар ҳисобидан ташкил қилинади:

1. Корхонанинг ўз маблағлари.
2. Банк кредитлари.
3. Кредитор қарзлар.
4. Бошқа манбалар.

Хўжалик субъектлари ишлаб чиқариш ва товарларни сотиш жараёнини нормал олиб бориш учун товар-моддий бойликлар ва ишлаб чиқариш харажатларининг минимал миқдорида ўз айланма маблағларига эга бўлиши керак.

Корхоналарнинг ўз айланма маблағлари қуйидаги манбалар:

- а) давлат корхоналарида бюджетдан ажратмалар ҳисобидан;
- б) юқори ташкилотларнинг ажратмалари;
- в) таъсисчиларнинг пай бадаллари;
- г) акциядор корхоналарда акциялар чиқариш ва сотиш йўли билан вужудга келадиган маблағлар (капитали) ва бошқа манбалар ҳисобидан ташкил топади.

Корхонанинг ўз айланма маблағлари унинг капиталида ўз ифодасини топади. Устав капитали асосан фойда ҳисобидан ёки қўшимча акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан кўпайтириб борилади. Корхонанинг ўз капитали миқдори қанча юқори бўлса, унинг фаолияти шунчалик бошқа кредиторларга боғлиқ бўлмайди, яъни ўз айланма маблағларининг юқори салмоғи корхонанинг молиявий жиҳатдан мустақиллигидан далолат беради.

Айланма активларнинг иккинчи манбаси - банк кредити ва бошқа қарз маблағлари ҳисобланади. Корхонанинг нормал фаолиятини олиб бориш учун ўз айланма маблағлари етарли бўлмаса, хўжалик субъекти ўз фаолиятини нормал олиб бориши учун оборотига қисқа муддатли банк кредитларини жалб қилиши мумкин. Хўжаликлар фаолиятида бундай аҳвол мавсумий ва

вақтинчалик захиралар ва харажатларни қоплаш, аккредитив очиш ва бошқа ҳисоб-китобларни амалга ошириш жараёнида ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатларда юзага келади

3-жадвал

Айланма активларни ташкил этиш манбалари (фоиз ҳисобида)

	Манбалар	1.01.2010	1.01.2012	1.01.2014	1.01.2015	1.01.2017
1	Ўз айланма маблағлари	31	43	59	68	68
2	Банк кредитлари	45	38	30	20	22
3	Кредитор қарзлар	14	10	15	9	8
4	Бошқа манбалар	10	9	6	3	2
	Жами	100	100	100	100	100

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, охириги йилларда айланма активларни ташкил қилиш манбалари ичида корхонанинг ўз айланма маблағлари салмоғи ошиб бормоқда. 90- йилларда корхоналар айланма маблағларининг 50 – 60 фоизидан ортиғи банк кредити ҳисобидан ташкил қилинган бўлса, 2014-2015 йилга келиб, корхонанинг ўз маблағлари миқдори қарийиб 60-70 фоизни ташкил этмоқда. 2017 йилнинг бошига келиб банк кредитларининг корхона оборотидаги салмоғи 2015 йилга нисбатан 2 пунктга ошган бўлса-да корхона ўз маблағларининг салмоғи 68 фоиз даражасида эканлиги корхонанинг молиявий ахволи барқарорлигидан ва у хўжалик фаолиятини олиб бориш мустақиллигидан далолат беради.

Хўжалик субъектларининг айланма активларини ташкил қилишда кредитнинг ролини қуйидагилар билан ифодалаш мумкин:

1. Кредитнинг хўжалик оборотида иштирок этиши айланма маблағларни иқтисод қилишга олиб келади.

2. Кредит хўжаликлар фаолиятида учраб турувчи мавсумий эҳтиёж, бошқа пул маблағлари етишмаслиги сабабли юзага келувчи салбий ҳолатлар билан боғлиқ бўлинишларнинг олдини олишга ёрдам беради.

3. Кредит ишлаб чиқариш, тайёрлов ва сотиш жараёнини тезлаштиради ва ҳажмини оширади.

4. Кредит ўз вақтида ҳисоб-китобларни амалга оширишга имконият яратади.

5. Банк корхоналарга кредит бериш йўли билан уларнинг фаолияти яхшиланишига таъсир кўрсатади.

Айланма активларнинг учинчи манбаси – **кредитор қарзлардир.**

Кредитор қарз шаклидаги маблағлар корхонага тегишли бўлмаган маблағлар бўлса-да, улар корхона оборотида доимо иштирок этади. Шу туфайли улар айланма активларнинг манбаи ҳисобланади. Кредитор қарзларга қуйидагилар киради:

1. Мол етказиб берувчилар билан ҳисоблар.

2. Бюджет бўйича қарзлар.

3. Мехнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар.
4. Ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарзлар.
5. Мулкӣй ва шахсий суғурта бўйича қарзлар.
6. Бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарзлар.
7. Шўъба корхоналарига қарзлар.
8. Уюшма корхоналарига қарзлар
9. Бошқа кредиторлар.

Айланма активларнинг бошқа манбаларига моддий рағбатлантириш фонди ва бошқа фондлар қолдиқлари кириши мумкин. Корхоналарнинг молиявий аҳволи ижобий бўлса, у ўз вақтида банк кредитини тўлаши, мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоб қилиши, иш ҳақини тўлаши, бюджетга тўловларни ўз вақтида амалга ошириши мумкин.

Корхонанинг молиявий аҳволи ёмонлашганда тўланмаган қарзлар ҳосил бўлади. Тўланмаган қарзлар:

- а) банк кредитлари бўйича;
- б) мол етказиб берувчиларга ўз вақтида тўланмаган қарзлар;
- в) иш ҳақи бўйича тўланмаган қарзлар ва бошқалар бўйича юзага келади.

Тўланмаган қарзларнинг юзага келиш сабаблари корхона кўзлаган режаларининг амалга оширилмаганлиги, айланма активлардан фойдаланишида самарага эриша олмаслик ва бошқалар бўлиши мумкин.

Айланма активлардан фойдаланишда бўладиган камчиликлар:

1. Корхоналар ўз айланма маблағлари билан етарли таъминланмаган шароитида;
2. Айланма активлар айланиши секинлашганда;
3. Корхонада талабдан ортиқча товар-моддий бойликлар захиралари йиғилиб қолганда;
4. Айланма активлар кўзда тутилганидан бошқа мақсадларга ишлатилганда юзага келади.

Корхона ўз айланма активларининг ҳолатини, уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини доимий назорат қилиб бориш лозим.

Айланма активлардан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичлари бўлиб:

- а) айланма активларнинг кунларда айланиши;
- б) айланма активларнинг айланиш коэффициенти;
- в) корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлик даражаси;
- г) корхона оборотида мавжуд бўлган ўз айланма маблағлари каби асосий кўрсаткичлар ва бир неча қўшимча кўрсаткичлар мавжуд.

1. Айланма маблағ(актив)ларнинг кунларда айланиши (Ак.а.) айланма маблағлар бир марта айланиши (яъни П-Т...и/ч...Т1-П1гача) учун неча кун кетганлигини тавсифлайди ва қуйидаги формула бўйича аниқланади.

$$\text{Ак.а.} = \frac{\text{Аў.к.} \times \text{К}}{\text{С}}$$

Бу ерда: Аў.к. - Айланма маблағ(актив)ларнинг ўртача қолдиғи
К - ҳисобланаётган даврнинг кунлар сони (90 кун, 180 кун, 360 кун)
С - сотув ҳажми.

Айланма активларнинг кунларда айланиш сонининг қисқариши улар айланишининг тезлашувидан, бу ўз навбатида сотув ҳажми ва фойданинг кўпайишидан, аксинча ҳолат эса корхонанинг молиявий аҳволи танглигидан далолат беради.

2. Айланма активларнинг айланиш коэффициентини (Ка) маълум бир давр (1 йил, 6 ой, 1 ой) ичида айланма активлари неча марта айланганидан далолат беради ва қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$Ка = \frac{С}{Аў.к.}$$

Айланма активлар маълум бир давр оралиғида қанча кўп айланса, унинг самарадорлиги шунча юқори бўлади, яъни шунча марта даромад олишга эришиш мумкин. Ҳар бир хўжалик субъекти ўзида мавжуд бўлган айланма маблағларнинг тезроқ айланишини таъминлаши лозим. Бу эса корхона тушумининг кўпайишига, унинг мол етказиб берувчилар, бюджет, банк ва бошқа субъектлар олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажаришга имкон яратади.

3. Айланма активларнинг самарадорлигини ифодаловчи кейинги кўрсаткич – корхонанинг ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик даражаси ёки мухторийлик коэффициентини (Км)дир. Бу кўрсаткич корхонанинг молиявий жиҳатдан мустақиллик даражасини кўрсатиб, ўз маблағлари манбаларини корхона балансининг жами пассивиغا бўлиш йўли билан аниқланади.

$$Км = \frac{ЎзММ}{Бп};$$

ЎзММ - Ўз маблағлари манбаси.

Бп - баланс пассиви.

Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлик даражаси 30 фоиз дан кам бўлмаслиги лозим. Агар бу кўрсаткич 60 фоиздан юқори бўлса, кредитлаш бўйича (риск) минимал бўлиши мумкин.

4. Корхона оборотида мавжуд бўлган ўз айланма маблағлари миқдори корхонанинг ликвидлигини ифодалаши мумкин.

Бу кўрсаткич (ХМА) қуйидагича аниқланади:

$$ХМА = \frac{ЎзММ}{Уа}$$

Бу ерда

Уа - узоқ муддатли активлар (110 баланс қатори - 350 б.к.) (копланмаган зарарлар).

Агар корхонанинг узоқ муддатли активлари унинг ўз маблағлари манбасидан юқори бўлса, бундай корхоналар «ноликвид корхоналар» дейилади ва уларга кредитлар берилмайди.

Хулоса қилиб айтганда, айланма маблағ(актив)лари хўжалик субъектлари фаолиятининг асоси бўлиб, банк томонидан бериладиган кредитларнинг аксарият қисми айланма активларга йўналтирилади. Шу туфайли ҳар бир хўжалик субъекти айланма активларини тўғри ташкил қилмоғи, улардан фойдаланишда самарадорликка эришмоғи лозим.

3. Мижознинг кредитга лаёқатлилиги ва уни баҳолашнинг манбалари

Кредитга лаёқатлилиқ – бу мижознинг молиявий фаолиятига ҳар томонлама берилган баҳо бўлиб, у қарз олувчининг сўралаётган кредитни (асосий қарз суммаси ва у бўйича фойдаларни) ўз вақтида қайтариш ва бошқа қарз мажбуриятларини тўлай олиш қобилиятини кўрсатади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг, банклар фаолиятининг тижоратлашуви юзага келади. Кейинги йилларда турли хил мулкчилик шаклига асосланган корхоналар ташкил топмоқда. Бозор муносабатлари шароитида корхоналар қайси мулкчилик шаклига асосланган бўлишидан қатъий назар, иқтисодий жиҳатдан тўлиқ мустақил бўлиб, ўз харажатларини ўз даромадлари ҳисобидан қоплашлари лозим. Хўжалик субъектлари ўз фаолиятларини ташкил қилиш ва олиб боришда иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлсалар-да улар фаолиятини кенгайтириш, янгилаш ва бошқа ривожланиш жиҳатлари уларда қўшимча пул маблағларига эҳтиёжни юзага келтиради ва бу эҳтиёж зарур бўлганда, банк кредитлари ҳисобидан қопланиши мумкин. Шу сабабли, бозор иқтисодиёти шароитида кредит ва унинг муҳим элементларидан бири кредитга лаёқатлилиқни баҳолашнинг ўрни ва роли муҳим аҳамият касб этади. Чунки банклар ҳам бозор муносабатларининг мустақил субъектларидан бўлиб, иқтисодий жиҳатдан фаолият натижалари учун ўзлари жавобгар ҳисобланадилар. Биз олдинги параграфларда таъкидлаганимиздек, банкларнинг мақсади ҳам корхоналарникига ўхшаш бўлиб, улар ўз харажатларни ўз даромадлари ҳисобидан қоплаб, юқори фойда олишга интиладилар. Банкларнинг фойда билан ишлаши уларнинг янада кенг тармоқли фаолият олиб боришига, мижозларга кўрсатадиган хизмат турлари ва сифатини кенгайтиришга, устав капиталини оширишга, банк ходимларини моддий рағбатлантиришга кўпроқ маблағ ажратишга, ўз акционерларига кўпроқ дивидендлар тўлашга ва буларнинг барчаси банкка бўлган ишончнинг янада ошишига имконият яратади. Тижорат банклари фаолиятида қўйган мақсадга эришиш ва берган кредитларининг самара билан банкка қайтиб келишини таъминлаши учун мижознинг молиявий ҳолатини унинг кредитни ўз вақтида қайтара олиш имкониятларини текшириб кўриши лозим.

Корхона ва банклар учун кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичининг аҳамияти муҳимлигини ҳисобга олиб, биз кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичининг иқтисодий моҳияти тўғрисида фикр юритмоқчимиз.

Иқтисодий адабиётларда бу кўрсаткичнинг моҳияти тўғрисида турли таърифларни учратиш мумкин. Кўпгина муаллифлар томонидан кредитга

лаёқатлилика, корхоналарнинг қарз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажара олиш имконияти сифатида таъриф берилади. Бизнинг фикримизча, бу таъриф кўпроқ корхонанинг тўловга лаёқатлилигига берилган таърифдир. Амалиётда кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичи кўпроқ банкдан қарз олувчи корхона фаолиятини ифода қилади. Кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларини икки томонлама кўриб чиқиш мумкин:

– **қарз олувчи нуктаи назаридан кредитга лаёқатлилиқ** – бунда кредит шартномасини тузиш имконияти, олинган кредитларни ўз вақтида қайтара олиш қобилиятини ифодаласа;

– **банк нуктаи назаридан** – бу кўрсаткич, корхонага бериладиган кредитнинг ҳажмини тўғри аниқлай олиш масъулиятини билдиради.

Баъзи иқтисодчилар қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичинини баҳолашда биринчи ўринга корхонанинг даромад олиш имкониятини қўйишади. Бизнинг фикримизча, даромад олиш – корхонанинг ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолият турининг натижаси ҳисобланиб, шу натижага эришиш мақсадида корхона кредитга муҳтожлик сезади.

Агар қарзларни тўлаш миқёсида қарайдиган бўлсак, кредитга лаёқатлилика нисбатан тўловга лаёқатлилиқ тушунчаси кенгрокдир. Чунки тўловга лаёқатлилиқ жисмоний ва юридик шахсларнинг барча қарз ва мажбуриятларини ўз вақтида тўлай олиш имкониятини ифодалайди. Кредитга лаёқатлилиқ тўловга лаёқатлилиқдан фарқ қилиб, ссуда бўйича қарзларни ўз вақтида тўлаш имкониятини кўрсатади. Ундан ташқари, кредитга лаёқатлилиқ тўловга лаёқатлилиқдан тўлаш манбалари билан ҳам фарқ қилади.

Корхона, ташкилотлар ўз қарз, мажбуриятларини сотишдан тушган тушум ёки бошқа ҳар хил тушумлар ҳисобидан амалга оширса, кредит бўйича қарзларни тўлаш, биринчи навбатда, маҳсулотни сотиш ҳисобидан тушган тушумдан амалга оширилиши белгиланади. Банк кредитини тўлаш бўйича муаммолар юзага келганда, ссудани тўлашнинг кафолатлик манбалари қўл келиши мумкин. Булар:

- ссуда бўйича гаров сифатида олинган мулк;
- бошқа банк ёки корхоналарнинг кафолати;
- суғурталаш ҳисобидан қоплаш ва бошқалар.

Юқоридагилардан шуни хулоса қилиб айтиш мумкинки, тўғри кредит берган банк, корхона тўловга лаёқатли бўлмаган ҳолда ҳам берган кредитни, тўлиқ ёки қисман қайтиб олишни мўлжаллаши мумкин.

Ўзининг барча аҳамиятига қарамасдан, бу кўрсаткичлар айрим маънода чегараланган аҳамиятга эга. Биринчидан, кўпгина кўрсаткичлар, шу жумладан, молиявий аҳволни, капиталнинг борлиги ва бошқаларни характерловчи кўрсаткичлар асосан ўтмиш билан боғлиқ бўлиб, улар ўтган давр кўрсаткичлари асосида ҳисобланади, келажакдаги кредитга лаёқатлилиқни режалаштириш эса келажакда ссудаларни қайтарилиш имкониятларига баҳо беради. Иккинчидан, одатда бундай кўрсаткичлар ҳисобот муддатига қолган қолдиқ асосида ҳисобланади, ваҳоланки, маълум

даврдаги оборотлар ҳақидаги маълумотлар ссудаларни қайтариш имкониятларини тўлароқ тасвирлайди.

Умуман банклар фаолияти, айниқса банкларнинг кредитлаш билан боғлиқ фаолияти турли хилдаги рисклар билан боғлиқ. Мижозга кредит беришдан олдин унинг молиявий ахволи, кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларини чуқур таҳлил қилиш кредит рискинни камайтириб, банк кредитларининг шартномада белгиланган муддатларда банкга қайтарилишини таъминлайди. Шунинг учун банк ссуда бераётганда кредитга лаёқатлилиқни ўрганиши, яъни қарз олувчининг молиявий ҳолатини ҳамда унинг кредитни ўз вақтида тўлиқ қайтариб бериш имкониятини баҳолашни ўзига шарт деб билади. Шу боис банк ўзига олишга тайёр бўлган риск даражаси у тақдим этаётган кредит ҳажми ва кредит бериш шартларининг қай даражада бажарилишига боғлиқ.

Банк нафақат мижознинг маълум кунлардаги тўлов қобилиятини баҳолаши, шу билан бирга, унинг келажакдаги молиявий барқарорлигини ҳам прогнозлаши зарур. Молиявий барқарорлиқни ва кредит операцияларидаги риск ҳисобини объектив баҳолаш, банкка кредит ресурсларини самарали бошқариш ҳамда фойда олиш имконини беради.

Бозор муносабатларининг ривожланиши корхоналарнинг тўлов қобилияти ва барқарорлигини аниқлашда халқаро стандартларга мос бухгалтерия ҳисобини юритиш заруратини туғдиради ва балансдаги актив ва пасивларни қабул қилинган моддалар бўйича гуруҳлаштирилиши, тўлов қобилияти ва кредитга лаёқатлилиқни етарли даражада чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради.

Банк рискларини камайтириш ва унинг даромадини оширишда кредит жараёнини тўғри ташкил қилиш, мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш муҳим ўрин тутди. Мижозга берилган кредит ўз вақтида қайтиб келишини хоҳлайдиган банк авваламбор мижознинг кредит буюртмаси ва унинг кредит тарихини мукамал ўрганиб чиқиши лозим. Бу жараён банк рискининг олдини олишнинг илк босқичи ҳисобланади.

Қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини ўрганиш ва кредит берилгандан кейин кредит мониторингини мунтазам олиб бориш банк рискинни камайтириш ва унинг даромадини оширишнинг навбатдаги босқичларидан бири ҳисобланади.

Кредит механизми хўжалиқ механизмининг таркибий қисми бўлиб, у ўз ичига кредитлаш шартларини, усулларини ва кредитни бошқариш тамойилларини олади. Кредит механизми ёрдамида банк тизимининг кредит сиёсати амалга оширилади.

Кредитлаш жараёнини ташкил қилиш кредит буюртмасини кўриб чиқишдан бошланади. Биз амалиётда кредит буюртмаларини кўриб чиқишда нималарга эътибор бериш зарурлигини таъкидламоқчимиз.

Ҳар бир мижоз фаолиятига чуқур диққат билан муносабатда бўлиш, ҳар бир банк ходимининг фаолият кўрсатиш қодаларининг ажралмас қисми бўлиши керак. Одатда ўз мижозларига диққат билан муомала қилмайдиган ходимлари бўлган банкнинг келажаги бўлмайди. Бизнинг банкларимиз билан мижозлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг аксарият жиҳатлари

бизга маълум бўлганлиги боис биз амалиётимизда банк билан миждоз ўртасида мавжуд кредит муносабатларга тўхталмасдан, жаҳон амалиётида кредит жараёнининг ташкил қилиниш асосларига қисқача тўхталамиз. Жаҳон амалиётида кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк ходими миждозларга кредитлаш шартлари ҳақида маълумот беради ва банкнинг анкета саволларига жавоб беришни таклиф қилади. Чет эл банкларида миждозлар билан бўлган биринчи ва ундан кейинги учрашувлар натижаси ҳисоботларда умумлаштирилади. Бу ҳисоботлар маълум миқдорда саволларнинг стандарт йиғимини ўз ичига олади. Бундай ҳисоботга миждознинг банкга ҳар ташрифидан сўнг ўзгартириш киритилади ва янги маълумот билан тўлдирилади. Бу ҳисоботлар кредит инспекторига келгусида миждоз тўғрисида учрашувлари олдида керакли маълумотларни беради. Келгусида миждоз кредит инспектори билан бўладиган учрашувга олинадиган кредит, унинг ишлатилиш мақсади, суммаси, қайтарилиш муддати ва такдим қилинган таъминотини ўз ичига олган кредит буюртма билан келади.

Кўпгина давлатларда нуфузли банклар кредит буюртмаси билан бирга, бир неча ҳужжатларни кўриб чиқади, буларга:

1) қарз олувчи компания (корхона) таъсис ҳужжатларининг нотариал тасдиқланган нусхаси;

2) молиявий ҳисобот, корхона баланси ва охириги уч йил учун фойда ва зарар ҳисоботини ўз ичига олади. Баланс йил охиригача тузилиб, унда активлар, мажбуриятлар ва капитал тузилмаси кўрсатилади. Фойда ва зарарлар суммаси, компания даромади ва ҳаражатлари, соф даромади, унинг резервга тақсимланиши ва чегирмалар, дивиденд тўловлари ва х.к.лар тўғрисида батафсил маълумот берилади;

3) касса тушумлари ва ҳаракати тўғрисида ҳисобот. У икки ҳисобот муддатида тузилган балансларнинг солиштирилишига асослангандир ва у ҳар хил бўлимлар ва фондлар ҳаракатида бўладиган ўзгаришларни кўришга ёрдам беради. Ресурслар ҳолати, етарлилиги, ишлатилиши, фоизлар учун маблағлар бўшаш вақти ва касса тушумларининг юзага келиши ва х.к.нинг умумий ҳолати кўриб чиқилади;

4) ички молия ҳисоботи. Бу ҳисобот компания молиявий ҳолати, 1 йил, квартал ёки ой давомида ресурсларга бўлган эҳтиёжининг ўзгаришларини акс эттиради;

5) ички оператив ҳисоб бўйича маълумотлар. Баланс тузиш учун кўп вақтни талаб қилади. Лекин кредитор банкга қарз олувчи компания тўғрисида баъзи бир оператив ҳисобот маълумотлари керак бўлиб қолиши мумкин;

6) молиялаштиришнинг прогнози. Бу ҳисобот келгуси сотувни баҳолаш, ҳаражат, товарни ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳаражатлар, дебитор қарздорлик, захиралар қайтарилиши, нақд пулга эҳтиёж, капитал қўйилма ва х.к.ларни ўз ичига олади;

7) солиқ декларацияси энг керакли қўшимча ахборот сифатида. Унда қарз олувчи солиқ тўловчи сифатида бошқа ҳужжатларга киргизилмаган ахборотлар бўлиши мумкин;

8) Бизнес-режа. Кўпгина кредит буюртмалари ҳали молия ҳисоботи ва бошқа ҳужжатларга эга бўлмаган ишни энди бошлаётган корхоналарни молиялаштириш билан боғлиқ. Бундай пайтда қарз олувчи компания банкка кредитланадиган лойиҳа мақсади ва уни амалга ошириш усуллари ҳақида маълумотларни ўз ичига олувчи батафсил бизнес-режани тақдим этиши керак.

Кредит инспектори мижознинг кредит буюртмаси ва унга киритилган ҳужжатларни яхшилаб ўрганиб чиқади. Бундан сўнг у қарз олувчи билан яна бир бор суҳбатлашади. Суҳбат давомида кредит инспектори қарз олувчи компания ишларини ҳар томонлама ўрганиши, у банкни қизиқтирадиган саволларга керакли даражада аҳамият бериши ва жавоб олиши керак.

Кўзга кўринган чет эл банкларининг амалиёти шуни кўрсатадики, келгуси мижоз билан суҳбат аниқ бир тартибда берилган қуйидаги саволларга боғлиқ бўлиши мумкин.

Банк кредитлашнинг биринчи босқичида қуйидагиларни аниқлаши керак:

А. Қарз олувчининг ишончилиги ва кредитга лаёқатлилиги, унинг ҳамкор сифатидаги фаолияти доимийлиги ва самараси.

Б. Кредит буюртмасининг асосланганлиги ва кредит қайтарилишининг таъминланганлик даражаси. Банк, керак бўлса, кредит таклифи бўйича ўз талабларини ишлаб чиқиши ва мижозни у билан таништириши мумкин.

В. Кредит таклифининг банк кредит сиёсати ва кредит портфели тузилмасига тўғри келиши. Янги кредит бериш ва кредит портфели диверсификацияси кредит рискининг пасайишига олиб келадими ёки йўқми, деган саволга жавоб топиши лозим.

Банкнинг кредит бериш билан шуғулланувчи ходимлар яхши билмайдиган иқтисодиёт тармоқларидаги корхоналарига ссуда беришларидан олдин бу соҳанинг хусусиятларини чуқур ўрганишлари лозим. Бундай ҳолларда кредит таклифини баҳолаш учун нуфузли экспертларни жалб қилишлари мумкин. Аммо бу банкни кўшимча харажат қилишга олиб келса-да, кредитлаш билан боғлиқ рискларнинг олдини олиши мумкин.

Ҳар қандай ариза ва кўшимча ҳужжатлар ҳамда суҳбат натижаларини аниқлашнинг ҳал қилувчи омили бўлиб, қарз характери ва кредитга лаёқатлилигини аниқлаш ҳисобланади. Кредит инспектори қарз олувчига аризани тайёрлаш давомида мижознинг кредитни қоплашга лойиқ қимматли активларини ва даромад миқдорини, унинг кредит тарихини ҳам ўрганиши лозим. Кредит инспектори қарз олувчи даромадининг фақатгина миқдорига эмас, балки барқарорлигига ҳам эътибор бериш керак. Даромаднинг миқдори ва доимийлиги унинг фаолияти турғунлигининг билвосита кўрсаткичи бўлиб, мижозларнинг депозит ҳисобларидаги ўртача бир кунлик қолдиқ тўғрисидаги маълумотлар ҳисобланади. Банк депозит ҳисобларидаги салмоқли қолдиқларнинг бўлиши мижоз молиявий аҳволининг ишончилигидан, унинг молиявий интизомлилигидан ва олинган кредитларни қайтариш борасидаги интилишлари жиддийлигидан далолат беради.

Тажрибали кредит инспектори аҳамият берадиган омиллардан яна бири мижознинг бир жойда узок ва доимий фаолият кўрсатиши, яшаши ҳамда машғул бўлишидир.

Кредит инспекторлари «қарзлар пирамидаси» деб аталувчи ҳолатнинг пайдо бўлишидан эҳтиёт бўлиши лозим. «Пирамида» ҳолати бу қарздор 1 та банк ёки фирмадан олган қарзини тўлаш учун бошқа кредитордан қарз олиши тушунилади. Мижознинг кредит карточкалари бўйича қарзининг катталиги, кўплиги ўзининг ҳисобидан ёзиб берилган чекларнинг тез-тез қайтиб келишига инспекторлар катта эътибор беради. Бундай далиллар асосида мижознинг ҳақиқий молиявий аҳволи ва унинг пул маблағларини бошқариш қобилияти ҳақида хулоса қилинади.

Кредит механизмининг муҳим элементларидан бири бўлган – кредитга лаёқатлилиқдир. Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини ҳисобга олган ҳолда кредит бериш, кредитни ўз вақтида қайтаришнинг муҳим шартидир. Давлат мулкчилигига асосланган жамиятда кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичи кредит механизмида муҳим ўринни эгаллай олмайди. Банклар фаолиятига давлат яқка ҳукмронлиги уларнинг мустақил субъект сифатида фаолият кўрсатишига тўсқинлик қилади ва кредит ресурслари марказлашган тарзда, режа асосида тасдиқланади ҳамда тақсимланади. Энг хусусиятли томони шундаки, банклар берадиган кредитлари бўйича фоиз ставкаларини мустақил белгилай олмаганлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида эса, кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичи кредит беришда эътибор қилинадиган асосий кўрсаткичлардан ҳисобланали. Чунки тижорат банки ўз фаолияти натижаси учун тўлиқ жавобгар ҳисобланади. Кредит учун фоизни тижорат банклари ўз фаолиятидан келиб чиқиб, ўзлари белгилайди ҳамда у банкларнинг асосий даромад манбаи бўлиб қолади.

Корхонанинг кредитга лаёқатлилигини ўрганиш тижорат банкига кредит бериш мумкинлигини аниқлашга, унинг миқдорини, фоиз ставкасининг даражасини белгилашга имкон беради. Бундан ташқари, кредитга лаёқатлилигини аниқлаш кредитни ўз вақтида қайтариш эҳтимолини, энг асосийси банк рискин камайтиришга имкон беради.

Кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш корхонанинг ўзи учун ҳам катта аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичларнинг таҳлиliga асосланиб, улар мол етказиб берувчилар харидорлар ва бошқа банклар билан ўзаро муносабатларни ўрнатишлари мумкин.

Ижобий кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичга эга бўлган корхоналар ҳеч қандай тўсиқларсиз кредит олишлари ва унинг ҳисобидан товар моддий бойликларни сотиб олиши, салмоқли маблағларни ишлаб чиқаришни

ривожлантиришга, олдиндан олинган кредитлар бўйича турли тўловларни амалга оширишига йўналтириши мумкин. Салбий кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичига эга бўлган корхоналар банкдан кредит ололмаса-да, ўз молиявий аҳволини яхшилаш, ишлаб чиқариш, сотув хажмини, ўз маблағлари миқдорини, рентабеллилиқ кўрсаткичларини ошириш бўйича чоралар ишлаб чиқиш лозимлиги тўғрисидаги ахборот ва маълумотларга эга бўлиши мумкин.

Кредитга лаёқатлилиқни таҳлил қилишда маълумотларнинг ҳар хил манбаларидан фойдаланилади:

а) бевосита миждозлардан олинган материаллар;

б) миждоз ҳақидаги банк архивида мавжуд бўлган материаллар, унинг кредит тарихи;

в) миждоз билан иш юзасидан алоқада бўлган шахслар (унинг мол етказиб берувчилари, кредиторлари, унинг миждозлари, банклари ва бошқалар) томонидан берилган маълумотлар;

г) хусусий ва давлат агентликлари ва ташкилотларининг ҳисоботлари ва материаллари (кредитга лаёқатлилиқ ҳақидаги ҳисоботлари, инвестиция бўйича маълумотномалар ва бошқалар).

Кредит бериш бўйича сифат таҳлили ҳам бир неча босқичларда амалга оширилади:

а) қарз олувчи обрўсини ўрганиб чиқиш;

б) кредит мақсадини аниқлаш;

в) асосий қарз ва фоизларнинг қайси манбалар ҳисобидан қопланишини аниқлаш;

г) қарз олувчи томонидан йўл қўйилиши мумкин бўлган рисклар даражасини баҳолаш ва бошқалар. Қарз олувчининг мавқеи, кредит тарихи ўрганилиши билан бир қаторда, корхона раҳбарининг шахсий ва иш билан боғлиқ бўлган хислатларига ҳам катта эътибор берилади.

4. Миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари

Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда банклар турли хил кўрсаткичлардан фойдаланади. Кўрсаткичлар сони чегараланмаган, яъни қарз олувчининг фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир тижорат банки ўз кредит сиёсатида уни ўзи мустақил белгилайди. Республикамизнинг аксарият тижорат банклари томонидан миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда кенг қўлланиладиган баъзи бир асосий кўрсаткичлар, яъни молиявий коэффициентларни кўриб чиқамиз. Булар:

- ликвидлилик коэффициентлари;
- қоплаш коэффициентлари;
- мустақиллик(мухторийлик) коэффициентлари, яъни ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициентлари кирди.

Мазкур коэффициентларни ҳисоблашдан олдин корхонанинг баланс ликвидлигига эътибор бериш лозим. Ликвидлилик миқдорнинг мажбуриятларини ўз вақтида бажарилишини (қопланишини) билдиради. Ликвидлилик ва қоплаш коэффициентлари қарз олувчининг баланс ликвидлигини, яъни пассивдаги мажбуриятларни қоплаш учун активдаги пул маблағларининг етарлилик имкониятларини тасвирлайди. Миқдорнинг кредитга лаёқатлигини ҳисоблашни унинг балансини ҳолатини таҳлил қилишдан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

4-жадвал

Корхона баланси ликвидлиги таҳлили, (млн. сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	01.01.14й.	01.01.17й.	Ўзгариши (+; -)
А	1	2	3
1. Ликвид маблағлар, шу жумладан	109627	143412	33785
а) пул маблағлари	2474	13413	10939
б) тез пулга айланадиган талаблар	25606	63386	37780
в) тез сотиладиган захиралар	81547	66613	-14934
2. Мажбуриятлар	236136	221043	15093
Баланс ликвидлиги – (1к :2к)	0,46	0,65	0,19

Фаолияти таҳлил қилинаётган корхонанинг 2014 йил бошида баланс ликвидлиги 0,46 га тенг бўлган, яъни ликвид маблағлар ҳисобидан мажбуриятларни қоплаш даражаси 46,0 фоизга тенг бўлган бўлса, 2017 йилнинг бошига келиб корхонанинг молиявий аҳволи яхшиланиб, бу кўрсаткич 0,65 ни, яъни ликвидлилик даражаси 0,19 га ошиб мажбуриятларнинг 65 фоиздан ортигини ликвид маблағлар ҳисобидан қоплаш имконияти юзага келганини кўришимиз мумкин, Бу ўз навбатида, корхона баланси ликвидлигидан далолат беради.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ликвид маблағлари, қисқа муддатли мажбуриятлардан камида икки баробар ортиқ бўлганда унинг молиявий аҳволи яхши ҳисобланади. Бу юқори мезон чегарасидир. Хўжалик субъектларининг ликвид маблағлари унинг қисқа муддатли мажбуриятлари ҳажмига тенг бўлган ҳоллардаги кўрсаткич қуйи чегара сифатида олинади.

Қоплаш ва ликвидлилик коэффициентлари балансинг актив ва пассивларини солиштириш йўли билан ҳисобланади. Ликвид маблағлар ўзининг тез пулга айланиши даражасига қараб 3 гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ ликвид маблағларга:

- 1) пул маблағлари, жумладан, ҳисоб-китоб варағи;
- 2) валюта ҳисоб варағидаги маблағлари;
- 3) бошқа ҳисоб варақлардаги ва кассадаги пул маблағлари киради.

Иккинчи гуруҳ ликвид маблағларига тез пулга айланадиган талаблар(бу талабларнинг муддати, одатда 3 ойдан ошмаслиги лозим):

- ишончли дебиторлар ва кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисоб-китоблар;
- муддати 3 ойгача бўлган аванс тўловлар;
- бюджет билан ҳисоб-китоблар;
- корхоналар билан қисқа муддатли характерга эга бўлган бошқа операциялар;
- ишчи- хизматчилар билан ҳисоблашишлар;
- таъсисчилар ҳамда бошқа дебиторлар билан ҳисоб-китоблар;

Иккинчи гуруҳ ликвид маблағларнинг аксарият қисмини яқин 3 ой ичида тўланиш лозим бўлган дебиторлар ташкил қилади. Шунинг учун кредит беришда бу ликвид активларнинг ҳақиқатта 3 ой ичида пулга айланиш эҳтимолини чуқур таҳлил қилиш лозим.

- 3 ой да тўланиши лозим бўлган векселлар;
- хорижий корхоналар билан ҳисоб-китоблар;

Учинчи гуруҳ ликвид маблағларига тез сотиладиган товар моддий қимматликларининг захиралари бўйича талаблари киради:

- ишлаб чиқариш захиралари ва келгуси давр харажатлари;
- тугалланмаган ишлаб-чиқариш;
- тайёр маҳсулот;
- товарлар;
- бошқа захиралар ва харажатлар киради.

Қисқа муддатли мажбуриятларни аниқлашда:

а) ўзгартиришлар киритмасдан қуйидаги кўрсаткичлар олинади:

- қисқа муддатли қарзлар;
- қисқа муддатли кредитлар;
- буюртмачилардан тушган аванслар;

Кредиторлар:

- мол етказиб берувчилар олдидаги қарзлар;
- бюджетга қарзлар;
- иш ҳақи бўйича қарзлар;
- ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарз;
- мулк ва шахсий суғурталаш бўйича қарз;
- бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарз;
- шўъба корхоналар бўйича қарзлар;
- уюшма корхоналар бўйича қарзлар;
- бошқа кредиторлар;

б) ўзгартиришлар киритилиб қуйидаги кўрсаткичлар олинади (яқин уч ой муддатга):

- узок муддатли қарзлар;
- узок муддатли кредитлар олинади.

Учинчи гуруҳ ликвид маблағларини таҳлил қилганда, товар-моддий бойликларнинг ҳақиқата ишлаб чиқариш учун зарурлигига эътибор бериш лозим. Кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларини ҳисобга олганда айланма активлар таркибига:

- корхона омборида туриб қолган, ишлаб чиқариш учун зрур бўлмаган товар моддий бойликлар;
- ишлаб чиқаришдан олиб ташланган товарлар;
- талаб бўлмаган, сифатсиз товар-бойликлар,
- кийин сотиладиган товарлар ва бошқалар инобатга олинмаслиги керак.

Агар миждознинг биринчи ва иккинчи гуруҳ ликвид активлари унинг қисқа муддатли мажбуриятларини тўлиқ қопласа, миждоз молиявий жиҳатдан ликвидлилиқга эга деб баҳоланади.

Миждоз баланси ва бошқа молиявий ҳужжатларга асосан кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари аниқланади.

Ликвидлилиқ коэффициенти (Кл) қуйидагича ҳисобланади:

$$Kл = \frac{1 \text{ ва } 2 - \text{ гуруҳ ликвид маблағлар}}{\text{қисқа муддатли қарз мажбуриятлари}}$$

Ликвидлилиқ коэффициенти 1дан кам бўлмаслиги лозим. Ликвидлилиқ коэффициентининг 1 га тенглиги ликвид активлар кредитлар ва бошқа қисқа муддатли мажбуриятларни корхонанинг ўз маблағлари ҳисобидан тўлаш имконига эга эканлигини кўрсатади. Коэффициент 1дан кичик бўлса, хўжалиқ субъектининг молиявий аҳволида муаммолар борлиги, унинг фаолияти барқарор эмаслиги тўғрисида хулоса қилиш мумкин, чунки корхона ўз мажбуриятларини қоплай олмайди.

Қоплаш коэффициенти (Кк)ни ҳисоблашда барча ликвид маблағларнинг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати олинади. Қоплаш коэффициенти ликвидли активлар қанчалик даражада қисқа муддатли мажбуриятларни қоплай олиши мумкинлигини ифодалайди. Агар корхонанинг барча ликвид активлари унинг қисқа муддатли мажбуриятларини 2 ва ундан ортиқ баробар қопласа, субъектнинг молиявий аҳволи шунчалик барқарор ҳисобланади. Баъзи ҳолларда хўжалиқ субъектлари фаолиятида эҳтиёждан ортиқча товар моддий бойликлар (айниқса мавсумий корхоналарда) захираларининг юзага келиши яхши ишлайдиган корхоналарда ҳам қоплаш коэффициентининг паст бўлишига олиб келиши мумкин.

$$K_k = \frac{1, 2 \text{ ва } 3\text{-гурух ликвид маблағлари}}{\text{қиска муддатли қарз мажбуриятлари}}$$

Қоплаш коэффиценти миқознинг қиска муддатли мажбуриятларини тўлаш учун барча турдаги айланма маблағларнинг етарли даражасини аниқлашга имкон беради. Кредитга лаёқатлилиқни асосий кўрсаткичлари бўлмиш қоплаш коэффиценти корхонанинг барча ликвид маблағларини қиска муддатли мажбуриятлар нисбати сифатида аниқланади.

Қоплаш коэффиценти барча қиска муддатли мажбуриятларга қанча ликвид маблағлар тўғри келишини кўрсатади ёки барча ликвид маблағлар қай даражада қиска муддатли мажбуриятларни қоплай олиши мумкинлигини акс эттиради.

5-жадвал

Корхонанинг қоплаш ва ликвидлик коэффицентларининг таҳлили (млн.сўм)

Кўрсаткичлар	01.01.2014й.	01.01.2017й	Ўзгариши (+; -)
А	1	2	3
1. Ликвид маблағлар, шу жумладан	109627	143412	33785
а) пул маблағлари	2474	13413	10939
б) тез реализация бўладиган талаблар	25606	63386	37780
в) тез реализация бўладиган захиралар	81547	66613	-14934
2. Қиска муддатли мажбуриятлар	51107	61102	10072
3. Қоплаш коэффиценти $\frac{1(a+b+v)}{2} = 3$	2,2	2,3	0,1
4. Ликвидлик коэффиценти $\frac{1(a+b)}{2} = 4$	0,55	1,2	0,65

Ликвидлилиқ коэффиценти қарз олувчи ўз маблағлари ҳисобидан қарзнинг қанча қисмини тўлай олиш қобилиятини кўрсатади, яъни бу коэффицентдан миқознинг яқин келажакда оператив равишда банкга қарз тўлаб бериш қобилиятини прогнозлаш учун фойдаланилади. Ликвидлилиқ ва

қоплаш коэффициентлари қанча юқори бўлса, мижознинг кредитга лаёқатлилиги шунча юқори бўлади.

Мижознинг ликвидлилик коэффициенти пул маблағлари ва осон сотиладиган талаблар билан қисқа муддатли мажбуриятлар орасидаги нисбат сифатида белгиланади, яъни бунда товар моддий бойликлар захиралари ҳисоб-китобга қўшилмайди, балки фақат реал ликвид активлар ҳисобга олинади.

Ликвидлилик коэффициенти жорий мажбуриятларнинг қанчаси нақд пулнинг ўзи билангина эмас, жўнатилган маҳсулот, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардан тушиши кутилаётган маблағлар ҳисобидан ҳам қопланиши мумкинлигини кўрсатади.

Қуйида корхона мисолида кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари бўлган қоплаш ва ликвидлик коэффициентларини жадвал кўринишида таҳлил этамиз.

Савдо корхонасинининг молиявий кўрсаткичларини таҳлил қилганда қоплаш коэффициенти 2014 йил бошида 2,2 ни ва бир йилдан кейин 2017 йилни бошида 2,3 ни ташкил этиб, бу кўрсаткич бўйича мижоз биринчи синфга тааллуқли ҳисобланади. Ликвидлик коэффициенти кўрсаткичи 2014 йил бошида 0,55 бўлиб, учинчи синф тоифасига кирган, 2017 йилга келиб, бу кўрсаткич 1,2 ни ташкил этиб, ликвидлилик даражаси бўйича корxonанинг иккинчи синфга тааллуқли бўлганини кўрсатмоқда. Хўжалик субъектлари фаолиятини таҳлил қилишда молиявий кўрсаткичлар бўйича улар турли синфларга тааллуқли бўлиб чиқса, у ҳолда банк ходими корхона фаолиятининг бошқа, қўшимча кўрсаткичларини ҳам таҳлил қилиб чиққанидан кейин ушбу хўжалик субъектининг молиявий ҳолатига қараб кредит бериш ёки бермаслик тўғрисидаги хулосасини шакллантириши лозим бўлади.

Корxonанинг ўз маблағлари билан таъминланганлиги, яъни мухторийлик (мустақиллик) коэффициенти корхона баланси пассивининг қанча қисми корxonанинг ўз маблағларидан ташкил топганлигини кўрсатади ва корxonанинг молиявий жиҳатдан мустақиллигини акс эттиради.

Молиявий мустақиллик ёки мухторийлик коэффициенти (Км) мижознинг ўз маблағларининг барча маблағлар манбалари ичида тутган салмоғини, яъни корхона фаолиятининг қанча қисми ўз капитали ҳисобидан молиялаштирилишини кўрсатади ва қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_m = \frac{\text{Ўз маблағлари манбалари}}{\text{баланс суммаси}} * 100\%.$$

Хўжалик субъектларининг ўз маблағлари манбаларига устав фонди, резерв фонди, бошқа ташкил қилинган фондлар, ўтган ва ҳисобот йилларидаги тақсимланмаган фойда, мақсадли тушумлар ва фоизлар, келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун резервлар ва келгуси давр даромадлари киради. Ўз маблағлари манбалари ва унинг ҳажми қанчалик катта бўлса, миқдорнинг ўз вақтида қарз мажбуриятларини тўлаш қобилияти шунча юқори бўлади. Банк учун кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари кредит шартномаси тузилаётганда риск даражасини аниқлаш нуқтаи назаридан муҳимдир. Корхонани кредитлаш учун унинг ўз маблағлари манбалари билан таъминланганлиги 30 фоиздан кам бўлмаслиги керак. Агар бу кўрсаткич 60 %дан юқори бўлса, кредит бўйича рискни минимал деб қараш мумкин.

Мухторийлик коэффициенти қанча юқори бўлса, корхона молиявий жиҳатдан барқарор ҳисобланади ва банк кредитини ўз вақтида қайтариш даражаси ҳам юқори бўлади.

б-жадвал

Корхонанинг мухторийлик коэффициенти таҳлили, (млн. сўм)

Кўрсаткичлар	01.01.2014й.	01.01.2017й.	Ўзгариши (+; -)
А	1	2	3
1. Ўз маблағларининг манбалари	185029	190868	5839
а) устав капитали	169181	170512	1331
б) резерв капитали	503	545	42
в) тақсимланмаган фойда	15345	19811	4466
2. Мажбуриятлар	236136	221043	-16093
3. Мухторийлик коэффициенти (1:2x100)	78,3	86,3	6,0

Савдо корхонасида мухторийлик коэффициенти 2014 йил бошида 78,3 фоизни, 2017йил бошида эса мазкур коэффицент 86,3 фоизни ташкил этади.

Бу кўрсаткич 2017 йилнинг бошига келиб, 2014 йилга нисбатан 6,0 фоизга ошганлигини кўришимиз мумкин. Бу эса корхонанинг молиявий аҳволи охириги уч йил давомида ижобий томонга ўзгарганлигидан, унинг молиявий барқарорлиги ошиб бораётганлигидан далолат беради. Бу кўрсаткичлар ижобий даражадаги кўрсаткичлар ҳисобланади ва корхона биринчи синф, молиявий жиҳатдан мустақил бўлган корхоналар қаторидан ўрин олиши мумкин.

Юқоридаги кўрсаткичларнинг натижаси меъёрий талаблар билан таққосланади ва корхонанинг молиявий аҳволи аниқланиб, кредит бериш

мезонлари белгиланади. Кредит бериш бўйича синфларга ажратишда қатор талаблар ҳисобга олинади.

Кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларига қараб, миждозлар 3 синфга ажратилади ва уларнинг синфига, яъни молиявий ҳолатига қараб, кредит беришда турли ёндашувлар қўлланилиши мумкин.

7-жадвал

Кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларига қараб миждозларни синфларга ажратиш бўйича талаблар

№	Кўрсаткичлар	I синф	II синф	III синф
1	Қоплаш коэффициенти (K_k)	$K_k \geq 2,0$	$2,0 > K_k \geq 1,0$	$1,0 > K_k$
2	Ликвидлилиқ коэффициенти (K_l)	$K_l \geq 1,5$	$1,5 > K_l \geq 1,0$	$1,0 > K_l$
3	Мухторлик коэффициенти (K_m)	$K_m \geq 60 \%$	$60 \% > K_m \geq 30 \%$	$30 \% > K_m$

Кредитга лаёқатлилиқнинг ҳар бир синфдаги корхоналарга банклар ҳар хил кредит муносабатлари туза оладилар. I-синфга мансуб қарз олувчиларга банк кредит линияси очиши, контокоррент ҳисоб рақами бўйича кредит бериши, бошқа қарз олувчиларга нисбатан паст фоизларда ишончли кредитлар бериши, кредитлар бўйича таъминганлик талаб қилинмаслиги мумкин.

2-синфга мансуб қарз олувчиларга эса умумий асосларда ва одатдаги тартибда, яъни маждуриятнинг мувофиқ шаклда таъминланиши (кафолат, гаров, кафилик) шартлари асосида кредит берилади, агар унинг қўшимча кўрсаткичлари иждобий ҳолда бўлса, унда унга имтиёзлар берилиши мумкин, аммо ишончли кредитлар берилмайди. Агар қўшимча кўрсаткичлар бўйича камчилиқлар бўлса, унинг молиявий аҳволи нобарқарор, деб топилиши ва уни яхшилаш учун чоралар кўриш талаб қилиниши, кредит бўйича гаровни мустаҳкамлаш, фоиз ставкаларини ошириши, ссуданинг суммасини ва муддатини чеклаш чораларини кўриш мумкин.

Банк учун 3-синфга мансуб корхоналарни кредитлаш жиддий рисклар билан боғлиқдир. Шунинг учун улар камдан кам ҳолатларда ва юқори турадиган корхоналар кафолати ҳамда мулкни гаровга қўйган ҳолатда энг юқори фоизларда кредитланадилар.

Агарда таҳлил бўйича миждознинг молиявий ҳолатида қоплаш коэффициенти 0,5дан ($k_k < 0,5$) кичик бўлса, ликвид маблағлари жуда кам бўлса ёки умуман мавжуд бўлмаса ва унинг ўз маблағлари миқдори ҳам кам бўлса, у ноликвид балансга эга бўлган, молиявий ҳолати ночор корхона деб

қаралади ва уни 4-синфга киритиш мумкин ва бундай корхонларга одатда умуман кредит ажратилмайди.

Мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг муҳим бир хусусияти шундаки, юқорида кўрсатилган кўрсаткичлар корхонанинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг якуний кўрсаткичлари ҳисобланмайди. Мижозлар фаолияти ва уларнинг молиявий аҳволини янада чуқурроқ кўриб чиқишда ҳамда кредитга лаёқатлилигининг асосий кўрсаткичлари бўйича миждоз турли хил синфларга тааллуқли бўлиб чиқса, у ҳолда молиявий аҳволи ҳақида тўғри хулосага келиш учун кредитга лаёқатлилик даражасини баҳолашнинг қўшимча кўрсаткичларини таҳлил қилиш лозим бўлади.

5. Кредитга лаёқатлиликни баҳолашнинг қўшимча кўрсаткичлари

Юқорида таъкидлаганимиздек, миждознинг молиявий ҳолатини баҳолашда аниқ бир хулосага келиш учун кредитга лаёқатлиликнинг асосий кўрсаткичларига қўшимча сифатида кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичлари таҳлил қилинади. Корхонанинг кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичлари асосан миждознинг айланма активлари ҳолатини янада чуқурроқ таҳлил қилишни кўзда тутди. Маълумки, қисқа муддатли кредитлар хўжалик субъектларининг айланма активларига берилади. Шунинг учун миждознинг кредитни ўз вақтида банкка қайтара олиш қобилияти ҳам унинг айланма активларидан фойдаланишидаги самарадорлик даражасига қараб белгиланади. Хўжалик субъектлари айланма активлардан қанчалик самарали фойдаланаётган бўлса ва айланма активларнинг айланиш тезлиги қанчалик юқори бўлса, кредитдан фойдаланиш самараси ва уни ўз вақтида банкка тўлаш имконияти ҳам шунчалик юқори бўлиши мумкин. Биз айланма маблағларнинг самарадорлик кўрсаткичлари тўғрисида олдинги параграфларимизда кенгрок тўхталган эдик. Шу боис биз қисқача бўлса-да кредитга лаёқатлиликнинг қўшимча кўрсаткичларни келтириб ўтмоқчимиз. Бу кўрсаткичлардан бири, бу айланма активларнинг айланиш коэффициентини ҳисобланади.

Айланма маблағларнинг айланиши коэффициенти (K_a) жорий активларнинг айланиш тезлиги ва активларга қўйилган маблағларнинг пул маблағларига айланиш тезлигини ҳарактерлаб, у маълум давр (ой, квартал, йил) ичида айланма маблағлари неча марта айланганлигини ифодалайди:

$$K_a = \frac{\text{Реализация қилинган маҳсулот ҳажми}}{\text{Айланма маблағларнинг ўртача хронологик қолдиғи}}$$

Ка ни ҳисоблаш айланишни прогнозлаш ва кредитлаш муддатини аниқлашга имкон яратади. Айланма активларнинг айланиши коэффиценти айланма активларнинг ҳаракати тезлигини ифодалайди ва таҳлил қилинаётган даврда маҳсулотни сотишдан тушумларнинг чекланиши ҳамда айланма активларнинг ўртача қийматини ҳисоблаб боришга имкон яратади.

Шунингдек, айланма активларнинг кунларда айланишини ҳам ҳисоблаш мумкин. Бу кўрсаткич корхона айланма маблағларининг бир марта айланиши (П-Т-И/Ч-Т1-П1) учун неча кун кетишини кўрсатади.

$$A_k = \frac{\text{Айланма маблағларининг ўртача қолдиғи} \times 360 \text{ кун)}}{\text{Реализация ҳажми}}$$

Айланма активлар айланишига қанча кам кун кетса, корхонанинг фойда олиши, бинобарин, кредитни банкка тўлаши шунча тез амалга оширилади. Бу ерда айланма активларнинг ўртача қолдиғи, ўртача хронологик усулда аниқланади.

Энди айланма маблағларнинг айланиш суръатларини таҳлил қилиб, ўрганиб чиқамиз.

8-жадвал

Кичик корхона айланма маблағларнинг айланиши таҳлили
(млн. сўмда)

Кўрсаткичлар	01.01.2014й.	01.01.2017й.	Ўзгариши (+; -)
1. Маҳсулот сотиш ҳажми	234949	307684	72735
2. Айланма маблағларининг ўртача қолдиғи	54813	71009	16196
3. Айланиш коэффиценти $\left(\frac{P}{CO}\right)$	4,3	4,3	-
4. Таҳлил қилинаётган кунлар	360	360	x
5. Кунларда айланиши СохК ----- P	84	83,1	+0,9

Айланма маблағларнинг айланиш коэффиценти айланма маблағларнинг ҳаракатланиш тезлигини тавсифлайди ва у таҳлил этилаётган даврда маҳсулот сотишдан олинадиган тушумнинг айланма маблағлари ўртача

қолдиғига нисбати сифатида ҳисобланади. Бунда таҳлил қилинаётган даврдаги кунлар (чорак йил – 90 кун, ярим йиллик – 180 кун, 9 ойлик - 270 кун, йиллик - 360 кун) олинади.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибтики, корхонада айланма маблағларнинг айланиш коэффициенти ўзгармаган, яъни 2014 йил бошида айланма маблағлар 4,3 марта айланган бўлса, 2017 йил бошига келиб уларнинг айланиши 4,3 мартани ташкил этган. Буни биз айланма маблағларнинг кунларда айланишида ҳам кўришимиз мумкин. Жадвал маълумотларидан кўришиб турибтики, айланма маблағларни кунларда айланиши 2014 йилнинг бошида 84 кунни ташкил этган бўлса, 2017 йилнинг бошига келиб, бу кўрсаткич 83,1 кунни ташкил этиб, орадаги фарқ қарийиб бир кунни ташкил этади, бу шундан далолат берадики, корхона айланма маблағларининг айланиши нисбатан оз бўлса-да тезлашган. Айланма маблағлар айланишининг тезлашиши уларнинг хўжалик оборотидан бўшашига ва корхонада сотув ҳажмининг ошишига, бу ўз навбатида, корхонада сотувдан тушумнинг ортишига замин яратади, Айланма маблағлар айланиш кўрсаткичлари барча айланма маблағлари бўйича ҳамда товар моддий бойликлари ва дебиторлар билан ҳисоблашишлар бўйича ҳам ҳисобланиши мумкин.

Дебиторлар билан ҳисоблашишларни тавсифлайдиган бўлсак, у маҳсулот сотиш ҳажми ва бошқа дебиторлар ҳамда сотиб олувчилар билан ҳисоблашишлар ҳолатини намоён қилади.

Айланма маблағларнинг айланишини баҳолаш бир неча даврлар учун аниқланади. Айланма маблағларнинг айланиши қанчалик тезлашса, айланма маблағлар шунчалик иқтисод қилинади, улар тезроқ хўжалик оборотидан бўшайди. Шу сабабли айланма маблағларнинг кунларда айланишини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Кейинги босқичда корхонанинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари ўтган даврлар кўрсаткичлар билан таққосланади. Бу корхонанинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари тенденциялари ўзгаришини аниқлаш имконини беради. Шундан сўнг таҳлил натижасидан келиб чиққан кўрсаткичлари битта ягона жадвалга умумлаштириб, корхонани кредитга лаёқатлилиқка кўрсаткичларига баҳо беришимиз мумкин.

Мижознинг молиявий аҳволини характерловчи яна бир муҳим кўрсаткич – бу уларнинг ўз айланма маблағларининг ҳақиқий мавжудлигини тасдиқловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Ўз айланма маблағларининг мавжудлиги кўрсаткичи (ўАЙММ) қуйидагича аниқланади:

ЎАЙММ= Ўз маблағлари манбалари – узоқ муддатли активлар (110-330 баланс каторлари) - копланмаган зарарлар;

Таҳлил шуни кўрсатадики, корхонанинг 2014 йил бошида хўжалик оборотида бўлган ўз айланма маблағлари 58520 млн. сўмни ташкил этиб, 2017 йил бошида бу кўрсаткич 81412 млн. сўм бўлган ва корхона ликвид балансга эга. Ундан ташқари ўз айланма маблағлари ўсиш тенденциясига эга бўлиб охириги уч йил давомида бу кўрсаткич 22892 млн. сўмга ортган. Аммо узоқ муддатли активлар уч йил давомида – 17053 млн. сўмга камайган. Агарда корхонада узоқ муддатли активлар ўз маблағлари манбаидан ортик бўлса, бу ҳолда миқдор ноликвид балансга эга бўлади. Ноликвид балансли корхоналарга кредит берилиши мумкин эмас.

9-жадвал

Кичик корхона бўйича ўз айланма маблағларининг мавжудлиги таҳлили (млн. сўм.)

Кўрсаткичлар	01.01.2014й.	01.01.2017й.	Ўзгариши (+; -)
А	1	2	3
1. Ўз маблағларининг манбалари	185029	190868	5830
2. Узоқ муддатли активлар	126509	109456	-17053
3. Ўз айланма маблағларини мавжудлиги (1-3)	58520	81412	22892

10-жадвал

Кичик корхона ўз айланма маблағларини умумий айланма маблағларда салмоғи таҳлили

Кўрсаткичлар	01.01.2014й.	01.01. 2017й.	Ўзгариши (+; -)
А	1	2	3
1. Ўз айланма маблағлари	58520	81412	22892
2. Айланма маблағларнинг жами	109627	143412	33785
3. Ўз айланма маблағларнинг умумий айланма маблағларда тутган салмоғи (1:2x100)	53,4	56,8	3,4

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхона ўз айланма маблағларининг умумий айланма маблағларда тутган салмоғи 2014 йил бошида 53,4 фоизни ташкил қилган бўлса, 2017 йил бошида эса бу кўрсаткич 56,8 фоизни ташкил этган, яъни йил давомида ўз айланма маблағларнинг салмоғи 3,4 фоизга ортган. Айланма маблағларида ўз айланма маблағлари салмоғининг кўпайиши ижобий ҳолат ҳисобланади.

Мижознинг молиявий ҳолатини янада чуқурроқ таҳлил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Мижознинг қарз маблағлари салмоғи.

$$\text{Қарз маблағлари коэффициенти} = \frac{\text{Қарз маблағлар}}{\text{Барча маблағлар}}$$

Мижознинг ўз маблағлари салмоғи

$$= \frac{\text{Ўз маблағлари}}{\text{Барча маблағлар}}$$

Ўз маблағларининг айланувчанлиги коэффициенти.

$$\begin{aligned} \text{Ўзлик маблағлар айланувчанлик коэффициенти} &= \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Ўз маблағлари}} \end{aligned}$$

Қарз маблағлар айланувчанлиги кўрсаткичи.

$$\text{Қарз маблағлар айланувчанлик коэффициенти} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Қарз маблағлар}}$$

Фирманинг ўз қарздорлари (дебитор) ҳисоб рақамлари ҳисобидан қанчалик тез тўловларни амалга оширишини кўрсатувчи коэффицент.

$$\text{Дебиторлик қарзлари айланувчанлик коэффициенти} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Дебиторлик қарзлари}}$$

Фирманинг қанчалик кредиторлар олдида ўз мажбуриятларини қоплай олишини кўрсатувчи кўрсаткич:

$$\text{Кредиторлик қарзлари айланувчанлик коэффициенти} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Кредиторлик қарзлари}}$$

Асосий воситалар айланишини ифодаловчи кўрсаткич:

$$\text{Асосий активлар айланувчанлик коэффициенти} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Асосий активлар}}$$

Ҳар бир сўм ўзлик маблағларига тўғри келувчи фойда миқдорини кўрсатувчи кўрсаткич:

$$\text{Ўзлик маблағлар рентабеллигининг коэффициенти} = \frac{\text{Фойда}}{\text{Ўзлик маблағлар}}$$

6. Ривожланган давлатларда миқознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш усуллари

Иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш ва модернизация қилишда мазкур соҳага кенг кўламда инвестициялар ва банк кредитларини жалб қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бу жараёнларда банклар кредит тамойилларидан келиб чиқиб, миқозларга ажратилган кредитларнинг ўз вақтида банкка қайтиб келишини таъминлаш ва улар билан боғлиқ рисклар салмоғини камайтиришга интиладилар. Кредитларнинг самарадорлигига эришиш, биринчи навбатда, банклардан миқозларни кредитлашда уларнинг молиявий ҳолатини чуқур таҳлил қилишни, ривожланган давлатлар банклари амалиётида қўлланиладиган усул ва моделларни ўрганган ҳолда маҳаллий банкларимиз амалиётига уларни жорий қилиш бўйича ишлар ва тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Мамлакатимиз тижорат банклари томонидан миқозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда аксарият ҳолларда миқоз балансининг ликвидлилиги, мажбуриятларини ўз маблағлари ҳисобидан қоплай олиш имконияти, айланма активларнинг самарадорлик кўрсаткичларига эътибор қаратилади.

Хорижий давлатларда эса миқознинг кредит рейтингини баҳолашда молиявий коэффицентлар билан бир қаторда, замонавий моделлар ва усуллардан ҳам фойдаланган ҳолда кредитнинг риск даражаси ҳисоб-китоб қилиниб, миқозга кредит ажратиш ёки ажратмаслик бўйича қарор қабул қилинади. Аҳамиятли жиҳати шундаки, хорижий банклар амалиётида миқознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш, биринчи навбатда, кредит рискин аниқлаш ва тўғри баҳолашдан бошланади. Бунда кредит рискининг асосий иккита компонентига эътибор берилади. Булар – корхона фаолиятида дефолт ҳолати (дефолт рискин)нинг юзага келиши эҳтимоли ва кўрилиши мумкин бўлган зарарлар миқдори ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар қуйидагиларни англатади:

- **Дефолт рискин (Default risk)** – Қарз олувчининг фоиз ёки кредит асосий суммасини тўлай олмаслик эҳтимоли.

- **Зарар ҳажми (Loss severity / loss given default)** – Агар қарздор дефолтга учраса жами қарзнинг қайтариб бўлмайдиган қисми назарда тутилади. Бу ўлчам одатда кредитнинг жами миқдорига нисбатан фоизда ифода этилади.

Юкоридаги кўрсаткичларга асосланиб, қўшимча яна иккита кўрсаткич: кутилаётган йўқотишлар ва қайтариш ставкасини аниқлаш мумкин бўлади. Бунда:

Кутилаётган йўқотиш = Дефолт rischi * Зарар ҳажми (Loss severity / loss given default (%)).

Қайтариш ставкаси = 1 – Зарар ҳажми (коэфф.).

Умуман олганда, жаҳон амалиётида миқознинг кредитга лаёқатлилиқ даражасини баҳолашнинг учта анъанавий моделлари мавжуд:

- 1) мустақил рейтинг агентликлари баҳолаш модели;
- 2) статистик усуллар асосида баҳолаш модели;
- 3) тўғридан-тўғри эксперт баҳолаш модели.

Миқозлар фаолиятини рейтинг баҳолашда уларнинг молиявий фаолиятига доир бўлган барча жиҳатлар инобатга олинади, айниқса, уларнинг қимматли қоғозларининг ликвидлилигига устувор эътибор берилди. Кредит рейтинглари одатда корхона облигациялари, актив билан қопланган қимматли қоғозларга (ABS – asset backed securities), ва давлат облигациялари учун берилиши мумкин. Қуйида кредит рейтинги агентликларининг рейтинг кўрсаткичларига эътибор қаратамиз. Бундай агентликлар одатда миқозларнинг фаолиятини таҳлил қилишда миқозлар фаолиятига инвестицион ва спекулятив (чайқовчилик) баҳоларни берадилар. Инвестицион баҳо миқозларнинг молиявий ҳолатига турли бозор омиллари таъсир этмаган ҳолдаги ҳақиқий ҳолатни кўрсатади. Инвестицион баҳо корхоналарга қарз бериш имконияти борлигини билдирса, спекулятив баҳога эга бўлган корхоналарда қарзни қайтара олмаслик rischi юқорилиги билан изоҳланади.

11-жадвал

Миқозларнинг рейтинг категориялари

Рейтинг категорияси	Moody's Investors Service	Standard & Poor's	Рейтинг категорияси	Moody's Investors Service	Standard & Poor's
Инвестицион баҳо (Investment Grade)	AAA	AAA	Спекулятив баҳо (Speculative Grade)	Ba1	BB+
	Aa1	AA+		Ba2	BB
	Aa2	AA		Ba3	BB-
	Aa3	AA-		B1	B+
	A1	A+		B2	B
	A2	A		B3	B-
	A3	A-		Ca1	CCC+
	Baa1	BBB+		Ca2	CCC
	Baa2	BBB		Ca3	CCC-
	Baa3	BBB-		Ca	CC
			C	D	

Мижозларни кредитлашда эътибор инвестицион баҳо ва унинг даражаси юқори ёки пастлигига қаратилади. Инвестицион баҳонинг юқори бўлиши, бинобарин, ўз навбатида, корхона рейтингининг юқори бўлиши кредитлаш билан боғлиқ рискнинг паст бўлишини кўрсатади. Бу ҳолда миждоз паст фоизларда кредит ёки пул бозоридан бошқа капитални ўз оборотига муаммоларсиз жалб қилиши мумкин.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан сўнг ривожланган давлатлар банклари томонидан амалиётда янги структуравий моделлар қўллана бошланди. Структуравий моделлар биз юқорида таъкидлаб ўтган кредит рисқи компонентлари (дефолт эҳтимоли, кутилаётган йўқотиш)ни янада чуқурроқ аниқлашда ёрдам беради.

Дефолт эҳтимоли (probability of default)

$$Probability\ of\ Default = 1 - N(e_2)$$

Бу ерда:

$$e_2 = e_1 - \sigma\sqrt{T - t};$$

$$e_1 = \frac{\ln\left(\frac{A_t}{K}\right) + \mu(T-t) + \frac{1}{2}\sigma^2(T-t)}{\sigma\sqrt{T-t}};$$

T – кредит қайтарилиши лозим бўлган вақт;

t – ҳозирги вақт (ёки кредит олинган вақт);

A_t – корxonанинг t - вақтдаги активлари қиймати;

K – қарзнинг номинал қиймати;

μ – корхона активларидан олинандиган ўртача йиллик фойданинг ўсиши (%да);

σ – активлар фойдасининг ўртача квадратик чекланиши (standard deviation).

$N(.)$ - кумулятив стандарт нормал дистрибуция функцияси

Юқоридаги кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда биз қўшимча равишда қуйидаги кўрсаткичларни ҳисоблашимиз мумкин:

Кутилаётган йўқотиш:

$$expected\ loss = KN(-e_2) - A_t e^{\mu(T-t)} N(-e_1)$$

Структуравий моделларни қўлланилишида асосий қийинчилик μ (корхона активларининг ўртача йиллик фойдаси ўсиши) ва σ (активлар фойдасининг ўртача квадратик чекланиши) кўрсаткичларни ҳисоблашда юзага келади. Ушбу кўрсаткичлар корхона акцияларининг биржадаги кўрсаткичларига асосланган ҳолда ҳисобланади.

Бундай баҳолашларда, бир томондан, сон жиҳатдан молиявий коэффициентлар орқали баҳолашга устиворлик берилса, иккинчи томондан, сифат кўрсаткичлари (банк ходимларининг фикрлари)ни ҳисобга олишга эътибор қаратилади. Шунингдек, хорижий давлатларда миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг турли тизимлари ҳам мавжуд бўлиб, улар баҳолаш кўрсаткичларининг сони ва усуллари бўйича бир-биридан фарқ

қилади. Хорижий давлатлар амалиётида миждознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда кўп қўлланиладиган баъзи моделлар ва усулларни қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

Англия банкларида миждознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда саволлар варағидан фойдаланилади. Саволларга берилган жавоблар банк томонидан миждозга кредит бериш бўйича қарор қабул қилишга имкон беради. Савол-варақда қуйидаги саволларга эътибор қаратилади.

Авваламбор қарз олувчи (borrower)га таъриф берилади. Унинг оиласи, обрў-эътибори, софдиллиги, банкка танишлиги, банк билан муносабатлари.

Бошқарув таркиби малакаси – маълумоти, мутахассислик бўйича стажи, бошқара олиш қобилияти;

12-жадвал

Хорижий амалиётда кредитга лаёқатлиликини баҳолаш моделлари

Модел	Мамлакат	Модел моҳияти
5 ёки 6 СИлар	АҚШ	Мижознинг мавқеи, бизнеси тури ва ҳолати, капитали, пул оқими, таъминоти, бозорга мослашувчанлиги
CAMPARI	АҚШ, Европа давлатлари	Мижознинг мавқеи, кредитни қайтара олиши, кредит маржаси, даромадлиги, кредитнинг мақсади, миқдори, таъминланганлиги
PARTS	Англия	Кредитнинг мақсади, миқдори, кредит ва у бўйича фоизларни тўлаш ҳолати, кредитнинг муддати ва таъминланганлиги
Таҳлилий баҳолаш тизими	Франция	Мижознинг баланси таҳлил қилиш асосида унинг фаолиятини баҳолаш, Франция банкининг картотека материаллари, миждознинг молиявий ҳисоботлари асосида банкларда ўрнатилган усулларда унинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш.
Скоринг баҳолаш	АҚШ, Европа давлатлари	Мижознинг кредитга лаёқатлилиги унинг молиявий ва ижтимоий аҳволига оид кўрсаткичлар балларда баҳоланади

Тўловга қобилияти – тўлов интизомига риоя қилиш, бизнес талабларига ресурсларнинг етарлигига эътибор берилади. Кейин эса қуйидаги асосий кўрсаткичлар текширилади:

– **Purpose** (кредит мақсади). Қонунийлиги, банкнинг кредит сиёсатига тўғри келиши ва бошқалар;

– **Amount**(кредит суммаси). Кредит суммасини ҳисоблашда аниқлик. Тасдиқловчи ҳужжатларнинг мавжудлиги. Сўралган кредит суммасининг етарлилиги, кам ёки кўплиги;

– **Repayment** (қайтариш). Кредитни қайтариш муддати, қайтарилиш графиги мавжудлиги, қайтарилиш манбаси-келажак даромадлари, қисқа

муддатли кредитлар, активларни сотиш имконияти. Қарз олувчи пул оқимларини башорат қилиш;

– **Viability** (кредитланаётган лойиҳанинг реаллиги). Лойиҳа ёки бизнес учун мазкур кредитнинг зарурлиги, техник-иқтисодий асосларнинг тўғрилиги ва бажарилганлиги. Мазкур компания ҳисобварақлари таҳлил қилинганлиги, қарз олувчи балансининг баҳоланганлиги;

– **Risks**(риисклар). Банк ва компания учун риисклар манбаларини мужассамланганлиги, риискнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга ошириш имкониятлари;

– **Security** (таъминланганлик). Таъминотнинг мавжудлиги, гаровлар, суғурта полислари ва бошқаларни текшириш. Гаров қиймати, гаровнинг қайта баҳолашдан ўтган ёки ўтмаганлиги;

– **Profitability** (фойдалилик) Кредит шартномасида даромад ва харажатлар аниқ кўрсатилганлиги. Фоиз даражасининг банк тортилган рииска мос келиши. Фоиз даражасининг харажатларда тутган ўрни, миждознинг уни қоплай олиши. Шунингдек, Англияда юқоридаги талаблардан келиб чиқиб миждознинг кредитга лаёқатлилигини акс эттирувчи сўзларнинг бош харфларидан олинган «**PARTS**» тизими асосида ҳам кредит олувчиларнинг кредитга лаёқатлилиги баҳоланади. Булар:

– Purpose(кредитнинг мақсади);

– Amount (кредит суммаси ёки миқдори);

– Repayment (тўлов, кредит суммаси ва унинг фоизларини тўлаш);

– Term (муддат);

– Security (таъминот, гаров).

АҚШда узоқ йиллар давомида тижорат банклари миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш ва кредит риискини минималлаштириш мақсадида **5 C** ёки «**СИ**» номини олган усуллардан фойдаланилган. Бу усул асосида миждоз фаолиятини баҳолашнинг қуйидаги мезонлари ётади.

Character – миждознинг обрўси ёки кредит тарихи. Ушбу бандда қуйидаги ҳолатлар инобатга олиниши жоиз:

– стратегия кучлилиги. Бошқарув томонидан кучли стратегия ишлаб чиқиш қобилияти;

– корхона фаолияти тарихи. Бошқарувнинг олдинги ишлаб чиқилган стратегияга амал қилганлиги, корхонада аввалги банкротлик, реструктуризация ёки бошқа стресс ҳолатлари бўлганлиги;

– бухгалтерия ва солиқ сиёсати. Корхона томонидан ишлатилаётган бухгалтерлик ва солиқ сиёсатлари қандай муаммоларни яшириши мумкинлиги (масалан, киришни тан олиш муаммолари ёки аудиторларни алмаштириш кўп учраши);

– ноқонуний фаолият кузатилганлиги. Аввал қайд этилган қонун бузарлик ёки нормаларга атайлаб риоя этилмаганлик мавжудлиги;

– кредитор манфаати устунлиги. Кредит қайтарилмаган ҳолатда турли усуллар билан корхона раҳбарлари манфаати устун қўйилган ҳолатларни аниқлаш;

Capacity – Мижознинг ўз вақтида қарзни қайтариш қобилияти. Ушбу банд учта даражага бўлиниб, таҳлил қилиниши мумкин:

Сектор ёки индустрия структураси. Ушбу бўлим «Портернинг 5 кучи» усули билан таҳлил қилинади ва бу усул қуйидаги таянч йўналишларни таҳлил қилишга қаратилган бўлади. Булар:

- мавжуд ракобатчилар ўртасидаги ракобат;
- ушбу секторда янги корхоналар очилиб, бозор улушининг янада бўлиниши хатарининг мавжудлиги;
- ўрнини босувчи маҳсулотлар пайдо бўлиши хатари.
- сотиб олувчиларнинг сотувчига таъсир қила олиш кучи.
- Хом-ашё етказиб берувчиларнинг таъсир қилиш кучи.

Сектор ёки индустрия миқёсидаги таҳлил:

– Индустрия циклиги. Циклик индустриялар иқтисодиётнинг ҳолатига боғлиқ. Циклик индустриядаги корхоналарнинг молиявий (фойда, кирим ва пул оқимлари) индикаторлари ноциклик индустрияларга нисбатан волотил (инг.volatility)ўзгарувчан бўлади.

– Индустриянинг ўсиш имкониятлари.

– Индустрия бўйича чоп этилган статистик маълумотлар. Ушбу маълумотлар давлатнинг статистика қўмиталарида, мустақил рейтинг агентликлари, инвестицион банклар каби ташкилотлар томонидан чиқарилган бўлиши мумкин.

Корхона миқёсидаги таҳлил:

– Корхона молиявий натижаларининг турли бизнес циклларидаги ҳолати.

– Корхона бошқарувининг стратегияси ва унинг бажарилиши.

– Молиявий индикаторлар ва коэффицентлари таҳлили (масалан: коплаш, ликвидлилик ва леверадж коэффицентлари).

Capital – қарз олувчининг кредит мақсадидаги иштироки. Бунга мисол учун қарздор ипотека кредитини олган бўлса ва ушбу кўчмас мулкни маълум қисмини ўз маблағига молиялаштирганини мисол келтириш мумкин. Ушбу омил кредитнинг қайтарилишида катта роль ўйнаши мумкин.

Collateral – кредит таъминоти (кредитга лаёқатлилиги паст бўлган қарздорлар учун зарур омил). Кредит таъминотини таҳлил қилаётганда асосий омиллар қуйидагилар:

– **Номоддий активлар:** патентлар юқори сифатли номоддий актив бўлиб, уларни сотиш ва пул кўринишига келтириш, одатда, кўп вақтни олмайди. Гудвилл паст сифатли номоддий актив ҳисобланиб, одатда у таъминот бўлиши мумкин бўлган активлар рўйхатига киритилмайди.

– **Амортизация.** Корхонанинг ўртача йиллик асосий воситалар кирими амортизация қийматидан паст бўлса, бу бошқарув томонидан корхонага етарли инвестиция қилинмаётганлигини билдиради. Бу эса, ўз навбатида, корхонанинг асосий воситалари сифати пастлигини ва бу ҳол корхонанинг келажакдаги пул оқимларига таъсир кўрсатишини билдиради.

– **Инсон ва интеллектуал капитал.** Буларни баҳолаш қийин ҳисобланади, аммо хорижий давлатларда булар корхонанинг интеллектуал мулки бўлиши ва уларни таъминотлар рўйхатига киритиш мумкин.

Covenants – шартлар ва мажбуриятлар. Одатда икки турдаги шартларни шартномаларда кузатиш мумкин:

– **Тасдиқловчи шартлар (affirmative covenants)** – Қарз олувчининг бажариши мажбур бўлган шартлар рўйхати (ўз вақтида кредитни ва кредит бўйича фоизларни тўлаш, зарур бўлганида таъминотни тақдим этиш ва х.к.)

– **Салбий шартлар (negative covenants)** – Қарздорнинг нималар қилиши мумкин эмаслигининг қайд этилганлиги (масалан, қўшимча кредит олишини ёки дивидендлар тўланишини ман этиш).

Бу усул бўйича, шунингдек, мижознинг обрўси, масъулият даражаси, қарзни тўлашга бўлган истаги ва тайёргарлиги текширилади. Даставвал банк мижознинг ўтмишда ўз мажбуриятларига қандай муносабатда бўлганлиги, қарзларни тўлашдаги муаммо ва камчиликлар бўлганлиги, кредитланувчи субъектнинг иқтисодиётда ва бозорда қандай мавқега эга эканлигини текширади. Бунда банк қарздор билан суҳбат олиб боради, архивдан мижоз тўғрисида материалларни олиб таҳлил қилади, мижоз олдин муносабатда бўлган бошқа фирма ҳамда банклар билан маслаҳатлашади ва хоказо.

Қарздорнинг тўлов қобилияти бўйича унинг молиявий имкониятлари, унинг кредитни тўлаш қобилияти, қарздорнинг фойда ва зарарлари ҳамда келажакда бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар пухта таҳлил қилинади. Бу ҳолда банк кредитни тўлаш бўйича мижоз маблағларининг 3 манбасини чуқур ўрганиб чиқади. Булар:

– жорий касса тушумлари (cashflow);

– активларни сотиш имконияти;

– молиялаштиришнинг бошқа манбалари (жумладан, пул бозоридаги қарзлар).

Жаҳон иқтисодиётида рўй бераётган ўзгаришлар дунё мамлакатларида мижозларнинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларига бўлган талабларни, уларни аниқлаш тизимидаги кўрсаткичларни ҳам такомиллаштиришни талаб этганлиги боис, охириги йилларда АҚШда мижозни кредитлашда **6-СИлар** усулидан кенг фойдаланилади. Олтинчи СИ **Control** бўлиб, у банк фаолиятига оид қонунларнинг, кредитнинг сифати ва турига оид қоидаларнинг мавжудлиги, назоратчиларга оид ҳужжатлар, кредит олиш ва қарздорлик бўйича ҳужжатларнинг, кредит буюртманинг кредит сиёсатига монанд тузилганлиги, экспертларнинг кредит жараёнларини такомиллаштириш бўйича маълумотлари ва бошқаларни ўз ичига олади

«СИ»лар» қоида­сига асосан, банк бошқа омиллар, жумладан, фирмаларнинг акциядорлик капиталига, унинг тузилишига, актив ва пассивларнинг бошқа моддаларига бўлган нисбатига ҳамда кредитнинг таъминланганлигига, унинг етарлилиқ даражасига, сифатига ва қарзни тўлай олмаганда гаровни сотиш имконияти ва унинг ликвидлилиқ даражасига асосий эътиборини қаратади. Сўнгра кредитга бўлган талабномани қараб чиққанда умумий шарт-шароитлар, жумладан, мамлакатдаги ишбилармонлик

Кредитлашнинг асосий «6 СИ» қондаси асосида ўрганиш объектлари

Кредитлашнинг асосий олти қондаси асосида ўрганиш объектлари ва расмийлаштириладиган ҳужжатлар					
Характер	Ҳуқуқ	Пул маблағлари	Таъминот	Шароит	Назорат
Мижознинг кредит тарихи	Мижознинг ва кафолатчиларнинг ҳақиқийлиги	Ўтган йиллардаги фойда, сотиш ҳажми ва дивидендлар	Активларга эгалик ҳуқуқи	Мижознинг тармоқдаги ўрни ва бозордаги кутилаётган улуши	Банк фаолиятига оид қонунлар ва кредитнинг сифати ва характерига қўйилган талаблар
Бошқа кредиторларнинг ушбу миқдор билан иш тажрибаси	Низом, қарорлар, келишувлар ва миқдорнинг юридик статусини тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар	Режалаштирилган пул оқимларининг етарлилиги	Активларни ишлатиш муддати	Тармоқда фаолият кўрсатаётган бошқа корхоналар билан миқдор фаолиятини таққослаш	Назоратчилар учун тегишли ҳужжатлар
Кредит мақсади	Иш тарихи, корхона эгаларининг юридик статуси, бажарилаётган операциялар, маҳсулот, асосий миқдорлар ва таъминотчилар баёни	Ликвид захираларнинг мавжудлиги	Маънавий эскириш эҳтимоли	Мижоз ва тармоқнинг технологик ва иқтисодий вазиятнинг ўзгаришига сезувчанлик даражаси	Кредит олиш учун тузилган ҳужжатларнинг тўғрилиги ва қарзни тан олиш юзасидан имзоланган ҳужжатлар
Бизнес – режа тузишда миқдор режаси		Дебиторлик ва кредиторлик қарзларни тўлаш муддатлари, айланма маблағларнинг айланиши	Активларнинг қолдиқ қиймати	Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги	Банк кредит сиёсатига кредит буюртмасининг мослиги

мухитини аниқловчи ва банк билан биргаликда қарздорнинг ҳолатига таъсир этувчи омиллар: иқтисодий аҳвол, монанд товар бўйича бошқа ишлаб чиқарувчилар томонидан рақобатнинг мавжудлиги, солиқлар, хомашёга нарх-наволар ва бошқалар ҳам таҳлил этилади. 6 «СИ»лар бўйича миқознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш ва кредитни қайтариш қобилиятини аниқлашда таҳлил этиладиган меъзонларни янада чуқурроқ кўриб чиқамиз.

Бу усул бўйича миқознинг қарзни тўлашга бўлган масъулияти ва тайёргарлиги текширилади. Даставвал банк миқознинг ўтмишда ўз мажбуриятларига қандай муносабатда бўлганлиги, қарзларни тўлашда бўлган камчиликлар, кредитланувчи субъектнинг иқтисодиётда, бозорда қандай мавқега ва обрўга эга эканлигини текширади. Юқорида таъкидлаганимиздек, миқозга кредит рейтингини ўрнатишда банклар миқозларни турли синфларга ажратиши мумкин. Базель кўмитасининг баҳолашига қараганда, банклар кредитга лаёқатлиликни баҳолашнинг ўртача 10 та синфидан фойдаланадилар. Баҳолаш тизимининг бундай кўплиги халқаро талаблардан келиб чиққан ҳолда, банкларнинг ўз ички кўрсаткичларини ўрнатишидадир. Ҳар бир банк ўзининг кредит сиёсати ва фаолиятдан келиб чиқиб, кредит рейтинг кўрсаткичларини мустақил ўрнатиши мумкин. Кўрсаткичлар сонининг кўп ёки кам бўлиши қўйилган мақсадга боғлиқ бўлади. Одатда кредит рейтингини аниқлашда кўп кўрсаткичлардан фойдаланадиган банклар ўзларини кредит рисклардан ҳимоя қилиш ва кўпроқ фойда олишни мақсад қилишади.

14-жадвал

АҚШ банкларида миқознинг фаолиятини баҳолашда таҳлил этиладиган кўрсаткичлар

1	Миқознинг таъсис ҳужжатлари, устави
2	Кредит бюро ва бошқа манбалардан олинган ахборотлар
3	Техник ҳужжатлар
4	Аудиторлик хулосаси
5	Маркетинг бўйича ахборот
6	Молиявий ҳисоботлар ва бухгалтерия ҳисобининг ҳолати
7	Бизнес-режа, техник-иқтисодий асос, молиявий маблағлар
8	Миқознинг ликвидлилиги
9	Капиталнинг айланиши
10	Жалб қилинган маблағлар миқдори
11	Рентабеллик кўрсаткичлари
12	Ягона меъёрларнинг мавжудлиги
13	Кредитни тўлаш манбаларининг мавжудлиги
14	Кредит таъминоти таҳлили
15	Миқоз фойдаси таҳлили
16	Сотиш мумкин бўлган активларнинг ҳажми

Кўпгина хорижий давлатларда миқознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашга ёндашувда **PARSER** усули ҳам қўлланилади. Бу усул ҳам миқоз олиши мўлжалланаётган кредитнинг миқдори ва уни қайтариш билан боғлиқ бўлган саволларга жавобларни ўзида акс эттириши лозим.

15-жадвал

PARSER усули бўйича миқозларнинг кредитга лаёқатлилигига баҳо бериш

P	person	Қарз олувчи, унинг фаолияти, обрўйи ва мавқеи тўғрисида маълумот
A	amount	Сўралаётган кредит миқдорини асослаш
R	repayment	Кредитни тўлаш имконияти ва шартлари
S	security	Кредит таъминланганлигини баҳолаш
E	expediency	Кредитнинг мақсадлилиги
R	remuneration	Фоиз ставка

АҚШ да миқозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг балли тизимини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

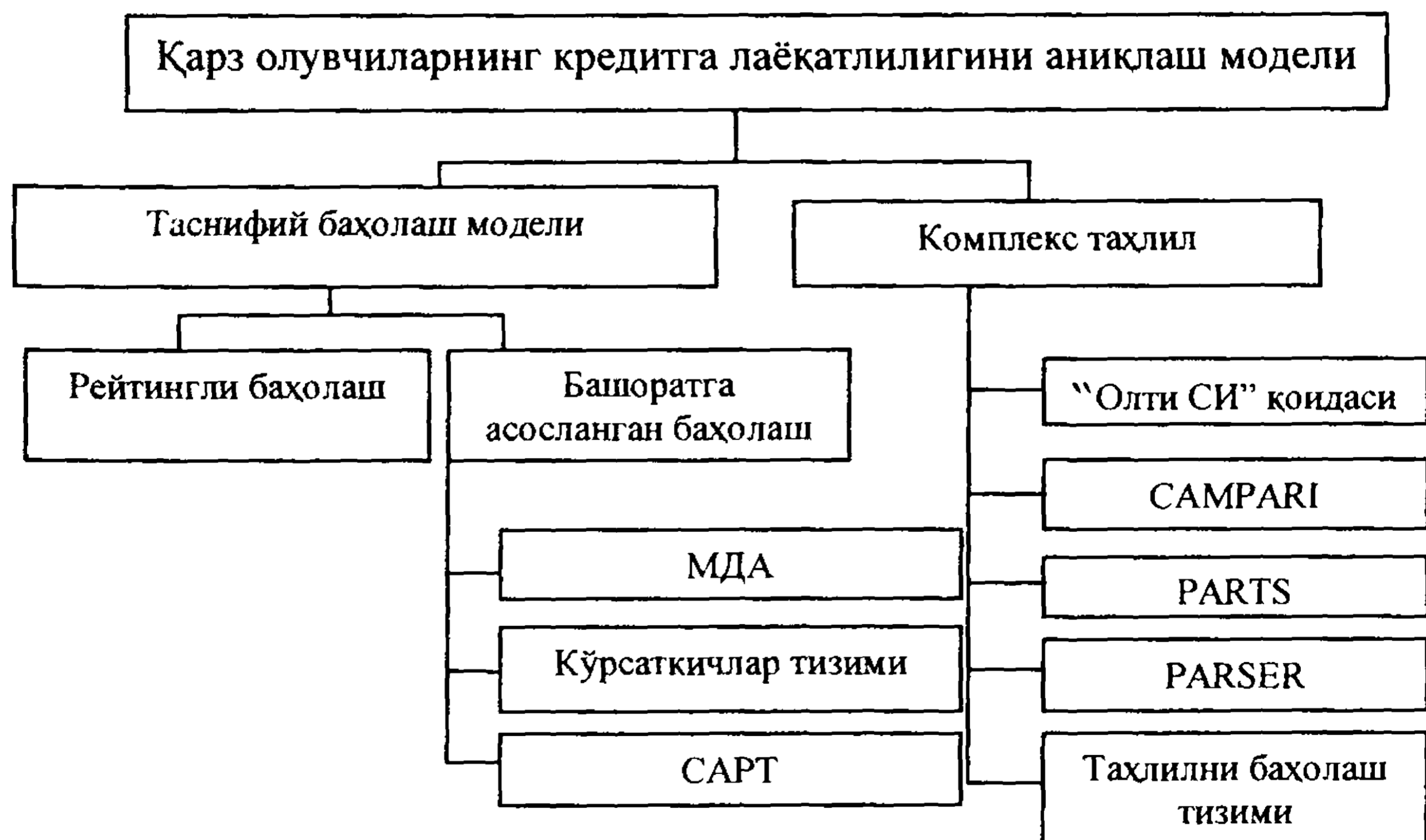
16-жадвал

Миқозларнинг кредитга лаёқатлилигини балли баҳолаш тизими (UNB USA)

Кўрсаткичлар	Кўрсаткичлар миқдори				
1. Йиллик даромад (жами)	< \$ 10000 (5)	\$ 10000 – 20000 (15)	\$ 20000- 40000 (30)	\$40000- 60000 (45)	>\$60000 (60)
2. Ссудадан тўлаш учун ойлик тўлов. Ойлик соф даромад	>40 % (0)	30-40 % (5)	20-30 % (20)	10-20 % (35)	<10 % (50)
3. Банк билан муносабат (талаб қилиб олунгунча ёки жамғарма ҳисоб рақамлар)	Йўқ (0)	Фақат талаб қилгунча х/р (30)	Фақат жамғарма х/р (30)	Иккала х/р (50)	Жавоб йўқ (0)

4.Кредит кварталига эгалик	Йўқ (0)	1 ёки ундан ортик	Жавоб йўқ (0)		
5.Кредит муносабатлари тарихи	Сўнги 7 йилдаги тартиббузарликлар (10)		Маълумот йўқ (0)	Ссудалар ўз вақтида қайтарилган (30)	
6.Қарз олувчининг ёши	<50 ёш (5)	>50 ёш (25)	Жавоб йўқ (0)		
7.Яшаш жойи	Ижара (15)	Ўз уйи (40)	Тўлиқ эгалик (50)	Жавоб йўқ (15)	
8.Бир манзилда доимий яшаш	<1 йил (0)	1-2 йил (15)	2-4 йил (35)	>4 йил (50)	Жавоб йўқ (0)
9.Бир иш жойда	<1 йил (5)	1-2 йил (20)	2-4 йил (50)	>4 йил (70)	Пенсионер (70)

Тижорат банкларининг кредитлаш амалиётида таснифий баҳолаш модели ҳам қўлланилиб, одатда у кредитни баҳолашнинг баллли модели (рейтинг услуги) ва банкротликни башорат қилиш (MDA – Multiple Discriminate Analysisга асосланган статистик баҳолаш) моделлар асосида шаклланган.

8-расм. Қарз олувчиларнинг кредитга қобиллигини комплекс баҳолаш модели

Мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашнинг таснифий моделида қарз олувчиларни гуруҳларга ажратган ҳолда кредитни қайтара олиш имкониятлари ўрганиб чиқилади.

Қарз олувчиларни комплекс таҳлил модели «Олти СИ» қондаси, CAMPARI, PARTS, PARSER таҳлилининг баҳолаш тизими каби моделларини ўз ичига олади ва ярим эмперик усулларга асосланади. Мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашнинг таснифий моделида қарз олувчиларни гуруҳларга ажратган ҳолда кредитни қайтара олиш имкониятлари ўрганиб чиқилади.

Амалиётда кўпроқ кредитга лаёқатлилиқни аниқлашнинг икки модели, яъни балли баҳолаш модели ва банкрот бўлиш эҳтимолини башорат қилиш моделлари кенг қўлланилади. Балли баҳолаш модели қарз олувчиларни яхши ва ёмонга, башорат қилиш модели эса, корхоналарни банкротликка учраш ёки учрамаслик эҳтимолларини аниқлаб беради.

Мижознинг кредитга ва тўловга лаёқатлилигини баҳолашда унинг банкрот бўлиш рискинни балларда аниқлаш усули 1968 йилда америкалик иқтисодчи Эдвард Альтман томонидан ишлаб чиқилган ва мижознинг банкрот бўлиш эҳтимолини баҳолаш модели, деган номни олган. Мазкур моделга биноан мижоз фаолияти бўйича баланснинг муҳим кўрсаткичларининг бир-бирига нисбати олинади ва улар шу кўрсаткичларга мувофиқ коэффицентларга кўпайтирилади. Мижозларнинг банкротлик эҳтимолини кўрсатувчи Альтман модели 66 та, шу жумладан, 33 та молиявий барқарор, 33 та банкрот ҳолатидаги компания фаолиятини ўрганиш асосида ишлаб чиқилган, бўлиб мазкур модел корхонанинг молиявий аҳволини ўрганишнинг 98 фоиз ҳолатида аниқ натижа олиш имконини беради.

17-жадвал

Альтман Модели

Кўрсаткичлар	Мос кўрсаткичларнинг нисбати	Коеффициентлар
Index1	Соф айланма активлар/Умумий активлар	K1= +1,2
Index2	Резервлар/Умумий активлар	K2= +1,4
Index3	Ялпи фойда/Умумий активлар	K3= +3,3
Index4	Ўз (хусусий) капитал/Умумий қарздорлик	K4= +0,6
Index5	Умумий айланмалар/ умумий активлар	K5= +0,9
Доимий кўрсаткич		-2,675

Альтман моделининг энг содда шакли бу икки омилли модел ҳисобланиб, унда устивор эътибор икки асосий кўрсаткич – жорий ликвидлилик ва активларда кредит маблағларнинг салмоғини аниқлашга қаратилади ҳамда улар Z-ҳисоб варағи остида барқарор корхоналар ва банкрот корхоналарга ажратилади. Ушбу кўрсаткичлар мувофиқ равишда ҳисоб-китоблар орқали аниқланган коэффицентлар (a, b, y)га кўпайтирилади. Аниқрок ифодалайдиган бўлсак:

Икки омилли модель $(Z2) = a + b$ (жорий ликвидлилик коэффиценти)+ y (активларда қарз маблағларнинг салмоғи).

Эдвард Альтманнинг икки омилли модели корхонанинг молиявий ҳолатини ҳар томонлама ифодаламаганлиги боис йирик компаниялар фаолиятини ўрганишда кўп ҳолларда унинг беш омиллик модели (Z5) дан фойдаланилади. Бу модел тўғри дискриминант функцияга асосланган бўлиб, корхона фаолиятининг ялпи кўрсаткичлари бўйича аниқланадиган коэффицентларда ифодаланади, яъни:

$$Z5 = 1,2 * X1 + 1,4 * X2 + 3,3 * X3 + 0,6 * X4 + 0,999 * X5;$$

Бу ерда:

X1 - оборот капитал / корхона активлари миқдори;

X2 – тақсимланмаган фойда / корхона активлари миқдори;

X3 – солиқ олингунгача бўлган фойда / активларнинг умумий қиймати;

X4 – хусусий капиталнинг бозор қиймати / барча мажбуриятларнинг баланс қиймати;

X5– сотув ҳажми / корхона активларининг умумий қиймати.

Бу модел бўйича ҳисоб-китоб қилишда ҳар бир Index (кўрсаткич) мос коэффицентга кўпайтирилади ва чиққан натижадан доимий кўрсаткич чегириб ташланади ва балларда баҳо кўрсаткичи аниқланади.

Z5ни аниқлаш натижаси бўйича қуйидагича хулосалар шакллантирилади:

$Z < 1,81$ – корхонанинг банкрот бўлиш эҳтимоли 80 %дан 100 %гача бўлиши мумкин;

$2,77 \leq Z < 1,81$ – банкрот бўлиш эҳтимоли ўртача ҳолда ва унинг кўрсаткичи 35 %дан 50 %гача бўлиши мумкин;

$2,99 < Z < 2,77$ – корхонанинг банкрот бўлиш эҳтимоли паст бўлиб, у ўлчами 15 %дан 20 %гача бўлиши мумкин;

$Z \leq 2,99$ – корхонанинг молиявий ҳолати барқарор, яқин 2-3 йил давомида тўловга лаёқатлилик rischi юзага келмаслиги мумкин.

Қисқача қилиб айтганда, $Z < 1,8$ – банкрот бўлиш эҳтимоли жуда юқори; $Z > 3$ – банкрот бўлиш эҳтимоли кам; $1,8 < Z < 3$ – банкрот бўлиш эҳтимоли пастдан юқоригача бўлган ораликда ўзгарувчан; $Z < 2,675$ – банкрот бўлиш

эҳтимоли 2-3 йилдан кейин юзага келиши мумкин; $Z > 2,675$ – корхонанинг молиявий ҳолати барқарор ҳисобланади. Баҳолаш баллари канча юқори бўлса, риск даражаси шунча паст бўлади. Альтман модели бир неча молиявий кўрсаткичларнинг натижалари бўйича яхлит хулосани шакллантириш учун (Z-ҳисоб варағида) умумлаштиради.

CAMPARI усули Европа ва Америка банклари амалиётида ижобий баҳоланган усуллардан ҳисобланади. Кейинги йилларда АҚШ ва кўпгина Европа мамлакатларида мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини жуда кўп омиллар асосида бериладиган кредитнинг риск даражасини ўзида жамловчи CAMPARI усулидан фойдаланилмоқда. Ушбу усулнинг асосий элементларини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

18-жадвал

CAMPARI усули бўйича мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш

C	character	Қарз олувчининг шахсий сифатлари ва мавқеи
A	ability	Кредитни қайтара олиш қобилияти
M	means marge	Кредит олиш зарурияти ёки Маржа, даромадлилик даражаси
P	purpose	Кредитнинг мақсади
A	amount	Кредит миқдори
R	repayment	Кредитни тўлаш шартлари
I	insurance	Таъминланганлик, кредитни тўламаслик рискин суғурталаш

Кредитга лаёқатлиликини баҳолашнинг CAMPARI усулида мижознинг кредит буюртмаси ва бошқа ҳужжатлари ичидан мижознинг фаолияти ҳамда унинг мавқеига баҳо берувчи энг муҳим омиллар ажратиб олинади ва чуқур таҳлил қилинади. Бу усул мижоз фаолиятини комплекс таҳлил қилиш орқали унинг молиявий аҳволига баҳо беришга замин яратади.

Кўпгина Ғарб мамлакатларида мижозларнинг тўловга лаёқатлилигини баҳолаш қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

– **Personalcapacity** – қарз олувчининг шахсий фазилатлари (одиллиги, мақсадининг жиддийлиги, яхши ишчи сифатида тавсифи ва бошқалар);

– **Revenues** – мижоз даромади, оиланинг ялпи даромади таҳлили. Бунда мижознинг кредитни қоплаш харажатлари унинг ойлик даромадларининг 1/3 қисмидан ошмаслиги керак.

– **Materialcapacity** – ссуданинг таъминланиши, мижознинг кўчмас ва бошқа мулклари таҳлили;

Cashflow (Пул оқими) – бу мижознинг харажатларини ва мажбуриятларини қоплаш учун ўз ресурслари – пул оқимининг етарлилиги ёки йўқлигини ўлчайди.

Ривожланган мамлакатларда мижозни кредитлашнинг муҳим жиҳати кредит бериш жараёнининг марказида субъект (юридик ва жисмоний шахс) – инсон туради. Масалан, Германияда қандай кредит олишдан қатъий назар, қарз олувчи ўзининг шахсий фазилатлари ва тўловга лаёқатлилиги тўғрисида бир қатор ҳужжатларни банкка бериши лозим. Кредит бериш жумбоғини ечишда Германия банкларини қизиқтирадиган муаммолар қуйидагилардан иборат:

- тадбиркорнинг шахсий характери: хулқ-атвори, қилиқлари, ташқи кўриниши, одати, таъсирчан талаффузи, одиллик даражаси (иктисодий ва молиявий ҳолати тўғрисида очик сўзлаши), ёши, оилавий ҳолати, жамоат ишларида ўрни, мансаби ва қизиқишлари;

- умумий маълумоти: ўқув юртини тугатганлиги тўғрисидаги диплом нусхаси, малакаси, рискка қўл уриши, иктисодиётга қизиқиши, режалаштириш қобилияти;

- жисмоний ҳолати: соғлиги ҳолати, (олдинги касалликларини ҳисобга олган ҳолда), спорт билан шуғулланиши;

- техник билим савияси: махсус ўқув юрти, тажрибаси, ишга ихтисослашуви;

- мулки: ташкилот ишларида қатнашиш даражаси, шахсий мулки, кўчмас мулкка эгаллик қилиши, даромаднинг бошқа манбалари, корхона даромадидан шахсий фойдаси, шахсий қарзлари, солиқ мажбуриятлари, оила аъзоларининг мулквий ҳолати, мусобақаларда иштироки ва бошқалар.

Саволларга жавоблар банк бўлимида суҳбат, телефон ёки анкетани тўлдириш орқали аниқланиши мумкин. Германия банкларида мижознинг тўловга лаёқатлилигини баҳолашда аризанинг «Ойлик даромад ҳисоби» бўлими асосий ўрин эгаллайди. Мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда асосий эътибор унинг бир ойлик даромади ва бир ойлик харажати қанча эканлигига ҳамда бир ойда мижоз эга бўладиган даромадга қаратилади. Агарда мижознинг даромади кредит бўйича тўловнинг 60 % ва ундан ортиғини ташкил этса, унинг тўлов қобилияти яхши, деб баҳоланади ва унга кредит ажратилади. Шунингдек, Германияда мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда мижоз фаолияти ва унинг молиявий натижаларини балларда баҳолашга асосланган «Кредит скоринг усули»дан фойдаланилади. Бу тизимга асосан 1,25 баллдан юқори балл тўплаган мижозлар кредитга лаёқатли мижозлар дейилиб, уларга кредитлар ажратилса,

1,25 баллдан кам балл тўплаган мижозлар кредитга лаёқатсиз, мижозлар деб қаралади ва уларга кредитлар ажратилмайди.

Франция ва Бельгияда тижорат банклари Марказий банкдан индивидуал ссудаларни тўламайдиганлар ҳақида маълумот олиш ҳуқуқига эга. Люксембургда банк сирини сақлаш зарурияти туфайли бу ҳуқуқ ишлатилмайди. Лекин, мижознинг, масалан, жамғарма депозитини ссуда олинган банкка кўчириш имконияти берилган. Булардан ташқари, мижоз кредитни тўлай олмаса, банкка унинг маошидан кредит суммасини акцептсиз шаклида ундириб олиш ҳуқуқи берилган.

Франция банклари фаолиятида скоринг баҳолашда бошқа баъзи бир кўрсаткичлардан фойдаланилади ва бунда коэффициентлар манфий кўрсаткичларга эга бўлиши ҳам мумкин.

19-жадвал

Франция банки Модели

Кўрсаткичлар	Мос кўрсаткичларнинг нисбати	Коэффициентлар
Index1	Кредит қиймати/Ялпи фойда	- 1225
Index2	Ўз маблағлари ҳисобидан инвестицияларни қоплаш даражаси	+ 2,003
Index3	Мижознинг тўловга лаёқатлилиги (Узоқ муддатли қарзлар/ Соф активлар)	- 0,824
Index4	Ялпи фойда нормаси	+5,221
Index5	Олинган кредитлар муддати	- 0,689
Index6	Кўшимча қиймат/Айланмалар	- 1,164
Index7	Мижозларга берилган кредитлар муддати	+0,706
Index8	Ишлаб чиқаришга йўналтирилган инвестициялар/Умумий инвестициялар	+1,408

Ушбу модел бўйича ҳар index (кўрсаткич)ни коэффициентларга кўпайтириш орқали мижознинг банкрот бўлиш эҳтимоли рискинни аниқлаш мумкин. Франция банклари амалиётида агар мазкур модел бўйича аниқланган кўрсаткич $>0,125$ бўлса, мижознинг молиявий аҳволи қониқарли ҳисобланади, агарда олинган кўрсаткич $<-0,125$ бўлса, мижознинг молиявий аҳволи қониқарсиз ва унинг банкрот бўлиш rischi юқори деб баҳоланади.

Шунингдек, хорижий банклар амалиётида мижознинг кредитга лаёқатлилигини текширишнинг тўғри ва эгри усуллари мавжуддир. Тўғри усуллардан кам фойдаланилади. Бунда мижоз томонидан тўпланган баллар, у олишга ҳақли бўлган ссуда суммасига тенглаштирилади. Эгри усуллар эса

жуда кенг тарқалган. Унинг мазмуни турлича баҳолаш кўрсаткичларига маълум баллар беришдан иборатдир. Бунинг натижаси бўлиб, миждознинг кредитга лаёқатлилики синфини аниқлаш хизмат қилади. Ўз-ўзидан аён бўлиб турибдики, миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда баллар тизимидан фойдаланиш – энг объектив ва иқтисодий асосланган қарорларни қабул қилишга асос бўладиган жараёнидир. Ягона муаммо шундан иборатки, бунда миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш бўйича ахборотларнинг доимий янгиланиши талаб қилинади, бу эса, ўз навбатида, банк учун жуда қимматга тушиши мумкин. Шунинг учун унча катта бўлмаган банклар одатда ахборот базасининг чекланганлиги ва кўп харажатлилиги туфайли миждознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда «коэффициентлар» усулидан фойдаланилади.

Баъзи давлатларда миждознинг кучли ва кучсиз томонлари, унинг имкониятлари ва рискни аниқлашда «SWOT» (S – strong, W – weak, O – opportunities, T – threat) методидан фойдаланадилар. Бунда миждознинг тўловга лаёқатлилигининг асосий мезонлари, яъни:

- қарз олиш учун ариза берувчиларнинг кучли томонлари;
- қарздорнинг кучсиз ва бўш томонлари;
- қарз олувчининг муваффақияти учун қайси омиллар муҳимлигини аниқлаш;
- кредит беришдаги риск даражаси каби кўрсаткичлар ўрганиб чиқилади.

Жаҳон амалиётида, шунингдек, миждознинг дефолт ёки дефолтолди ҳолатини баҳолаш бўйича рейтинг синфлари мавжуд. Бу синфлар жаҳон банк амалиётида «ўтмаслар» деган ном билан юритилади. Австралияда банк назорати бўйича APRA ташкилотининг талабига асосан кўпгина банклар 2- 4- рейтинг синфга кирувчиларни «ўтмаслар» ёки кредитланмайдиганлар, 5- 10 рейтинг синфга кирувчиларни «ўтганлар», яъни кредитланадиганлар деб баҳолайди. Японияда умумқабул қилинган кўрсаткичлардан ташқари, ўз капитали коэффициенти (ўз капиталининг баланс жамига нисбати), қарз маблағлари ва ўз капиталининг нисбати, узок муддатли қарздорликнинг ўз капиталига нисбати, жалб қилинган капиталнинг ўз капитали ва узок муддатли қарздорликка нисбати каби кўрсаткичлар қўлланилади. Ҳозирда АҚШ банклари индивидуал шахсларни кредитлашда турли хил ёндашувлар ишлаб чиқмоқдалар. Ҳар бир банк ўзининг хусусий тизими орқали миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашмоқда. Кўпгина Америка банклари ўз амалиётида миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда икки хил усулдан фойдаланадилар:

- миждозни банк талаблари юзасидан текшириб чиқади ва кредит бериш ёки бермасликни ҳал қилади;
- кредитга лаёқатлиликини баҳолашда балли тизими, математик корреляцион таҳлил ва омиллар таҳлилидан фойдаланилади.

Банклар миждоз балансининг моддалари ва бўлимлари орасидаги турли пропорцияларни таърифловчи бошқа молиявий коэффициентларни ҳам ҳисоблайди. Бу коэффициентларни меъёрий катталикларини белгилайдилар ва мавжуд катталикларни улар билан солиштириб, натижаларига кўра

мижознинг кредитга лаёқатлилигига баҳо берилади. Ҳар бир коэффициентга (унинг нормативга яқинлигига қараб) берилган баллар йиғиндисига қараб, мижознинг молиявий ҳолати юқори, ўрта ёки паст ликвидлиликка ажратилади. Мижознинг рейтинги бўйича қайси гуруҳга мансублигига қараб, банк кредит талабларини сусайтириши, кучайтириши ёки умуман кредитлашни рад этиши мумкин. Коэффициентларнинг меъёрий чегараси турли тармоқ, ҳудуд ва бошқалардаги корхоналар учун турлича бўлиши мумкин. Қарз олувчи молиявий ҳолатини баҳолаш билан бирга, банк унинг фаолият жараёнини, ишлаб чиқариш мол етказиб берувчилар ва харидорлар билан муносабатларини, корхона эгалари билан ишчилар ўртасидаги, бошқарувчи ва ходимлар ўртасидаги муносабатларни ҳам ўрганеди. Шунингдек, банк фойдаланилаётган технологиялар, воситалар, уларнинг янгилигини ва рақобатбардошлигини ўрганеди, бозорларни эгаллаш имкониятлари ва бошқаларни баҳолайди. Кейинги пайтларда айниқса иқтисодий ривожланган давлатларда банк мижозларининг маънавий-ахлоқий сифатларига тобора кўп эътибор берилмоқда. Бу сифатларнинг етарли даражада аниқ баҳолаш имконини берувчи тестлар ва услублар яратилди. Ана шундай тестлардан бири «Қизил сигналлар тизими» бўлиб, у хориж банклар ходимларининг фикрича, мижозларнинг ишончлилигини аниқлашга имкон беради. Бу тизим қарз олувчининг фаолиятига баҳо берувчи бир неча бўлимлардан иборат:

I. Қарз олувчи тарихидан сигналлар:

- Яқин, ўтмишдаги молиявий аҳволи ёки ноқобиллиги;
- Қарз олувчи маълумотларидаги номутаносибликлар ва карама-қаршиликлар.

II. Қарз олувчини бошқаришга доир «сигналлар»:

- Қарз олувчининг ишончли алоқалари мавжуд, ҳамкорни қидирмоқда.
- Бошқарувчининг паст маънавий сифатлари.
- Бошқариш учун ходимлар, оила аъзолари, компания муассислари орасида кураш.
- Бошқаришдаги тез-тез ўзгаришлар.
- Бошқарувчининг ҳовлиқма характери.
- Бошқарувчиларнинг кредитлаш жараёнини тезлаштиришга ҳаракат қилишлари ёки аралаштиришлари.

III. Айланма активлар. Ишлаб чиқариш фаолиятини акс эттирувчи «сигналлар»:

- Мол етказиб берувчилар ва харидорлар қаторидаги фарқлар.
- Қарз олувчининг ўз дебиторлари устидан назорати сусайганлиги.
- Қарз олувчининг бугунги кунда муаммоларни бошидан кечираётган соҳага тегишлилиги.
- Балансининг актив ва пассив моддалари бўйича мутаносиблиги.

IV. Кредитлашга тегишли «сигналлар»:

- Қарз олувчи кредит мақсадини аниқ кўрсатмайди.
- Қарз олувчида қарзни тўлаш бўйича аниқ дастур йўқ.
- Кредитни тўлаш бўйича захира маблағлари йўқ.

- Қарз олувчи мақсади моддий таъминотга эга эмас.
- Қарз олувчининг кредит саволномаси ёмон асосланган.
- Қарз олувчи бир вақтнинг ўзида ҳам активлари, ҳам умумий капитали гаровига ссуда олишни мўлжаллаган.
- Кредит бевосита қиймат ташкил этилувчи, ишлаб чиқариш жараёнига эмас, балки муомала соҳасига йўналтирилган.
- Кредитни қайтариш муддати тўлиқ асосланмаган.

V. Белгиланган нормаларда четлашиш «сигналлари».

- Ўз хўжалик фаолияти бўйича ҳисобот маълумотларини тақдим этиш даврийлигидаги бузилишлар.
- Банк ҳисоб варақларини юритишдаги нормаларда четлашишлар.
- Кредитлаш шартларининг қайта кўрилиши; кредитни қайтариш схемасидаги ўзгаришлар; ссудани чўзиш бўйича илтимослар.
- Хўжалик фаолияти молиявий кўрсаткичларининг режадан фарқланиши.
- Қарз олувчининг маҳорати ва ҳисоб тизимларида четланишлар.

Хорижий банклар кредит беришда мижозларнинг кредитга лаёқатлиликини баҳолаш билан бирга, банк кредитдан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ҳам текширади. Банк қарз олувчининг мақсадини ҳаққонийлигини, уларни (талаб, таклиф, сифат ва миқдор, нархи, рақобатчиларнинг қаршилиги ва бошқа кўрсаткичлари бўйича) шаклланаётган бозор конъюктурасига мос келишини баҳолайди. Шу билан бирга, банк мижоз кредит сўраган фаолият тури бўйича даромад ва харажатларни солиштиради. Банк кредитдан фойдаланиш натижасида мижознинг ўз харажатларини қоплаши ва кредитнинг қайтарилишига етарли даромад олишга имкони бўлишига эътибор қаратади. Ана шундай баҳолашларга асосан банк кредитни бериш (ёки уни рад этиш) тўғрисида қарор қабул қилади. Мижознинг кредитга лаёқатлилигига қараб, банк кредит бўйича фоиз, муддат ва суммасини ўзгартириши мумкин. Бу мезон қарз олувчи билан муҳокама этилади ва кредит шартномасида белгилаб қўйилади.

АҚШ ва қатор Ғарб мамлакатларида мижознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда банклар учун махсус ҳуқуқий норма ва қонунлар мавжуд. Мижозлар ҳисоботларини банклар томонидан таҳлил қилиниши икки хил кўринишга эга: ички ва ташқи кўринишга эга. Ташқи таҳлил шу қарз олувчи фаолиятини бошқалар билан солиштиришдан иборат. Ички таҳлил эса молиявий ҳисоботларнинг турлича қисмларини маълум вақт оралиғида солиштиришдан иборатдир.

Хорижий давлатлар амалиётида мижознинг пул оқими чуқур таҳлил қилинади.

Пул оқими мижознинг ўз харажатларини қоплаш ва қарзларни ўз ресурслари ҳисобидан тўлаш қобилиятининг ўлчамидир.

Бундай таҳлил турлича олиб борилади, жумладан, бу мақсадда қарз олувчининг пул маблағларининг ҳаракат ҳисоботидан фойдаланиши мумкин.

Бунинг учун мижоз пул маблағларининг ҳаракати ҳақидаги ҳисоботи тузилади ва у мижоз келажакда молиявий активларнинг ўсиши учун ўзини пул маблағлари билан таъминлай оладими, қарз олувчи фаолиятининг ўсиш

суръати, ташқи манбалардан молиялаштириш зарур бўлган миқдор, қарз олувчи кейинги инвестициялашдан пайдо бўлган қарзини қоплаш учун ортиқча пул маблағларига эга бўладими, деган саволларга жавоб беришига имконият беради.

Банк амалиётида миждознинг кредитга лаёқатлилигини текширишнинг тўғри ва эгри усуллари мавжуддир.

Тўғри усуллардан кам фойдаланилади. Бунда миждоз томонидан тўпланган баллар, у олишга ҳақли бўлган ссуда суммасига тенглаштирилади.

Эгри усуллар эса жуда кенг тарқалган. Унинг мазмуни турлича баҳолаш кўрсаткичларига маълум баллар беришдан иборатдир. Бунинг натижаси бўлиб миждознинг кредитга лаёқатлилигининг синфини аниқлаш хизмат қилади. Ўз-ўзидан аён бўлиб турибдики, миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда баллар тизимидан фойдаланиш – энг объектив ва иқтисодий асосланган қарорларни қабул қилиш жараёнидир. Ягона муаммо шундан иборатки, бунда миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш бўйича ахборотларнинг янгиланиши талаб қилинади, бу эса, ўз навбатида, банк учун жуда қимматга тушиши мумкин. Шунинг учун унча катта бўлмаган банклар одатда ахборот базасининг чекланганлиги ва кўп харажатлилиги туфайли миждознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда «коэффициентлар» усулидан фойдаланилади.

Унда кўрсатилишича, тўловга лаёқатли бўлган ихтиёрий қарз олувчига кредит бериш мумкин. АҚШ Конгресси «Тенг кредит олиш имконияти тўғрисида»ги (ЕСОА) –Equal Credit Opportunitites Act) қонунни қабул қилган. Бу қонунга мувофиқ, кредиторлар томонидан кредит қарз олувчиларнинг ёши, оилавий аҳволи, жинси, дини ва миллатига қараб ажратилмаслиги керак. Кредит ҳақиқатда миждознинг кредит тўлай олиш қобилиятига қараб ажратилиши лозимлиги кўзда тутилган.

Миждозни тўловга лаёқатлилигини аниқлашда ва банк томонидан анкета тўлдиришда асосий мезонларни белгилайдиган бошқа бир юридик ҳужжат АҚШ ФРТ томонидан қабул қилинган «В» йўриқномасидир. Бу йўриқномада қайси маълумотлар миждозни тўловга лаёқатлилигини аниқлашда балли тизим қўлланилиши мумкинлиги кўрсатилган, миждозга қарши ишлатиладиган маълумот йигишдаги чекловлар ҳам кўрсатиб ўтилган.

Масалан, қарз олувчи мажбуриятлари бўйича жавобгарлигидан катъий назар, ўз оиласи ҳақида анкетага маълумот ёзиши керак.

Кредиторлар эса кредит олиш учун аризани олганларидан кейин 30 кун мобайнида миждознинг кредит олиш имконияти ҳақида унга хабар қилиши керак.

Кўриб чиққанимиздек, турли мамлакатларда миждознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда турлича ёндашувлар бўлса-да, уларнинг асосий мақсади банк томонидан бериладиган кредитларнинг самарали ишлатилиши ва уларнинг ўз вақтида банкка қайтиб келишини таъминлашдан иборат. Юқоридагилардан келиб чиқиб, бизнинг фикримизча, республикамизда фаолият кўрсатаётган тижорат банклари миждозларнинг кредитга

лаёқатлилигини аниқлашда баъзи бир илғор хорижий тажрибаларни ўз амалиётига жорий қилиб боришлари, кредитлашда, биринчи навбатда, кредит риси даражасини инобатга олиши, уни тўғри аниқлаш ва ҳисоб-китоб қилишга эътибор қаратиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шунингдек, инсон (субъект) омилига эътибор қаратиш ҳамда кредитлашда дифференциал (мижознинг кредит тарихи ва молиявий барқарорлигидан келиб чиқиб) ёндашувни амалга ошириш бўйича банклар фаолиятининг такомиллаштирилиши ҳам мамлакатимиз иқтисодиётининг узлуксиз ўсиш суръатларини янада оширишга замин яратади.

7. Кредит скоринг ва унинг кредитлаш жараёнидаги аҳамияти

Ўзбекистон ўз мустақиллиги йилларида иқтисодиёти юқори суръатлар билан ривожланаётган, катта ижтимоий-иқтисодий, меҳнат ресурслари ва салоҳиятига, инсон омилига эгаллиги билан жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаб бораётган мамлакат сифатида эътироф этилаётганлиги мамлакатда ўтказилаётган ислохотларнинг ижобий самарасидир. Амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муҳим ютуқларидан бири – бу барқарор банк тизимининг шакллантирилганлигидир. Бугунги кунда республикамиз банк тизими ўзининг илк шаклланиш босқичидан бошлаб бозор муносабатлари талабларига жавоб бера оладиган барқарор банк тизими мақоми даражасига кўтарилди. Банклар фаолиятининг тўла қонли иқтисодий-ҳуқуқий асосларининг яратилиши, катор қонунлар, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилиниши, банклар фаолиятини халқаро меъёрлар бўйича талабларга мослаштириш борасида олиб борилаётган кенг кўламли ишлар «банкларни иқтисодиётимизнинг локомативига айланишига» замин яратди. Айниқса кейинги йилларда банк тизимини янада мустаҳкамлаш, банкларнинг капиталлашув даражасини ошириш ва инвестициявий фаоллигини кенгайтириш таъминланди. Банк тизимининг жами капитали 2014 йилга нисбатан 23,3 фоиз кўпайиб, 7 триллион 800 миллиард сўмга етди. Сўнгги 5 йилда мазкур кўрсаткич 2,4 баробар ўсди. Бу умумий қабул қилинган халқаро стандартлардан 3 марта, банк ликвидлиги эса энг юқори кўрсаткичлардан 2 марта кўпдир. Дарҳақиқат, йилдан-йилга мамлакатимиз банк тизими ривожланиб, молиявий жиҳатдан барқарор, халқаро талаб ва андозаларга мос бўлган банк тизимига айланиб бормоқда. Айниқса, 2010 йил 26 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1438 – сонли Қарори билан тасдиқланган «2011-2015 йилларда республика банк-молия тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устивор йўналишлари бўйича комплекс чора-тадбирлар Дастури» банк тизимини янада мустаҳкамлаш, тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш борасида ишларни изчиллик билан давом эттириш имконини бермоқда. 2008-йиллардан бўён давом этиб, бугунги кунда ҳам ўзининг таъсирини ўтказаяётган жаҳон молиявий иқтисодий инқирози ҳар бир мамлакат банк тизими учун синов ҳамда инқирознинг шиддатли зарбасини

ҳис этувчи асосий иқтисодий бўғин эканлигини амалиёт кўрсатди. Шу боис, банкларнинг мустаҳкам капитал базага эга бўлиб, ликвидлилик ва тўловга лаёқатлилик даражасининг юқори бўлиши ҳар қандай таҳликали муҳит ва шароитдан нафақат йўқотишларсиз чиқиб кетишга, балки иқтисодиётнинг бошқа бўғинларининг ҳам самарали фаолият олиб боришини таъминлашга кўмак бериши мумкин. Бу борада банклар фаолиятида юзага келадиган рискли ҳолатлардан ҳимояланиш, уларнинг олдини олиш ва таъсирини камайтириш масалалари бугуннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Бозор муносабатларининг ривожланиб бориши банкларнинг капиталлашуви, кредит муносабатларининг такомиллашувини, банк фаолиятини олиб бориш ишларида ёндашувларни ўзгартиришни тақозо қилади. Шу сабаб бизнинг республикамизда ҳам банклар фаолиятини янада такомиллаштириш, уларнинг барқарорлиги ва ликвидлигини таъминлаш мақсадида улар фаолиятини стресс-тестлардан ўтказиб туриш орқали банкларни турли йўқотишлардан ҳимоялаш ва барқарорлигини ошириш, миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда кредит скоринги усулидан кенг фойдаланишни йўлга қўйиш лозимлигига эътибор қаратиш бугуннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Банклар фаолиятида қўлланиладиган замонавий усуллардан бири бўлган кредит скоринг миждознинг кредитга лаёқатлилигини аниқ ва чуқурроқ баҳолаш йўли билан кредитнинг қайтмаслиги билан боғлиқ йўқотишларнинг олдини олиш имконини беради. Кредитлар билан боғлиқ рискларни баҳолаш усуллари ва тамойилларини ўзгартириш орқали уларни камайтириш ва кредитларнинг ўз вақтида банкга қайтишини таъминлаш соҳасида хорижий банклар амалиётида қўлланилаётган миждознинг кредитга лаёқатлилигини скоринг баҳолаш усулини республикамиз банклари амалиётига жорий қилишни йўлга қўйиш миждознинг молиявий ахволи ва унинг кредит тарихига оид масалаларни чуқур таҳлил қилган ҳолда унга тезкор кредит бериш ва кредит билан боғлиқ рискни камайтириш имкониятини юзага келтиради.

Скоринг - «*scoring*»- инглизча «*score*» сўзидан олинган бўлиб, очко ёки балларни ҳисоблаш, деган маънони билдиради. Банклар фаолиятида эса скорингга кредит бериш бўйича қарор қабул қилишнинг асоси, кредитлар бўйича рискларни баҳолаш тизиминингусули сифатида қараш мумкин. Янада аниқроқ қилиб айтганда, скоринг банк томонидан қатор комплекс кўрсаткичлар ва статистик усуллар асосида кредит олувчи миждознинг кредитга ва тўловга лаёқатлилигига баҳо бериш орқали унинг кредитни тўлай олиш ёки олмаслик эҳтимолини аниқлашдан иборат. Скоринг баҳолаш компьютер дастури орқали амалга оширилиб, у миждоз турмуш тарзи ва фаолиятининг турли томонларини ўзида акс эттирувчи бир неча хил таснифларни ўзида мужассамлаштирган математик модел ва усуллар мажмуаси ҳисобланади. Скорингнинг ишлаш принципи шундаки, миждоз томонидан тўлдирган анкета маълумотлари асосида у тўғрисида маълумотлар йиғилади. Миждознинг банк ходими томонидан ишлаб чиқилган анкета саволларига берган жавобларининг ҳар бири аниқ баллар билан баҳоланади. Баҳолаш миждознинг кредит тарихи ва анкетавий статистик

маълумотлари асоси кредитни қайтара олиш эҳтимоли бўйича математик ҳисоб-китоблар ҳисобланади. Ва уларнинг йиғиндисига қараб, мижозга кредит бериш ёки бермаслик бўйича қарор қабул қилинади.

Мижоз балларининг юқори бўлиши унинг кредит олиш имкониятини оширади, аксинча, унинг кредит олиш имконияти кам бўлиши мумкин. Мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш бўйича скоринг усули, аввало АҚШда, кейинчалик Европа давлатлари банклари амалиётида қўлланилган бўлса, бугунги кунда МДХ давлатларидан Россиянинг кўпгина банклари, микромолиялаш ташкилотлари ўз фаолиятига бу усулни жорий қилмоқда. Мижоз фаолиятини скоринг усулида баҳолаш банклар томонидан истеъмол кредитлари ажратишда анча қўл келганлиги сабаб скоринг илк бор жисмоний шахсларнинг молиявий ҳолатига баҳо беришда, кейинчалик юридик шахслар фаолиятини баҳолашда қўлланилган.

9-расм. Жисмоний шахсларни кредитлашда кредит скорингни амалга ошириш жараёни

Скоринг баҳолаш тизимининг тарихига эътибор қаратадиган бўлсак, скоринг илк бор 1936 йилда Ханс Фишер (1881-1945 йй.) томонидан

Ўсимликлар дунёсида уларни қиёсий таърифлаб, гуруҳларга таснифлаш учун қўлланилган усул хисобланади. 40- йилларда америкалик иктисодчи Дэвид Дюран бу усулни кредитларни таснифлашда қўллаб, уларни «яхши» ва «ёмон» кредитларга ажратган ва бу усул - *кредит скоринг (credit scoring)* усули номини олган. 1950 йилнинг бошида Сан-Францискода скоринг бўйича биринчи Fair Issac номли консалтинг фирма очилган бўлса-да, скоринг тизими бўйича миқозларнинг фаолиятини баҳолаш кредит карталар муомалага киритилгандан кейин ривожлана борди ва у нафақат миқознинг молиявий аҳволи, балки кредит rischi даражасини ҳам баҳолаш усулига айланди.

Дэвид Дюран миқозга кредит ажратишда нафақат молиявий кўрсаткичларга, балки унинг ижтимоий ҳаёт кўрсаткичларига ҳам эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайди ҳамда кредит олмоқчи бўлган субъектларнинг ижтимоий ҳаёт кўрсаткичлари, миқознинг кредитга бўлган эҳтиёжи ва уни ўз вақтида қайтариши борасидаги масъулияти ўртасида корреляцион боғлиқлик мавжудлигини кўрсатади. Скоринг баҳолашда миқоз фаолиятига нафақат молиявий кўрсаткичлар асосида, балки ижтимоий кўрсаткичлар бўйича ҳам баҳо берилиши кредит скорингни кредитга лаёқатлилики баҳолашнинг бошқа тизимларидан ажратиб туради. Ижтимоий кўрсаткичлар қаторига, одатда хорижий банклар амалиётида миқознинг ёши, жинси, касби, миқознинг даромади ва оиласининг умумий даромади, оила аъзолари, болалари сони, унинг қарамоғидаги оила аъзоларининг сони, кўчар ва кўчмас мулкнинг мавжудлиги, яшаш жойи ва муддати, банкдан олган кредитлари, кредит карточкалари, иш жойи ва стажи ва бошқалар киритилиши мумкин.

1937 йилда АҚШда буюк депрессия вақтида Дэвид Дюран ўзининг Risk Elements in Consumer Installment Financing номли тадқиқотида 37 фирма томонидан тақдим этилган 7200 кредит қарзларни «яхши» ва «ёмон» кредит тарихларга таснифлаган. Бунда Д.Дюран «хи-квадрат» (chi-square) кўрсаткичидан фойдаланган ва миқоз фаолиятига оид бўлган маълумотлар асосида унинг фаолияти риск даражасини аниқлаган ва самарадорлик индексини ишлаб чиққан. Д. Дюран кредит скоринг моделини ишлаб чиқишда миқоз фаолиятига оид қуйидаги коэффициентларни қўлади:

– ёши: 20 дан юқори бўлган миқозга ҳар бир йил учун 0,1 балл. (максимум- 0,30);

– жинси: аёл – 0,40; эркак – 0;

– яшаш муддати: белгиланган аниқ бир жойда яшаган ҳар бир йили учун 0,042 балл (максимум – 0,42);

– иш: корхона ва ташкилотларда ишлаши – 0,21 балл, бошқа соҳаларда – 0 балл;

– касби: кичик риск билан боғлиқ касб учун – 0,55, юқори рискдаги касб учун – 0, ва 0,16 – бошқа касблар учун;

– бандлиги – 0,059 – бир корхонада ишлаган ҳар бир йили учун (максимум – 0,59);

– молиявий кўрсаткичлари: 0,45 – банкда ҳисоб рақами ва маблағлари мавжудлиги учун; 0,35 – кўчмас мулкка эгаллиги учун, 0,19 – ҳаёти сугурта полиси учун ва ҳ.к..

Бу коэффициентларни қўллаш билан Девид Дюран «яхши» ва «ёмон» миждоз ўртасидаги чегарани 1,25 балл деб олди. 1,25 баллдан юқори балли миждозлар кредитга лаёқатли ҳисобланган, бундан кам балл йиққанлар эса кредитга ва тўловга лаёқатсиз деб топилган.

Кредит скоринг миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг замонавий усулларида бўлиб, ривожланган давлатлар амалиётида кенг қўлланилади. Бугунги кунда скоринг нафақат молиявий ҳолат ёки кредит риск даражасини, балки маркетинг кузатувлари олиб бориш, миждоз ҳаракатларини мониторинг қилиш, қарздорлар билан ишлаш ва бошқа соҳаларда ҳам кенг қўлланилмоқда.

Миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда скорингдан фойдаланиш кредит ажратиш бўйича қарорнинг тез қабул қилинишига замин яратади ҳамда кредит олиш жараёнини максимал даражада тезлаштиради, кредит олиш бўйича маълумотларга ишлов бериш тўлиқ автоматлаштирилганлиги боис, бу жараёнларга инсон омилининг таъсири минималлашади. Банк ходими ва миждознинг вақти тежалади, кредит олиш ва унинг таъминланганлиги билан боғлиқ ҳужжатлаштириш жараёнлари ва сони қисқаради. Шунингдек, кредит скорингда таъминот масаласининг долзарблиги камаяди, миждозларнинг фаолияти ва кредит тарихида шаффофлик шаклланади. Буларнинг барчаси кредит ва кредитлаш жараёни билан боғлиқ риск даражаси камаяди.

Скорингнинг бир неча турлари бўлиб, улар нафақат миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда, балки миждоз кредит олгандан кейин унинг молиявий ҳолатига қараб, кредитнинг қайтарилиши ҳолати тўғрисида ҳам маълумот бериши мумкин. Шундан келиб чиқиб, банклар ўз амалиётида скорингнинг у ёки бу турини кўпроқ қўллаши мумкин.

20-жадвал

Скоринг модел турлари

Application Scoring	Кредит беришда миждознинг кредит буюртмасини бирламчи кўриб чиқиш босқичидаги скоринг
Behavioral Scoring	Кредит портфели ёки алоҳида кредитни бошқариш бўйича қарор қабул қилиш билан боғлиқ фаолият ёки хатти-ҳаракат скоринги
Collection Scoring	«Ёмон» миждоз мавқеидаги миждозлар билан ишлаш бўйича устувор йўналиш ва чора-тадбирларни аниқлаш скоринги
Fraud Scoring	Қарз олувчи миждозлар томонидан йўл қўйиладиган турли фирибгарлик ҳаракатларини аниқлаш ва уларнинг олдини олиш жараёнлари скоринги

Мижозга кредит беришда унинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда қўлланиладиган – **application scoring** (буюртма ёки мурожаат скоринги). Скорингнинг бу тури кенг тарқалган бўлиб, барча банклар, микромолиялаш ташкилотлари амалиётида кенг қўлланилади. Унда қарз олувчи томонидан тўлдирилган бирламчи анкета маълумотлари йиғилади ва компьютер воситаларида уларга қайта ишлов берилиб, миждозга кредит бериш ёки бермаслик тўғрисида хулоса шакллантирилади. Бу усулнинг миждоз учун иждобий томони шундаки, микромолиялаш ташкилотлардан кредитлар олишда миждоз «онлайн» тизимида интернет орқали ҳам кредит олиш имкониятига эга бўлади.

Скорингнинг кейинги тури кредит шартнома шартларига асосланган – **collection scoring**дир. Бу тизимда вақтида банкга қайтарилмаган – муаммоли кредитларни банкга қайтариш ёки қоплаш бўйича банк ходимларининг чора кўриш йўналишлари, келажак режаларини аниқлаш ва амалга оширишга устиворлик берилади.

Скорингнинг яна бир тури **behavioral scoring** «хатти-ҳаракат скоринги» бўлиб, унда қарз олувчининг маълум бир даврда қабул қиладиган ва амалга оширган қарорлари, молиявий ҳаракатлари, пул оқими ва бошқа ҳаракатлари асосида унинг молиявий ҳолатининг ўзгариши эҳтимоли баҳоланади, яъни кредит рейтинги ўрнатилади. Бу тизим миждознинг молиявий ҳолатидаги кутилаётган ўзгаришлар, унинг тўловга лаёқатлилиги даражасининг ўзгариши истиқболларидан келиб чиқиб, кредит муносабатларини қайта кўриб чиқиш, кредит бўйича ўрнатилган лимитни ўзгартириш (камайтириш ёки ошириш) борасида қарорлар қабул қилиш ёки миждозга қўшимча хизматлар пакетини таклиф қилишга асос бўла олади.

Fraud scoring деб номланган скоринг турида миждоз фаолиятида турли фирибгарлик ҳаракатлари бор-йўқлик эҳтимолига статистик баҳо берилади.

Скоринг баҳолашда жудазарур ва муҳим бўлган омиллар, кўрсаткичлар, иккинчи даражали ҳисобланган кўрсаткич ва омилларни аниқлаш ушбу тизимнинг асосини ташкил этади. Масалан, Англияда скоринг тизимда миждознинг ёши, оила аъзолари, болалари сони, иш жойи, у ерда неча йилдан буён ишлаётганлиги, касби ва даромади, турмуш ўртоғи, унинг касби, иш жойи ва даромади, уй-жойи, унинг қиймати, яшаш ҳудуди ва у ерда неча йил яшаётганлиги, неча йилдан буён мазкур банкнинг миждози эканлиги, телефони, кредит карта, чек дафтарчаларининг мавжудлиги ва бошқалар инобатга олинади. АҚШда FICO (Fair Isaac Corporation) ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган скоринг баллари машҳур бўлиб, унинг қиймати 300 баллдан 850 баллгача бўлган интервалда баҳоланади. Бунда қарз олувчининг молиявий ҳолати куйидаги шкаладаги баллар билан баҳоланади:

690 баллдан – 760 балл ва ундан юқори бўлса – аъло;

650 баллдан – 690 баллгача – ўртача стандарт даража;

640 баллдан – 650 баллгача яхши деб баҳоланиши ва кредит ажратилиши мумкин. FICO баҳоси қуйидаги асосий беш омил, яъни тўловлар тарихи – (35 %), қарз мажбуриятлари (30 %), кредит тарихи ва унинг муддати (15 %), кредит олишга берилган буюртма ёки талаб (10 %), банкда мавжуд ҳисоб варақлар ва кредит турлари (10 %) таъсиридан келиб чиқиб шаклланади.

Скоринг бўйича аниқланган баҳо – бу доимий кўрсаткич бўлмаганлиги боис унинг миқдори ўзгариб туради. Бу миждознинг фаолиятига, банкнинг миждоз тўғрисида янги маълумотларга эга бўлишига боғлиқ. Миждоз фаолиятига берилган скоринг баҳонинг паст ёки юқори бўлиши – унга кредит бериш ёки бермаслик ҳамда миждознинг кредитни қайтара олиши ёки қайтара олмаслиги тўғрисида қарор қабул қилишига, кредит rischi кўламини баҳолашга асос бўлади. Масалан, хорижий банклар амалиётида демографик скоринг тушунчаси ҳам бўлиб, миждозларнинг 35-40 ёшдагилари скоринг баҳонинг юқори бўлишига замин яратади. Ўз уй-жойига эга бўлиши скоринг кўрсаткични янада ошираса, миждоз ёшининг улуг бўлиши, оилада фарзандларнинг ёки қармоғида одамларнинг кўп бўлиши скоринг баллари нинг пасайишига олиб келади ва ҳ.к.

Скоринг тизими бўйича миждоз фаолиятини баҳолаш автоматлаштирилган бўлганлиги учун у операцион риск ва харажатларни камайтиради, кредит буюртмани кўриб чиқиш вақтини қисқартиради, банк фаолиятини кредит сиёсати талабларидан келиб чиққан ҳолда ташкил қилишга ёрдам беради. Скорингнинг ижобий томонлари билан биргаликда баъзи камчиликлари ҳам мавжуд. Буни қуйидаги чизсадан кўришимиз мумкин.

Юқоридаги маълумотлардан шуни кўриш мумкинки, скоринг усули бўйича кредит ажратишда унинг камчиликларидан кўра, ижобий томонлари ва қулайликлари кўпроқ.

Хорижий давлатларда ҳар бир банк миждознинг молиявий ҳолати, кредитга лаёқатлилиги, унинг ўз мажбуриятларини тўлай олиш қобилияти, фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган рисклар даражаси, уларни қоплаш олиш имконияти ва бошқа баҳоловчи кўрсаткичлар тизими асосида скорингни ўзи ишлаб чиқади. Шунингдек, ҳар бир банкда скоринг балларни камайтирувчи, бинобарин, кредит олиш эҳтимолини пасайтирувчи «stop» сигналлар ҳам мавжуд. Булар:

– тез-тез иш жойини ўзгартириш;

– кўп болалик ёки қармоғида кўп аъзолар бўлган оилалар;

- жуда ёш ёки кекса ёшдаги миждозлар;
- кейинги пайтларда миждознинг банкларга тез-тез муружаат қилиши;

10-расм. Кредит скорингнинг ижобий ва салбий жиҳатлари

– баъзи миждозларнинг фаолият турлари, масалан, такси хайдовчилар, риэлторлар, ижтимоий соҳа ходимлари, иш ҳақи сотув ҳажмига боғлиқ бўлган мененжерлар;

– ташқи кўринишига эътиборсиз, ўзини талаб даражасида тутмайдиган инсонлар ва бошқалар.

Скоринг баҳолаш кредит муносабатларининг иккала субъекти банк учун ҳам, миждоз учун ҳам фойдали тизимдир. Банк учун кредит билан боғлиқ йўқотишларнинг олди олинса, миждоз ҳеч қандай қийинчиликларсиз, тезкор кредитни олиш, ундан фойдаланиш ва тўлаш имкониятига эга бўлади. Бизнинг фикримизча, республикамиз тижорат банклари томонидан жисмоний шахсларга айрим турдаги кредитларни ажратишда кредит скоринг

тизимдан фойдаланиш ижобий натижалар бериши мумкин. Мазкур тизимни жисмоний шахсларга баъзи кредит турлари, масалан, истеъмом кредитлари ажратиш бўйича жорий қилиш, ушбу йўналишда кредит скорингни қўллашнинг меъёрий – ҳуқуқий асосларини яратиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шу мақсадда қуйида жисмоний шахсларни кредитлашда қўлланилиши мумкин бўлган кредит скоринг моделини келтирамиз.

21-жадвал

Жисмоний шахслар учун кредит скоринг модели

Кредит таъминоти	
Таъминот мавжуд	1
Таъминот мавжуд эмас	0
Мижознинг турар жой билан таъминланганлиги	
Уй-ҳовли	3
Шахсий квартира	2
Ота-онасининг уйи	1
Ижарада туриши	0
Маълумоти даражаси	
Фан доктори	4
Магистр	3
Бакалавр	2
Бакалавр даражаси учун ўқимокда	1
Ўрта маълумотли	0
Банк филиалига яқинлиги	
Банк филиали, миқоз яшайдиган туманда мавжуд	2
Банк филиали, миқоз яшовчи туманда мавжуд эмас	0
Oilaviy ҳолати	
Оидали	3
Турмуш қурмаган	1
Ёши	
20 ва 30 ўртасида	4
30 ва 40 ўртасида	3
40 ва 50 ўртасида	2
50 ва 60 ўртасида	1
60 дан юқори	0
Мижоз қарамоғида бўлган шахслар сони	
0	3
1	2
2	1
3 ва ундан кўп	0
Кредит муддати	

1 йил	4
2 йил	3
3 йил	2
4 йил	1
5 йил ва ундан кўп	0
Касби	
Маош олиб ишловчи ишчи, ходим, мутахассмс	3
Тадбиркор	2
Талаба	1
Ишсиз	0
Олдинги иш жойида ишлаган муддати	
5 йилдан кўп	4
2 йил ва 5 йил орасида	3
1 йил ва 2 йил орасида	2
Нафақада	1
Маълумот мавжуд эмас	0
Ҳозирги иш берувчи билан ишлаш муддати	
5 йилдан кўп	4
2 йил ва 5 йил орасида	3
1 йил ва 2 йил орасида	2
Нафақада	1
Маълумот мавжуд эмас	0
Мижознинг ойлик маоши	
3 млн. сўмдан кўп	4
2 млн. сўмдан 3 млн. сўмгача	3
1 млн. дан 2 млн сўмгача	2
500 минг. сўмдан 1 млн сўмгача	1
500 минг сўмдан кам	0
Кредит тарихи	
Кредитни қайтаришни 90 кунга кечиктирган	1
Кредитни қайтаришни 60 кунга кечиктирган	2
Кредитни қайтаришни 30 кунга кечиктирган	3
Кредитлар ўз вақтида тўланган	4
Бошқа банклардан кредит олганлиги	
Ҳа	0
Йўқ	1
Мижоз кредитни нафақа ёшига етгунча тўлаб бўладими	
Ҳа	1
Йўқ	0
Бошқа банклардан кредит олиши	
Ҳа	0
Йўқ	1
Мижоз билан банк ўртасидаги алоқа	

Депозит ва кредит	3
Кредит / Кредит карточка	2
Депозит/кредит карточка	1
Йўқ	0

Юқорида келтирилган маълумотлар бўйича олинган балларни умумлаштириш асосида миждознинг молиявий ҳолати тўғрисида хулосаларни шакллантириш мумкин. Миждознинг йиғган баллари асосида унинг кредит скорингини қуйидаги жадвалда келтирилган маълумотларга асосан ҳисоблаб чиқиш мумкин бўлади.

22-жадвал

Кредит скоринг шкаласи

Кредит скоринги %	Кредит скоринг оралиғи	Сифати	Риск синфи
91 % - 100 %	44 – 49	Энг юқори	А
76 % - 90 %	37 – 43	Яхши	Б
50 % - 75 %	25 – 36	Ўрта	В
<50 %	< 25	Ўртадан паст	

Албатта, юқорида келтирилган моделни янада такомиллаштириш, худудлар ва миждозларнинг талаблари ҳамда хусусиятларидан, банкларнинг кредит сиёсатидан келиб чиқиб, омилларни кенгайтириш ва ўзгартириш мумкин. Мамлакатимиз банклари амалиётида кредит скорингни жорий қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, кейинчалик ушбу тизимни юридик шахсларни кредитлашга ҳам жорий қилиб бориш, унда кредит скорингнинг омиллари сирасига миждознинг молиявий аҳволи, кредит тарихи, даромадларининг барқарорлиги, бозорда тутган ўрни, маҳсулотларининг харидоргирлиги, ўз маблағларининг, дебитор-кредитор қарздорлик салмоғи каби кўрсаткичларга устуворлик бериш катта аҳамият касб этиши мумкин. Бинобарин, миждозларга кредит ажратишда кредит скоринг амалиётини жорий қилиш келажакда кредит кўйилмалар ҳажмининг кўпайишига, ишлаб чиқариш ҳажми ва самарадорлигининг ошишига замин яратади, шунингдек, юзага келиши мумкин бўлган рисклар ва рискли ҳолатларнинг олдини олиш, скоринг натижаларидан келиб чиқиб, банк рискларини бошқариш стратегиясини мувофиқлаштириб бориш имконини беради. Шу боис, бизнинг фикримизча, мамлакатимиз банк амалиётига кредит скоринг тизимини жорий қилиш бўйича чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш тижорат банкларининг халқаро талаблар даражасида фаолият олиб боришини янада юқори поғонага олиб чиқиши билан биргаликда, уларнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини таъминлашга хизмат қилади.

IV БОБ. КРЕДИТНИНГ ТАЪМИНОТИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

1. Кредитнинг таъминланганлиги тўрисида тушунча

Тижорат банклари томонидан миждознинг кредит пакети биз юқорида кўриб ўтган усуллар бўйича таҳлил қилиб чиқилгандан кейин банк миждозга кредит бериш ёки бермаслиги бўйича қарор қабул қилади. Банк миждозга кредит ажратмаслик тўғрисида қарор қабул қилган ҳолларда банк унга қайси сабаблар билан миждозга кредит ажратмаслиги тўғрисидаги раддиясини асослантирган ҳолда ёзма маълум қилиши лозим бўлади. Миждознинг кредит сўраб қилган мурожаати банк томонидан қониқтирилган ҳолларда банк миждозга ажратиладиган кредит бўйича таъминланганлик масалалари бўйича миждоз билан иш олиб боради. Бугунги кунда тижорат банклари томонидан таъминот масаласига эътибор берилишига асосий сабаб, кредит билан боғлиқ рисклардан, яъни кредитнинг қайтиб келмаслиги билан боғлиқ йўқотишлардан ўзини ҳимоя қилишдан иборат. Биз таъкидлаганимиздек, иқтисодий категория сифатида кредитни қайтиб беришлик, кредитнинг муддатлилиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлилиги ва тўловлилиги каби бир неча тамойилларга эга.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролик кодекси», Ўзбекистон Республикасининг «Ипотека тўғрисида»ги ва «Гаров тўғрисида»ги, «Гаров реестри тўғрисида»ги қонунлари кредит таъминланганлигининг ҳуқуқий асослари ҳисобланади. Бу тамойил ёрдамида кредитнинг иқтисодиётнинг ривожланишида қиймат ва моддий ишлаб чиқариш ўртасидаги боғлиқлик таъминланади. Кўпгина иқтисодий адабиётларда, бугунги кунда тижорат банклари амалиётида ҳам кредитнинг таъминланганлиги, деганда банк кредити учун қўйилаётган мол-мулк гарови ва бошқа турдаги таъминот тури тушунилади. Классик миқёсда ёки мазмунан олиб қараганда, мол-мулк гарови ва бошқалар кредитни қайтаришда юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш, кредит ва у бўйича фоизлар қайтмаган ҳолларда кредит бўйича йўқотишларнинг олдини олишга қаратилган чора – манба ҳисобланади. Классик равишда кредитнинг таъминланганлик тамойилининг асосий моҳияти шундаки, бунда хўжалик айланишида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян миқдорда моддий бойликлар қарама-қарши туриши керак. Бошқача қилиб айтганда, банклар томонидан иқтисодиёт тармоқларига берилган ҳар қандай кредитлар тўлиқ товар-моддий бойликлари билан ёки маълум харажатлар, хизматлар билан таъминланган бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам қарз олувчи ўзининг кредитга бўлган эҳтиёжини ҳисоб-китоб қилади, банк ўз навбатида, миждоз сўраган кредитнинг асослантирилганлигини таҳлил қилади ва ундан кейингина миждозга кредит ажратади. Миждозларга улар оборотида мавжуд товар-моддий бойликлар, харажатлар ва бошқа талабларга қараб, кредит ажратилиши,

аввало, пул муомаласининг барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкка қайтиб келмаслигига асос бўлади. Бу, ўз навбатида, банкнинг ликвидлигига ва пул муомаласига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун ҳам бозор иктисодиёти шароитида банклар томонидан бериладиган кредитларнинг товар моддий-бойликлари ва харажатлар, хизматлар билан таъминланган бўлишига алоҳида эътибор берилмоқда. Кўпгина ривожланган давлатларда банклар томонидан миждозларга бериладиган кредитлар бўйича мол-мулк гарови ва бошқалар талаб этилмайди. Бу, ўз навбатида, кредитнинг таъминоти йўқ, деган хулосани шакллантиришга асос бўла олмайди.

Бозор иктисодиёти шароитида, айниқса иктисодиётнинг мукамал ривожланиш сари қадам қўйиши жараёнида банклар фаолиятидаги энг асосий муаммолардан бири, берилган ссудаларнинг қайтарилмаслиги ҳисобланади. Ушбу муаммони қисман ҳал этиш, яъни миждоз томонидан кредитни қайтара олмаслик рискинни камайтириш йўлларида бири, миждоз мулкнинг маълум қисмини берилган кредит учун гаров сифатида талаб қилишдир. Таъминланганлик тамойилининг асосий мақсади кредитнинг қайтиб келишини таъминлашга қаратилган. Шу боис, бу тамойил кредит рискин ва у билан боғлиқ йўқотишларнинг олдини олиб, кредитнинг ўз вақтида банкка қайтиб келишини таъминлайди. Шу сабаб кредит бўйича олинган мол-мулк гарови ва бошқалар кредит бўйича юзага келиши мумкин бўлган рискдан ҳимояланиш бўйича амалга ошириладиган жараён ҳисобланади ва бундай таъминланганлик механизми кредит ва унинг фоиз бўйича тўловлар амалга оширилмаган вақтда ишга тушади.

Ўзбекистон Республикасининг банк қонунчилиги тижорат банклари томонидан бериладиган кредитлар турли шаклдаги таъминланганликка эга бўлиши лозимлигини кўзда тутди. Кредитнинг таъминланганлиги сифатида қуйидагилар қабул қилиниши мумкин:

- гаров;
- кафиллик;
- кафолат;
- суғурталаш;
- ўтказиш (цессия) ва бошқалар.

Кредитнинг таъминоти сифатида бир ёки бир неча таъминот шакли қабул қилиниши мумкин. Таъминотнинг ҳажми ва турлари қарз олувчининг молиявий аҳволига, ссуданинг ҳажмига, қарз олувчининг мавқеига, мажбуриятларни ўз вақтида бажара олиш имконияти ва масъулиятига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролар кодексининг 259- моддасига асосан, қарздорнинг мажбуриятлари гаров, қарздорнинг мулкани ушлаб қолиш, кафолат ва қонун бўйича ёки шартномада кўрсатилган бошқа усул билан таъминланган бўлиши мумкин. Бу таъминотнинг қайси бирини танлаш мажбурият турига боғлиқ. Аксарият ҳолларда кредит ва қарз шартномасини бажариш бўйича гаров, кафолат қулай ҳисобланади. Қарз олувчи кредитнинг

таъминланганлиги сифатида бир ёки бир неча турдаги таъминланганликни қўйиши ва уни кредит шартномасида кўрсатиши мумкин. Кредитнинг таъминланганлиги бўйича гаров кредит шартномаси билан биргаликда расмийлаштирилади ва унга албатта илова қилиниши лозим. Шунингдек, Фуқаролик Кодексининг 738-моддасида қарз олувчи қарз суммасининг қайтариб берилишини таъминлаш юзасидан қарз шартномасида назарда тутилган мажбуриятларни бажармаса, шунингдек, қарзнинг таъминоти қарз берувчи жавобгар бўлмаган вазиятларда йўқотилса ёки унинг шартлари ёмонлашса, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қарз берувчи қарз олувчидан қарз суммасини муддатидан олдин қайтаришни ва тегишли фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳақли эканлиги кўрсатилган.

Жаҳон амалиётида банк ссудаларини таъминлашнинг ўта кенг тарқалган турлари ер, уй-жой, қимматли қоғозлар, дебиторлик қарзлари йиғиндилари, тегишли ҳужжатлар билан бирга тақдим этилган товарлар, суғурта полислари ва бошқалар ҳисобланади.

Ер, уй-жой ва бошқа кўчмас мулк таъминотнинг ишончли ва муҳим объекти ҳисобланади, улар ҳеч қачон ўз қийматини тўла йўқотмайди. Қимматли қоғозлар банк учун маъқулроқ таъминлаш тури ҳисобланади. Чунки қимматли қоғозларни фонд бозорида осонгина сотиш мумкин, банкда сақлаш учун харажатлар талаб қилинмайди. Шулар билан бир қаторда, уларни сотиш ва сотиб олишда ортиқча расмиятчиликнинг йўқлиги қимматли қоғозларнинг таъминланганлик объекти сифатида аҳамиятини оширади. Айни вақтда шунини эсда тутиш лозимки, агар таъминланганлик сифатида акция олинаётган бўлса, унинг курси кескин тебраниши мумкинлигини, курс пасайганда зарар кўриш мумкинлигини, албатта инобатга олиш лозим.

Дебитор қарздорлик йиғиндиси деганда, бу ерда очик ҳисоб варақлар бўйича ҳисоб-китоблардаги қарздорлик йиғиндиси тушунилади. Бу пул банкнинг миждози жўнатган товарлари учун харидорлардан олиши лозим бўлган пулдир. Бу турдаги таъминлаш объекти жаҳон амалиётида кенг қўлланилади.

Хом-ашё, материаллар ва тайёр маҳсулотлар кўпчилик давлатларда, хусусан, республикамиздаги кредитнинг кенг қўлланиладиган таъминланиш объекти бўлиб хизмат қилади.

Суғурта қилинувчи суғурта компаниясига бадал тўлаб боради. Суғурта муддати тугаши билан маблағ тўлаган шахсга қайтарилиши мумкин. Банк суғурта полисини йиғилган бадаллар йиғиндиси миқдорида таъминланганлик учун қабул қилади.

Ишончли кредитлар ва уларнинг қайтарилишини таъминловчи бирдан-бир гаров шакли кредит шартномаси бўлиб ҳисобланади. Кредит шартномаси шартларининг бажарилишини кредит таъминланганлигининг шarti сифатида қабул қилиш, хорижий банклар томонидан чекланган ҳажмда, ишончга сазовор бўлган доимий миждозларни қисқа муддатда кредитлаш

жараёнида қўлланилади. Ўрта ва узоқ муддатли кредит беришда ҳам берилган кредитларни сугурта килиш шарти билан истисно тариқасида қўлланилиши мумкин. Одатда сугурта килиш, қарз олувчи ҳисобидан амалга оширилади.

Яхши таъминланган кредитлар. Бундай кредитлар замонавий банк кредитининг асосий тури сифатида таъминланган ссудалар ҳисобланади. Таъминланганлик сифатида қарз олувчининг ҳар хил шаклдаги мулки, кўпроқ кўчмас мулки ва унинг ихтиёридаги қимматли қоғозлар, бошқа мулк шакллари бўлиши мумкин, қарз олувчи ўз мажбуриятларини бажара олмаган ҳолларда, таъминланганлик асоси бўлган мулк банк ихтиёрига ўтади ва банк уни сотиб етказилган зарарларни қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Банк томонидан берилаётган кредит миқдори таклиф этилаётган таъминланганликнинг ўртача бозор нархидан паст бўлади ва мулк баҳоси томонларнинг келишувчи натижасида аниқланади.

Кредитлар сифатли активлар билан, айтайлик, ер ёки ҳукуматнинг қимматли қоғозлари, яъни давлат заёмлари билан таъминланган бўлса, у ҳолда уларнинг фоиз ставкаси таъминланмаган кредитларникига нисбатан паст бўлиши мумкин. Чунки бунда кредитни қайтармаслик rischi минималлаштирилган бўлади. Халқаро кредитлар олтин, олмос, платина каби нодир металлар билан таъминланган бўлса, уларнинг фоиз ставкаси сезиларли даражада паст бўлади.

Кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилинадиган мулк ликвидлиги юқори, тез сотиладиган, олдин бирор мажбурият бўйича гаровга қўйилмаган, корхонага тегишли бўлган мулк бўлиши лозим.

Банк ссудаларининг товар-моддий бойликлар билан тўлиқ таъминланганлиги пул муомаласининг барқарорлигини таъминлайди, чунки банк маблағларининг айланиши, яъни пуллари нақд пулга ва аксинча трансформацияланиб туради.

Кредитнинг таъминланганлиги сифатида кафиллик, кафолат, гаров ва бошқалар қўлланилади. Қуйида биз шу таъминланганлик шаклларини алоҳида кўриб чиқамиз.

2. Кредитнинг қайтарилишини таъминлашда гаровнинг аҳамияти

Гаров кредит таъминланганлигининг энг кўп тарқалган турларидан бўлиб мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларида бири ҳисобланади. «Гаров тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 264-моддасига²⁹ асосан бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни, мажбуриятларни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади.

²⁹ «Гаров тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни . Т.: Ўзбекистон, 2011. 264-265 б.

Гаровга кўра, қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаган тақдирда, кредитор (гаровга олувчи) бу мажбурият бўйича ўз талаби гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан ушбу мол-мулк эгаси бўлган шахс (гаровга қўювчи)нинг бошқа кредиторларига қараганда имтиёзли суратда қаноатлантирилишига, қонунда белгилаб қўйилган чегаришлардан кейин, ҳақли бўлади.

Гаров туфайли кредитор (гаровга олувчи) қарздор мажбуриятларни бажармаган тақдирда гаровга қўювчи гаровга қўйган мол-мулк қийматидан таъминланиш ҳуқуқига эгадир. Қонун бўйича ҳақиқий бўлган ҳар қандай мажбуриятнинг: заём, (банк берадиган қарз), ижара, олди-сотди, юкларни ташиш ва ҳуқуқнинг ҳар қандай субъектлари (жисмоний ва юридик шахслар, давлат) ўртасидаги бошқа мажбуриятларнинг бажарилиши гаров билан таъминланиши мумкин.

Гаров гаров шартномаси билан расмийлаштирилади. У томонлар ўртасида имзоланади. Гаров шартномаси кредит шартнома тузиш жараёнида расмийлаштирилади.

Гаров заклат, ипотека, шунингдек, ҳуқуқлар гарови тарзида амал қилиши мумкин.

Гаровга қўйиладиган мулк гаровга қўювчи томонидан гаровга олувчига ўтказилганда гаров закат деб ҳисобланади.

Кўчмас мулкни гаровга қўйиш ипотека ҳисобланади. Фуқаролик кодексининг 266-моддасига асосан қарздорнинг ўзи ҳам, учинчи шахс ҳам гаровга қўювчи бўлиши мумкин. Гаровга қўйиладиган ҳуқуқнинг эгаси бўлган шахс ҳуқуқни гаровга қўювчи бўлиши мумкин. Агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдорнинг розилигисиз ашёвий ҳуқуқни гаровга қўйишга йўл қўйилмайди.

Мазкур шартномада гаровнинг нарсаси³⁰ (ашёлар, қимматли қоғозлар, пул маблағлари, шахсий ёрдамчи хўжалик юритиш, яқка тартибда уй-жой қуриш учун ким ошди савдоси асосида олинган ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик ҳуқуқи, шунингдек, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, турар жой бинолари улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда, бошқа мол-мулк ва мулкый ҳуқуқлар гаров нарсаси бўлиши мумкин), унинг баҳоси, миқдори, гаров мажбуриятининг бажарилиш муддати, гаровнинг қайси томонда сақланиши, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқалар акс эттирилади. Гаров шартноси ёзма шаклда тузилиб, нотариал тасдиқланиши керак. Одатда, гаров нарсасини аниқлаш, гаров шартномасини расмийлаштириш, тузиш, имзолаш гаров механизми (гаров операциялари) деб аталади ва бу механизм кредит муддати давомида ҳаракатда бўлади. Гаров шартномасининг бажарилиши миждоз кредитни тўлай олмаганда юзага келади.

Мулк гарови – бу кредит таъминотининг энг кўп тарқалган шаклларида ҳисобланади. Мулк гарови гаров шартномаси орқали

---

³⁰ “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси” Т.: Ўзбекистон, 2011. 267 б.

расмийлаштирилади. Тўлов мажбурияти бажарилмаганда банк ушбу гаровни сотиш орқали кредитни қоплаши мумкин.

Ўз-ўзидан мулкни гаровга қўйиш (кўчмас мулк ва бошқалар) кредитор — мулкни ушлаб турувчи шахс агар гаров билан таъминланган мажбуриятлар бажарилмаса, ушбу мулкдан ўз хохишига биноан фойдаланиш ҳуқуқига эгаллигини билдиради. Ўзбекистон Республикасида гаров муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 264, 289 – моддалари ва Ўзбекистон Республикасининг «Гаров ҳақида»ги қонуни асосида бошқарилади. Гаров асосида кредитор, агар қарздор – гаров қўювчи шахс гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаса, қўйилган мулк асосида ўз манфаатлари йўлида ундан фойдаланиш ҳуқуқига эгаллиги ва шу билан бирга, бошқа кредиторлар олдида нисбатан афзалликларга эгаллигини таъминлайди. Гаровга қўйилган мулк нафақат қарз маблағларининг қайтарилишини, балки унинг фоизларини ва бошқа қўрилган зарарларнинг қопланишини таъминлаши шарт. Бундан ташқари гаровга қўйилган мулкнинг бозор нархлари тушиб кетишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Юқоридагилардан келиб чиқиб, гаровга қўйилган мулк берилаётган кредит баҳосидан юқори бўлиши лозим. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган «Тижорат банклари кредит сиёсатига нисбатан қўйиладиган талаблар тўғрисида»ги Низомнинг 27-бандида Гаров таъминотига нисбатан қўйиладиган талаблар белгилаб берилган.

Гаров асосида юридик шахсларнинг ҳам, жисмоний шахсларнинг ҳам мажбуриятлари таъминланиши мумкин. Гаров қонунчилик меъерлари бўйича шартнома асосида амалга оширилади. Ҳозирги кунда гаров шартномаси кенг тарқалган бўлиб, қарздор ўз хохишига биноан, ўз мулкни кредитор билан шартнома тузган ҳолда гаровга қўяди. Гаров асосида ҳақиқий талаб этилаётган маблағ таъминланиши мумкин. Яъни ушбу гаров шартномаси орқали бошқа мақсадларда, бошқа шартномаларда фойдаланиш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига асосан, гаров предмети бўлиб, гаровга қўювчи шахснинг ҳар қандай мулкни, шу билан бирга, қимматли қоғозлари ва мулкка эгаллик ҳуқуқлари бўлиши мумкин. Қонунга асосан, гаров предметининг эгаси гаровга қўювчи шахс бўлиши мумкин. Шу билан бирга, гаровга қўювчи шахс нафақат қарздор, балки учинчи шахс ҳам бўлиши мумкин. Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи, унинг ҳақиқий эгаси сингари, мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш каби ҳуқуқларни, агар қонун ва шартномаларда кўрсатилган бўлмаса, қарз берувчи шахсга берилади.

Амалиётда гаровдан фойдаланиш уни қўллашнинг махсус механизми бўлишини кўзда тутди. Гаров механизми бу гаров тўғрисидаги шартномани тайёрлаш, тузиш ва ижро этиш жараёнидир.

Гаров механизмини амалга ошириш қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

- гаров предметларини ва турларини танлаш;
- гаров предметларини баҳолаш;
- гаров тўғрисида шартномани тузиш ва амалга ошириш;

– гаров ундиришга мурожаат қилиш тартиби.

Гаров предметининг миқдор ва сифат жиҳатларига умумий ва махсус талаблар мавжуд бўлиб, сифат жиҳатига бўлган умумий талаблар қуйидагилардан иборат:

- гаров предмети қарз олувчига тегишли бўлиши керак;
- гаров предметлари пул қийматига эга бўлишлари шарт;
- гаров бошқа мажбурият ва гаровлардан холи бўлиши;
- гаров предметлари ликвид бўлиши, яъни тез реализация қилиниш хусусиятига эга бўлиши;
- гаровга қўйилган мулк қиймати берилган кредит ва унга ҳисобланган фоизлар суммасини тўлиқ қоплашга етарли бўлиши;
- узоқ вақт сақланадиган (сақлаш муддати кредит муддатидан кўп) бўлиши;
- Банк ходимлари назорат қила оладиган шароитда бўлиши керак.

Гаровнинг сифат ва миқдор жиҳатларига бўлган махсус талаблари гаров шаклига ва рисклилиқ даражасига боғлиқ бўлади.

Товар-моддий бойликларнинг гаров предмети бўлишга мақбуллиги икки омил орқали аниқланади:

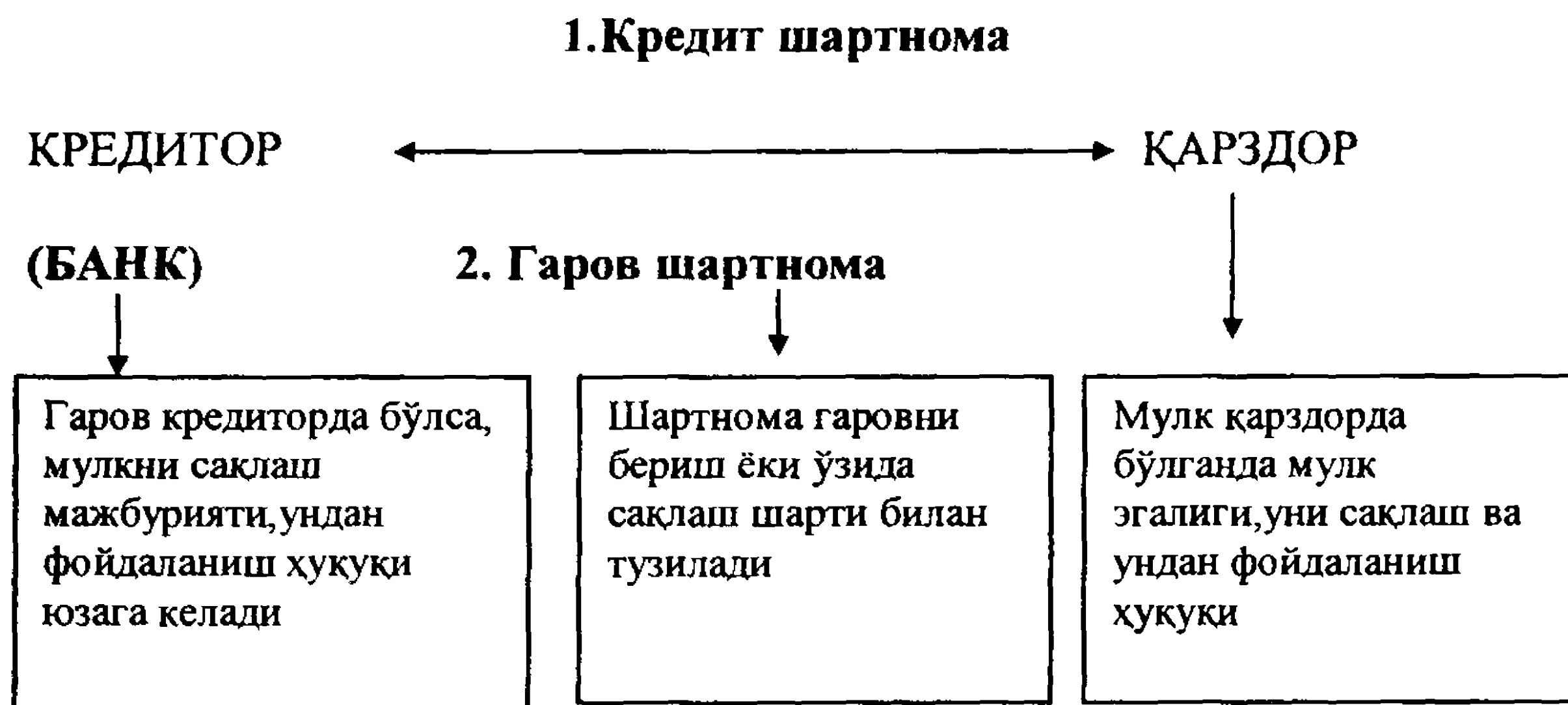
- 1) мол-мулкнинг сифати;
- 2) кредиторни уларнинг сақланиши устидан назорат қила олиш имкониятига боғлиқ.

Қуйидагилар гаров предмети бўлиши мумкин:

- асосий капитал (бинолар, иншоотлар, машина, асбоб-ускуналар);
- товар-моддий бойликлар;
- қимматли қоғозлар (акция, облигациялар, вексел, сертификатлар);
- товар-транспорт ҳужжатлари;
- валюта маблағлари;
- депозит жамғармалар;
- Ўзбекистон ҳукумати қафолатлари, банк қафолатлари ва кафилликлар, молиявий жиҳатдан барқарор пул оқимига эга бўлган субъектлар;
- суғурта полислари;
- гаров ҳуқуқи;
- гаров реестри ва бошқалар.

Кредит таъминоти кредит миқдорининг 125 фоизидан, банкга алоқадор шахслар учун 130 фоиздан кам бўлмаслиги лозим. Ҳар бир мол-мулк кредит таъминоти учун қабул қилинишидан олдин банк ушбу мулкнинг кимга қарашли эканлигини, гаровга қўювчида мулкни гаровга қўйиш бўйича ҳуқуқларнинг, мулк эгасининг мулкни гаровга қўйишга розилиги (нотариал тасдиқланган) мавжуд эканлигини текшириб кўриши лозим.

Товар-моддий бойликларининг сифат мезони қуйидагилар ҳисобланади: тез реализация қилиниши, нархларнинг нисбатан барқарорлиги, суғурталаш имконияти, сақланиш муддатининг узоклилиги. Шунинг учун тез эскирадиган товарлар гаровга қабул қилинмайди.

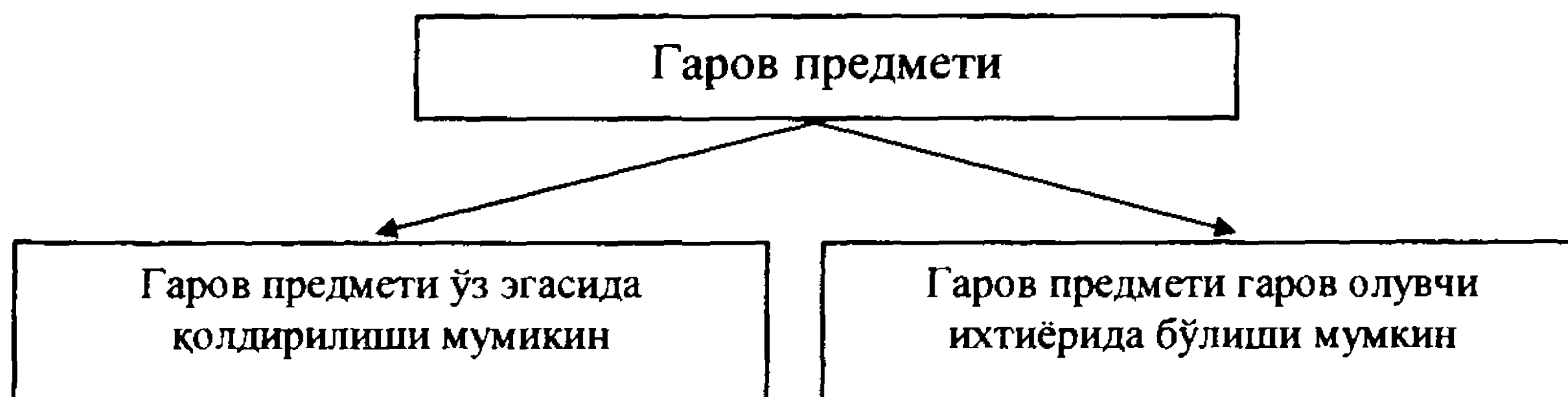

11-расм. Гаров механизми

Фақатгина ушбу мезонларни аниқлаш ва уларга мос келадиган бойликларни гаровга қабул қилиш эмас, балки уларнинг сақланишини таъминлаш ҳам муҳимдир. Фақат шундагина қўйилган гаров кредитнинг қайтарилишига кафолат бўлиши мумкин.

Гаров предметиға корхона ва ташкилотлар; асосий фондлар (бино, иншоатлар, ускуналар), товар-материал буюмлари, товар-транспорт ҳужжатлари (варрант, коносамент, омбор ҳужжатлари, шартнома ва б.), валюта маблағлари, қимматбаҳо буюмлар ва қимматли қоғозларини киритиш мумкин.

Гаров иккишаклга бўлинади: Гаров предмети ўз эгасида қолиши ёки гаров предмети гаровга олувчига берилиши мумкин.

12-расм. Гаров предмети эгалиги

Гаров объекти ўз эгасида қолган ҳолда у қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– гаровга қўйилган мулкдан фойдаланиш ва унга эгалик қилиш;

– гаров билан таъминланган, мажбуриятлар бўйича қарз эгасига ўтказиш ва бошқаларни амалга ошириши мумкин.

Бу ҳолда гаров берувчи шахс ўз ҳисобидан гаров предметининг умумий қийматини суғурталаши, унинг яхши сақланишини таъминлаши ва мулкни ижарага берилиши ҳақида гаровга олувчини огоҳлантириши лозим.

Гаров предметининг ўз эгасида қолиши қуйидаги ҳолларда юз беради:

- оборотдаги товарлар гаровга қўйилганда;
- кўчмас мулк гаровга қўйилганда;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш, хомашё, материаллар, ярим фабрикатлар ва ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган бошқа қийматликлар.

Оборотдаги товарларни гаровга қўйиш деганда, гаров вақти келганда гаров берувчи ўз оборотидаги товарларининг ҳаммасини ёки бир қисмини сотиб, ўз қарзининг суммасини қайтариши тушунилади. Бунда гаровга қўювчи шахс ўз товар маҳсулотларининг ҳисоб-китобини ва тўғри сақланишини таъминлаши шарт. Оборотдаги товарларни гаровга қўйишдан асосан савдо ва таъминот ташкилотларида кўпроқ фойдаланилади. Кўчмас мулк гарови (ипотека) – деганда, корхона, ташкилот, бино, иншоат ва қурилмаларни, ердан фойдаланиш ҳуқуқларини гаровга қўйиш тушунилади.

Ўз кредитларини бино, иншоат ва қурилма ускуналарни гаровга олган асосда беришларида, банклар нафақат уларнинг қанчалик тез сотилишини, балки кредит олувчининг фойда олиш даражасини, уларнинг кредитни қайтариш шароити ва муҳитини ҳам ҳисобга олишлари лозим.

Банк гаров предметини ушлаб турувчи субъект сифатида, гаровга қўйилган мулкнинг ҳужжатлари асосида унинг ҳақиқийлигини, ҳолатини ва унинг сақланаётган муҳитини текширишга ҳақлидир.

Агар гаров предмети гаров берувчи томонидан сарфланган ёки ишлатиб етказилган бўлса, унда гаровга берувчи шахс ушбу мулкни қайта тиклаши ёки бошқа мулк билан қоплаши лозим, акс ҳолда, банк-гаров мулкни ушлаб турувчи субъект сифатида берилган кредитни ўз муддатидан олдин талаб қилишга ҳақли ҳисобланади.

Гаровга қўйишнинг иккинчи шакли – гаровга қўйилган мулкни ўз эгасида эмас, балки уни ушлаб турувчи шахсда қолиши ҳисобланади. Бу тур бошқачасига «заклад» деб ҳам юритилади ва бу банк амалиётида қулай гаров тури бўлиб, унда кўчмас мулк бўлмаган мулк гаровга қўйилади. Ушбу шакл банк фаолиятида кенг қўлланилиб, асосан гаровга қўйилган мулк кўчмас мулк бўлиб ҳисобланмаса, гаров банкда бўлиши кредитнинг таъминланиши тайинлигини кўрсатиши мумкин. Бундай гаров шакли қуйидаги турларда бўлиши мумкин:

катъий (ишонарли) гаров;

хуқуқий гаров ёки гаров ҳуқуқи.

Қатъий (ишонарли) гаровда гаров тўлиқ банк ихтиёрига ўтказилади. Бунда классик жиҳатдан, товар ва бошқа мулкни кредит ташкилоти омборида ёки қарз олувчи омборида банк назорати остида сақланиши тушунилади. Закладга олинган қимматбаҳо буюмлар, ўз навбатида, қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим: тез сотиладиган, суғурталаш осон бўлган, банк назорати остида узоқ муддат сақланиши мумкин бўлиши лозим.

Албатта, ушбу мулкларни банк томонидан назорати турли хил қийинчиликларга ва харажатларга олиб келади. Ғарб мамлакатларида ушбу хизматларни омбор ташкилотлари банклар учун (хизмат) кўрсатади. У мулк ва унинг сақланиш бўйича тўлақонли назорат олиб бориши, ундан ташқари берган кредитнинг қайтиши имкониятларига тўлароқ ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бунда фақатгина омбор ҳужжатларининг бўлиши талаб этилади ва омборчи компаниялар томонидан ёзиб берилган бу ҳужжат кредитнинг таъминланганли ҳисобланади. Бу ҳужжат асосида банк ўз кредитларини таъминланганлигини назорат қилади ва ссудалар қайтарилмаганда ушбу ҳужжат орқали банк мулкни омборхонадан олиб сотиб, ўз кредитларини қоплаши мумкин.

Банк учун қулай бўлган қатъий (ишончли) гаров бўлиб, товар ва турли транспорт ҳужжатлари ҳам ҳисобланади, шу билан бир қаторда, қиммат баҳо буюмлар ва қимматли қоғозлар ҳам қатъий гаров сифатида қабул қилиниши мумкин. Биринчидан, улар гаров берувчи томонидан кредитни таъминлаш мақсадида банкка берилади, чунки улар ҳеч қандай ортиқча харажатларни талаб этмайди. Иккинчидан, улар юқори ликвидлиги, тез сотилувчанлиги билан ажралиб туради. Бу эса банк учун катта аҳамият касб этади.

Гаров ҳуқуқида гаров сифатида ҳуқуқ берувчи ҳужжат қабул қилинади. Банк кредитнинг таъминоти сифатида эгалик ҳуқуқини ёки мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини қабул қилади.

Гаров ҳуқуқи ҳозирда Ўзбекистон учун янги бўлган гаров шакли ҳисобланади. Гаров сифатида турли мулкка ҳуқуқий жиҳатдан эгалик қилиш (авторлик ҳуқуқлари, товар белгилари, ноу-хау, патент) ҳужжатлари бўлиши мумкин.

Бунда фақатгина гаровга қўйилаётган мулкка эгалик қилувчи шахсгина гаров берувчи шахс бўлиши мумкин. Ижарага олинган ёки эгаси бошқа бўлган мулклар ўз эгасининг рухсатисиз гаров объекти бўлиши мумкин эмас.

Гаров предметининг банкда сақланишини таъминлаш билан бир қаторда, банкларнинг яна бошқа мажбуриятларни ҳам бажаришларига тўғри келади. Масалан, гаров мулкни ушлаб турувчи субъект (банк) шартномада кўрсатилган бўлса, гаров берувчи манфаатларига мос келган ҳолда мулкнинг

ҳисоб-китобини олиб бориши, мажбуриятлар бажарилгандан сўнг гаров берувчига мулкнинг қайтарилишини таъминлаши лозим.

Гаров предмети кимда бўлишидан қатъий назар, гаров мулкни берувчи ёки уни олувчи субъект мулкни турли хил табиий офатлардан суғурталаши лозим. Нафақат табиий офатлардан, балки мулкнинг ўғирланиши ёки давлат органлари томонидан гаров мулкни берувчи субъект иқтисодий фаолиятининг тўхтатиб қўйилишидан ҳам суғурталаниши лозим. Мулкка зарар етказганда, банк гаров мулкни ушлаб турувчи субъект сифатида суғурта қопламасини ўз кредити ҳисобига олишга ҳақлидир.

Гаров предметини ҳар қандай ҳолларда ҳам суғурта қилиш мулкни берувчи шахс томонидан амалга оширилади.

Гаров шартномаси ёзма ҳужжат тарзида амалга оширилиши лозим. Бу ҳужжатда гаров предметининг шакли, мажбурият шартлари, мажбурият муддати, мулкнинг ҳажми ва қиймати, гаров субъектларининг мажбуриятлари ва гаров шартлари бажарилмаганда низоларни ҳал этиш масалалари акс эттирилиши лозим.

Гаров шартномасида, шулар билан бирга, иккала тарафнинг номлари ва манзиллари гаровга қўйилган мулкнинг қаерда жойлашганлиги кўрсатилиши лозим. Агар юқоридаги кўрсатмалар кўрсатилмаса, гаров шартномаси ҳақиқий ҳужжат бўлиб ҳисобланмайди. Гаров шартномаси тузилган вақтдан бошлаб, гаров ҳуқуқи пайдо бўлади ва гаров мулкига нисбатан гаров ҳуқуқи ушбу мулк гаровга берилган вақтдан бошланади.

Мулкнинг қандай шаклда бўлишидан қатъий назар, гаров мулки давлат рўйхатидан ўтиши мажбурий белгиланган. Яъни гаров шартномаси тузилиб, у имзолангандан сўнг ва нотариал тасдиқлагандан сўнг, гаровга қўйилган мулк давлат органида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Қарз олувчи кредитор қўйган мажбуриятларини ўз вақтида бажармаса, кредитор қўйилган муддатда судга мурожат этиб, ўз кредитини ундиришни талаб қилишга ҳақли. Гаров предмети конунда кўрсатилган асосда оммавий савдо йўли билан сотилади: мулкнинг бошланғич нархи суд қарори билан белгиланади. Энг юқори баҳони тўлаган шахсга ушбу мулк сотилади. Мулк сотилмаган вақтда, банк ва қарз олувчи келишиб, банк ўз ҳисобига олиши ва талабларини қондириши мумкин. Мулк қайта сотувга чиқарилиб, сотилмай қолса, кредитор мулкни 10 %га арзон қилиб, кейинги сотувга чиқариши мумкин. Агар гаров олувчи гаровни сотиш тўғрисидаги билдиришдан кейин мулк 1 ой давомида сотилмаса, гаров олувчи уни ўз ихтиёрида қолдириш ҳуқуқидан фойдаланса шартнома тугатилади. Ундан ташқари, гаров гаровга олувчи томонидан мустақил сотилиши ҳам мумкин. Гаровга олувчи гаров тўғрисидаги шартномада назарда тутилган ҳолларда, гаровда турган мол-мулкни мустақил равишда

сотишга ҳақлидир. Гаровга қўювчи мол-мулкни қасддан арзон баҳода сотганлиги учун жавоб бериши тўғрисида гаровга олувчи олдида талаб қўйишга ҳақлидир. Гаров нарсасини воситачилик асосида, бозорда ёки кимошди савдосида сотиш гаровга олувчининг арзон баҳода сотганликда айби йўқлигининг шартидир.

Агар мулкни сотувидан тушган тушум кредитор талаб қилаётган суммасидан юқори бўлса, фарқ гаров қўйган шахсга қайтарилади ва агар тушум кредитор талаб қилаётган суммасидан кам бўлса, унда қолган суммани қарздорнинг бошқа мулкидан ундириб олиниши мумкин.

Ўзбекистон Республика Фуқаролик кодексининг 270-моддасига³¹ асосан, гаров ҳуқуқи гаров тўғрисида шартнома тузилган пайтдан ёхуд, башарти шартнома нотариал тасдиқланиши шарт бўлса, нотариал тасдиқланган пайтдан, шартнома рўйхатдан ўтказилиши шарт бўлганида эса, у рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

Башарти, гаров нарсаси қонунга ёки шартномага асосан гаровга қўювчида бўлиши лозим бўлса, гаров ҳуқуқи унга гаров нарсаси берилган пайтдан, башарти бундай топшириш шартнома тузилишидан аввал амалга ошган бўлса, шартнома тузилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

Гаров ҳуқуқи:

- а) гаров билан таъминланган мажбурият ижро этилганда;
- б) гаровга қўйилган мол-мулк нобуд бўлганда;
- в) гаров нарсасига бўлган ҳуқуқ гаровга олувчига ўтганида;
- г) гаровга қўйилган мол-мулк мажбуран сотилганда;

23-жадвал

Гаров қийматининг кредитни қоплашга ётарлилиги

Берилган ссуда бўйича қарздор мажбурияти	520.
2. Шу санада гаровга қўйилган бойликлар қиймати	700
3. Реализациядаги йўқотишлар рискинни ҳисобга олиб ўрнатилган банк маржаси	30 %
4. Гаровнинг реал қиймати	700-(30 %,700 дан)-490
5. Таъминотнинг ортиқчалиги (+), каммади (-)	490-520= 30

д) даъво муддати ўтиб кетганлиги оқибатида гаров билан таъминланган мажбурият бўйича кредиторнинг ўз талаблари қаноатлантирилиши мумкин бўлмаганда;

³¹“Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси” Т.: Ўзбекистон, 2011. 270 б.

е) гаров нарсасини ташкил этувчи ҳуқуқнинг амал қилиш муддати тугаганда;

ж) конунда назарда тутилган бошқа ҳолларда тўхтатилади.

Мажбуриятлар тўлиқ бажарилмаса гаров шартномаси ўз кучида қолади. Масалан, кредит таъминотини текширишни қўйидаги жадвалда келтириш мумкин (млн. сўм.):

Кредит таъминотини текшириш натижаларига кўра, банк ўрнатган маржа туфайли гаровнинг реал миқдори ссуда қийматидан 30 млн. сўмга камомад билан чиқмоқда. Бунда банк қарздордан гаров қийматини белгиланган суммага тўлдириб қўйишни талаб қилишга ҳақли ҳисобланади.

24-жадвал

Гаров предметининг сифатини баҳолаш мезонлари

Ишонч-лилик рейтинги	Гаровдаги мулк ва ссуда қийматининг нисбати	Гаров предмети ликвид-лиги	Гаров предметини назорат қилиш имконияти	Мисоллар
А (юқори)	100 % ёки ундан юқори	Тез сотилади	Бутунлай банк назоратида	Банкдаги депозит
В	100 %дан кам	Нархлар тебраниши ва реализацияда қийинчиликлар бўлиши мумкин.		Банкка сақлаш учун берилган котировка қилинадиган қимматли қоғозлар.
С	100 %дан кам		Назорат қилишда муаммолар бор.	1. Котировкалан-майдиган қимматли қоғозлар. 2. Товар-моддий бойликлар.
Д	100 %дан кам	Нарх тушади, сотишда муаммолар бор.	Назорат қилишда муаммолар бор.	Товар-моддий бойликлар
Е	100 %дан кам	Нарх тушади	Назорат йўқ	Товар-моддий бойликлар

Шунингдек гаров муносабатларида зақалат тўғрисида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Фуқаролик кодексининг 311-моддасига асосан, шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси зақалат ҳисобланади.

Заклат тўғрисидаги келишув закатнинг суммасидан катъи назар, ёзма равишда тузилиши керак.

Заклат— кўчар мол-мулкнинг гаровидир, бунда гаров нарсасини ташкил этувчи ашё гаровга кўювчи томонидан гаровга олувчи ихтиёрига берилади. Бунда гаров нарсаси қулфланган, муҳрланган ҳолда гаровга кўювчида ҳам қолдириши мумкин. Закатда гаровга олувчи гаров нарсасидан шартномада ёки қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина фойдаланиш ҳуқуқига эга ва фойдаланишдан олинган даромад гаровни сақлаш харажатларини қоплашга йўналтирилиши мумкин. Қарздор ўз мажбуриятларини тўлиқ бажаргунга қадар гаровга олувчи закатни ўзида сақлашга ҳақли. Гаровга олувчининг айбисиз гаров нарсаси нобуд бўлганда, шикастланганда ёки қиймати пасайганда у гаров нарсасини алмаштиришни талаб қилишга, қарздор бу талабни бажаришни рад этган тақдирда эса, ундиришни гаровга қўйилган мол-мулкка муддатидан илгари қаратишга ҳақлидир.

Агар гаров билан таъминланган талаб бажарилиши оқибатида гаров тўхтатилса, гаровга олувчида турган гаровга қўйилган мол-мулк гаровга кўювчига қайтариб берилиши ёки унинг кўрсатмасига биноан гаров ҳуқуқи пайдо бўлиши вақтига кўра, кейинги гаровга олувчига берилиши лозим.

Гаровга олувчи:

а) закат нарсасини ёки шартномада назарда тутилган нарсасини сақлаб қолиш учун зарур чораларни кўриши;

б) шартномада назарда тутилган ҳолларда гаровга кўювчининг манфаатларини кўзлаб, гаровга қўйилган ашёдан даромад чиқариб олиши;

в) гаров нарсасининг нобуд бўлиши ёки шикастланиши хавфи пайдо бўлганида, зудлик билан гаровга кўювчига хабар қилиши;

г) қарздор ёки учинчи шахс мажбуриятни бажарганидан кейин гаров нарсасини дарҳол қайтариб бериши;

д) ашёга – гаров нарсасига эгалик қилиш билан боғлиқ солиқлар ва йиғимларни гаровга кўювчи ҳисобидан тўлаши шарт бўлади.³²

Гаров предмети ҳар хил мол-мулкдан, шу жумладан, буюм, жихозлар ва бошқа қимматликлардан иборат бўлиши билан бирга, муомаладан чиқарилган гаров объектлари, қарз олувчининг шахсияти билан узвий боғлиқ бўлган талабномалар, жумладан, шахс ҳаётига ёки соғлиғига етказилган зарарни қоплаш, алимент тўғрисидаги талабномалар бундан истисно ҳисобланади ва бу объектлар таъминот сифатида қабул қилинмайди.

Гаровга қўйилаётган мол-мулкни баҳолаш Ўзбекистон Республикасининг «Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги Қонунига асосан амалга оширилади.

Бундан ташқари, таъминотнинг турларига қуйидагиларни киритиш мумкин: қимматбаҳо тошлар ва металллардан тайёрланган заргарлик буюмлари, Молия Вазирлиги, банклар, бошқа кредит институтлари ва суғурта компанияларининг кафолатлари.

Тижорат банклари, кредитни қайтариш қобилияти 2-тоифадан паст бўлмаган кредит олувчилардан, кредитнинг қайтарилиши таъминоти

³² «Гаров тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. Т.: Ўзбекистон, 2011. 9 б.

сифатида «Мадад», «Ўзбекинвест», «Ишонч» БСК, «Кафолат», «Алском», шунингдек, «Ўздавлатсуғуртаназорат» нинг лицензиясига эга бўлган бошқа суғурта компанияларидан, кредитнинг қайтмаслик хатарини суғуртаси бўйича банк-бенефициар фойдасига суғурта полисларини қабул қилишлари мумкин.

Мулкчилик шаклидан қатъий назар, кишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчиларга берилган кредитлар таъминотида «Ўзагросуғурта» давлат-аксиядорлик суғурта компанияси томонидан кредит олувчининг кредитни қайтармаслик rischi бўйича банк - бенифициар фойдасига берилган суғурта полислари қабул қилиниши мумкин. Бунда кредитлаш фақат, суғурта тўлови суғурта компаниясининг банкдаги ҳисоб рақамига ўтказилиб, кредит олувчи томонидан банкка суғурта полиси тақдим этилгач, амалга оширилади. Берилаётган кредит ҳисобидан суғурта тўловини тўлаш ман этилади

Юқори ликвидликка эга бўлган қимматли қоғозлар ҳам гаров ашёси бўлиши мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

- давлатнинг қимматли қоғозлари;
- аксия ва облигациялар;
- бошқа эмитентларнинг депозит сертификатлари.

Гаровга олинаётган мол-мулкнинг турига қараб, мустақил ёки банк ички баҳоловчиси (кредит комиссияси) баҳолаши мумкин. Ташқи баҳоловчи томонидан мол-мулк баҳоланганда қарз олувчи томонидан унинг хизмат ҳақи тўланади.

Гаровга олинаётган мол-мулкни кредит комиссияси жойига чиқиб, қуйидаги шартларни ҳисобга олган ҳолда баҳолаши керак:

- мол-мулкка бўлган эгаллик ҳуқуқи;
- гаровга олинаётган мол-мулкнинг бошқа мажбуриятлардан холислиги;
- узок муддат давомида сақланиш хусусияти;
- мол-мулкнинг жисмоний ва маънавий эскириши даражаси;
- гаровга олинаётган мол-мулк баҳосининг барқарорлиги;
- истеъмол ва ишлатиш чегаралари (гаровга олинган таъминот тури тор доирадаги ихтисослаштирилган соҳаларда ишлатилмаслигига эътиборни қаратиш лозим).

Гаровга олинаётган мол-мулк турига қараб, банк филиаллари қарз олувчи билан ипотека, кўчмас мулк ва бошқа турлар бўйича ёзма шартнома имзолайди. Бу шартномалар нотариал идораларда тасдиқланиши керак.

Гаровга қўйилган қимматли қоғозлар бўйича шартнома расмийлаштирилиб, қарздор томонидан ушбу қоғозлар банкка сақлаш учун тақдим этилади. Қарздор томонидан асосий қарз ва фоиз тўловлари тўлиқ қайтариб берилган тақдирдагина гаровга олинган қимматли қоғозлар унга қайтариб берилади. Гаровга олинган қимматли қоғозларнинг қисман берилишига йўл қўйилмайди.

Гаровга олинган воситалар бўйича мониторинг ўрнатилиши лозим. Мониторинг жараёнида гаровга олинган воситаларнинг нархи бозорда гаровга олинаётган даврга нисбатан пасайиб кетганлиги ёки яроқсиз ҳолга

келиб қолганлик ҳолати аниқланса, банк қўшимча таъминот турларини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади ва бу ҳолат банк ҳамда миждоз ўртасидаги тузиладиган кредит шартномасида ўз аксини топиши керак.

Кредит таъминоти сифатида товарлар, валюта, валюта бойликлари, шунингдек, автотранспорт олиниши мумкин. Бу ҳолда гаровга қўйилган мол-мулк зақалат сифатида банкка (гаровни сақлаб турувчига) топширилиши ҳам мумкин. Автотранспорт воситалари бундан мустасно бўлиб, сотиш, ижарага бериш, ҳадя қилиш ва бошқалар ҳуқуқисиз гаровга қўювчи ихтиёрида қолдирилади. Зақалат гаров шартномаси каби расмийлаштирилади ва нотариус томонидан тасдиқланади.

Кредит муносабатларида гаров реестри ҳам муҳим роль ўйнайди. **Гаров реестри** – қарздорларнинг мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш воситаси сифатида бериб қўйган мол-мулкка нисбатан кредиторларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги, шунингдек, қарздорнинг мол-мулкни тасарруф этиш ва ундан фойдаланишга доир ҳуқуқларига қонунга мувофиқ қўйилган чеклов ҳамда қарздор ўз мажбуриятлари лозим даражада бажарилишини таъминлаши билан боғлиқ бошқа талаблар ҳақидаги ёзувларни (бундан буён матнда ёзувлар деб юритилади) ўз ичига олган маълумотларнинг ягона ахборот базасидир.³³

Гаров реестрини юритиш ёзувларни киритиш, ўзгартириш ва чиқариб ташлашни ўз ичига олади. Гаров реестрини юритиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳузурида ташкил этиладиган гаров реестрини юритувчи ташкилот зиммасига юклатилади.

Қимматли қоғозлар гарови. Амалиётда юқори даражада ликвид ҳисобланадиган қимматли қоғозлар ҳам гаров предмети сифатида қабул қилиниши мумкин. Буларга қуйидаги қимматли қоғозлар киради:

- давлат қимматли қоғозлари;
- ликвид акция ва облигациялар;
- бошқа эмитентларнинг ликвид депозит сертификатлари ва бошқалар.

Қимматли қоғозларнинг гаровга қўйилиши гаров шартномаси билан расмийлаштирилади.

Кредитнинг таъминоти сифатида суғурта полисларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бунда кредитнинг қайтмаслик rischi суғурта қилинади. Суғурталаш шу фаолиятни амалга оширишга лицензияси бўлган молиявий барқарор суғурта ташкилоти томондан амалга оширилиб, миждоз банкга суғурта полисини тақдим қилгандан кейин кредитлаш жараёни амалга оширилади. Берилаётган кредит ҳисобидан суғурта тўловларини тўлаш ман этилади.

3. Кафиллик ва унинг аҳамияти

Кредитнинг таъминланганлиги сифатида қабул қилиниб, кредит мажбуриятлари бажарилишини таъминлашнинг кенг тарқалган усулларида

³³ “Гаров реестри тўғрисида”ги Ўзбекистон республикаси қонуни Т.: Ўзбекистон, 2013. 3 б.

бири кафиллик ҳисобланади. Фуқоролик кодексининг 292-моддасига мувофиқ, кафиллик шартномаси бўйича кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади. Кафиллик шартномаси келгусида вужудга келадиган мажбуриятни таъминлаш учун ҳам тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқоролик кодекси 4-бўлимида кафиллик шарт, кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя қилмаслик кафиллик шартномасининг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади. Дейлик, қарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кафил ва қарздор кредитор олдида солидар жавоб берадилар. Агар қонунда ёки кафиллик шартномасида кафилнинг субсидиар жавобгар бўлиши ва бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафил кредитор олдида қарздор билан барабар ҳажмда жавоб беради. Шунингдек, фоизлар тулайди, қарзни ундириб олиш бўйича суд чиқимларини ва қарздор мажбуриятини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредитор кўрган бошқа зарарларни тўлайди. Агар кафиллик шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, биргаллашиб кафил бўлган шахслар кредитор олдида солидар жавоб берадилар. Мажбуриятни бажарган кафилга кредиторнинг ушбу мажбурият бўйича ҳуқуқлари ҳамда гаровга олувчи сифатида кредиторга тегишли бўлган ҳуқуқлар кафил кредиторнинг талабини қанча ҳажмда қаноатлантирган бўлса, шунча ҳажмда ўтади. Кафил кредиторга тўланган суммага фоизлар тўлашни ва қарздор учун жавобгарлик муносабати билан кўрган бошқа зарарини тўлашни қарздордан талаб қилишга ҳақли бўлади. Кафиллик мажбуриятни бажарганидан кейин кредитор қарздорга бўлган талабни тасдиқловчи ҳужжатларни кафилга топшириши ва бу талабни таъминлайдиган ҳуқуқларини бериши шарт. Ушбу моддада белгиланган қоидалар агар қонунда ёки кафилнинг қарздор билан шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қўлланилади.

Шартномада кўрсатилган кафиллик муддати ўтгандан кейин кафиллик бекор бўлади. Агар бундай муддат белгиланган бўлмаса, кредитор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажариш муддати келган кундан бошлаб, бир йил давомида кафилга даъво қўзғатмаган тақдирда кафиллик бекор бўлади. Агар асосий мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ва белгиланиши мумкин бўлмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгиланган бўлса, кредитор кафиллик шартномаси тузилган кундан бошлаб, бир йил мобайнида кафилга нисбатан даъво қўзғатмаган тақдирда кафиллик бекор бўлади.

Хуллас, инсонлар ўртасидаги ҳар қандай муносабатлар ҳуқуқий тартиб-қоидаларга асосланса, вужудга келиши мумкин бўлган муаммоли масалаларнинг олди олиниши, шубҳасиз.

Кафиллик берувчи корхона ёки муассаса, агар қарз олувчи кредит шартномасида кўрсатилган шартларни вақтида бажармаса, шу туфайли банк кўрган зарарларни қоплашга кафиллик беради ва фаолият давомида

ҳақиқатда шундай аҳвол рӯй берса, кафил ўз маблағлари ҳисобидан зарарни қоплаб беради. Молиявий кафиллик берувчи томон сифатида юридик шахслар, шунингдек, турли даражадаги давлат ҳокимияти органлари, жисмоний шахслар иштирок қилишлари мумкин. Кафил банк-кредитор ўртасида кафиллик бўйича муносабатларни расмийлаштириш учун **кафиллик шартномаси** имзоланади. Амалиётда кафиллик шартномасини тузишнинг қуйидаги ҳолатлари учрайди:

а) банк-кредитор ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси имзолангандан кейин;

б) кредит шартномаси имзоланишидан олдин.

Бу тез-тез учраб турадиган ҳолат, бунда банк кредит беришни расмийлаштиришни фақатгина қарз олувчи учун кафилликни олгандан кейингина амалга оширади;

биргаликда, яъни кредит шартномаси билан бирга, уч томонлама кафиллик шартномасини имзолаш. Бу ҳужжатни банк-кредитор, қарз олувчи ва кафил расмийлаштиради.

Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя қилмаслик шартномани қонуний кучга кирмаслигидан далолат беради.

Кафиллик шартномасида қайси мажбуриятни бажариш учун кафиллик берилганлигини аниқлашга имкон берувчи шартлар кўрсатилиши керак. Кафиллик тўлиқ (кредитнинг суммаси ва фоизларини ўз ичига олувчи) ёки қисман (масалан, фақат фоизлар бўйича) бўлиши мумкин. Шартномада кафилнинг ўз мажбуриятларини бажариш бўйича тартиб ва шарт-шароитлари кўрсатилиши керак. Кафилнинг жавобгарлиги қонун билан белгиланади.

Кафиллик билан таъминланган қарздорнинг мажбуриятларини бажариш пайтида кафил ва қарздор, агар қонун ёки кафиллик шартномаси бўйича кафилнинг субсидиар жавобгарлиги кўзда тутилмаган бўлса, кредитор олдида биргаликда жавобгар ҳисобланадилар.

Биргаликдаги жавобгарликда кредитор кредитни тўлиқ ёки қисман қарз олувчи ва кафилдан биргаликда қоплашни талаб қилиши ёки уларнинг биридан алоҳида ҳолда талаб қилиши мумкин. Кредитор ҳамкорликдаги қарздорликнинг (қарз олувчи ёки кафил) биридан тўлиқ қоникмаганда, бошқа ҳамкор қарздордан қопланмаган қисмини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Кафил кредитор олдида қарз олувчи каби худди шундай ҳажмда жавобгар бўлади, яъни фоизларни тўлаш, қарзни ундириш бўйича суд харажатларини қоплаш ва кредиторнинг бошқа зарарларини қоплаш бўйича жавобгарликга эга. Аммо шартномада кафилнинг чекланган жавобгарлиги кафиллик суммасини аниқлаш ёки кафил тўловни кафолатга олган зарарнинг бир қисмини аниқлаш орқали ўрнатилиши мумкин.

Банк кафил билан ўз муносабатларини ўрнатишда, кафиллик шартномасида қарз олувчи билан ўзаро жавобгарлик тўғрисида кўрсатма берилмаган бўлса, кафил субсидиар жавобгарликни ўзига олади. Бундай ҳолда кредитор, биринчи навбатда, қарз олувчига қарзни ундириш бўйича

муурожаат қилади ва кафилнинг жавобгарлиги фақатгина кредит шартномаси бўйича қарз қопланмаганда юз беради.

Агар асосий қарздор кредиторнинг мажбуриятларини тўлиқ бажаришни рад этса ёки кредитор белгиланган муддатда тақдим этилган талабнома бўйича жавоб олмаса, бунда талабнома субсидиар жавобгарликни ўзига олувчи шахсга тақдим этилиши мумкин.

Субсидиар жавобгарликни олган шахс (кафил) кредитор томонидан тақдим этилган талабномани бажаришдан олдин асосий қарз олувчини бу ҳақда огоҳлантириши лозим. Агар субсидиар жавобгарликни олган шахсга даъво кўзгатилган бўлса, бундай ҳолда у (кафил) асосий қарз олувчини бу ишда қатнашишга жалб этади

Яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, кафил ва қарз олувчи ўртасида муносабат кафил ва кредитор ўртасидаги муносабатга таъсир қилмайди.

Баъзи пайтларда, қарз олувчи ва кредитор ўртасидаги муносабат тугайди ҳамда улар ўртасида тузилган шартнома бекор қилинади. Аммо шу шартномага мувофиқ кафил банк-кредитор билан кафиллик шартномасини тузган бўлади. Қарз олувчи қарзини тўламаган ҳолда кредитор кафилдан солидар мажбуриятни бажаришни талаб этади. Амалиётда баъзан кафил қарз олувчи билан муносабати тугаганлиги тўғрисида ахборот берган ҳолда мажбуриятни бажаришни рад этади. Бу далиллар суд томонидан қабул қилинмайди, суд фақат кафиллик кредитор ва кафил ўртасидаги шартнома сифатида кўриб чиқиши ва унинг бажарилиши юзасидан қарор қабул қилиши мумкин.

Қонун бўйича кафил нафақат жавобгарликни олади, балки аниқ бир ҳуқуқлардан фойдаланади. Кафил кредиторга тўланган суммадаги қарзларни қарз олувчидан талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Мажбуриятларнинг кафил томонидан бажарилиши учун кредитор қарз олувчига бўлган талабини тасдиқловчи ҳужжатларни унга топшириши ва шу талабни таъминловчи ҳуқуқларни ўтказиши зарур. Қонунчилик бўйича, кафил томонидан таъминланган мажбуриятни бажарган қарз олувчи бу ҳақда кафилга тезда хабар бериши лозим. Агарда банк кафилнинг маблағини асоссиз оборотга олган бўлса, кафил кредитордан асоссиз олган маблағини ундириш бўйича талаб қўйиши ёки қарз олувчига бўлган регрессив талабини қўйиш ҳуқуқига эга.

Кафиллик аниқ ҳолларда, яъни кафил томонидан таъминланган мажбуриятни тўхталганда, кафил учун жавобгарликни оширадиган ёки бошқа номақбул ҳолларга олиб келадиган мажбуриятлар бўйича ўзгаришлар бўлганда, кафиллик билан таъминланган мажбурият бўйича қарзни бошқа шахсга ўтказилиши билан, агар кафил кредиторга янги қарз олувчи жавоб беришга розилик бермаган бўлса, кредитор қарз олувчи ёки кафил томонидан тақдим этилган тегишли ижрони бажаришдан бош тортса, кафиллик шартномасида кўрсатилган муддат ўтиши билан ва бошқа ҳолларда кафиллик тўхталиши мумкин.

Шундай қилиб, кредитни тўлашнинг кафили сифатида турли хилдаги юридик ва жисмоний шахслар қатнашиши мумкин.

Тижорат банклари кредитлари бўйича кафил сифатида ўз зиммасига масъулиятни олувчи субъект маълум талабларга жавоб бериши лозим. Унинг солиқ ва мажбурий тўловлардан йирик миқдорда қарзи бўлмаслиги, доимий пул оқимига ҳамда ижобий аудиторлик хулосасига эга бўлган молиявий барқарор, миқдорга берилаётган кредит суммасининг 200 фоизи миқдорига қўчмас мулк ёки жиҳозлар (мини цех, завод, автомобиль ҳамда бошқа транспорт воситалари)га эга бўлган ва бу мулклар кафил юридик шахснинг номига расмийлаштирилган ҳамда унинг балансида расман акс эттирилган юридик шахслар кафил бўлишлари мумкин. Юридик шахс талаб қилинган даражада мулкка эга бўлмаган ҳолларда юридик шахс банкдаги жамғарма ва депозит ҳисоб варақларида ёки қимматли қоғозлар шаклида (банкнинг ўз акциялари бундан мустасно) кафилликни таъминлаш мумкин бўлган пул маблағига эга бўлса ҳамда бу маблағни банкка ундирув қаратиш ҳуқуқини берган бўлса, сотилган товар (бажарилган иш, хизмат)лар, омборхонадаги сотиш учун олиб келинаётган импорт маҳсулотлар бўйича маблағлар келиб тушиши аниқ бўлган ва бунга, банкда шубҳа бўлмаганда ҳамда банкда уни ундириб олиш услуби мавжуд бўлганда, вақтинча маблағга эга бўлса-да, камида уч йил давомида банкда хизмат кўрсатилган ва банк олдидаги ўз мажбуриятларини доимо бажариб келган келгусида кутилаётган ёки сотилган ҳосилдан (маҳсулот, иш, хизмат) маблағ манбаларига эга бўладиган бўлса, улар кафил сифатида кредит муносабатларда қатнашиши мумкин.

Банк бир пайтнинг ўзида кредит таъминоти учун **бир нечта юридик ва жисмоний шахснинг кафиллигини** олиши мумкин. Бундай ҳолларда, шартнома тузишда банк мажбуриятни кафиллар ўртасида тенг тақсимлаш шарти билан ёки кафилларнинг бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳар бирига бутун кредит мажбуриятларини юклайдиган шартлар билан шартнома тузиши мумкин. Бу кредит берилаётган миқдорнинг ишончлилигидан келиб чиқиб ҳал қилинади.

Миқдор томонидан учинчи шахс кафиллиги тақдим қилинганда кафиллик ёки кафолат хати берувчи юридик шахснинг раҳбар ходимларининг шартнома имзолаш ваколатларини ўрганиш (бунда, зарур ҳолда имзолар намунаси ва раҳбарнинг лавозимга тайинланганлиги тўғрисидаги буйруқдан (қарордан) кўчирма олинадиган), кафиллик берувчи корхонанинг учинчи шахс мажбурияти юзасидан кафиллик беришга мулкдорлар (таъсисчиларнинг) розилигини тасдиқловчи ҳужжат (уставда ва бошқа меъёрий ҳужжатда шундай ҳужжатни ижрочи раҳбарга имзолашга тўғридан тўғри ваколат берилган бўлмаса, корхона мулкдорлари ёки улар ваколат берган орган (вакиллар) томонидан ёзма шаклда алоҳида розилик олинадиган), кафил (кафолатчи)нинг молиявий фаолиятини ифодаловчи асосий иқтисодий кўрсаткичлар, жумладан, кафилнинг солиқ ва мажбурий тўловлар олдидаги ҳамда бошқа учинчи шахслар олдидаги мажбуриятларига доир маълумотлар ўрганилиши лозим. Ушбу маълумотлар кафил (кафолатчи)га

берилган аудиторлик хулосаси, унинг молиявий баланси, кафилнинг кейинги даврдаги ҳисобварағи ҳолати, кафилга хизмат кўрсатувчи банк томонидан берилган маълумотномалар орқали ва мумкин бўлган бошқа воситалар орқали олинади. Агарда банк кредитлаш учун олиши керак бўлган маълумотлар аудиторлик хулосасида етарлича баён қилинмаган бўлса, унда банк аудиторлик ҳисоботини талаб қилиши ёки миждоз ва кафилдан музокаралар йўли билан қўшимча маълумот олиши мумкин. Банк кафиллик шартноманинг амал қилиш даврида кафил корхонани барча йўналишларда мониторинг қилиб бориши лозим. Бундай мониторинг корхона раҳбари ўзгариши, корхонанинг қайта ташкил қилиниши, мулкдорларнинг ўзгариши, унинг янги қабул қилаётган мажбуриятлари тўғрисидаги маълумотлар, унга нисбатан қўлланилаётган иқтисодий санкциялар, кафил томонидан тузилган йирик битимлар ва бошқа шунга ўхшашлар бўйича амалга оширилиши лозим. Масъулияти чекланган ва акциядорлик жамиятлари билан шартнома тузишда конунда бу жамиятларга йирик ва дахлдор шахслар билан битим тузишда белгиланган талабларга риоя қилиниши лозим. Кафиллик шартномаси қарздор, кафил ва кафилликни қабул қилувчи банк иштирокида ёзма шаклда тузилиши керак. Кафиллик берувчига бошқа банк хизмат кўрсатаётган бўлса, имкони борича унга хизмат кўрсатувчи банк иштирокида тузиш мақсадга мувофиқ бўлади. Кафиллик шартномаларни тузиш, ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби Фуқаролик кодекси асосида тартибга солинади.

Фуқаролик кодексида белгиланган норма талабларидан келиб чиқиб, банк томонидан кафилга қўйиладиган талаб унинг солидар жавобгарлигини кўзда тутди, яъни кафил банк олдида қарздор билан барабар ҳолда жавоб беради, шу жумладан, фоизлар тўлайди, қарзни ундириб олиш бўйича суд чиқимларини ва қарздор мажбуриятини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли банк кўрган бошқа зарарларни тўлайди. «Тадбиркорлик фаолияти эркинликлари кафолатлари тўғрисида»ги конунда кафил бўлиб, тўловга қобилиятли юридик ва жисмоний шахслар чиқиши мумкинлиги кўзда тутилган. Кредитлаш бўйича амалдаги тартибда юридик шахслардан аудиторлик хулосаси талаб қилинган ҳолда, яқка тадбиркорлар ва жисмоний шахсларнинг тўловга қобилиятлилиги банк томонидан умум қабул қилинган қоидалар асосида ўрганилади. Жумладан, тадбиркорга хизмат кўрсатувчи банкдан ҳисобварағидаги маблағлари тўғрисидаги маълумотлар, жисмоний шахсдан эса унинг омонати (унинг таклифи билан) ёки иш ҳақи, бошқа даромадлари тўғрисидаги зарур ҳолларда, давлат солиқ инспекцияси томонидан тасдиқланган жисмоний шахснинг даромадлари тўғрисидаги маълумотларни тақдим қилиш сўралади. Жисмоний шахсларнинг кафиллиги фақат жисмоний шахсларга кредит беришда асосий таъминот сифатида олиниши мумкин, бошқа кредитлар бўйича жисмоний шахснинг кафиллиги қўшимча ёки навбатдаги таъминот сифатида қабул қилинади.

Банк ёки бошқа молия муассасалари томонидан бериладиган кафолатлар ушбу ташкилотларнинг бевосита биринчи раҳбари ёки бошқа ваколатли

шахслари ҳамда бош ҳисобчиси томонидан имзоланган ва муҳрланган бўлиши талаб этилади, кафолат бериш ҳуқуқи банк филиаллар ваколатига берилган бўлса, у ҳолда бундай ваколатни берувчи юридик шахснинг ваколатли бошқарув органининг шартнома тузишга руҳсати тақдим қилиниши лозим. Кафолат хатида кафолат берувчининг кредит ва унга ҳисобланган фоизларини маълум бир сабабларга кўра, қарздор томонидан тўланмай қолиши содир бўлганда, банкнинг биринчи талабига мувофиқ тўлаб берилиши аниқ акс эттирилиши талаб этилади.

3. Банк кафолати ва унинг кредитлашдаги ўрни

Тижорат банклари томонидан банк кафолатларини бериш тартиби Ўзбекистон республикаси Фуқаролик кодексининг 299-310-моддалари талабларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2012 йил 24 мартдаги 10/1 – сон қарори билан тасдиқланган 761- сонли низом талаблари асосида олиб борилади.

Фуқаролик кодексининг 299-моддасига³⁴ асосан, кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил) бошқа шахс (принципал) нинг илтимосига кўра, кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради. Башқача қилиб айтганда, **Кафолат деганда** – кафолат берувчи томонидан қарз олувчи ўз мажбуриятларини бажара олмаган тақдирда, муддати келганда унинг мажбуриятларини тўлаб бериш мажбурияти тушунилади. Қонунчилик ҳужжатларига асосан банк, бошқа кредит муассасалари ёки суғурта ташкилотлари (кафил) бошқа шахс (принципал)нинг буюртмасига кўра, кафолат бериши мумкин. Ўзбекистон республикаси Фуқаролик Кодексининг 299 - моддаси ва Марказий банкининг ушбу соҳага оид меъёрий ҳужжатларига асосанга **банк кафолати** – банк (кафил) бошқа шахс (принципал)нинг буюртмасига кўра, кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ, принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга берадиган ёзма мажбуриятдир. Қонунчилик ҳужжатларига асосан, банк кафолатида келтирилган кафил, принципал, бенефициар сўзларининг моҳиятига эътиборимизни қаратамиз. Банк кафолатида **кафил** – ўз мижози, яъни (принципал)нинг ёзма аризасига кўра, принципал бенефициар олдидаги мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда, кафолатга мувофиқ ушбу мажбуриятларнинг бажарилишини ўз зиммасига олувчи банк, принципал эса – банкка ўзининг учинчи шахс (бенефициар) олдидаги мажбуриятлари бажарилишининг таъминоти сифатида кафолат бериш тўғрисида ариза билан

³⁴“Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси” Т.: Ўзбекистон, 2011. 299 б.

мурожаат қилган шахс, **бенефициар** – принципалнинг мажбурияти бўйича кафолатни қабул қилувчи кредитор ҳисобланади.

Кафолат принципалнинг бенефициар олдидаги ўз мажбуриятини (асосий мажбуриятни) лозим даражада бажаришини таъминлайди.

Кафолат берилгани учун принципал кафилга ҳақ тўлайди.

Кафолатга биноан, банк (кафил) мижознинг (принципал) илтимосига кўра, банк ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради. Кафолат принципалнинг (мижознинг) бенефициар олдидаги ўз мажбуриятини (асосий мажбуриятни) лозим даражада бажаришини таъминлайди. Кафолат берилгани учун принципалдан банк тариф ставкаларида ёки кредит комиссияси қарорида белгиланган миқдорда ҳақ тўланади. Кафолат берилишида банк ва принципал ўртасида алоҳида ёзма шартнома тузилади. Бунда, банк кафолат беришдан олдин унинг учун ундирилладиган ҳақ тўғрисида мижозга тушунтириш бериб, у билан келишиб олиниши ва бу шартномада кўрсатиб ўтилиши керак.

Кафолат асосий қарз бўйича ҳисоб-китоблардан ёки кредитор ва асосий қарз олувчи ўртасидаги шартномадан ажралган ҳолдаги мустақил мажбурият ҳисобланади. Амалиётда кредит ташкилотлари томонидан берилладиган банк кафолатларининг турли хилдаги кўринишлари мавжуд. Банк кафолати (худди кафиллик каби) кредит мажбуриятларини қоплаш воситаси ҳисобланади ва у анча қулай восита бўлиб, молиявий йўқотишлардан қочиш мақсадида кредиторлар томонидан кенг фойдаланилади.

Банк кафолатини олиш учун мижоз (принципал) банкка ёзма равишда ариза (кафолат буюртмаси) билан мурожаат қилиши керак. Аризада сўралган кафолат тури, суммаси ва муддатлари ҳамда кафолат учун қарама-қарши таъминот тури тақлиф қилинади. Мижоз ўз аризаси билан бирга кафолатдан фойдаланишнинг бутун даврини ўз ичига олган пул оқими таҳлили кўрсатилган бизнес-режасини, давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) органи тасдиқлаган охириги ҳисобот санаси бўйича бухгалтерия баланси молиявий натижалари ҳақида ҳисобот, муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақидаги маълумотнома, шунингдек, 90 кундан зиёд қарзларга доир солиштириш далолатномалари, ва охириги уч молиявий йил натижалари бўйича аудиторлик хулосаси, кафолат таъминотига доир ҳужжатлар, шартномаларни имзолаш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатлар, мижознинг (принципалнинг) кредитори (бенефициар) томонидан талабномасига доир ҳужжатларни тақдим этиши лозим. Банк ҳам, ўз навбатида, у берган кафолат бўйича мажбуриятни ўз вақтида бажаришнинг таъминотига эътибор қаратади. Мижоз банкка ликвидли мол-мулк ёки қимматли қозғаларни гаровга қўйиши, кафолат бўйича мажбуриятни бажармаслик хатарининг суғурта қилинганлиги тўғрисидаги суғурта полиси ва бошқа таъминот турларидан бирини тақдим этиши лозим.

Банк ҳужжатлар банкка келиб тушган кундан бошлаб, йигирма банк куни ичида кафолат бериш ёки кафолат беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилиши ва ўз қарори тўғрисидаги хабарномани уч банк кунидан кечиктирмай, принципалга юбориши зарур. Кафолат бериш тўғрисида ижобий қарор қабул қилинса, кафил ва принципал ўртасида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кафиллик шартномаси тузилади.

Шартномада шартнома тузилган сана ва жой, шартнома предмети, шартнома баҳоси, бажарилиш муддатлари, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, кафилнинг хизматларига ҳақ тўлаш миқдори ва тартиби, мажбуриятларининг чегаралари, кафолатни чақириб олиш асослари, шартнома бўйича жавобгарлик, уни бекор қилиш ва бошқа реквизитлар кўрсатилади. Шартнома Бош банк кредит кўмитасининг баённомасига асосан расмийлаштирилади ва у имзоланган кундан бошлаб кучга киради.

Ўзбекистон Республикасининг банкларга оид қонун ҳужжатларига, шу жумладан, Марказий банк томонидан ўрнатилган иқтисодий меъёрларга риоя этмаётган ҳамда кредит портфелида 6 фоиз ва ундан юқори миқдордаги тўлов муддати ўтган ёки муаммоли активлари мавжуд бўлган тижорат банклари томонидан кафолат бериш тақиқланади. Ундан ташқари, тижорат банклари томонидан берилган жами кафолат ва принципал томонидан қопланмаган бенефициарга тўлаб берилган маблағлар суммаларининг йиғиндиси биринчи даражали банк капиталининг 25 фоизидан ошмаслиги керак.

Банк кафолатини олиш хоҳишида бўлган миждоз (принципал) зарар кўриб ишламаётган бўлиши ҳамда ликвид балансга эга бўлиши, муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларининг мавжуд бўлмаслиги, охириги уч молиявий йил натижалари бўйича ижобий аудиторлик хулосасига ҳамда ижобий кредит тарихига эга бўлиши лозим. Агарда миждоз банк кафолатини олгандан кейин шартнома шартларини бузса, банк томонидан кафолат чақириб олиниши мумкин. Бунинг учун банк кафолат беришда унинг чақириб олиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслигини аниқ белгилаб қўйиши ва бу шартномада акс эттирилган бўлиши лозим. Банк томонидан берилган кафолатда унинг берилган куни ва амал қилиш муддати ва агар банкнинг бошқа шартлари бўлса, улар ҳам кўрсатилган бўлиши керак. Банкда берилган барча кафолатлар бўйича уларнинг суммаси, шартлари, муддати ва тури тўғрисида алоҳида ҳисобот юритилади.

Кафолат Бош банк томонидан берилади, кафолат бериш масаласи Бош банкнинг кредит кўмитаси томонидан кўриб чиқилади ва унинг қарори асосида амалга оширилади. Аксарият банкларда Бош банк томонидан банк филиалларига кафолат бериш ҳуқуқининг тақдим этилишига йўл қўйилмайди. Аммо баъзи банкларнинг Кредит кўмитаси маълум турдаги кафолатларни бериш бўйича қарор қабул қилиш ваколатларни филиал кредит комиссияларига бериши мумкин. Бундай ҳолларда банк филиали кредит комиссияси банк кафолати бериш тўғрисида ижобий қарор қабул қилгандан сўнг агарда, унга кафолат бериш ҳуқуқи берилмаган бўлса, кўрсатилган ҳужжатларни ва шунингдек, банк кафолати бериш тўғрисидаги шартномани

имзолаган ҳолда Бош банк кредит Қўмитасига ҳужжатларни тақдим қилади. Банк филиали ва миждоз ўртасидаги банк кафолати бериш тўғрисидаги шартномада унинг кредит қўмитаси розилиги олингандан кейингина кучга кириши мумкинлиги тўғрисидаги шарт киритилган бўлиши керак. Қуйида тижорат банкининг амалиётида мавжуд кафолат турларини кўриб чиқишимиз мумкин.

Банк кафолати – банк (кафил) бошқа шахс (принципал)нинг буюртмасига кўра, кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга берадиган ёзма мажбурият (кейинги ўринларда кафолат деб юритилади). Бошқачарок айтганда, банк кафолати, бу – номланган томонга белгиланган шартлар асосида пул маблағининг чекланган суммасини тўлаш тўғрисидаги банк мажбурияти тўғрисидаги ҳужжат. Банк кафолати – учинчи шахс муайян мажбуриятларини бажармаган ҳолда, банк бу мажбуриятни пул маблағлари шаклида бажариши мажбурияти. Банк хизматларининг бу тури миждоз томонидан контрагент ва бошқа банклар олдидаги мажбуриятини бажаришини кафолатлайди. Кафолат берилганда, миждоз билан шартнома тузилади, унда банк кафолатининг берилиши тартиби, унинг шартлари, тўлов шартлари ва иккала томоннинг масъулияти баён этилади. Қатор ҳолларда мазкур шартномада кредит шартномаси сингари таъминланиш талаб қилинади.

Банк кафолатини олиш учун миждоз, кредит олиш учун ўрнатилган ҳужжатлар рўйхатига биноан, банкга ҳужжатлар пакетини тақдим этади.

Банк кафолати (кафиллик) бир йилгача муддатга берилади.

Кафолат олиш учун принципал қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

– зарар кўриб ишламаётган бўлиши ҳамда ноликвид балансга эга бўлмаслиги;

– муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларининг мавжуд бўлмаслиги;

– охириги уч молиявий йил натижалари бўйича ижобий аудиторлик хулосасига эга бўлиши;

– ижобий кредит тарихига эга бўлиши.

Кафолат бериш масаласи Бош банкнинг кредит қўмитаси томонидан кўриб чиқилади ҳамда мазкур кафолат банк Бошқаруви раисининг имзоси билан расмийлаштирилади. Бош банк томонидан банк филиалларига кафолат бериш ҳуқуқининг тақдим этилиши тақиқланади.

Кафолат олиш учун принципал томонидан банкка қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- кафолат буюртмаси;
- кафолатдан фойдаланишнинг бутун даврини ўз ичига олган пул оқими таҳлили кўрсатилган бизнес-режа;
- охири ҳисобот санаси бўйича бухгалтерия баланси (1- шакл), молиявий натижалари ҳақида ҳисобот (2- шакл), муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақидаги маълумотнома (2а- шакл);
- охири уч молиявий йил натижалари бўйича аудиторлик хулосаси.

Принципал тақдим этилган кафолат бўйича мажбуриятни ўз вақтида бажаришнинг таъминоти сифатида банкка қуйидаги таъминот турларидан бирини тақдим этиши лозим:

- ликвидли мол-мулк ёки қимматли қоғозлар, пул маблағлари гарови;
- принципалнинг кафолат бўйича мажбуриятни бажармаслик хатарининг суғурта қилинганлиги тўғрисидаги суғурта полиси.

Кафолатда назарда тутилган кафилнинг бенефициар олдидаги мажбурияти кафолат берилган суммани тўлаш билан чекланади.

Кафилнинг принципалдан кафолат бўйича бенефициарга тўланган суммаларни регресс тартибида тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи кафилнинг принципал билан бажариш юзасидан кафолат берилган келишувда белгилаб қўйилади.

Берилган кафолат бўйича унинг амал қилиш муддати давомида принципалнинг молиявий аҳволи ва кафолат бериш билан боғлиқ битимларнинг ижроси доимий назорат қилиб борилади. Принципал молиявий аҳволи ёмонлашганда ёки у томонидан кафолат бериш тўғрисидаги шартномага риоя қилинмаганда, кафолат бериш тўғрисидаги шартнома бўйича таъсир чоралари қўлланилади.

Банк томонидан кредит (лизинг) қайтмаслик хавфи юзасидан бошқа банкларнинг кафолати қабул қилиниши мумкин. Бундай ҳолатда, бошқа шартномалар каби берилаётган кафолат шартлари кредит (лизинг) шартномаси шартларига мувофиқлиги ва бошқа шартноманинг муҳим шартлари банк томонидан ўрганиб чиқилади. Бошқа банкларнинг кафолати кафолат берган Бош банкнинг ваколатли раҳбарлари томонидан тасдиқланган (маъқулланган) бўлгандагина қабул қилиниши мумкин.

Тижорат банклари томонидан берилган кафолатлар бўйича принципалнинг молиявий аҳволи, кредит тарихи ва принципал фаолият кўрсатаётган иқтисодиёт тармоғи ҳолатини ҳисобга олган ҳолда, унинг кредитга лаёқатлилигидан келиб чиқиб белгиланган тартибда эҳтимолий йўқотишларга қарши захира шакллантириши лозим. Принципалнинг кредит лаёқатлилиги «стандарт», «субстандарт», «кониқарсиз», «шубҳали» ва «умидсиз» тоифаларда таснифланади.

Куйидаги ҳолатлар мавжуд бўлганда, принципалнинг кредит лаёқатлилиги «стандарт» деб эътироф этилади:

Корхона молиявий жихатдан барқарор, юқори даромадлилик даражасига эга, барча молиявий мажбуриятларини ўз муддатида бажаришига шубҳа туғдирмайдиган, шу жумладан, кафолат бўйича қарзини қондириш учун етарли пул маблағлари оқимига эга, тижорат ишларини ривожлантириш ҳамда молия ресурсларини эркин жалб қилиш имкониятлари мавжуд, фаолияти чекланган таъминотчи ҳамда истеъмолчиларга боғлиқ бўлмаган, тақдим этилаётган таъминотга доир барча ҳужжатлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда расмийлаштирилган, кредит ёки бошқа қарзлари бўйича тўловлар ўз вақтида амалга оширилган бўлса, принципалнинг кредит лаёқатлилиги «стандарт» деб эътироф этилади.

Кредитга лаёқатлилиги «стандарт» деб эътироф этилган принципалга берилган кафолат суммасининг бир фоизи миқдорида эҳтимолий йўқотишларга қарши захира шакллантирилиши лозим.

Корхонанинг умумий молиявий аҳволи барқарор ҳисобланган, лекин фаолиятида айрим иқтисодий салбий ҳолатлар мавжуд бўлган, уларнинг бартараф этилмаслиги принципалнинг мажбуриятларини ўз вақтида бажармаслик ҳолатини вужудга келтириш хавфининг мавжудлиги, даромадлари ёки пул маблағлари оқимининг пасайиш тенденцияси мавжудлиги, фаолияти давомида кредит ёки бошқа қарзлар бўйича тўловлар муддатининг бир маротаба узайтирилганлиги бўлса, принципалнинг кредит лаёқатлилиги «субстандарт», деб эътироф этилади

Кредитга лаёқатлилиги «субстандарт», деб эътироф этилган принципалга берилган кафолат суммасининг 10 фоизи миқдорида эҳтимолий йўқотишларга қарши захира шакллантирилиши лозим.

Агар миждознинг молиявий аҳволи жиддий ёмонлашувига сабаб бўлувчи ҳолатлар мавжуд бўлса, даромадлари ёки пул маблағлари оқимининг охириги чоракка нисбатан 50 фоизга камайган бўлса, охириги ҳисобот ойидаги мавжуд барча муддати келган мажбуриятларни, шунингдек, кафолат суммасини ушбу ой давомида келиб тушган пул маблағлари ҳисобидан қоплаш имкониятига эга бўлмаса, принципалнинг кредит лаёқатлилиги «қоникарсиз» деб эътироф этилади:

Кредитга лаёқатлилиги «қоникарсиз» деб эътироф этилган принципалга берилган кафолат суммасининг 25 фоизи миқдорида эҳтимолий йўқотишларга қарши захира шакллантирилиши лозим.

Юқорида келтирилган қоникарсиз кредитга лаёқатлилик кўрсаткичларидан бирининг ҳолати ёмонлашса ва охириги беш йилда салбий кредит тарихига эга эканлиги, яъни тўловларни ўз вақтида амалга оширмаган бўлса,

принципалнинг кредит лаёқатлилиги «шубҳали» деб баҳоланади. Кредитга лаёқатлилиги «шубҳали» деб эътироф этилган принципалга берилган кафолат суммасининг 50 фоизи миқдорида эҳтимолий йўқотишларга қарши захира шакллантирилиши лозим.

Қуйидаги ҳолатлардан бири мавжуд бўлганда, принципалнинг кредит лаёқатлилиги «умидсиз» деб эътироф этилади:

– берилган кафолат бўйича мажбуриятни банк томонидан бажариш ҳолатларининг юзага келиши;

– кредит ёки бошқа қарзлари бўйича тўловларнинг ўз вақтида амалга оширилмаганлиги;

– талаб қилиб олингунча ҳисобварағига охириги чоракда тушум бўлмаганлиги;

– молиявий фаолияти бўйича суд жараёнларининг олиб борилаётганлиги;

– банкротлик аломатларининг мавжудлиги.

Кредитга лаёқатлилиги «умидсиз» деб эътироф этилган принципалга берилган кафолат суммасининг 100 фоизи миқдорида эҳтимолий йўқотишларга қарши захира шакллантирилиши лозим.

Тижорат банклари томонидан принципалнинг кредитга лаёқатлилигини таснифлаш кафолат берилган пайтдан бошлаб, ҳар ойда камида бир марта амалга оширилади.³⁵

Халқаро талабларга мувофиқ, банк кафолатида принципал, гарант ва бенефициарлар номлари, шартнома шартлари, тўланиши керак бўлган максимал сумма, тўлов валютаси номи, кафолатнинг амал қилиш муддати, тўловни талаб қилиш усули, мажбурият суммасини камайтириш имкониятлари каби маълумотлар акс эттирилиши, шунингдек, кафолат матнида кафолатнинг чақирилмайдиган характерда эканлиги тўғрисида кўрсатилиши керак.

Банк кафолати ва кафилликнинг қўлланишидан мақсад мажбурият (кредитни қоплаш бўйича) ни бажаришни таъминлаш усули бўлганлиги билан уларнинг моҳияти умумий тавсифга эга. Аммо банк кафолати ва кафил ўртасида аниқ фарқлар мавжуд:

1. **Банк кафолати** (кафилликдан фарқли равишда) асосий мажбуриятга боғлиқ эмас.

2. **Мажбурият субъектлари бўйича.** Қонун бўйича банк гарантлари сифатида фақат кредит муассасалари ва сугурта ташкилотлари қатнашиши,

---

³⁵Тижорат банклари томонидан банк кафолатларини бериш тартиби тўғрисидаги низом. Т., 2012. 15 май.

кафил сифатида эса турли юридик ва жисмоний шахслар катнашиши мумкин.

3. Муносабатларни ўрнатиш шакли бўйича. Банк-гарантлар банк-мижозлари билан банк кафолати шартномасини тузадилар ёки уларга кафолат хати юборадилар. Кафиллилик муносабатлари эса банк-кредитор ва кафил ўртасида кафиллик шартномаси тузилиши натижасида ўрнатилади.

Тажрибали британ иктисодчиси Кристофер А. Блумфилд кафолат бераётганда кафолатланаётган шартноманинг мустаҳкамлигига ишонч ҳосил қилиш, берилган кредитни қоплаш бўйича масалаларни яхшилаб кўриб чиқиш, банк-кредитор билан кафолатни тақдим этиш тўғрисида келишиш, бунда кафолат суммасининг активлар қийматидан юқори бўлмаслигига эътибор беришни маслаҳат беради.

Хорижий мамлакатлар амалиётида банк кафолатининг катор турлари қўлланилади.

Чақирилмайдиган кафолат – бу кафолат чақирилиши, бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши (агар олдиндан келишиб олинган бўлмаса) мумкин эмас. Аммо баъзи хорижий давлатлар қонунчилигида чақирилмайдиган кафолатни қўллаш ҳам таъқиқланмаган. Агар банк кафолати тўғрисидаги шартномада: «**банк кафолати чақирилмайдиган характерга эга**» деб аниқ белгиланган бўлса, бунда гарант хоҳлаган пайтида берган кафолатини бекор қилиши мумкин. Шунинг учун кредиторлар кафолат турига жуда эътибор билан қарашлари лозим.

Банк-кредитор, қарз олувчи ва гарант ўртасидаги муносабатларда энг муҳим жиҳати бу банк кафолатини кучга кириш вақтини аниқлаш ҳисобланади. Одатда банк кафолати берилганига қарз олувчи гарантга мукофот тўлайди. Бу омил амалиётда кафолатни кучга киришида роль ўйнаши мумкин. Масалан, банк кафолати қарз олувчи гарантга кафолат суммасидан аниқ фоиз ҳисобида комисион мукофот ўтказилгандан кейин ёки қарз олувчининг ҳисобрақамига барча кредит суммаси ўтказилгандан кейин ёки кредит шартномасида кўрсатилган мақсадлар бўйича кредит ишлатилганда ва бошқа ҳолларда кучга кириши мумкин.

Банк кафолатининг ижро этилиши тўғрисидаги кредитор талаби у томонидан ёзма шаклда кафолатда кўрсатилган ҳужжатлар билан бирга гарантга тақдим этилиши керак.

Кредитор ва гарант ўртасидаги барча муносабатлар банк кафолати шартномасида аниқланади. Бу қоидага риоя қилмаслик ёки ёзма шаклда шартнома тузмаслик шартнома ҳаққоний эмаслигидан далолат беради.

Кафолат ёки икки томонлама шартнома гарант томонидан кредиторга юборилган кафолат хати орқали расмийлаштирилади.

Кафолат хати – банк-кредитор ва гарант ўртасида шартномани тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади. Кафолат хати ссуда олувчи томонидан банкка кредит бериш масалалари ҳал этилгунга қадар топширилиши лозим. Кафолат берувчи, ссуда олувчига кафолат хатини беришдан олдин кафолат хати ҳақида ўз банкка ариза бериши лозим ва ушбу аризада кафолат бериш зарурлиги ва мақсади ҳақида ёритиш лозим.

Банк кафолати шартномасида қайси мажбуриятнинг ижро этилиши учун кафолат берилганлиги, кимга (кредитор номи) берилганлиги ва ким учун (қарз олувчи номи) берилганлиги кўрсатилиши керак. Арбитраж судларининг амалиётидан келиб чиққан ҳолда, банк кафолати шартномасида қайси мажбуриятнинг ижро этилиши учун кафолат шартлари аниқ кўрсатилмаган бўлса, шартнома тузилган деб ҳисобланмайди.

Умумий қоида сифатида гарант кредитор олдида субсидиар (кўшимча) жавобгарликни ўзига олади. Гарантни ва қарз олувчининг солидар жавобгарлиги банк-кредиторга нисбатан фақатгина қонунчиликда ва шартномада кўрсатиб ўтилганда белгиланади.

Жаҳон амалиётида банк-гарантнинг кредитор олдидаги мажбуриятларининг бажарилиши қуйидаги ҳолларда:

- 1) кафолат берилган сумма кредиторга тўланганда;
- 2) белгиланган кафолат муддати тугаган пайтда;
- 3) кредитор гарантия бўйича ўз ҳуқуқларини рад этса ва уларни гарантга қайтарса;
- 4) кредитор гарантни мажбуриятларидан холи этиш тўғрисида ёзма ариза орқали кафолат бўйича ўз ҳуқуқларини рад этганда, кафолат берувчи ўз мажбуриятларини бажаришдан тўхташи мумкин.

Гарант кафолат тўхтатилганлиги тўғрисида хабар олгандан кейин қарз олувчига бу ҳақда дарҳол маълум қилиши шарт.

Гарант қарз олувчидан банк кафолати бўйича кредиторга тўланган суммани регресс тартибида қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Хориж амалиётида банк кафолати кенг тарқалган бўлиб, мустаҳкам рақобатчилик шароитида бундай хизмат бозорида банк-гарантларнинг комиссия ставкаси гарантия (кафолат) суммасидан 0,1-0,8 %ни ташкил қилади. Иқтисодий ва ҳуқуқий нобарқарорлик, юқори банк рисклари шароитларида бу кўрсаткич 4-10 %ни ташкил қилиши мумкин. Чет эл банклари томонидан тақдим этилган кредитларнинг кафолати сифатида

давлат (ҳукумат), ваколатли банклар, банклар консорциуми, алоҳида банклар ва суғурта компаниялари қатнашиши мумкин.

Бизнинг амалиётимизда ҳам ҳукуматимиз кафолати орқали Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт банкидан, Европа Тикланиш ва Тараққиёт банкидан, йирик чет эл банкларидан тижорат банкларимиз кредит олишмоқда.

Кредит муносабатларининг асосий ҳужжати бўлган кредит шартномаси қарз олувчининг кредитни ўз вақтида қайтариш мажбуриятини кўзда тутди. Лекин амалиёт шуни кўрсатадики, иқтисодиётдаги инфляция жараёнлари ссуданинг қадрсизланишига, қарздорнинг молиявий аҳволининг ёмонлашуви кредитни тўлаш муддатининг бузилишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун халқаро банк амалиётида кредитнинг қайтарилишини ташкил этишнинг механизми ишлаб чиқилган. Бу механизм қуйидагиларни ўзида мужассамлаштиради:

- ссудани тушум (даромад) ҳисобидан қоплаш тартиби;
- ссудани қоплаш тартибини кредит шартномасида мустаҳкамлаб қўйиш;
- ссуда маблагининг ўз вақтида ва тўлалигича қайтарилишини таъминлашнинг турли шаклларидан ва манбаларидан фойдаланиш.

Банк амалиётида ссудаларни қоплаш манбалари бирламчи ва иккиламчи манбаларга бўлинади. Бирламчи манба сотувдан келган тушум бўлиб, бу кредитни қоплашнинг асосий манбаи ҳисобланади. Кредит таъминотининг иккиламчи шакллари кредит қайтарилишининг кафолат, гаров ва бошқа шакллари ҳисобланади.

Хорижий банкирлар кредит шартномасини тузиш имкониятларини кўриб чиқишда, аввало, кредитни қоплашнинг бирламчи манбаларга таянишни ўз фаолиятининг «олтин қоидаси» деб ҳисоблайдилар.

Амалиётда кўп ҳолларда кредитнинг қайтарилишида маълум рисклар мавжуд бўлади. Бу рискларга турли омиллар таъсир кўрсатиши мумкин. Бу ҳолларда кафолат сифатида иккиламчи манбалар ҳам талаб қилинади. Улар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- мулк ва гаров ҳуқуқи;
- талаблар ва ҳуқуқларни ўтказиш;
- кафолат ва кафиллик, суғурта ва бошқалар.

Кредитларни қоплашнинг иккиламчи шаклларидан фойдаланиш кўп меҳнат талаб қиладиган, узок муддатли жараён ҳисобланади. Шундай бўлса-да, ушбу шакллардан бизнинг амалиётимизда кенг фойдаланилади.

Талаблар ва мулкӣ ҳуқуқларни ўтказиш (цессия). Баъзи мамлакатлар амалиётида кредит таъминоти сифатида талаб ва мулкӣ ҳуқуқларни ўтказиш

(цессия) қўлланилади. **Цессия** – бу қарздор ҳужжати бўлиб, унга асосан қарздор ўзининг талаблари ёки мулкый ҳуқуқларини кредит таъминоти сифатида банкка ўтказди.

Амалиётда цессиянинг 2 та тури ишлатилади: **Очиқ ва яширин цессия.**

Очиқ цессияда талабнинг ўтказилганлиги тўловчига маълум қилинади. Яширин цессияда учинчи шахс огоҳлантирилмайди, мажбуриятларини қарз олувчига, қарз олувчи эса уни банкка тўлаб беради. Шунинг учун миждозларга ўз обрўсини сақлаб қолишда яширин цессия афзалроқ ҳисобланади. Лекин банклар бу цессияни рисқи юқорилиги учун унча қўллашмайдилар.

Талаблар ва мулкый ҳуқуқларни ўтказиш таъминоти бўйича кредит берилганда, рисклилик даражасини ҳисобга олиб, кредит таъминотнинг 40 %и гача берилиши мумкин.

Халқаро амалиётда ҳам кафолат ва кафилликлар кредит таъминотининг шаклларида ҳисобланади. Булар ҳам гаров каби кредитор манфаатларини юридик ва иқтисодий томондан ҳимоя қилади. Буларнинг гаровдан фарқли томони шуки, бунда жавобгарлик қарздорнинг эмас, балки учинчи шахс – кафилнинг зиммасига тушади.

Кафолатланаётган мажбуриятларнинг субъекти – гарант сифатида молиявий жихатидан барқарор корхоналар, маблағга эга бўлган махсус муассасалар, банклар иштирок этиши мумкин.

АҚШда узок муддат давомида «10*10» принципи қўлланилган. Бунда қарз олувчи кредитни олишдан олдин 10 % ва олганидан кейин яна 10 %, жами 20 % миқдорида пулни банкка депозитга қўйиши керак бўлади. Лекин бу ҳолатда кафолат кредитор манфаатларини қисман ҳимоя қилишга хизмат қилади, холос.

Кафолатнинг бошқа бир тури бу қарздор билан яқин алоқаларда бўлган барқарор молиявий корхона бўлиши мумкин. Бунда гарант корхона ҳақида маълумотлар керак бўлади. Агар корхона ҳам шу банкнинг миждози бўлса, унинг кредитга лаёқатлилигини ҳисоблаш осон бўлиши мумкин, лекин у бошқа банкда ҳисобварақ очган бўлса, уни кредитга лаёқатлилигини ҳисоблашда қийинчиликлар бўлади. Кафолат ёки кафилликнинг самарадорлиги бир қатор омиллар билан боғлиқ:

1. Кафолат берувчининг молиявий ҳолатини банк томонидан реал баҳолаш.

2. Кредит беришдан олдин банк кафил билан учрашиб, уни ушбу мажбуриятни тўлашга тайёрлигига ишонч ҳосил қилиш керак.

3. Кафиллар ўзларининг имкониятлари етмайдиган суммага кафолат бермаслиги лозим.

Гаров механизми, кафолат, кафиллик ва бошқалардан фойдаланишда ҳозирги амалиётда қуйидаги асосий камчиликлари мавжуд:

- кредит таъминотининг иккиламчи шакллари қайта баҳолаш ва миқдорнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда, пул оқимини таҳлил қилишдаги камчиликлар;

- гаров объектнинг сифати, уни сақлаш ва ишлатилиши тартиби;

- кафилнинг молиявий ҳолати устидан дастлабки ва кейинги назорат қилиш механизмнинг йўқлиги;

- гаров шартномаси шартларининг ҳақиқатдаги риск билан мос келмаслиги;

- гаров шартномалари ва кафиллик хатларини расмийлаштиришдаги уларнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келадиган камчиликлар.

Бу борада Германия тажрибаси мақсадга мувофиқдир. Бу ерда банклар таъминот самарадорлигини баҳолашнинг 3 балли тизимидан фойдаланадилар ва унга мос равишда кредитнинг юқори чегарасини белгилайдилар. Мисол тариқасида қуйидаги жадвални келтириш мумкин.

25-жадвал

Таъминотнинг иккиламчи шакллари сифатини баҳолаш

Кредит таъминоти шакли	Ютуқлар	Камчиликлар	Сифат рейтинги баллда	Кредитнинг максимал суммаси, таъминотга нисбатан
1. Ипотека	– нархнинг барқарорлиги; – кўп марта фойдаланиш мумкинлиги; – сақланишини назорат қилиш осонлиги; – гаров берувчи томонидан ишлатилиш имконияти	– нотариал тасдиқ учун қилинадиган юқори харажатлар; – баҳолашнинг қийинлиги	3	60-80 %
2. Кредит берган банкда мавжуд бўлган қўйилма-	– кам харажатлар; – юқори ликвид таъминоти	Солик ҳуқуқи билан боғлиқ муаммолар бўлиши мумкин	3	100 %

ларнинг гарови				
3. Кафиллик (кафолат)	– кафиллик ҳақида ёзма битим. – кам харажатлар. жавобгарликда 2-шахснинг иштироки	Кафилнинг кредитга лаёқатлилигини текширишда муаммо бўлиши мумкин	2	Кафилнинг кредитга лаёқатлилигига кўра 100 % гача
Кредит таъминоти шакли	Ютуқлар	Камчиликлар	Сифат рейтинги баллда	Кредитнинг максимал суммаси, таъминотга нисбатан %
4. Қимматли қоғозлар гарови	– кам харажатлар. – нархлар ўзгаришни назорат қилишнинг қулайлиги. – реализациянинг осонлиги	Бозор нархи тўсатдан тушиб кетиши мумкин.	2	Акциялар 50-60 % ишончли фоиз келтирадиган қимматли қоғозлар 70-80 %
5. Мол етказиш ёки хизматлар кўрсатиш бўйича талабларни ўтказиш.	– кам харажатлар – очик сессияда тез фойдаланиш	– назоратнинг интенсивлиги; – солиқ билан боғлиқ муаммолар.	1	20-40 %
6. Мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини ўтказиш.	– кам харажатлар – ликвидлиги юқори бўлганда тез сотилиши мумкинлиги.	– баҳолаш муаммолари; – назорат қилиш муаммолари; – судга мурожаат қилишдан фойдаланиш	1	20-50 %

Юқори самарадорликни англатадиган энг юқори баллга эга бўлган таъминот шакллари ипотека ва депозит қуйилмаларининг гарови ҳисобланади. Бу ҳолатларда кредитнинг максимал чегараси ҳам юқори. Шу билан бирга, ипотекани баҳолашнинг қийинлиги кредитнинг максимал суммасининг биров тушишига сабаб бўлади.

Кафиллик (кафолат) ва қимматли қоғозлар гаровига нисбатан паст балл олинган. Кафилнинг кредитга лаёқатлилиги юқори бўлганда кредит суммаси 100 %, шубҳали бўлганда эса, кафиллик шартномаси ёки кафолат хатидаги суммага нисбатан камроқ белгиланиши мумкин.

Гаровни баҳолаш принциплари

Гаров тури	Гаровни баҳолаш ёки бозор баҳоси	Гаров сифатида қиймати
Шахсий кафолат	Молиявий ҳисобот воситасидаги ҳужжатларга боғлиқ	0 %
Суғурта полиси ёки банк кафолати	Молиявий ҳисобот воситасидаги ҳужжатларга боғлиқ. Бошқарув қарорида «ижобий рўйхат» ичида бўлиши керак	100 %гача
Хусусий уй (шахсий)	Кўчмас мулк агентидан белгиланган бозор баҳоси ундан гаров ҳудудининг реализацияси шу заҳотиёқ амалга ошмаганлиги сабабли 1 йил учун ҳисобланган фоизлар айрилади. Суд қарорида қабул учун қоида бўйича 1 йил кутиш керак.	3 та қийматдан энг кичигининг максимум 50 %и
Бўш ер (боғ, участка)	Сотув амалга ошмаганлиги сабабли ҳисобланган фоизлар айрилади. Сотиб олиш баҳоси (харид бир йилдан ортиқ бўлмаган вақтда қилинган бўлиши керак)	3 та қийматдан энг кичигининг максимум 50 %и
Бизнес мулк (дўкон, меҳмонхона, цех, офис)	Банк баҳолашнинг одатий техник жараёни билан мос ҳолда баҳолаш	3 та қийматдан энг кичигининг максимум 50 %и
Асбоб-ускуна ва технолог (асос. воситалар)	Компьютер технологиялари сотиб олиш баҳоси. (Асбоб-ускуна) – ҳар йилги амортизациянинг 70 %ни, сотиб олинган йилни кўшиб олган ҳолда	80 %
Ҳаётни суғурталовчи полис	Нарх кўрсатилмайди	0 %
Давлатнинг қисқа муддатли мажбуриятлари	Биржадан ташқари бозорда харидор томонидан таклиф қилинган нархдан 100 %	90 %
Давлат облигациялари	Тошкент, Сеул, Токио, Нью-Йоркдаги биржа фондларида ёки шу давлатларга тегишли валюталарда ва ҳукумат чиқарган облигациялар бўйича ва бошқалар.	90 %

Таъминлашнинг асосий турлари мол-мулкни ва кимматли қоғозларни гаровга қўйиш ҳамда кафолатлардан иборатдир. Кредит бўйича олинган таъминланганлик (гаров, мол-мулк ва бошқалар) кредит суммаси ва у бўйича фоиз ставкаларини тўлашга етарли бўлгандагина кредит таъминланган деб баҳоланиши мумкин. Олинган кредит маблағлари корхонада ишлаб чиқариш захираси, тугалланмаган ишлаб чиқариш ёки тайёр маҳсулот ҳамда мавжуд моддий бойликларни таъминлаш учун берилади. Гаров шarti билан бериладиган кредитни расмийлаштирадиган вақтида тижорат банки қарз олувчи билан ёзма шартнома тузади. Шартномада гаров тури ва унинг баҳоси, моҳияти, миқдори ва гаров билан таъминланадиган мажбуриятнинг бажарилиш муддати ҳамда мол-мулк тарафларнинг қайси бирида эканлиги кўрсатилиши шарт. Агар кредит олувчи кредитни ўз вақтида қайтара олмаса, у ҳолда гаровни сотиш чоралари кўрилади. Кредит одатда гаровга қўйиладиган мулк қийматининг 50 %идан 80 фоизигача миқдорида берилади.

Шу ўринда таъминотининг асосий турларини қайд этиш лозимдир. Яъни улар:

– кимматли қоғозлар ва мол-мулк гарови;

– учинчи шахснинг кафиллиги;

«Ўзбекинвест», «Ўзагросуғурта», «Кафолат» ва «Мадад» суғурта компаниялари, «Ўзгосстрахнадзор» лицензиясига эга бўлган кредитни тўлай олмаслик рискинни суғурта қиладиган суғурта компанияларидир.

Қуйидаги жадвал орқали гаровни баҳолаш принципларини кўришимиз мумкин.

Баъзи давлатларда кредитлашда ишонч шартномаси ҳам қўлланилиши мумкин. Ишонч шартномаси кредитор олдида ишонч билдирувчи томонидан қарз олган шахснинг мажбуриятларини тўла ёки қисман ўз зиммасига олиши тушунилади. Бунда кредитор қарздор ўз мажбуриятларини бажармаганда ишонч шартномаси орқали талабларини қондиришга эришиши мумкин. Чунки кредитор олдида қарздор ҳам, ишонч билдирувчи субъект ҳам масъулиятга эга бўлади. Қарз олувчи ва ишонч билдирувчи кредитор олдида бир қарздор (бирга иш олиб борувчи шахс) сифатида жавоб берадилар.

Ишонч шартномаси ёзма равишда тузилади ва нотариал тасдиқлаган бўлиши лозим, акс ҳолда хужжат ҳақиқий ҳисобланмайди.

Ишонч шартномаси мажбуриятлар бажарилганда, шартномада кўрсатилган ишонч билдириш муддати тугаганда, қарз мажбуриятларини бошқа шахсга ўтказилган ҳолларда тўхтатилади.

Қимматли қоғозлар гарови остидаги кредит, яъни ломбард кредити алоҳида ссуда ҳисоб варағидан товар-моддий қийматликлар ва хизматлари учун берилади. Кредит беришда таъминланганлик сифатида давлатнинг қимматли қоғозлари ва банк эмитентларнинг акция, облигация, депозит сертификатларини қабул қилиши мумкин. Лекин кредит бераётган банк ўз қимматли қоғозларини кредитнинг таъминоти сифатида қабул қилмайди. Бу кредитнинг ўзига хос хусусияти шундаки, гаров шартнома тузилган кундаги номинал қиймат бўйича эмас, балки гаров сотилаётган вақтда юзага келадиган рискларни инобатга олиб, унинг муайян қисми баҳоланади. Қимматли қоғозларнинг гаров қиймати биржа қийматининг 80 %идан, котировкаланмайдиган қимматли қоғозлар гаров қиймати номинал қийматининг 60 %и дан ошмаслиги зарур. Ломбард кредити бериладиган ҳолларда гаровга қўйилган қимматли қоғозлар бўйича олинмайдиган даромадлар қарз олувчининг муддатсиз ҳисобварағига қўйилади. Ссуда таъминоти ҳужжатларда унинг эгаси томонидан банк фойдасига расмийлаштирилади.

Кредит таъминоти сифатида банк қарз олувчидан акция ва облигациялар қабул қилиши мумкин. Номи ёзилган акция ҳамда облигацияларни банкка топшириш уларга эгаллик қилиш ҳуқуқи ўтганлигини тасдиқловчи юридик ҳужжатларни расмийлаштириш орқали амалга оширилади. Шундай қилиб, банк зарурат туғилганда уларни сотиш ва кредитнинг қайтмаслигидан кўрилган зарарни қоплаш ҳуқуқини қўлга киритади.

Хорижий банклар амалиётда ссудаларни векселлар билан таъминлаш кенг қўлланилади. Вексель таъминоти остидаги кредитлар 2 хил кўринишда бўлади: векселларни ҳисобга олиш ва улар бўйича ссудалар. Векселларни ҳисобга олиш банкларнинг кредит беришда қўллайдиган бир усули. Ссудаларнинг бу шакли ҳисоб ёки дисконт номи билан юритилади ва қисқа муддатли характерга эга. Вексель ҳисобининг моҳияти унинг эгасининг индоссаментига кўра, унинг банк томонидан сотиб олиншидир. Векселнинг банк томонидан сотиб олинши, унга кредиторлик функциялари ўтганлигини билдиради. Лекин банклар ҳар қандай векселларни ҳам ҳисобга қабул қилавермайдилар, фақатгина тўланишига шубҳа қилмаган векселларнигина қабул қиладилар.

Векселлар ҳисоби бўйича банк фойдаси векселда кўрсатилган сумма билан уни сотиб олиш ўртасидаги фарқни англатади. Бу фарқ маълум даражада марказий банк дисконт ставкаси орқали аниқланадиган ссуда фоизи ҳисобланади. Зарурат туғилган пайтда банк ўз ликвидлигини яхшилаш учун

тўлов муддатини кутмасдан, уни Марказий банкда қайта ҳисобдан ўтказиши мумкин. Тўғри, бунда у ўз фойдасининг бир қисмини йўқотиши мумкин.

Вексель таъминоти остидаги ссудаларнинг яна бир кўриниши бу уларни гаровга олиш бўйича кредитдир. Бунда кредит ҳажми вексел баҳосининг 60-80 %ини ташкил қилади. Кредитни ёки у бўйича фоизларни вақтида қайтарилмаслик векселга эгаллик қилиш ҳуқуқининг банкка ўтишига олиб келади. Кредит қайтарилганда эса вексел эгасига қайтарилади. Ссудаларни таъминлашнинг яна бир кўринишига мавжуд молиявий талаблар, буларга иш ҳақини тўлаш бўйича талаблар, суғурта шартномалари бўйича тўловлар ва шу кабилар киради.

V БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ КРЕДИТ СИЁСАТИ ВА КРЕДИТ ШАРТНОМА

1. Тижорат банкларининг кредит сиёсати ва унинг зарурлиги

Кредитлашни ташкил этиш кредит муносабатларининг икки субъекти – банк ва қарз олувчининг ўзаро мажбуриятлари ҳамда манфаатларини уйғунлаштиришни назарда тутди. Кредитор сифатида банкларнинг олиб борадиган фаолияти улар учун меъёрий бўлган хужжат кредит сиёсатида ўз аксини топади. Тижорат банклари кредит сиёсатини мустақил тузадилар.

Ҳар бир банк сиёсий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда, ўз кредит сиёсатини шакллантириши банкнинг кредитлаш фаолияти ва кредитларни бошқаришнинг асоси ҳисобланади.

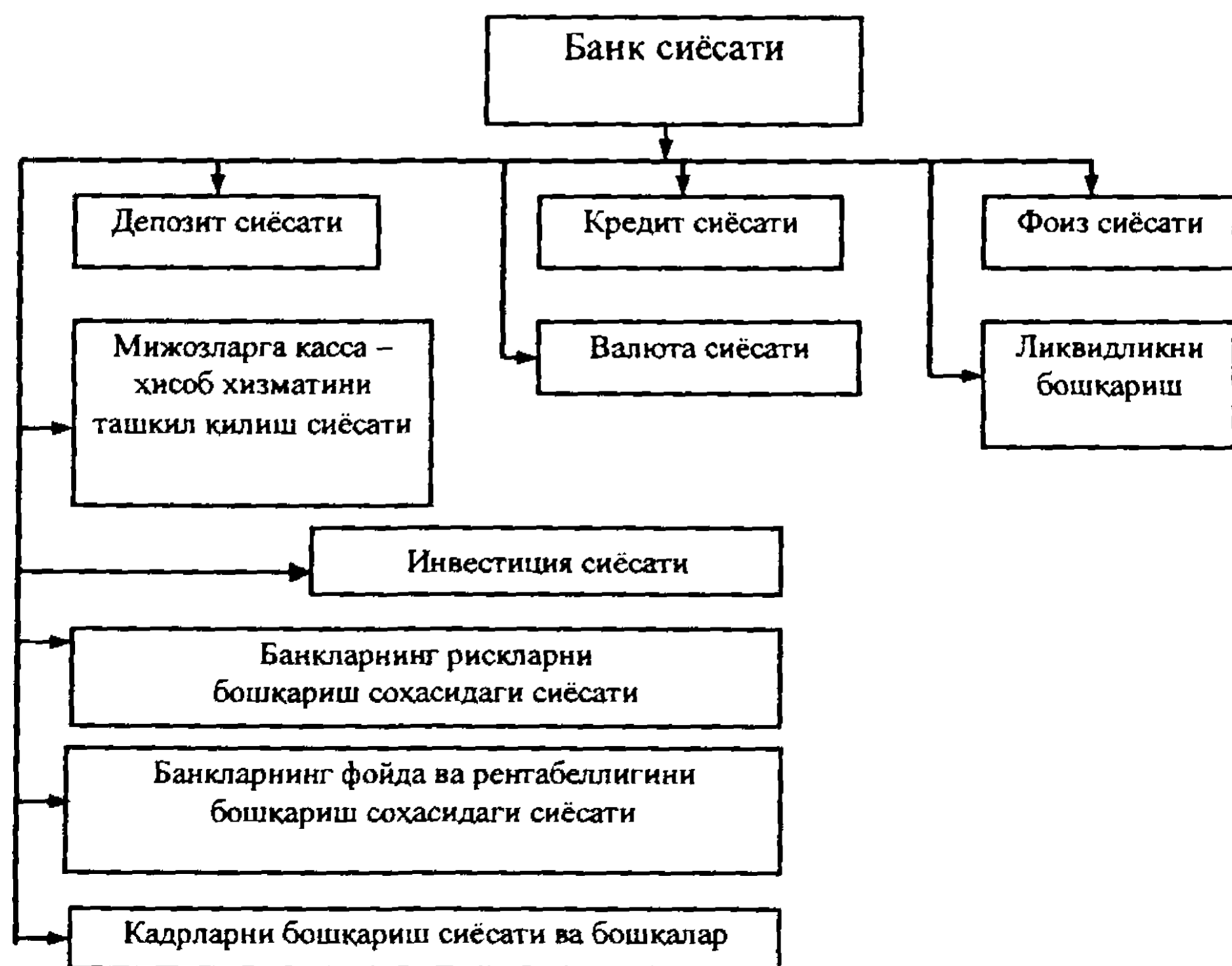
Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 2000 йил 2 мартдаги «Тижорат банклари кредит сиёсатига қўйиладиган талаблар тўғрисида» ги Низомига асосан, банкнинг кредит сиёсатига қуйидагича таъриф берилди: Банкнинг кредит сиёсати– кредитлаш жараёнида юзага келувчи рискларни бошқаришда банк раҳбарияти томонидан қабул қилинадиган чоралар ва услубларни белгиловчи ҳамда банк раҳбарияти ва ходимларини кредитлар портфелини самарали бошқаришга доир кўрсатмалар билан таъминловчи хужжатдир. Тижорат банкларининг кредит сиёсати кредит менежментини самарали олиб боришнинг асоси ҳисобланади. Бу сиёсат банк ходимларининг кредит бериш, банкнинг кредит портфелини бошқариш билан боғлиқ объектив стандартларини ва мезонларини аниқлаб беради. Кредит сиёсатини тўғри тузиш ва олиб бориш, барча бўлимлар томонидан бу сиёсат мақсадининг аниқ тушинилиши банк бошқарувига кредит стандартларини тўғри олиб боришига, юқори рисклардан ҳимояланишга, банк имкониятларини тўғри аниқлашга асос ҳисобланади..

Яхши ишлаб чиқилган кредит сиёсати кредит рискинни бошқариш ва уни камайтиришга яхши имкон беради.

Кредит сиёсатининг зарурлиги шундаки, банк катта ёки кичиклигидан, унда кам ёки кўп ходим ишлашдан қатъий назар, банкда бу сиёсат бўлиши лозим. Чунки бу сиёсат кредит бўйича унифицирлашган умумий қоида ва тамойиллар ва операциялар бажарилишининг кетма-кетлигини таъминлайди. Банкнинг кредит сиёсати банкнинг ҳамма ходимлари, банк раҳбариятигача бир хил бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам кредит сиёсатини олдиндан белгилаб олинган қоида ва ечимлар тўплами, дейилади.

Кредитлаш сиёсати ва унинг самарадорлиги кредит нархлари тўғри белгиланган шароитда муваффақиятли бўлиши мумкин.

Кредит сиёсати банк қандай кредитлар, қанча миқдорда, қандай шаклда, кимга, қайси шартлар ва муддатларда берилишини белгилаб беради. Банкнинг кредит сиёсати унинг фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган хавфли ҳолатларнинг олдини олишга, бунинг учун депозитлар ва кредитлар ўртасидаги нисбатнинг, банк мажбуриятлари билан капитали ўртасидаги ва бошқа кўрсаткичларнинг меъёрида бўлишини тақозо қилади. Оқилона кредит сиёсати бериладиган кредитларнинг сифатини оширади. Шунинг учун кредит сиёсатининг асосий мақсади бошқарув жараёни, фондларнинг етарлилиги, рискларнинг сифат даражаси бўйича туркумлари, кредит портфелининг сифати, мажбуриятларнинг таркибий қисмларини ажратиш каби элементларини ўз ичига олмоғи лозим. Энди биз банк сиёсатига тўхталадиган бўлсак, банк сиёсати – банкнинг депозит сиёсати, кредит сиёсати, фоиз сиёсати, валюта сиёсати, миқозларга касса-ҳисоб хизматини кўрсатиш сиёсати ва бошқа банк хизматларини кўрсатиш бўйича сиёсати, банкларнинг ликвидлилигини таъминлаш сиёсати, кадрлар сиёсати мажмуасидан иборатдир. Кредит сиёсати банк сиёсатининг асосий йўналишларидан ҳисобланади. Буни биз қуйидаги схемадан кўришимиз мумкин.

13-расм. Банк сиёсатининг асосий элементлари

Кредит сиёсатининг мазмунини чуқурроқ ўрганиш мақсадида унинг нималардан ташкил топганини кўриб чиқамиз.

Банк кредит сиёсатининг мазмуни қуйидагилардан иборат:

– банк кредит портфелини аниқлаш ва шакллантириш (кредит турлари, берилиш ва қайтарилиш шартлари, коплаш муддатлари, миқдори ва сифати) билан боғлиқ масалалар;

– банк раисининг кредит фаолияти учун жавоб берадиган ўринбосари, кредит кўмитаси раиси ва кредит инспекторига юкланган ваколатлар рўйхати (энг кўп кредит суммалари ва турлари);

– банкнинг кредит бериш соҳасидаги ҳуқуқлари ва ахборот тақдим этиш бўйича жами мажбуриятлар;

– кредит аризалари бўйича текшириш ва қарор чиқариш тизими баёни;

– кредит аризасига илова қилинадиган зарурий ҳужжатлар ва кредит ишида албатта сақланадиган ҳужжатлар рўйхати (қарздорнинг молиявий ҳисоботи, кредит шартномаси, гаров, кафолат бўйича шартнома ва ҳоказолар);

– мижознинг молиявий аҳволи ва кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари таҳлили;

– кредит ҳужжатлари сақланиши ва текширилиши учун жавобгарлик, ким ва қандай ҳолатда уларни олиш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида батафсил маълумотлар;

– кредитнинг таъминланганлиги ва уни қабул қилиш, баҳолаш ва амалга оширишнинг асосий қоидалари;

– барча кредитлар сифатини белгилайдиган меъёрлар баёни;

– энг юқори кредит имтиёзларини белгилаш ва кўрсатиш (яъни кредит суммалари ва банк ялпи активларининг энг юқори нисбати);

– банк хизмат кўрсатадиган минтақа, кредит қўйилмаларининг асосий қисми жорий этиладиган тармоқ, иқтисодиёт соҳаси ёки сектори;

– муаммоли кредитлар таркиби ва таҳлили, бунда муаммоларнинг қандай ҳал этилиши эҳтимоллари кўрсатилади ва ҳоказолар.

Кредит сиёсати малакали тузилиб, барча даражаларда меъёрда сифатли амалга оширилса, бу банк раҳбариятига тўғри қарорлар чиқариш, ортиқча рисклардан халос бўлиш, банк кредитларини тўғри баҳолаш имконини беради. Шу билан бир вақтда, кредит сиёсати сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий шартларни ҳисобга олган ҳолда анча юмшоқ бўлиши даркор.

2. Кредит сиёсатининг мезонлари ва ўзига хос хусусиятлари

Ҳар қандай тижорат банки кредит сиёсатининг мақсади одатда қуйидагилардан иборат бўлади: кредит қўйилмалари ҳажмининг ўсишини, риск юқори бўлган операцияларнинг оқилона диверсификациясини, қисқа ва узоқ муддатли кредит қўйилмалари ҳажмини кескин кўпайтириш ва уларнинг самарадорлигини таъминлашга йўналтирилган бўлади. Шунингдек, кредит сиёсат инвестицион кредитлар салмоғини ошириш, устун даражада иқтисодиётнинг реал секторини кредитлаш, ишлаб чиқариш корхоналарини молиявий қўллаб-қувватлаш каби асосий йўналишларни ҳам ўз ичига қамраб олган бўлиши лозим.

Кредит сиёсати банкнинг ўзига хос «кредит тили»ни яратади ва у банк фаолияти ёмонлашганда ҳамда кредит ваколатлари ва мажбуриятлари ўзгарганда ҳуқуқни сақлаб қолиш учун катта аҳамият касб этади. Қатъий сиёсат асосида берилган кредит банк умумий кредитлаш фаолиятининг ривожланиши ва кредитларнинг самарали ишлатилиши учун замин яратади. Кредит сиёсати қоидаларига риоя этиш банкнинг асосий мақсадлари: фойда олишни таъминлаш, рискларни бошқариш, банк фаолияти меъёрларига риоя этишга эришиш имконини беради.

Кредит сиёсатининг мавжудлиги, энг муҳими – барча даражаларда ишлаб чиқилган сиёсатга риоя этиш банк ссуда портфелини сифатли бошқариш учун асос бўлади. Бу эса, ўз навбатида, унинг миждозлари ва акциядорлари фойдасини кўпайтиради ва фаровонлигини оширади.

Тижорат банкининг кредит сиёсатида кредит портфелини бошқаришнинг асосий йўналишлари қилиб қуйидагилар белгилаб олинishi мумкин:

– кредит рисклари даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш, уларни баҳолаш ва бартараф этиш;

– қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиқ даражасини ва унинг молиявий аҳволини аниқлаш, кредит рискинни башорат қилиш;

– муаммоли ссудаларни олдиндан аниқлаш ва уларни сўндириш чораларини ишлаб чиқиш;

– кредит қўйилмаларни диверсификация қилиш, уларнинг ликвидлилиги ва даромадлилигини таъминлаш;

– кредит олган миждоз билан доимий алоқада бўлиб туриш;

– кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, деҳқон ва фермер хўжалиқларни молиявий қўллаб-қувватлашдан иборат.

Банк томонидан, хўжалиқ субъектларининг айланма маблағлари етишмаслиги, мавжуд маблағларнинг меъёрдан ортиқча тайёр маҳсулот қолдиқларига жалб қилиниши, маблағларнинг тайёр маҳсулот сифатида қотириб қўйиш сабабларини ўрганиб бориш, зарарга ишлаётган ва банкротлик аломатлари кўзга ташланаётган хўжалиқ субъектларининг молиявий аҳволининг доимий мониторингини ташкил қилиш банк кредит сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Кредит сиёсатида кредитларни таснифлаш тизими аниқ ифодаланиши лозим, кредит ходимлари кредит портфелидаги барча маълум бўлган салбий ўзгаришлар тўғрисида раҳбариятга хабар беришлари лозим. Қарздор ёки гаров аҳволи ёмонлашишини олдиндан аниқлаш эҳтимолий йўқотишларни камайтириш учун жуда муҳимдир.

Кредит сиёсати кредитларнинг барча тоифалари бўйича «тўловсизлик» тушунчасининг аниқ ифодаланиши, фоизларни ўстирмаслик мезонлари, шунингдек, банк Бошқаруви ва Кенгашининг тегишли ҳисоботларига нисбатан талабларни ўз ичига олиши лозим. Кредит сиёсатида қарзларни қайтаришга доир изчил, босқичма-босқич чора-тадбирлар кўрилиши талаб қилиниши, Марказий банк томонидан белгиланган талабларга мувофиқ кредитларни ҳисобдан чиқариш тадбирлари ишлаб чиқилиши лозим.

Кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва ижро этиш юзасидан жавобгарлик банк Кенгаши ва Бошқаруви аъзоларига юклатилган. Одатда тижорат банкнинг кредит сиёсати йўналишлари куйидагилардан ташкил топиши мумкин:

- банк ўрни ва обрўсини молиявий-барқарор банклар сингари яхшилаш;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки меъёрларига мувофиқ даражада ўз капиталининг етарлилигини таъминлаш;
- банкнинг самарадорлиги ва барқарорлигини кўллаб-қувватлаган ҳолда унинг даромадларининг максималлашувини таъминловчи аниқ кредит ва инвестиция сиёсатини ўтказиш;
- стратегик жиҳатдан муҳим бўлган шаҳар ва туманларда банклар тармоғини кенгайтириш.

Тижорат банки фойдалилигини ҳисобга олган ҳолда, халқаро стандартлар миқёсида мижозларга сифатли кредит хизматини тақдим этишга интилади. Шунинг учун банк-кредит сиёсатининг асосий тамойилларига куйидагилар киритилган:

- кредитлаш тўғрисида қарорлар қабул қилишнинг барча даражалар бўйича жавобгарлигини тақсимлаш;
- банк томонидан амалга ошириладиган кредит операциялари учун аниқ белгиланган шартларнинг мавжудлиги;
- махсус кредитлаш тамойиллари – муддатлилиқ, тўловлилиқ, қайтариб беришлиқ, таъминланганлик ва рентабеллик асосида бериладиган кредитларни мажбурий назорат қилиш;
- банк бошқарувининг умумий сиёсати билан махсус фаолият йўналишлари сиёсати (яъни депозитлар бўйича, инвестиция бўйича, активлар ва пассивларни бошқариш бўйича ва ҳоказо) нинг узвий боғлиқлигидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида банкларнинг фаолиятида хўжалик субъектларини кредитлаш функцияси биринчи даражали аҳамиятга эга бўлганлиги учун банклар фаолиятининг самарадорлиги ва ликвидлилигини таъминлаш учун, аввалам бор, банкларнинг кредит сиёсатини тўғри ишлаб чиқишга эътибор бериш зарур. Банклар оладиган даромадлар унинг актив операциялари натижасида, асосан кредит операциялар туфайли вужудга келиши банклар томонидан кредит сиёсатни оқилона танлаш ва ўтказишни тақозо қилади.

Кредит сиёсати банк стратегиясининг бир бўлаги сифатида кредит бозорида банкнинг ҳаракат қилишидан кўзлаган мақсадини, тамойилларини ва йўналишларини ўз ичига олади, тактик жиҳатдан эса молиявий ёки бошқа инструментларни, кредит битимларни амалга оширишдан банкнинг мақсадларига эришиш йўналишларини ва қоидаларини ҳамда кредит жараёнини ташкил этиш тартибларини ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

Юқорида келтирилган фикрлар асосида хулоса қилиб айтганда, кредит сиёсати кредит рискларини камайтириш орқали банкнинг хавфсизлиги, ликвидлилиги ва рентабеллигини таъминлаш мақсадида кредитлаш бўйича олдиндан белгиланган қоида ва ечимлар мажмуаси асосида ташкил қилинган

кредит портфелини бошқариш соҳасидаги банкнинг стратегия ва тактикасидир.

Кредит сиёсати ҳайъати кредитни қайси соҳаларга бериш, кредит беришнинг умумий тамойиллари, уни беришдаги чекланишлар ва бошқаларни ишлаб чиқади ҳамда шуларнинг амалга оширилишини назорат қилиб бориши лозим.

Кредит сиёсати банк кредит ресурсларини жойлаштириш бўйича режани ҳамда кредит портфелини бошқариш, яъни кредитларни шакллантириш, уларга хизмат кўрсатиш, уларни назорат қилиш ва қайтариш бўйича методологияни ўз ичига олиши лозим. Яхши кредит сиёсати ҳаддан ошиқ чекловга қаратилган бўлмаслиги зарур. Агар, банк ходимлари баъзи бир кредит олиш бўйича талабларни ижобий ҳисоблашса, лекин улар ёзма йўриқларга мос келмаса, кредит сиёсати мазкур талабларни банк Кенгаши муҳокамасига киритиш имконини яратиши лозим. Кредит сиёсати бозордаги янги шарт-шароитлар ва банкнинг даромад келтирувчи активлари таркибидаги ўзгаришларга банкнинг мослашишини таъминлаши ва тегишли чоралар кўриши учун имконият яратиши мақсадида етарли даражада эластик (мослашувчан) бўлиши лозим.

Ишончли кредит сиёсати асоси сифатида қуйидаги омиллар кўрилиши лозим:

– **Ажратилган кредитлар умумий суммасига лимитлар.** Умумий кредит портфелга лимит кредит портфели миқдорининг депозитлар миқдори, капитал миқдори ёки активлар умумий миқдорига нисбатан аниқланади. Мазкур лимит ўрнатилганда, кредитларга бўлган талаб, депозитлар базасининг нобарқарорлиги ва кредит рисклар ҳисобга олиниши лозим.

– **Худудий лимитлар.** Агар банк ўз бозорларини яхши тушунмаса ёки банкни бошқариш етарли даражада малакали бўлмаса, филиалларнинг худудий тарқоқлиги сабабли муддати ўтган кредитлар пайдо бўлишига олиб келиши мумкин. Бошқа томондан, қатъий худудий лимитларнинг ўрнатилиши ҳам муаммолар яратиши мумкин, хусусан, банк тор даражадаги иқтисодиётга эга худудда фаолият юритса. Барча ҳолларда ҳам банкнинг фаолият бозори аниқ бўлиши лозим ҳамда бошқарувчилар ва ходимлар малакасига мувофиқ келиши лозим. Банк ходимлари кредитлаш бўйича маҳаллий чекловлар тўғрисида тўлиқ ҳажмда ахборотга эга бўлиши керак. Мазкур тартиб қайта ташкил этилган банклар учун жуда муҳимдир.

– **Кредитлар концентрацияси – муқимлашуви.** Банк кредит сиёсати кредит портфель диверсификациясини раҳбатлантириши ва максимал даражада фойда ва минимал даражадаги риск ўртасидаги балансни топишга ёрдам бериши зарур. Одатда, концентрация бўйича чеклов битта мижоз, ўзаро боғлиқ гуруҳ ва иқтисодий фаолият соҳаси (масалан, қишлоқ хўжалиги, пўлат қуйиш ёки текстиль саноати)га ажратиладиган кредитларнинг максимал миқдорига тааллуқлидир. Ушбу лимит катта бўлмаган регионал ёки ихтисослашган банклар учун жуда муҳимдир. Банк кредит сиёсати концентрация бўйича лимитларнинг қайта кўриб чиқилиши ва улар бўйича ҳисоботлар тақдим этилишини талаб қилиши лозим.

– **Кредитларни категория (соҳа)лар бўйича тақсимлаш.** Тижорат соҳаси, кўчмас мулк соҳаси, жисмоний шахслар ёки бошқа кредит категорияларига ажратиладиган кредитларни фоиз нисбатида чеклаш умум қабул қилинган амалиёт бўлиб ҳисобланади. Раҳбарият розилиги шартда мазкур чекловлар бўйича сиёсат белгиланган меъёрлардан баъзи бир четланишларга йўл қўйишга рухсат бериши лозим.

– **Кредит шакллари.** Банк кредит сиёсати мижозларга тақдим этилиши режалаштирилган кредитлар ва бошқа кредит инструментларини тавсифлаши ва махсус кредитлар бўйича йўриқларга эга бўлиши лозим. Кредит инструментлари шаклининг танлови кредит бўлими ходимлари тажрибаси, банк депозитлари таркиби ва кутилаётган кредит талабига асосланиши керак. Кутилмаган зарарларга олиб келган кредитларнинг маълум шакллари юқори бўғиндаги мененжерлар томонидан назорат қилиниши ёки улардан умуман фойдаланмаслик лозим.

– **Кредит муддатлари.** Кредит сиёсати кредитнинг ҳар бир шакли бўйича максимал муддатни белгилаши, кредитлар эса сўндиришнинг реал графиги билан ажратилиши лозим. Сўндириш муддатини режалаштириш сўндиришнинг кутилаётган манбаси, кредит мақсади ва гаровнинг фойдали хизмат кўрсатиш муддатига боғлиқ бўлиши лозим.

– **Кредит нархини белгилаш.** Турли шаклдаги кредитлар бўйича фоиз ставкалари банкнинг маблағларни жалб қилиш, кредит назорати, бошқариш харажатлари ва эҳтимолий зарарларни қоплаш учун етарли бўлиши лозим. Айни пайтда улар банкка қулай бўлган даромад маржасини таъминлаши зарур. Фоиз ставкалари даврийлик асосида қайта кўриб чиқилиши лозим ҳамда харажатлар миқдори ёки рақобат омиллари ўзгаришига мувофиқ ўзгариб бориши зарур. Фоиз ставкаларининг дифференциацияси қасддан қарз олувчиларнинг маълум категорияларини жалб қилиш ёки аксинча, «қочириш» учун қўлланилиши мумкин. Бошқа амалдаги процедуралар, хусусан, мажбурият учун комиссияларни аниқлаш ёки жаримали фоиз ставкаларининг ўрнатилиши бўйича йўриқлар ҳам нарх сиёсати элементлари бўлиб ҳисобланади.

– **Кредитни бошқариш.** Кредитни бошқариш кўп ҳолларда банк ҳажмига боғлиқ бўлади. Катта бўлмаган банкларда у марказлашган тарзда бўлади. Кредитлаш жараёнида кечикишлардан қутулиш учун йирик банклар жўғрофий жойлашув, кредит маҳсулотлари ва мижоз турларига мувофиқ кредитларни бошқаришни номарказлашган ҳолга келтиришга ҳаракат қилади. Кредит сиёсати кредит ажратиш билан шуғулланувчи барча ходимлар учун лимитлар ўрнатиши лозим. Ходимнинг тажрибаси ва унинг банкда ишлаш даврига қараб одатдагидан катъийроқ тарзда индивидуал чекловлар ўрнатилиши мумкин. Кредит лимитлари гуруҳ ваколатларига асосланиши мумкин, йирик миқдордаги кредитлар кўмита розилигини талаб қилиши мумкин. Ҳисобот процедуралари ва кўмитанинг мажлиси даврийлиги олдиндан келишилиши лозим.

– **Баҳолаш жараёни.** Кредит сиёсати баҳолаш қарорларини қабул қилиш бўйича масъулиятни тақсимлашни тавсифлаши ва ссудаларни қайта

тиклаш ёки пролонгация қилиш билан боғлиқ қайта баҳолаш бўйича процедураларни қўшган ҳолда расмий, андозавий баҳолаш процедураларини ўз ичига олиши лозим. Ҳар бир кредит инструменти учун қайта баҳолашнинг мумкин бўлган шакли ва улар бўйича лимитлар олдиндан келишилган бўлиши лозим. Бундан ташқари, мустақил малакали баҳоловчиларнинг иштироки талаб этиладиган ҳолатлар ҳам аниқланиши лозим. Кредит суммасининг ҳам лойиҳа, ҳам гаровнинг баҳоланган қийматига бўлган нисбати ҳамда кредит инструментларининг турли шакллари бўйича баҳолаш усуллари синчиклаб тавсифланиши лозим. Имкон пайдо бўлиши биланок, кредит сиёсати аванс тўловлари бўйича талабларни ўз ичига олиши лозим.

– **Кредит суммасининг гаровга қўйилган мулк ёки қимматли қоғозларни бозор қийматига максимал даражадаги нисбати.** Кредит сиёсати гаров сифатида қабул қилинган қимматли қоғозларнинг барча шакллари бўйича қўшимча захира мажбуриятларини ўрнатиши лозим. Ушбу мажбуриятлар қимматли қоғозларни сотиш эҳтимоллиги билан солиштирилиши лозим. Масъулиятли ходимлар аниқланиб, гаровни даврий қайта баҳолашнинг графиги ўрнатилади.

– **Ажратилган кредитларни рўйхатга олиш.** Банк сотиб олинган ёки ажратилган кредитни ўз балансида қайд этиб бориши лозим. Мазкур ҳолат банк томонидан кредитнинг шартномавий шартларини қабул қилиши биланок амалга оширилиши зарур. Энг аввало, кредит балансига ўзининг таннархи бўйича кирим қилинади.

– **Кредитни ундиришда қўлланилиши мумкин бўлган ён бериш чоралари.** Банк кредитни ёки кредитларнинг жамоавий баҳоланган гуруҳини ён беришни аниқлаштириши ва тан олиши керак. Бу шундай ҳолларда рўй берадики, унда банк кредит битимининг шартномавий шартларига мувофиқ олиниши лозим бўлган маълум даражадаги маблағлар миқдорини ололмаслик эҳтимоллиги мавжуд бўлади. Ён бериш қисман ҳисобдан чиқариш ёки ён бериш амалга ошган давр учун даромад ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботларга тегишли харажатларни киритиш орқали кредитнинг баланс қийматини уни сотиш қийматига (баҳолаш натижаларига мувофиқ) камайтиришда ўз аксини топиши мумкин.

– **Инкассация.** Кредит сиёсати тўланмаган мажбуриятларнинг барча шаклларини аниқлаштириши ва мазкур ҳолат бўйича раҳбариятга киритиладиган ҳисоботлар турларини тавсифлаши лозим. Мазкур ҳисоботлар риск омили, потенциал зарарлар ва чора-тадбирларнинг муқобил йўллари аниқлаш учун етарли даражада ахборотга эга бўлиши керак. Тўловларни йиғиш бўйича тизимли ва босқичма-босқич қатъийлашиб борадиган қўшимча чоралар белгилаш лозим. Маблағларни олмасликнинг барча ҳолатлари бўйича раҳбариятга ахборотни тақдим этишни таъминлашга мўлжалланган йўриқларни ҳам қабул қилиш зарур.

– **Молиявий ахборотлар.** Кредитни хавфсиз тарзда ажратиш қарз олувчи молиявий ҳолатининг ҳар бир аспекти бўйича ахборотнинг тўлиқлиги ва аниқлигига боғлиқ. Ликвидли гаров таъминотидан тўлов манбаи сифатида фойдаланилиши шартларида ажратилган кредитлар бундан мустасно бўлиши

мумкин. Кредит сиёсати ташкилотлар ва хусусий шахслар – қарз олувчилар барча категорияларининг молиявий ҳисоботларига бўлган талабларни белгилаши лозим. Аудиторлик хулосасига эга молиявий ҳисоботлар, аудиторлик хулосасига эга бўлмаган молиявий ҳисоботлар, оралик молиявий ҳисоботлар, пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот ва бошқа ҳисобот ҳужжатлари бўйича йўриқлар лозим. Кредит сиёсати маълумотларни даврий тарзда коррективировка қилиш учун кредитларни ташқи текширувчилар томонидан таҳлил қилиш бўйича процедураларни белгилаши лозим. Агар кредитни сўндириш муддати бир йилдан ортиқ муддатга эга бўлса, қарз олувчи томонидан ссуда сўндирилишига ишонч ҳосил қилиш учун банк ходимлари томонидан мазкур муддатга молиявий башоратлар тайёрлашни белгилаш лозим. Барча талаблар шундай қўйилиши керакки, банк кредит сиёсатига мувофиқ келмаган муайян салбий ахборот аниқ-равшан кўринсин.

Бундан ташқари, кредит сиёсати банкнинг бошқа бўлим (бўлинма)ларига нисбатан қўйилган йўриқлар билан тўлдирилиши лозим. Банкнинг турли бўлим (бўлинма)ларида тасдиқланган ва тақдим этилган ёзма шаклдаги йўриқлар ва процедуралар банкнинг умумий кредит сиёсатида қайд этиб ўтилиши керак. Ёзма шаклдаги йўриқлар, методикалар ва процедураларнинг мавжуд эмаслиги катта камчилик бўлиб, банк раҳбарияти ўзига юклатилган вазифаларни талаб даражасида бажармаётганлигини кўрсатади.

Хорижий давлатларнинг йирик банкларида ёзма равишда банкнинг кредит сиёсати тўғрисида меморандум ишлаб чиқилади ва барча банк ходимлари ўз фаолиятини шу меморандум асосида олиб боришлари зарур. Меморандумнинг таркиби ҳар бир банкнинг фаолият хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, ҳар хил бўлса-да, у банк фаолиятининг асосий йўналишларини қай тариқада олиб боришни ўз ичига олади. Меморандумда олиб бориладиган сиёсатнинг асосан, яъни кўпроқ ишончли ва фойда келтирувчи кредитлар бериш, кредитлар беришда мавжуд кредит ресурсларни ҳисобга олиш, бериладиган кредитларнинг рисклилик даражасини ҳисобга олиш, кредит беришнинг охириги чегарасини белгилаб бериш ва бошқалар кўрсатилади.

Ҳужжатда қайси кредитларни бериш банк учун фойдали ва қайси кредитларни беришдан банк сақланиши лозимлиги, банк ходимларига кредитлар бериш, кредитларнинг сифатини назорат қилиш шакллари ва бошқалар кўрсатилади.

Бунинг учун қуйидагилар аниқланади:

- банк учун масъул бўлган кредитлар турлари;
- қандай кредитлар, беришдан банк ўзини тутиши;
- кўнгилдагидай бўлган қарзларнинг таркиби;
- кўнгилсиз қарзларнинг таркиби;
- банкнинг кредитлаш билан боғлиқ фаолияти доираси;
- банкнинг ўз ходимларига кредит бериш доирасидаги сиёсати;

– қарздорликнинг ҳар хил даражаларига кўра кредитларнинг ҳажмини қисқартириш;

– кредит рискинни бошқариш, текширув ва назорат доирасидаги банкнинг сиёсати.

Масалан, Америка банкларининг меморандуми схемаси 5 бўлимни, яъни умумий қоидалар, кредитлар категорияси, кредит сиёсатининг ҳар хил масалалари, кредит портфели сифати устидан назорат ҳамда банк кўмиталарини ўз ичига олади.

Кредит сиёсати бўйича меморандум умумий тавсия ва йўлланмаларини ўз ичига олади ва у банк ходимларининг амалий ишбилармонлигини чеклаб қўймасликни таъминлайди.

Тижорат банкининг кредит сиёсати, кредит бозорини таҳлил қилиш ва энг кичик кредит рискка эга бўлган бозорларни аниқлаш; маблағларни депозитга жалб қилиш; кредитлаш жараёнида юқори самарадорликка эришиш; банкнинг депозит ва кредит портфелини бошқаришни оптималлаштириш; муаммоли кредитлар салмоғини камайтириш; банкнинг ликвидлилиги ва тўловга лаёқатлилигини таъминлаш каби масалаларни ўз ичига олиши лозим.

Банкнинг кредит сиёсатини олиб бориш, кредит портфелининг самарали натижасини таъминлашни кўзда тутганлиги учун банкларнинг кредит портфелини ташкил қилишга таъсир қилувчи омиллар ичида банклар хизмат кўрсатиш бозорининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан ҳар бир банк ўзи танлаган бозор секторидаги асосий мижозларнинг қарз маблағига бўлган талабини ҳисобга олиши керак.

Банкнинг фоиз сиёсати кредит сиёсатининг асосий бўлими ҳисобланади. Бу сиёсат турли кредитлар ва қарздорлар бўйича белгиланувчи фоиз ставкаларини аниқлашда фойдаланиладиган қуйидаги 3 омилни ўз ичига олади:

1) Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкаси;

2) кредит ресурслари (ўз ва жалб қилинган маблағлари) баҳоси, муддати ва манбалари;

3) кредитлаш ва қарздорлар турлари ва йўналишлари.

Жалб қилинган кредит ресурсларини бошқа тижорат банклари ҳамда марказлаштирилган фондларидан сотиб олинган ҳолда кредитлардан фойдаланиш учун фоизлар жалб қилинган ресурслар суммасига банк (даромади) маржаси қўшиш орқали аниқланади. Бу 3 %дан 7 % миқдоргача бўлиши лозим.

Гаров таъминоти бўйича талаблар аниқ ва сифатли таснифга эга бўлиши керак, яъни гаровнинг ликвидлиги, узоқ муддат сақлашнинг мумкинлиги; нархларнинг нисбатан барқарорлиги; гаровга қўйиладиган мулк, мулкнинг бозор талабларига мос келиши ва бошқалар.

Фавқулодда ҳолатлар юз берадиган бўлса, гаров эгаси гаров мулкни ўз ҳисобидан унинг тўлиқ қийматини суғурта қилиши керак.

Гаровга олинган мулк қиймати кредит суммасига нисбатан 20 % юқорироқ бўлиши мақсалга мувофиқ.

Тижорат банкларининг кредит такдим этишдаги асосий вазифаси – омонатчиларнинг пулларини кимга ишониб топшириш мумкинлигини ҳал этишдан иборат. Бу фаолият ўта муҳим ва ўта таъсирчан жараён бўлиб, уни муваффақиятли амалга ошириш сармоя тузилмасидаги леверажни жиддий ошириш имконини беради. Банк кредитларни қачон, кимга ва қандай шартларда беришни аниқ белгилаб олиши шарт.

Банк фаолияти доимо турли рисклар билан боғлиқ. Шунинг учун кредитлар, депозитлар ва бошқа мажбуриятлар билан ўз маблағлари ўртасида мақбул мувозанатни сақлаш банкнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Оқилона кредит сиёсати банк кредит портфелини сифат жиҳатдан тартибга солиш қўламини, маблағ олиш имконияти, энг юқори риск даражаси, ссуда портфели манбалари ва муддатлари бўйича мутаносиблигини, банк мажбуриятлари ва активлари тузилмасининг мослигини ҳисобга олиши керак.

Кредит сиёсати банкнинг ўзига хос «Кредит тили» ни яратади. Бу сиёсат банк фаолияти ёмонлашганда ҳамда кредит ваколатлари ва мажбуриятлари ўзгарганда ҳуқуқни сақлаб қолиш учун катта аҳамият касб этади. Кредит сиёсатидаги ҳар қандай чеклаш тўлиқ ҳужжатлаштирилиши, асосланиши ва истиснолар кўрсатилиши керак.

Кредит сиёсатининг мавжудлиги, энг муҳими – барча даражаларда ишлаб чиқилган сиёсатга риоя этиш банк ссуда портфелини сифатли бошқариш учун асос бўлади. Бу эса, ўз навбатида, унинг қарздорлари ва акциядорлари фойдасини кўпайтиради ва фаровонлигини оширади.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банкнинг кредит сиёсати банкнинг кредитлашни амалга оширишдаги мақсади ва стратегиясини, кредит бериш жараёнида банк ходимларининг ваколат даражаси ва масъулиятини, тижорат банки томонидан бериладиган кредитларнинг турлари ва тоифаси, банк кредити йўналтириладиган иқтисодиёт соҳаларини белгилаб олиш, кредитлаш усуллари, кредитлаш кўрсаткичлари, кредитларни қайтариб тўлаш шартлари ва қоидалари, кредитнинг муддати, қарздорликни ундириб олиш бўйича чора-тадбирлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий

ҳисоботларига қўйиладиган талаблар, миждознинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотларни ўзида ифода қилувчи қарздорларнинг фаолиятига оид молиявий ахборотлар, гаров таъминотида қўйиладиган талаблар, кредит мониторингига қўйиладиган талаблар, фоиз ставкалари бўйича бажариладиган операциялар, кўзда тутилмаган ҳолатлар, кредит портфелини аудит қилиш бўйича талаблар банк Бошқаруви ва Кенгашига тақдим қилинадиган ҳисоботлар бўйича талабларни ўзида ифода қилиши лозим.

3. Кредит шартномасининг мазмуни ва аҳамияти

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банки ва миждоз ўртасидаги кредит муносабатлар кредит шартномасига асосланади. Шу боис банк томонидан юридик ва жисмоний шахсларни кредитлашни ташкил этишнинг асосий хусусиятларидан бири – бу ҳар бир кредит битимининг шартномавий характерга эга эканлигидадир.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг 31- моддасида банклар ва уларнинг миждозлари ўртасидаги муносабатлари шартномалар асосида амалга оширилиши белгиланган бўлиб, амалиётда банклар ва миждозлар ўртасидаги ҳар бир кредит муносабати шартномавий характерга эга.

Банк ва қарз олувчи ўртасида тузилган кредит шартномаси кредит битимининг ҳуқуқий-иқтисодий шартларини аниқлайди. Ва бу шартлар кредит муносабатлари иштирокчиларининг маъқеидан қатъий назар, ўзаро манфаатларга асосланган бўлади.

Кредит шартномаси юридик ҳужжат ҳисобланиб, унинг барча пунктлари бажарилиши томонлар учун мажбурийдир. Бу Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси билан белгилаб қўйилган.

Кредит шартномасининг моҳияти шундан иборатки, унга кўра банк (кредитор) шартномада кўрсатилган шартлар асосида ва унда белгиланган миқдорда қарз олувчига пул маблағларини кредитга бериш, қарз олувчи эса кредитни ва унга ҳисобланган фоизларни ўз вақтида қайтариб бериш мажбуриятини олади.

Кредит шартномасида томонларнинг номланиши, шартноманинг амал қилиш муддати, кредит битимининг предмети ва шартлари, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бу мажбуриятларнинг бажарилишидаги ҳуқуқий қафолатлари кўрсатилган бўлади.

Кредит шартномаси одатда ёзма шаклда тузилади ва керакли шахслар томонидан имзоланади. Ёзма шаклда тузилмаган кредит шартномаси ҳақиқий ҳисобланмайди.

Фуқаролик Кодексининг 744- моддасига асосан кредит шартномасига кўра, бир тараф – банк ёки бошқа кредит ташкилоти (кредитор) иккинчи тарафга (қарз олувчига) шартномада назарда тутилган миқдорда ва шартлар

асосида пул мабалғлари(кредит) бериш, қарз олувчи эса олинган пул суммасини қайтариш ва унинг учун фоизлар тўлаш мажбуриятини олади.

Кредит шартномаси:

– **икки тарафлама шартномадир**, яъни ҳар икки тараф тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади;

– **ҳақ эвазига тузиладиган шартномадир**, яъни қарздор кредиторга кредит олганлиги учун фоиз, маржа, комиссия кўринишида ҳақ тўлаши лозим;

– **консенсуал шартномадир**, яъни у кредит шартномаси тарафлар томонидан имзоланиши биланоқ тузилган ҳисобланади ва кучга киради, бироқ берилган кредитга фоизлар шартнома тузилган кундан эмас, балки ҳақиқатда кредит маблағларидан фойдаланилган давр учун тўланади;

– **хўжалик шартномасидир**, чунки кредит шартномаси асосан тадбиркорлик фаолиятига мансуб соҳаларда тузилади.

Кредит миқдори ва унинг қайтарилиш муддати, фоиз миқдори ва уни тўлаш муддати, кредитнинг мақсади ва бошқалар кредит шартномасининг муҳим шартлари ҳисобланади.

Тижорат банки ва мижоз ўртасидаги кредит муносабатлари кредит шартномасига асосланади. Ривожланган давлатлар банк тизимида ҳар қандай кредит муносабатлари унда иштирок этувчи томонларнинг мавқеидан қатъий назар, ўзаро манфаатли шартномалар асосида амалга оширилади. Кредит шартномада қуйидаги асосий шартлар кўрсатилади.

Кредитнинг мақсади.Тижорат банки учун кредитнинг қандай мақсадларга сўралаётганлиги муҳим ҳисобланади. Шартномада кредитнинг қайси мақсад учун ишлатилиши кўрсатилади ва бу корхоналарнинг бизнес режасида ўз аксини топиши лозим. Бизнес режада кўрсатилган мақсад бўйича кредит суммаси ўтказилиб берилади ва корхонанинг кейинги фаолияти ҳам банк томонидан кредитнинг шартномада кўрсатилган мақсадларга йўналтирилиши назорат қилиб борилади.

Кредит суммаси. Кредит шартномасида кредитнинг суммаси мижознинг гаровга қўйган мулкининг 125 фоизи миқдорида ёки кафолатланган сумма миқдорида белгиланиб кўрсатилади. Тижорат банки мижоз аризасида кўрсатилган суммани ҳар томонлама асослаб бериши керак. Одатда мижозлар ўз имкониятларини максимал даражада баҳолаб келадилар. Тижорат банклари керакли ҳолларда кредитланаётган объектни тўла ўрганиб чиқиш учун мутахассисларни жалб қилиши мумкин.

Кредитнинг фоиз ставкаси. Ҳозирги кунда кўпгина тижорат банклари қайта молиялаш ставкасини ва жалб қилган ресурсларининг баҳосини ҳисобга олган ҳолда ўзларининг кредит сиёсатига мувофиқ мустақил фоиз ставкаларини ўрнатади.

Кредитни қайтариш муддати. Шартномага асосан кредитдан фойдаланиш муддати келганда кредит олган корхона муддатида кредитни қайтармаса, муддати ўтган қарз ҳисоб рақамига чиқарилади. Ҳар ойнинг биринчи кунига ҳар ой учун олинадиган фоиз суммасини ўз вақтида тўлаб бормаса, муддати ўтган фоиз ҳисобланиб борилади. Кредит учун олинадиган

фоиз бир неча марта муддати ўтган фоиз ҳисоб рақамига чикса, банк кредитни муддатидан олдин ёпишга фармойиш беради. Барча ссуда операциялари шу ҳисоб рақам орқали олиб борилади. Кредит суммаси банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан вакиллик ҳисоб рақами орқали тўлаб берилади.

Республикада киска муддатли кредитлаш ва умуман тижорат банклари томонидан кредит бериш «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга асосан олиб борилади. Банклар томонидан кредит бериш кредитлашнинг асосий тамойиллари кредитнинг мақсадлилиги, кредитнинг таъминланганлиги, муддатлилиги, қайтарилиши, тўловлилиги асосида амалга оширилади.

27-жадвал

Кредит шартномаси ва қарз шартномасининг фарқли жиҳатлари

Кредит шартномаси (Фуқаролик кодексининг 744-748- моддалари)	Қарз шартномаси (Фуқаролик кодексининг 732-743- моддалари)
Асосан банклар, бошқа кредит ташкилотлари кредит бериши мумкин	Барча жисмоний ва юридик шахслар бошқа шахсларга қарз бериши мумкин
Банкдан кредит сифатида фақат пул маблағлари берилади.	Қарз сифатида эса пул маблағлари ва бошқа ашёлар берилиши мумкин
Доимо ёзма шаклда тузилиши керак	Баъзи ҳолларда қарз шартномаси оғзаки шаклда ҳам тузилиши мумкин
Кредит шартномаси консенсуал шартномадир	Қарз шартномаси реал шартномадир, яъни у пул ёки ашёлар қарз олувчига топширилиши билан тузилган ҳисобланади.
Кредитор томонидан қарз олувчига, ҳатто шартнома тузилгандан кейин ҳам кредит суммаси бутунлай ёки қисман берилмаслиги мумкин	Қарз берувчи қарз олувчига қарз суммасини беришдан бош тортишга ҳақли эмас, чунки қарз суммаси берилмаган тақдирда, қарз шартномаси тузилмаган бўлиб қолади.

Кредит шартномаси ҳуқуқий жиҳатдан бир катор хусусиятларга эга. Ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра кредит шартномаси томонларнинг мақсадларини ва шу мақсадларнинг амалга ошишини бирлаштиради. Мақсад сифатида кредит шартномаси банкнинг маълум шартлар асосида ссуда бериш розилиги ва қарз олувчининг уни маълум даврдан сўнг қайтариб беришга тайёрлигини акс эттиради. Мақсадларнинг бажарилиши сифатида кредит шартномаси ссуда бериш ва тўлаш бўйича аниқ ҳаракатни кўзда тутди.

Мижознинг ссудани қайтариш бўйича мажбуриятлари шартномани имзолашдан олдин амалга оширилган бўлса ҳам, фақатгина ссуда олингандан сўнг пайдо бўлади. Кредит шартномаси, шунингдек, кредит битимининг иқтисодий шартларини тартибга солади. У, бир томондан, мижоз талабининг тўлароқ ҳисобини, иккинчи томондан эса, банкни кредит risksидан сақлашнинг мувофиқ механизмини таъминлаб беради.

Кредит шартномаси қарз шартномасининг бир тури ҳисобланса-да, у қарз шартномасидан фарқ қилади. Бу фарқни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

Банк билан мижоз ўртасида кредит шартномасини тузишда барча шартномалар учун зарур бўлган қуйидаги асосий талаблар инобатга олинса, мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин:

– барча ҳуқуқ ва манфаатларни тўлиқ ҳимоя қилиш имконини берувчи, барча ҳолат ва вазиятлар учун тўғри келувчи универсал шартномалар шакли мавжуд эмас. Барча ҳолат ва вазиятларни ўз ичига қамраб оладиган шартнома шаклини ишлаб чиқиш имкони йўқ;

– шартнома (бизнинг ҳолатда кредит шартномаси) – индивидуал характерга эга бўлган расмий юридик ҳужжатдир.

– аниқ кредит шартномасини тузишда, кредит олиш учун мурожат қилган мижозларга алоҳида (индивидуал тарзда) ёндашиб, уларнинг ҳуқуқий мақоми, ташкилий-ҳуқуқий шакли ва кредитланаётган лойиҳанинг хусусиятига эътибор берилиши мақсадга мувофиқдир.

Шартнома тузиш жараёнига юридик ва иқтисодий жиҳатдан пухта, аниқ, талаб даражасида ижодий ёндашиши керак.

4. Кредит шартномасининг таркибий қисмлари

1. Кредит шартномаси таркиби қонунда белгиланмаган. Кредит шартномасини тузишда бир қанча талабларни, жумладан, кредитнинг мақсади, суммаси, муддати, таъминланганлиги, фоизлари, кредитни қоплаш тартиби ва бошқалар аниқ кўрстилган бўлиши лозим.

Кредит шартномасининг таркиби, одатда, қуйидаги қисмлардан иборат бўлади:

– кириш қисм, умумий ҳолат, шартнома предмети, кредит бериш мақсади, шартлари, ҳисобланиш шартлари ва таркиби, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бошқа шартлари, юридик манзиллари, реквизитлари, томонлар имзолари.

Ҳар бир кредит шартномаси шаклига кўра қуйидаги тўртта асосий тамойилларга асосланади:

- мустаҳкам ҳуқуқий асос;
- шартнома тузиш эркинлиги;
- томонларнинг ўзаро манфаатдорлиги;
- шартнома шартларининг келишилганлиги.

Кредит шартномасининг ҳуқуқий асосини қонунлар, банк фаолиятига оид бошқа юридик ва меъёрий ҳужжатлар ташкил этади.

Кредит шартномасини тузиш эркинлиги мижозни ссуда олмоқчи бўлган банкни танлаш эркинлигида ва банкнинг шу мижозга кредит бериш масаласини ечиш эркинлигида ўз аксини топади. Иккала томон шартномавий муносабатларга ўз хоҳишларига кўра кирадилар.

Томонларнинг бир-биридан ўзаро манфаатдорлиги кредит шартномаси шартларини келишиш имкониятини билдиради. Ҳар бир томон ҳам ўз манфаатларини қондирувчи оптимал вариантни топишга ҳаракат қилади.

Кредит шартномаси таркибини шакллантиришда муҳим ва ёрдамчи шартларнинг бор эканлигига аҳамият бериш керак.

Муҳим шартлар деганда, биз кредит шартномасини тузиш имкониятини аниқловчи шартларни тушунамиз. Уларга томонларнинг номи, шартнома муддати, предмети ва суммаси, ссудани бериш ва қайтариш тартиби, ссудадан фойдаланиш баҳосининг даражаси, кредит қайтарилишининг таъминланганлиги, томонларнинг жавобгарлиги киради.

Кўшимча шартлар кредит қайтарилишини таъминлашга, кўшимча гаровни яратишга қаратилган бўлади. Улар аниқ бир қарздорлар учун қўлланилади ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- қарздорнинг аниқ бир кредитга лаёқатлилиқ даражасига эришиш мажбурияти;
- ҳисоб ва ҳисоботнинг зарурий ҳолати;
- гаровга қўйилган мулкнинг сақланганлиги;
- банк назорат қоидаларига риоя қилишлиқ;
- банк рухсатсиз корхонани қайта ташкил этишнинг таъқиқланганлиги ва бошқалар.

Юқорида кўрсатиб ўтилганларни ҳисобга олган ҳолда, кредит шартномасининг умумий схемаси қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

- Шартнома мақсади.
- Банк ҳуқуқлари.
- Қарз олувчининг ҳуқуқлари.
- Банк мажбуриятлари.
- Қарз олувчининг мажбуриятлари.
- Шартноманинг амал қилиш муддати.
- Бошқа шартлар.
- Томонларнинг юридик манзили ва имзолари.

Шартнома бошланишида иштирокчиларнинг юридик шахс сифатидаги реквизитлари: қарз олувчи учун – номи, ҳисоб-китоб варағи номери; банк учун эса унинг номланиши, улар томонидан иш кўрувчи шахслар мансаби, исми, фамилияси, отасининг исми кўрсатилади. Бу бўлимда шунингдек, мижознинг ҳуқуқий шаклини: у алоҳида корхонами ёки ташкилотми (ширкат, корпорация) кўрсатиш керак.

«Шартнома мақсади» бўлими кредит битими объектнинг сифат ва миқдор тавсифини акс эттиради.

Кредит битими объектнинг сифат тавсифи ссуданинг мақсадли йўналтирилганлигини кўрсатади. Шуларга кўра кредит тури қуйидагича тавсифланади:

Мақсадига кўра кредит:

- кундалик ишлаб чиқариш талабларини;
- савдо-воситачилик эҳтиёжларини;
- инвестиция эҳтиёжларини;
- истеъмол эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлади.

Иқтисодий таркибига кўра:

- тўловга маблағ етишмаслиги;
- товар-моддий бойликларини шакллантириш;
- қимматли қоғозларни сотиб олиш;
- ишлаб чиқариш харажатлари;
- кўчмас мулк сотиб олиш ва бошқалар учун берилган кредитлар.

Объект умумлашувига кўра кредит:

- йириклашган;
- жамланган (йиғма);
- алохида эҳтиёжга мўлжалланган бўлиши мумкин.

Шартнома мақсади бўлимида кредит битими объекти ва шунингдек кредит суммаси кўрсатилади. У кредитлашнинг миқдорий чегарасини характерлайди. Кредит, агарда кредит линияси очиш тартибида берилаётган бўлса, унинг даражаси ойларга бўлинган ҳолда кўрсатилади.

Иккинчи бўлим ссудани бериш ва қайтариш тартиби ва у бўйича банк ҳуқуқларини ўз ичига олади. Йириклашган ёки жамланган объектни кредитлаш систематик тарзда амалга оширилади ва шунинг учун кредит бериш айна тўловлар амалга оширилаётган пайтда ҳисоб-китоб варағидан ўтмаган ҳолда бажарилади. Кредитни қайтариш ҳам ҳудди шундай систематик тарзда ҳисоб-китоб варағидан томонлар келишган муддатларда амалга оширилади.

Кредит шартномасида банкнинг куйидаги ҳуқуқлари белгиланади:

- қарз олувчидан кредитни ишлатишини назорат қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бухгалтерия ва статистика ҳисоботларини олиш;
- берилган кредитлар учун фоизлар олиш;
- шартнома шартларига амал қилинмаган ҳолларда шартномани бекор қилиб, кредит беришни қисман ёки тўлиқ тўхтатиш ва берилган кредитларнинг муддатидан олдин фоизлари билан ундириб олиш;
- қайта молиялаш фоизи ўзгарган ҳолда кредит учун фоизларни ўзгартириш;
- шартнома муддатини узайтириш сабабларини тасдиқловчи ҳужжатларни талаб қилиш;
- шартномада кўрсатилган бошқа ҳуқуқлар;
- кредит бўйича қарздорлик жадвал бўйича муддати ўтган қарздорликка ўтказилгандан сўнг миқдорнинг ҳисобрақамига пул маблағи бўлганда ва келиб тушган ҳолатда кредитнинг асосий суммасини қайтариш мақсадида миқдорнинг розилигисиз унинг ҳисоб рақамидан чегириб олиш. Бу ҳолда банк қарз олувчига ҳисоб рақамидаги маблағлар кредит бўйича қарзни қондиришга қаратилиши тўғрисида ёзма хабар беради. Қарз олувчининг ҳисоб рақамида маблағи бўлганда ва маблағ келиб тушган ҳолда банк

томонидан кредит бўйича қарздорлик мижознинг розилигисиз мемориал ордер билан чегириб олиниши амалга оширилади;

– қарздорнинг пул маблағлари етишмаган тақдирда кредит бўйича қарзларни қарздорнинг розилигига кўра унинг ликвидли мол-мулки ҳисобидан ёки хўжалик суди орқали қарздорнинг мол-мулкига қаратиш йўли билан ундириш;

Қарз олувчи тўловга қобилиятсиз, деб белгиланганда, бизнес-режада кўрсатилган пул оқимлари тушуми муддатида таъминламай, банк олдида қарздорликларни юзага келтирганда, у томонидан кредитнинг таъминланиши бўйича мажбуриятлари бажарилмаганда, кредитнинг асосий қарзи ёки унга тегишли фоиз тўловлар ушбу шартномада кўрсатилган муддатларда тўланмаганда, қарз олувчи томонидан кредитнинг ишлатилиши мажбуриятлари бузилганда, қарз олувчи томонидан ҳисоботлар мунтазам тақдим этилмаганда ёки улар аниқ бўлмаганда, банк ходимларига бирламчи ҳисоботлар ва муҳосиблик ҳужжатларини ўрганишга рухсат берилмаганда, кафил ташкилотнинг молиявий ҳолати ёмонлашганда, ташкилотнинг тугатилиши ёки банкрот бўлиши ҳолатига келиб қолганда, гаровга олинган мулк сақлаш ҳолати талабга жавоб бермаган ҳолларда банк қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– ушбу кредит шартномасида қайд этилган кредитни қарз олувчига тўлиқ ёки қисман беришни рад этиши;

– берилган кредит ва у бўйича фоиз тўловларини муддатидан олдин ундириш, шу жумладан, ушбу шартномада белгиланган кредит таъминоти ҳисобидан ундириш;

– таъминот турини бошқа ликвид турига алмаштирилишини талаб қилиши мумкин.

Алоҳида объектларни кредитлаш эса ўзгача механизмга эга бўлиб, у кредит шартномасида белгиланган бўлиши керак. Масалан, кредитни бериш ва қайтариш тўлиқ суммада ёки қисмларга бўлиб бажарилиши мумкин. Мувофиқ тарзда кредит бериш ва қайтаришнинг сумма ва муддатлари кўрсатилиши керак. Ссудани бериш маблағлари тўғридан-тўғри тўловларни бажаришга йўналтириш йўли билан, шунингдек, маблағларни ҳисоб-китоб варағига ўтказиш йўли билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Кейинги ҳолатда ссуданинг мақсадли йўналтирилганлигини таъминловчи механизм бўлиши керак. У ўз ичига: а) мижознинг ссуданинг мақсадли йўналтирилганлигига риоя этиш мажбурияти; б) берилган маблағларнинг мақсадли ишлатилиши устидан банк назорати шаклини олади.

Кредит шартномасининг 3-бўлимида қарз олувчининг ҳуқуқлари кўрсатилади.

Мижоз қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– кредит шартномасида назарда тутилган миқдорда ва муддатда кредитни олиш;

– шартномага асосан ёки кредитор қарши бўлмаса, кредитни муддатидан олдин қайтариш;

– шартномага амал қилинмаса, кредит шартномасини бекор қилиш;

– кредит шартномаси муддатини узайтириш ва қайта молиялаш ставкасига асосан, кредит фоизини ўзгартиришни талаб қилиш;

– кредит шартномасида кўрсатилган бошқа ҳуқуқлар.

Кредит шартномасининг 4- бўлимида банкнинг мажбуриятлари акс этади. Банк мажбуриятларига миждозга ссуда варагини очиш, ссудаларни керакли сумма, кўриниш ва аниқ муддатларда беришни киритиш мумкин. Банк мажбуриятларига қуйидагилар киради:

– ўз вақтида кредитни бериш ва пул ҳисоб ҳужжатлари бўйича тўловларни амалга ошириш;

– кредит шартномасига биноан, кредитларга фоиз ҳисоблаш;

– кредитни ва унга фоизларни муддатидан олдин ундириш ҳолларида қарздорга маълумот бериш;

– норматив ҳужжатларнинг ўзгариши тўғрисида миждозни хабардор қилиб туриш;

– шартномада кўрсатилган бошқа мажбуриятлар.

Бу мажбуриятларни бажармаганда банк миждозга жарима тўлаши кўзда тутилган бўлади (одатда ҳар бир кечиктирилган кун учун 0,01 фоиз миқдорида). Шунингдек, банк кредит беришни тўлиқ ёки қисман тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эгадир. Агар қарз олувчи уни қайтара олмаслиги тўғрисида маълумотлар бўлса, берилган кредит банк томонидан муддатидан илгари ундирилишининг сабаблари тўғрисида қарз олувчига ёзма хабар бериш;

– қарз олувчининг ҳисобварағига маблағ келиб тушган сана инобатга олинган ҳолда берилган кредитлар бўйича кунлик фоиз тўловларини ҳисоблаш;

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан хўжалик юритувчи субъектларни кредитлаш бўйича киритиладиган ўзгаришлар бўйича қарз олувчига хабар бериш ва бошқалар.

5-бўлим миждознинг мажбуриятларига бағишланиб, бу бўлимда қуйидаги миждозлар кредит ва фоизларнинг ўз вақтида ва тўлиқ кўрсатган, қайтарилишига йўналтирилган кредитларнинг мақсадсиз ишлатилиши аниқланган ҳолларда, мақсадсиз ишлатилган сумманинг 25 фоизи миқдорида жарима тўлаш ва ушбу шартноманинг 1- бандида кўрсатилган кредит суммасининг тўлиқ қайтарилишини;

– қарз олувчи корхона раҳбари инвестиция лойиҳаларини (бизнес режа) техник-иқтисодий асосланганлиги, ахборотнинг ўз вақтида тақдим этилиши ва ишончлилиги, лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асослаш параметрларини ва бизнес режаларни амалга оширилиши учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавоб беради, бизнес-режа бўйича кўзда тутилган пул оқимларининг график бўйича тушишини таъминлаши;

– банкка гаровга берилаётган кўчмас мулк ва моддий бойликлар сугурта идораларида сугурталанган ва кредит шартномаси юридик кучга эга бўлиши учун ҳаракатдаги Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан нотариал идораларда тасдиқланган ва давлат рўйхатидан ўтган бўлиши шарт.

Банкка гаровга берилаётган кўчмас мулк ва моддий бойликларнинг яхлитлигини сақлаш юзасидан тўлиқ моддий жавобгар бўлиши (кредит ва

унга ҳисобланган фоиз тўловлар тўлиқ тўлангунга қадар) уларни сотиб юбормаслиги ва бошқа учинчи шахсга бермаслиги шарт. Кафолатловчи ташкилотнинг молиявий ҳолати ёмонлашганда, тугатилиши ёки банкротлик ҳолатига келиб қолиш ҳолатлари рўй берганда, кредит таъминотига берилган мулк ҳолати ёмонлашганда, банк талабига биноан олинган кредит ва фоизларни муддатидан олдин узиш ёки таъминотини бошқа ликвид таъминотга алмаштириш кўзда тутилиш мумкин.

Кредит учун фоиз тўловлар ҳар ойнинг 20 санасигача тўланади.

Қарз олувчи банкка қуйидагиларни таъминлайди:

Қарзларнинг юзага келиш саналари кўрсатилган дебитор ва кредитор қарздорлиги бўйича ёйилмаси илова қилинган йиллик ва чорак баланслари;

Муддати ўтган қарзлар бўйича солиштирма далолатномалар ва банк назорат функцияси учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар;

Бирламчи ҳисоботлар ва мухосиблик ҳужжатларига рухсат берилиши ва банк талабига кўра, қарз олувчи тегишли ҳужжатлардан зарурлари нусхаси тақдим этилиши;

Кредитнинг мақсадли ишлатилиши юзасидан банк ходимлари томонидан текширув ўтказилишига рухсат берилиши, шунингдек, кредитнинг ишлатилишини жойига чиқиб текшириш учун рухсат берилиши;

Ушбу кредит шартномаси билан ҳуқуқий жиҳатдан боғлиқ бўлган товар-моддий бойликларининг сақланиши ҳолати бўйича банк ходимлари томонидан текширув ўтказишга рухсат берилиши;

Агар кредит суғурталанган бўлса, ҳар йил учун суғурта тўловларининг ўз вақтида тўлаб борилиши;

Ҳар йил учун алоҳида кафил ташкилот молиявий ҳолати тўғрисида ёзма маълумот тақдим этиш кабилар бўлиши лозим.

Шунинг учун мижознинг мажбуриятлари тўғридан тўғри кредитнинг тамойиллари, қоидалари ва шартларига амал қилишга боғлиқдир.

Мижоз мажбуриятларига қуйидагилар киради:

– кредитдан белгиланган мақсадларда фойдаланишни таъминлаш;

– ўз вақтида фоизларни тўлаш ва кредитни қайтариш;

– ўз тўловга лаёқатлилиги тўғрисида банкка маълумот бериб туриш;

– кредитни таъминлаш;

– берилган кредит бўйича ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларни ечиш учун бирламчи бухгалтерия ҳисоботлари ва ҳужжатларини керакли пайтда кредит бўлимига тақдим этиш;

– 3-шахсдан кредит олиш тўғрисида банкни хабардор қилиш;

– корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўзгариши ҳолларида банкни хабардор қилиш;

– ликвидация пайтида зудлик билан кредитни (фоизлари билан) қайтариш;

– шартномага биноан бошқа мажбуриятлар.

Кредит шартномасининг 5-бўлимида кредит қайтарилишини таъминловчи аниқ усуллари кўрсатилади. Улар қуйидагича бўлиши мумкин:

А) гаровга қўйилган товар-моддий бойликлар;

Б) банк ёки суғурта ташкилотининг кафолати;

В) учинчи шахснинг кафиллиги;

Г) суғурта полиси.

Юқорида келтирилган кредит қайтарилиши кафолатини таъминловчи усуллар кредитнинг барча турларида қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиқ даражасини ҳисобга олган ҳолда ишлатилади. Улар миждозга ишонч етарли бўлмаганда, ссудани пул тушумлари ҳисобига қайтаришнинг юқори rischi мавжуд бўлганида қўлланилади.

5-бўлимда кредитдан фойдаланганлик учун банкка тўланадиган фоизлар даражасини акс этади. Бу бўлимда қуйидаги ҳоллардаги фоиз ставкасини белгилаш қайта кўриб чиқиш, мақсадга мувофиқдир:

а) шартномада кўрсатилган ссудадан фойдаланиш муддати давомида;

б) ссуда пролонгация қилинганда;

в) ссуда тўлашни кечиктирганда;

г) миждознинг кредитга лаёқатлилигининг ёмонлашганида ёки битимнинг кредит riskини кўпайтирувчи бошқа омилларнинг пайдо бўлишида.

Бундан ташқари кредит шартномасида кредитга фоиз ҳисоблаш ва уни ундириш муддатлари кўрсатилиши зарур. Инфляция шароитида кредит шартномасининг яна бир пунктида бошланғич ўрнатилган фоиз ставкаларининг инфляция ўсиш даражаларига боғлиқ ҳолда ўзгартириш тартиби берилган бўлади. Фоиз ставкасини қайта кўриб чиқишга асос бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкасининг ўзгариши сабаб бўлади.

Баъзи ҳолларда кредит шартномада томонларнинг жавобгарлиги 6- бўлимда томонлар олган мажбуриятлар қисман ёки тўлиқ бажарилмаганда Ўзбекистон Республикаси қонунлари олдида жавобгар эканлиги ва санкциялар берилган бўлади.

«Шартноманинг қўшимча шартлари» деган бўлимда олдинги бўлимларда кўрсатилмаган бошқа шартлар белгиланади. Уларга агар миждоз бу банкда ҳисоб-китоб варағига эга бўлмаса, сумма ва муддати кўрсатилган мажбурий муддатли депозит очиш; кредитлаш ёки кредит линияси лимитининг бошланғич ўрнатилган суммасини ўзгартириш тартиби; кредит шартномасига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартибини киритиш мумкин.

«Келишмовчиликларни ҳал қилиш» деган бўлимида қуйидагиларни кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлади:

а) томонлар ўртасида шартнома шартларини бажариш билан боғлиқ бўлган келишмовчиликларни ўзаро келишув йўли билан ҳал қилиш;

б) ўзаро келишув билан ҳал қилиш мумкин бўлмаган келишмовчиликларни Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан республика хўжалик судида ҳал қилиш.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари кредит шартномасининг яна бир бўлими шартноманинг амал қилиш муддати бўлиб, унда кредит шартноманинг амал қилиш муддатини, яъни унинг бошланиши ва охирини белгилайди.

Шартномада, шунингдек, томонларнинг юридик манзили (почта адреси, ҳисоб-китоб ёки вакиллик ҳисоблари, телефон, факс) ни ҳамда муҳрлар билан тасдиқланган имзолар акс этади.

5. Кредит шартномаларини қўллаш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибаси

Хорижий банклар ўзларининг кредит шартномаларини қўллашнинг бой тажрибасига эгадирлар. Уни ўрганиш Ўзбекистон Республикаси учун катта амалий аҳамиятга эгадир. Турли мамлакатларда тузиладиган кредит шартномаларининг асосий хусусиятлари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

- ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражаси;
- кредит битими шартларининг батафсил характери;
- кредит шартномалари шакллариининг типлашганлиги;

Японияда кредит шартномалари тузиш ва уларни амалга ошириш соҳасида банк юристлари ҳар доим адвокат конторалари билан алоқа қиладилар ва қийин юридик саволларга жавоб топадилар. Банк юристлари банк ходимларини юридик жиҳатдан доимий тарзда ўқитиб турадилар.

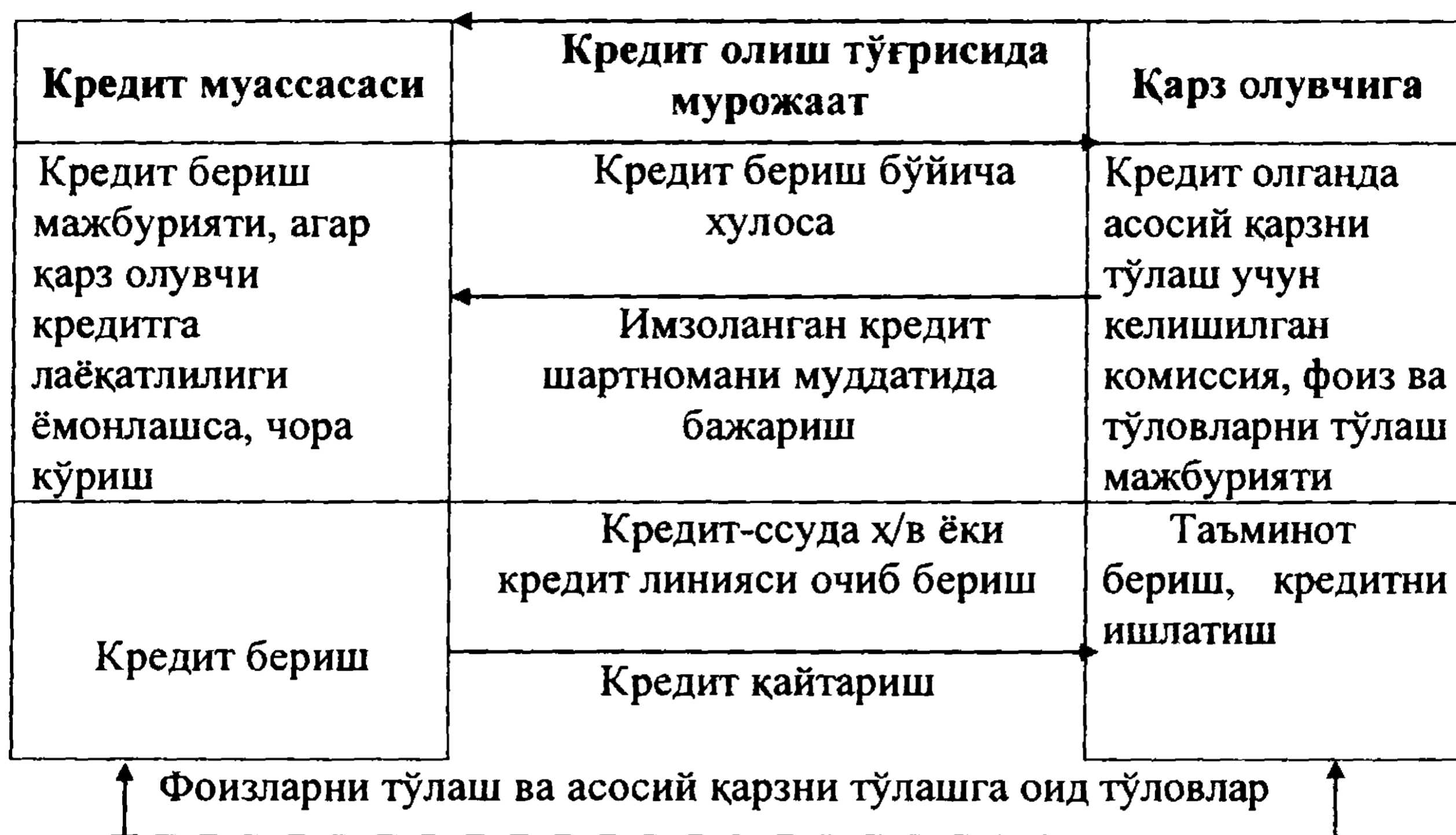
АҚШда энг батафсил кредит шартномаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) миждоз ҳақида умумий маълумотлар, тузилаётган кредит битимининг асосий параметрлари, сумма, муддат ва мақсади, тасдиқланган шартлар, инкор этиладиган шартлар, ссудаларни тўлаш кафолатлари, шартнома шартларини бажармаганлик учун жазо чоралари, тўловга лаёқатсиз ва банкрот, деб эълон қилиш меъзонлари, банкка қарзни тўламаган тақдирдаги банк ҳуқуқлари кўрсатилади. Германияда бир тизимдаги банклар учун умумий кредит шартлари ўрнатилади. Улар кредит операцияларининг асосини ташкил этади. Умумий кредит шартлари миждозларга етказилади, кредит шартномасида улар такрорланмайди, фақат қарз олувчи унга рози бўлган пункт ёзилади. Германияда кредит шартномалари эркинлашган характерга эга. Кредит шартномасининг типик шаклида қуйидаги кўрсаткичлар бўлади:

- томонларнинг тўлиқ номлари ва манзиллари, олинган ва олинаётган кредитлар тўғрисида тўлиқ маълумотлар, янги кредитнинг мақсади, янги кредитнинг шартлари, кредит учун ҳисобланган ва ундириладиган фоизлар суммасини ҳисоблаш тартиби, кредит қайтарилишининг кафолати;

2) бошқа шартлар, маъсул шахсларнинг муҳрлар билан тасдиқланган имзолари келтирилади. Германияда банк ва корхона ўртасида кредит шартномаси 3 босқичда тузилади: миждоз томонидан кредит шартномаси

таркибининг шакллантирилиши, унинг банк томонидан кўриб чиқилиши ва хулоса берилиши, кредит шартномасини имзоланиши ўз ичига олади.

14-расм. Германияда кредит шартномасини тузиш схемаси

Банкларда кредит аризасини кўриб чиқишнинг мажбурийлиги кредит шартномасини тузишнинг ҳуқуқий асосланганлиги гаровидир. Хорижий давлатларда нафақат кредит битимини, балки миждозни ўзини ҳам чуқур ўрганиш унинг кредит риски омилларига доир мажбуриятларини аниқлаштиришга ёрдам беради. Шунинг учун миждознинг мажбуриятларига бағишланган кредит шартномасининг бўлими таркибига ҳар бир ссудани қайтиб келишига қаратилган аниқ иқтисодий ва ҳуқуқий шартлари киритилган.

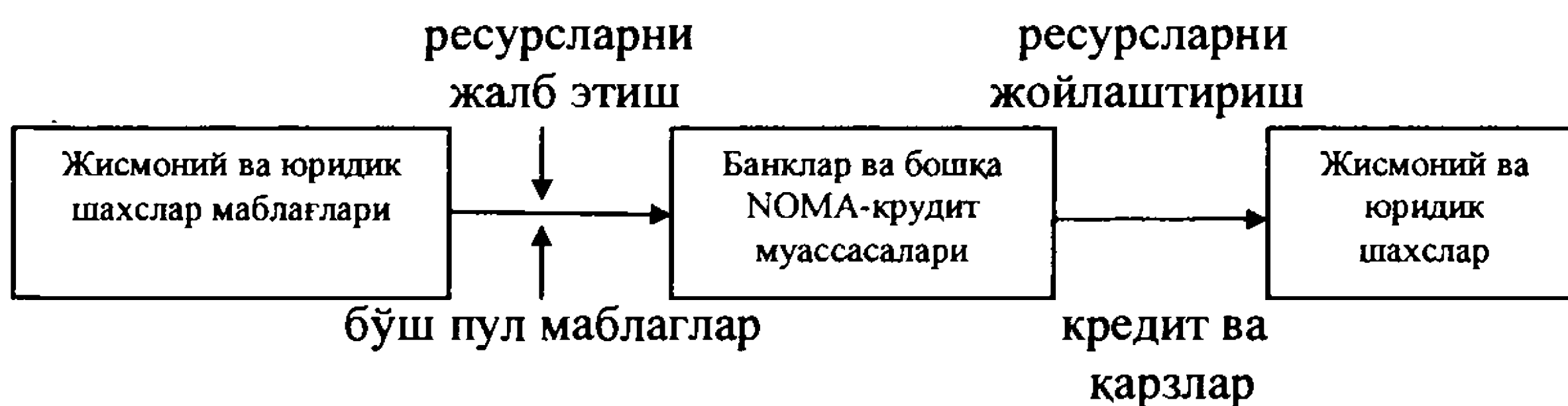
VI БОБ. КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИ ВА УЛАРНИНГ БОСҚИЧЛАРИ

1. Банкнинг кредит операциялари ва уларнинг хусусиятлари

Кредит операциялари деганда, маълум шартлар асосида, яъни қайтаришлилик, муддатлилик ва тўловлилик шартлари асосида маълум бир миқдордаги пулни (ёки товарни) қарзга бериш жараёнларини амалга ошириш тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, қарздор қарзни белгиланган муддат ичида қайтариб бериши ва ундан ташқари қарз маблағидан фойдалангани учун шарномада келишилган фоиз суммасини тўлаши лозим. Бу сумма қарзга олинган маблағлар учун тўлов бўлиб, у кредит учун фоиз деб аталади.

Банк ўз табиати жиҳатидан молия-кредит ташкилоти бўлиб, унинг учун кредит операциялари, банк хизматларининг бир кўриниши ҳисобланиб, у бошқа банк операциялари (валюта, қимматли қоғозлар, қимматликларни сақлаш бўйича операциялар ва бошқалар) ичида асосий ўрин эгаллайди.

Банк кредит операцияларни амалга ошириш учун фақатгина ўзига тегишли бўлган пул маблағларини ишлатмай, балки вақтинча жалб қилган маблағларни ҳам ишлатади. Бунда бошқа тижорат банкларидан (ёки Марказий банкдан) олинган кредит билан бир қаторда, банк шунингдек пул маблағларини ўз мижозлари, омонатчиларидан ва ташкилотлардан турли ҳисобварақларга жалб этади. Банкда маблағлар турли хил ҳисобварақларда (ҳисоб-китоб, жорий, жамғарма, талаб қилингунча, муддатли депозит, валюта ва мижозларнинг бошқа ҳисоб варақлари) сақланади. Бундай пул маблағларни жалб этиш ҳам кредит характериға эга, чунки у ҳам қайтаришлилик, муддатлилик ва тўловлилик шартларига асосланади, банк эса бу ерда қарздор сифатида намоён бўлади.

15-расм. Банкнинг кредит операциялари схемаси

Банк кредитлари муддатига қараб, турлича бўлади (узок ва қисқа); қарздорнинг ташкилий-ҳуқуқий тузилишига қараб (давлат, хусусий ва

акционерлик жамияти, кооперативлар, уюшмалар, бошқа банклар, кўшма корхоналар, фермерлар, хусусий шахслар ва ҳоказолар); тармоққа қараб, (саноат қишлоқ хўжалиги, коммунал кредит); мақсадига қараб (мавсумий харажатлар учун, тўлов ҳужжатларни тўлаш учун, айланма маблағларни тўлдириш учун ва бошқа асосий активлар билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш) шунингдек, бошқа мезонларга қараб йирик, ўрта ва кичик кредит, микрокредитларга фарқланади.

Банк кредит бериш учун жалб қилинган барча маблағларни ва ўз маблағларини ишлатиши мумкин. Тижорат банклари бу маблағларнинг бир қисмини мажбурий резервлар сифатида Марказий банкга ўтказиши керак ва шунингдек, уларнинг бир қисмини юқори ликвид маблағлар (кассадаги нақд пуллар) шаклида миждозларга жорий хизматларни тўлаш учун етарли бўлиши ёки қимматли қоғозлар, мол-мулкка эга бўлиш ва бошқа операцияларга ишлатиш учун сақланиши лозим.

Маблағлар қолдиғи банкнинг кредит потенциалини ифодалаб, кредит бериш учун ишлатилади. Банк фойда кўриб ишлаши учун ўз кредит потенциалидан самарали фойдаланиши лозим. Бу эса банк ва қарздорнинг ўзаро муносабатлари шартнома асосида тузилишини аниқлаб, иккала томон ҳам тенг ҳуқуқли ва ўз мақсадларига асосланган ҳолда уларни мужассамлаштириб, фаолият кўрсатадилар. Қарздор кредит олиш учун ўзига муносиб банкни танлаши, банк ҳам, ўз навбатида, миждозларни танлаш ҳуқуқига эга ва унга кредит беришда ўзларига муҳим ва фойдали, деб топган шартларни қўйиши мумкин. Банк кредитларини қарз олувчиларнинг гуруҳлари бўйича, кредитлар мақсади ёки қайси соҳага йўналтирилиши бўйича таснифлаш мумкин. Банк кредитларини капиталга йўналтирилишига қараб асосий капитални ёки айланма капитални молиялаштириш учун ссудалар бериладиган кредитларга бўлиш мумкин. Кредитларнинг бошқа турлари каби банк капиталини ҳам йирик кредитлар, ўрта кредитлар ва кичик кредитларга гуруҳлаш мумкин. Таъминланганлиги бўйича банк кредитлари таъминланмаган ва таъминланган кредитларга бўлинади. Тижорат банклари томонидан кредит таъминоти учун гаров, қафолат, кафиллик, суғурта полиси ва бошқа таъминот турлари қабул қилиниши мумкин. Кредитнинг сифатига қараб, кредит бўйича талаб қилинадиган таъминот миқдори кам ёки юқори бўлиши мумкин.

Кредитнинг сифати паст бўлганда, унинг таъминланганлигида муаммолар бўлганда бундай кредитлар таъминланмаган кредит деб юритилади ва бунда кредитлар бўйича кредитнинг қайтмаслик rischi юқори бўлади. Шунинг учун бу кредитлар бўйича юзага келиши мумкин бўлган йўқотишларни қоплаш учун захиралар шакллантирилади.

Банклар томонидан молиявий ҳолати барқарор, фойда билан ишлайдиган, ижобий кредит тарихига эга бўлган миждозларга банк таъминот талаб қилмасдан, ишончли (бланкали) кредитлар берилиши мумкин. Бундай кредитлар қарз олувчининг обрўсини ҳисобга олган ҳолда ва унинг даромадлари даражасини баҳолагандан сўнг унинг молиявий натижалари ижобий бўлгандагина берилади. Банк кредитлари қоплаш учун ва тўлов учун

кредитларга бўлинади. Биринчи ҳолатда кредит қарз олувчининг ҳисобварағига харажатларни қоплаш учун ўтказилади. Бунда яна аванс харажеридаги ссуда маблағларининг ўтказилиши ҳам назарда тутилади. Иккинчи ҳолатда банк ссудаси бевосита нақд пулсиз ҳисоб-китобларда ҳисоб хужжатларини тўлаш учун берилади.

Шу билан бирга, бир марталик кредитлар ҳам бўлади, яъни шартномада белгиланган муддат ва суммада тақдим этилади. Бироқ кўпчилик мамлакатларда кредит линиялари кенг қўлланилади.

Банк кредитларининг қайтарилиш тартиби бўйича талаб қилиб олинган ва муддатли кредитларга, қайтариш вақтига қараб, бир вақтда қайтариладиган кредитлар ва бўлиб-бўлиб тўланадиган кредитларга, муддатига кўра, қисқа, ўрта ва узок муддатли кредитларга таснифлаш мумкин.

Фоиз ставкаларига қараб банк кредитларини қатъий фоизлардаги кредитлар ва сузувчи фоиз ставкаларидаги кредитларга, кредит беришда кредиторлар иштирокига қараб, ягона банк берадиган кредитлар, бир неча банк иштирокида берилладиган синдикатлашган йирик кредитлар ёки параллел кредитларга, банк томонидан кредитни қайси валютада берилишига қараб, миллий валютада ва хорижий валютада берилладиган кредитларга бўлинади. Икки ёки ундан ортиқ банклар бир қарз олувчига параллел кредитлар ҳам бериши мумкин. Синдикатлашган кредитдан фарқли ўларок, бу ҳолатда миждоз билан ҳар бир банк алоҳида иш олиб боради, сўнгра эса умумий кредит шартномасини тузадилар.

Сифатига кўра банк кредитларини турли синфларга таснифлаш мумкин. Кредитларнинг сифат таснифи бўйича турли мамлакатларда турлича ёндашувлар мавжуд. Ўзбекистонда банк кредитлари сифати бўйича «стандарт», «субстандарт», «қоникарсиз», «шубҳали» ва «умидсиз» кредитлар тоифасига таснифланади.

Шундай қилиб, тижорат банкларининг кредитлари қайси белгиларга қараб таснифланмасин, уларни беришдан мақсад миждозларнинг маблағга бўлган эҳтиёжини қондирган ҳолда банкка юқори даромад келтиришини таъминлашдан иборат. Республикамиз тижорат банклари томонидан миждозларга турли кредитлар ажратилади. АТБ Турон банк томонидан ажратилладиган кредитларни қуйида келтириб ўтамиз³⁶. Булар:

- хомашё ва материалларни сотиб олиш;
- товар-моддий бойликлар (ТМБ) мавсумий ва бошқа вақтинча захиралар;
- маҳсулотни ишлаб чиқариш ва тайёрлаш билан боғлиқ мавсумий харажатлар;
- маҳсулотнинг янги турларини ишлаб чиқариш ва уларни ўзлаштириш билан боғлиқ харажатлар (шу жумладан, ишга тушириш-созлаш ишлари), шунингдек, ўз тасарруфидаги айланма маблағларидан ташқари ишлар бўйича харажатлар;

³⁶ АТБ Турон банк ҳисобот материаллари материаллари асосида.

– ишлаб чиқариш технологияларини яхшилаш, товар ишлаб чиқаришни кўпайтириш, янги маҳсулотларни чиқариш, буюмлар сифати, ишончилиги ва чидамлилигини яхшилаш;

– аҳолига маиший хизмат кўрсатишни кенгайтириш;

– маҳсулот етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоблар, ҳисоб-китоблар билан боғлиқ бўлган бошқа эҳтиёжлар;

– буюртмачининг молиялаштириш манбаси вақтинча бўлмаган ҳолларда узлуксиз молиялаштиришни таъминлаш мақсадида, амалдаги конунчиликда кўзда тутилган ҳолларда, корхона ва ташкилотлар тасарруфидаги айланма маблағларнинг етишмаслигини вақтинча қоплаш;

– меҳнат хаки бўйича қарзларни тўлаш;

– хўжалик юритувчи субъектларнинг дебит ва кредит бўйича қарзларини камайитишга оид мақсадли схемани амалга ошириш;

– пудрат асосида ишлайдиган қурилиш ташкилотларига охиригача етказиб қуриладиган объектларнинг қурилишига марказлашган молиялаштириш манбалари ҳисобидан кредит бериш;

– аккредитация операцияларини амалга ошириш учун ҳамда савдони молиялаштириш доирасида кредитлар бериш;

– корхоналар ва ишлаб чиқариш қувватларини қуриш;

– бинолар ва иншоотлар қурилиши;

– ишлаб чиқариш учун мўлжалланган жорий объектларни қайта қуриш, кенгайтириш ва янги асбоб-ускуналар билан таъминлаш;

– асосий ишлаб чиқариш маблағлари, техника, технологиялар, асбоб-ускуналар ва транспорт воситаларини сотиб олиш;

– зотли молларни сотиб олиш ва асосий подани шакллантириш;

– янги ерларни ўзлаштириш;

– кўп йиллик ўтларни экиш, бутазор ва дарахтзорларни барпо этиш;

– юридик шахс мавқеига эга, янги ташкил этилган кичик ва ўрта бизнес субъектлари бошлангич капиталини шакллантириш;

– жисмоний шахсларга қурилиш ва уй-жой, истеъмол товарлари ва автомобиллар сотиб олиш, шунингдек, таълим кредитлари ҳисобланади.

Ажратиладиган кредитлар муддатлари бўйича қуйидагиларга ажратилиши мумкин:

– кредит ажратиш муддатлари кредитланаётган тадбирнинг қоплай олинishi муддатларига боғлиқ бўлиб:

– оборот (айланма) маблағларни тўлдириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш мақсадларига кредитлар, умумий қоидага кўра, 2 йилгача муддатга берилади;

– инвестиция лойиҳаларини маблағ билан таъминлаш учун фермер хўжаликларига кредитлар 3 йилгача муддатга берилади;

– аҳолига озиқ-овқат маҳсулотлари, нефть маҳсулотлари, доридармонлар етказиб бериш билан шуғулланувчи ҳамда нақл пул инкассация қиладиган стационар нуқталари бор миждозларга кредит 3 ойгача муддатга берилади, алоҳида ҳолларда, йирик улгуржи савдо-сотик ташкилотлари учун бошқа кредит шакли очилади, унда кредит муддати 12 ойгача белгиланади;

– хусусий тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликларига бюджетдан ташқари маблағлардан микрокредитлар 3 йилгача муддатга берилади. Кредит муддатни узайтириш ҳуқуқисиз берилади;

– иш билан таъминланганликка (бандлик) ёрдам бериш бюджетдан ташқари фонди ҳисобидан оилавий тадбиркорлик субъектларига микрокредитлар 150 минимал иш ҳақи ҳажмида 2 йилгача муддатга, муддатни узайтириш ҳуқуқисиз берилади ва бошқалар.

Юқорида биз баъзи кредит турларига таъриф бериб ўтдик. Юқорида келтирилган кредит турларининг моҳиятини чуқурроқ кейинги параграфларда кўриб чиқамиз.

2. Кредит пакетини ташкил қилиш ва кредит беришни ҳужжатлаштириш тартиби

Банк мижоздан кредит олиш учун ариза қабул қилгач кредит пакетини шакллантириш ва уни таҳлил қилишга киришади. Бу жараён қуйидаги босқичда амалга оширилади:

1. Кредит олиш тўғрисидаги аризани кўриб чиқиш ва келгусидаги қарз олувчи билан мулоқотда бўлиш.

2. Кредит баҳосини аниқлаш.

3. Кредит шартномасини тайёрлаш.

Кредит олиш учун қарз олувчи ўзининг молиявий ва ишлаб чиқариш имкониятларини қуйидаги мазмунда таҳлил қилиши лозим:

– ўз маҳсулотини сотиш бозори, унга талаб ва таклифни ўрганиш;

– кредит олиш учун асос бўлувчи товар-моддий бойликларни етказиб бериш, ишлаб чиқариш харажатлари ва товарларни сотиш бўйича шартномалар билан таъминланганлиги;

– кредитланадиган тадбирнинг самарадорлиги;

– қарз олувчи ҳисобварағига пул маблағларининг келиб тушиш даврийлиги;

– кредитни ва унга тегишли фоизларни тўлаш манбалари;

– кредит учун тўланиши мумкин бўлган фоиз ҳисоб-китоби ва унинг даврийлиги;

– олдинги давр (йил, чорак, ой)даги молиявий хўжалик фаолиятининг ретропектив таҳлили;

– жорий давр учун бизнес-режа.

Хўжалик субъекти кредит олиш учун таҳлилий ва хомчўт маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, кредит олиш учун илтимосномасини тузади.

Кредит олиш учун аризада кредит олиш зарурияти, унинг самарадорлиги, қайтарилиши, тўловлиги ва таъминланиши, шунингдек, ўз капитали таркиби ва унинг кредитланаётган тадбирдаги иштироки батафсил баён қилинади. Аризага қуйидагилар илова қилинади:

1. Пул оқими таҳлили кўрсатилган бизнес-режа.

2. Охирги ҳисобот даври учун бухгалтерлик баланси, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ва тўлов муддати 60 кундан ошган қарзларни қиёслаш далолатномалари талқини билан бирга.

3. Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот.

4. Айланма маблағларнинг айланиши ҳисоб-китоби.

5. Бошқа кредитлар, қарз маблағлари мавжудлиги ва бошқа банкларда сақланадиган бўш маблағларнинг мавжудлиги тўғрисидаги маълумотнома.

6. Капитали билан иштирок этганлиги тўғрисидаги маълумотнома.

Банклар миқознинг кредит тарихи борлиги ёки йўқлиги, унинг сифати, банк билан алоқаси ва бошқа омилларга қараб миқоздан бошқа ҳужжатларни ҳам талаб қилиши мумкин. Миқозларни кредитлашда барча банклар томонидан талаб қилинадиган таянч ёки асосий ҳужжатлар мавжудлиги банклар томонидан миқозларни кредитлашда ёндашувнинг бир хиллигини кўрсатса, миқозларни кредитлашдаги иккинчи хусусият, бу тижорат банкларининг кредит турлари ва улар бўйича миқозлардан талаб қилинадиган ҳужжатларда торроқ, яъни шу кредитга оид ёндашувнинг мавжудлиги билан ҳам характерланади.

Кредит ходими ёки кредит пакетини ўрганувчи шахс юқорида қайд этилган ҳужжатларни олгач, уч кунлик муддатда қуйидагиларни аниқлайди:

– субъектларнинг кредитга ва тўловга қобилияти, унинг рейтинг баҳосини, шунингдек, кредит мақсадларининг устав фаолиятига мувофиқлиги, кредитнинг турини аниқлайди, бунда у мажбурий тартибда ликвидлилик, қоплаш, мухторият, қарз маблағларини жалб қилиш, фойда ва айланма маблағлари айланиши коэффицентларини ўрганиб чиқиши лозим.

Кредит пакетини таҳлил қилишда нафақат кредит битимларининг турли соҳаларига, балки раҳбарнинг шахсий сифатларига ҳам баҳо берилади.

Тақдим этилган ҳужжатларни батафсил ўрганиб чиққач, банк ходими кредит битимини тузиш учун хулосани расмийлаштиради. Бунда қуйидагилар кўрсатилади:

- кредитнинг мақсади, муддати ва миқдори;
- кредит қайтарилишининг таъминланиши;
- фоиз миқдори ва бошқалар.

Банк ходимининг хулосаси раҳбар томонидан имзоланган ва ҳужжатлар илова қилинган ҳолда кредит қўмитасига кўриб чиқиш учун юборилади. Қўмита ўз ваколатларидан келиб чиққан ҳолда, уч кун мобайнида тегишли қарор қабул қилади. Мазкур хулоса кредит қўмитаси раиси томонидан тасдиқланади. Шундан сўнг кредит шартномаси тузилади ёки кредит битимини тузиш ва ссуда беришдан бош тортиш сабаблари кўрсатилган ҳолда, қарз олувчига ёзма равишда рад жавоби берилади.

Кредит шартномасида қуйидагилар кўзда тутилади:

- кредитнинг мақсади ва суммаси;
- уни бериш тартиби ҳамда тўлаш тартиби ва шакли;
- мажбуриятларни таъминлаш шакллари, фоиз ставкалари, уларни ҳисоблаш тартиби ва тўлаш шакли;

– кредит бериш ва уни тўлаш вақтида томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;

– кредит бериш учун зарур бўлган маълумотлар, ҳисоб-китоб ва ҳужжатларнинг рўйхати ҳамда уларнинг даврийлиги;

– банк томонидан жойида ҳисоб юритиш, кредитнинг қайтарилишини таъминлаш юзасидан текширувлар ўтказиш имконияти ва бошқа масалалар.

Кредитни бериш ва ҳужжатлаштириш тартиби марказлаштирилмаган ва у тижорат банклари томонидан мустақил равишда белгиланади. Бундай тартибни шартли равишда қуйидагича тасвирлаш мумкин.

16-расм. Тижорат банкларида кредитлаш жараёни

Кредит олиш учун ариза, қарздор кредит хизматларидан фойдаланиш учун муносиб банкни танлагандан сўнг расмийлаштиради ва тақдим этилади. Бунда мијоз банкнинг кредит салоҳияти ҳажмини, унинг пассивлари, банкнинг ишончлилиқ даражасини, банкнинг таъсисчилар таркиби, унинг

тармоқ характери ва у ёки бу операцияларга мослашуви ва ихтисослашуви шунингдек, кредит бўйича сумма, фоиз ва кредит муддатларини инобатга олиши мумкин. Иқтисодий нобарқарорлик ва доимий равишдаги кредит қайтарилмасликлар шароитида банклар кредитни шу банкда ҳисоб-китоб варағига эга бўлган қарздорларга беришни маъқул кўрадилар, бу эса қарздор томонидан банкни танлаш имкониятини чеклайди.

Кредитга лаёқатсизлик рискинни олдиндан кўра билиш кўпинча осон кечмайди, чунки керакли пайтда миждознинг фаолиятида кутилмаган молиявий қийинчиликлар вужудга келиши мумкин. Бу қийинчиликлар миждознинг қобилиятсизлиги туфайли унинг мол етказиб берувчилари, харидор ва бошқа ташқи омилларнинг хатоси ва муаммоси бунга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун банк кредит операцияларининг хар бир тури кредитнинг қайтмаслик риски билан боғлиқ бўлади. Бундай рискни пасайтириш учун банк бўлажак миждознинг мавжуд ўтган молиявий аҳволи бўйича кредитга лаёқатлилигини баҳолаб, салбий томонларни олдиндан билишга, миждознинг келажак муаммоларини кўришга интилади.

Банк кредитидан фойдаланилган вақт учун ҳақ тўлаш кредит нархини ташкил этади, у ҳисобот оғи бошлангунга қадар банк бўйича юзага келадиган ўртача фоиз ставкаси ва маржани ўз ичига олади.

Кредит нархи Марказий банкнинг «қайта молиялаш» ставкалари меъёрлари билан тартибга солинади ҳамда маҳсулот ва хизматлар таннархи даражасини ҳисобга олган ҳолда белгиланадиган чегара кўрсаткичларидан ошмаслиги лозим. Амалда қайта молиялаш ставкаси «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг тегишли моддасига мувофиқ Марказий банк томонидан мустақил равишда белгиланади. Ҳозирги кунда қайта молиялаштириш фоизи йилига 9 фоизни ташкил этади. Бу фоиз ставкасига тижорат банклари 1,5 мартагача маржа қўйиши мумкин.

Мамлакатимизда фаолият олиб бораётган тижорат банки мисолида кредит пакетининг таркибини кўриб чиқамиз.

Миждоз кредит олиш учун тижорат банкка муурожаат қилганда аризасига қўшимча равишда кредит бериш тўғрисидаги аризининг кўрилиши учун қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиш зарур:

– кредитдан фойдаланиш мақсади, вақти, унинг суммаси баён этилган, омонатчи томонидан имзоланган ариза ҳамда кредит қопланиши мумкин бўлган ҳолларда, гаровга қўйиладиган нарса ҳақида маълумот келтирилган бўлиши керак;

– омонатчининг таъсис этувчи ҳужжатлари (нотариал тасдиқланган) низом ёки патент ва ҳ.к.);

– омонатчининг банк ҳисоб рақамига келиб тушадиган пул маблағларининг (пул ҳаракатининг) прогнози кўрсатилиши шарт бўлган бизнес-режа;

– омонатчи вакилининг кредит бўйича шартномани имзолаш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатлар, имзолар намуналари;

– солиқ инспекцияси томонидан тасдиқланган, омонатчи томонидан имзоланган корхонанинғ охириги йил кварталлари бўйича бухгалтерлик

ҳисоботи, унинг таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши керак: баланс — № 1 шакл, молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисобот — № 2 шакл, дебит ва кредит бўйича қарзларнинг расшифровкаси — № 2а шакл, шунингдек, 90 кундан зиёд бўлган қарзларнинг сверка актлари. Деҳқон хўжаликлари бундан истисно;

– товарларни сотиб олиш ва сотиш бўйича шартнома ёки контрактлар (200 минимал иш ҳақидан зиёд маблағлар асосидаги шартнома ёки контрактлар учун юрист ёки адвокатнинг мувофиқ муҳрли юридик ҳулосаси).

Агар кредит мол-мулк гарови билан таъминланган бўлса, мижоз қуйидаги қўшимча ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

– Автомобиль ёки асбоб-ускуна техпаспортининг нусхаси;

– рўйхатга олинган ва Давлат мол-мулк қўмитасида баҳолаш бўйича фаолият кўрсатиш учун лицензия олган консалтинг компания, фирма ва х.к. лар томонидан мол-мулкнинг баҳоланиши. Гаров сифатида автомобиль қўйилган бўлса, «Автотеххизмат» ОАЖ томонидан баҳолаш ҳақидаги ҳужжат;

– гаровга қўйилган мол-мулкнинг суғурта шартномаси ва суғурта ҳақидаги ҳужжат (полис);

– гаров тўғрисидаги шартноманинг давлат кадастри органларида давлат рўйхатидан ўтганлиги ҳақидаги гувоҳнома ёки гаров тўғрисидаги шартномада қўйилган, давлат кадастри органлари ёки Минтақавий Давлат ДАН да рўйхатга олинганлигини тасдиқловчи белги;

– гаров предметининг сотилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар, агар кредит уни сотиб олишни молиялаштириш мақсадида берилган бўлса (Адлия Вазирлигида 27.02.2001 й. № 906–1 рўйхатга олинган МБ Қарорида таҳрир қилинган модда).

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида кўзда тутилган ҳолларда, гаров тўғрисидаги шартнома, давлат рўйхатидан ўтганлиги ёки Минтақавий Давлат ДАН мувофиқ органларида рўйхатдан ўтганлигини тасдиқловчи, белгига эга бўлиши лозим.

Кўчириб бўладиган мол-мулкни сотиб олиш учун берилган кредитлар бўйича ишларда мазкур мол-мулкнинг сотилган нарҳини тасдиқловчи ва унинг суғурта қилинган пул маблағининг ҳажмини тасдиқловчи ҳужжатлар бўлиши керак. Бу мол-мулк, гаров тўғрисидаги шартномага биноан, омонатчига эгаллик ҳуқуқи ўтгандан сўнг гаров нарчаси ҳисобланади.

Ариза қурилиш, кўчмас мулкни қайта қуриш ёки таъмирлаш мақсадида кредит олиш учун тақдим этилган ҳолда, уни кўриб чиқиш учун мижоз қуйидаги ҳужжатларни илова қилиши лозим:

а) қурилиш учун ер участкасининг ажратилиши (ҳокимиятнинг қурилишга берган руҳсати);

б) лойиха-смета ҳужжатлари;

в) қурилиш манзили рўйхати;

г) титул рўйхати;

д) давлат архитектура қурилиши назорати инспекцияси руҳсатномаси;

е) мустақил эксперт комиссияси ва экологик экспертиза ҳулосалари;

ж) қурилиш таваккаллари суғурта қилиш тўғрисидаги шартнома;

з) генпудратчи ва буюртмачи ўртасидаги шартнома ёки контракт.

Кредит бошқа шахс томонидан кафолатланган ҳолда, миждоз қуйидаги қўшимча ҳужжатларни тақдим этиши керак:

– кафиллик тўғрисидаги шартнома;

– кафил бўлган кишининг, молиявий ахволининг қониқарли эканлигини тасдиқловчи, аудиторларнинг хулосаси;

– шахсинг, кафил бўлган киши номидан шартномани (мажбуриятни) имзолаш ҳуқуқига эгаллигини тасдиқловчи ҳужжатлар. (Имзолар намуналари карточкаси);

– кафил бўлган кишига ҳисоб рақамининг молиявий ҳолати (ҳисоб рақамида пул маблағлари мавжудлиги), 2 картотека ва ссуда бўйича қарзлари ҳақида банк томонидан берилган маълумотнома;

– агар АЖ, ҚК, МЧЖ бўлса, кафиллик қилиш тўғрисидаги акциядорлар умумий йиғилиши баённомаси;

– кафил бўлган кишининг низоми (нотариал тасдиқланган);

– кафил бўлган кишининг таъсис этувчи шартномаси (нотариал тасдиқланган);

– солиқ инспекцияси томонидан тасдиқланган, корхона омонатчиси томонидан имзоланган корхонанинг охириги йил кварталлари бўйича бухгалтерлик ҳисоботи, унинг таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши керак: корхона баланси, молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисобот, дебит ва кредит бўйича қарзларнинг расшифровкаси, шунингдек, 90 кундан зиёд бўлган қарзларнинг актлари.

3. Ссуда ҳисобварағидан кредит бериш ва қайтарилиш тартиби

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари алоҳида бир кредит муассаса сингари ўзининг кредит сиёсатига эга. Яъни ҳар бир банк, қонун доирасида, ўзининг бўш турган маблағларини ўзи хоҳлаган йўналишга, кўпроқ даромад олишга йўналтириши мумкин.

Миждоз ссуда олиш учун банкка белгиланган тартибда ҳужжатлар пакетини расмийлаштириб топширганидан кейин кредит комиссиясининг қарорига кўра, кредит бериш лозим, деб топилиб, банк ва кредит олувчи ўртасида имзоланган кредит шартномасига асосан миждозга кредит берилади. Бунинг учун миждозга алоҳида ссуда ҳисобварағи очилади.

Ушбу ҳисобрақамининг дебетида миждозларга ссудалар берилади. Банк томонидан берилган ссудалар қайтарилганда ёки муайян ссуданинг мақоми ўзгариши муносабати билан бошқа турга ўтказилаётганда ва ушбу ссудалар бўйича кўрилган зарар қопланаётганда тегишли ссуда ҳисоб рақамлари кредитланади.

Берилган ссудалар бўйича кўрилиши мумкин бўлган зарарлар учун захиралар банкнинг фойдаси ҳисобидан яратилади. Ушбу захиралар қарздорнинг молиявий ҳолатини берилган ссуданинг таъминланганлиги ва қайтмаслик рисклари баҳолаш натижасида яратилади.

Демак банкларда ссуда операцияларини олиб бориш учун куйидаги ссуда ҳисобрақамлари очилади:

12100 – бошқа банкларга бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

12300 – ҳукуматга бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

12500 – жисмоний шахсларга ва юридик шахс мақомига эга бўлмаган шахсларга бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

12100 – давлат корхоналарига бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

12900 – қўшма корхоналарга бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

13100 – хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларга бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

Алоҳида ссуда ҳисобварақларнинг дебет томонида тегишли банк корхона, ташкилот, жисмоний шахсларга берилган қисқа муддатли кредитлар, кредит томонида уларнинг қайтарилиши акс этади. Юқоридаги ҳисобварақларнинг барчаси бир қатор субҳисобварақларни ўз ичига олиб, уларда муддатли, муддати ўтган, қайта кўрилаётган ссудалар бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритилади.

Агар харид қилинган товарнинг ҳақини дарҳол тўлаш лозим бўлса-ю, лекин бунинг учун фирманинг ўз маблағи етмаса, бундай ҳолларда фирмада бир марталик қарз маблағларига эҳтиёж пайдо бўлади. Бу эҳтиёжни қондириш учун «кредит линияси очилмаган» ссуда ҳисобварағидан фойдаланилади. Бундай ҳисоб варақдан кредит бериш бир марта ссуда бериш йўли билан амалга оширилади. Бундай ссуданинг ҳар бири бўйича банк алоҳида қарор қабул қилади.

Корхона ва ташкилотларга ёки алоҳида олинган жисмоний шахсларга ссуда ҳисобварағи очилгандан сўнг улар бўйича ссуданинг берилиши ва қайтарилиши бўйича операцияларни амалга ошириш мумкин. Ҳар бир ссуданинг берилиши кредит комиссияси фармойиши асосида амалга оширилади, яъни кредит бўлими миқдорга ссуда бериш тўғрисидаги фармойишини ҳисоб операция бўлими масъул ижрочиларига берадилар. Масъул ижрочилар фармойишда кўрсатилган реквизитлар асосида ссуда бериш бўйича бухгалтерия проводкаларини бажарадилар. Ссуда ҳисобварақларининг ўзи муддатли, муддати ўтган, қайта кўрилаётган каби ссудалар бўйича алоҳида юритилади.

Куйида биз хусусий корхоналарга ва нодавлат корхоналарга ссуда бериш проводкалари билан танишиб чиқамиз.

Хусусий корхоналарга ва нодавлат корпорацияларига берилган „қисқа муддатли ссудалар» номли баланс ҳисоб рақами очилади. Бу ҳисобрақам бир қатор субҳисоб рақамларни ўз ичига олади.

13101 – «Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган қисқа муддатли ссудалар.»

13105 – «Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган муддати ўтган ссудалар.»

13109 – «Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган қисқа муддатли, шартлари қайта кўриб чиқиладиган ссудалар.»

Ссуда берилаётганда корхонанинг ҳисоб-китоб ҳужжати тўланаётган бўлса, пул ўтказилиши лозим бўлган мол сотувчи ёки хизмат кўрсатган корхона

ҳисобварағига ссуда суммаси ўтказилади. Пул туширилиши лозим бўлган корхонага бошқа банк бўлими хизмат кўрсатса, ссуда суммаси ссуда бераётган банкнинг вакиллик ҳисоб варағи орқали тегишли банкга ўтказилади.

Ссуда бераётганда қуйидаги бухгалтерия проводкаси амалга оширилади.

Дебет13101 – Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган қисқа муддатли ссудалар.

Кредит10301 – Банкнинг вакиллик ҳисоб варағи ёки маҳсулот сотувчи корхона ҳисобварағи.

13101 ҳисобварағида банк томонидан хусусий фирмалар ширкатлар ва жамоа хўжалиги ҳамда корхоналари нодавлат корпорациялар ва шу каби хусусий мулкчилик шаклига эга бўлган корхоналарга берилган қисқа муддатли ссудаларнинг ҳисоби юритилади. Бу ҳисобрақам бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир қарздор ва ссуда турлари бўйича алоҳида шахсий ҳисоб варақаларда олиб борилади.

Ссуда олувчи ва банк ўртасидаги тузилган кредит шартномасига биноан ссуданинг қайтариш муддатлари белгиланади. Ссуданинг қайтариш муддати тугагандан сўнг ссуда қайтариш бўйича бухгалтерия проводкалари қуйидаги кўринишда бўлади.

Дебет20208 – Ссуда олган хусусий корхонанинг талаб қилгунча сақланадиган ҳисоб варағи.

Кредит13101 – Хусусий корхоналар ва нодавлат корхоналарига бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

Бу бухгалтерия проводкаси мижознинг талаб қилгунча сақланадиган депозит бўйича ҳисобварағида ссудани қайтариш учун етарли пул маблағлари бўлган ҳолда амалга оширилади. Агар қарздорнинг қарзни қайтаришга маблағи бўлмаса, ссуда суммаси, 13101 «Муддати ўтган хусусий корхоналарга ва нодавлат корпорацияларига берилган ҳисоб варағи»га ўтказилади.

Бу операция бўйича қуйидаги бухгалтерия проводкаси амалга оширилади.

Дебет 13105 – Хусусий корхоналарга берилган муддати ўтган қисқа муддатли ссудалар.

Кредит 13101 – Хусусий корхоналарга берилган қисқа муддатли ссудалар.

Қайтариш муддати келганда тўланмаган ва шундан сўнг 90 кун ўтгандан сўнг қайтиб келмаган ссудалар 13109 «Хусусий корхона ва нодавлат корпорацияларга берилган қисқа муддатли шартлари қайта кўриб чиқиладиган ссудалар» баланс ҳисоб варағига ўтказилади.

Корхона ҳисобварағига пул келиб тушгандан сўнг ссудани қайтариш бўйича бухгалтерия проводкалари бажарилади.

Шундай қилиб, кредит берилганда:

Дебет -13 101

Кредит- 10301

Кредит қайтарилаётганда,

Дебет-20208

Кредит-13101 тариқасида банк проводкаси амалга оширилади.

4. Қисқа муддатли кредитнинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлашда банк назоратининг роли.

Тижорат банки ўзи хизмат кўрсатаётган миждозлар фаолияти тўғрисида доимий ахборотга эга бўлиши, унинг кредит қобилиятини, тўлов интизоми ахволини таҳлил қилиб бориши, яъни «маълумотлар банки»ни барпо этиши лозим. Кредитлаш жараёнида кредит шартномаси шартларини бажаришга қарз олувчи олинган кредитдан самарали фойдаланишига, уни ўз вақтида ва тўлиқ қайтаришига, кредитдан фойдаланиладиган бутун давр мобайнида қарз олувчи билан яқин алоқа сақлаб туришга қаратилиши лозим. Шу мақсадда миждознинг хўжалик молиявий ҳолати, унинг тузилган шартномаларга номувофик маҳсулот етказиб бериши борасидаги ўз мажбуриятларини, ишлаб чиқариш ҳажмларини қандай бажараётгани, йўл кўяётган беҳуда харажатлар ва йўқотишлар, муомала чиқимлари, олаётган фойдаси, ўз айланма маблағлари кўпайиши динамикаси, товар-моддий бойликлар захиралари ҳамда айланма маблағлари айланишини ахволи таҳлил қилиб турилади.

Банк ҳар чоракда миждознинг кредит қобилиятини ҳисоблаб чиқиб, қарз олувчи бўйича тутилган махсус йиғма жилдда бу маълумотларни тўплаб боради.

Жойнинг ўзида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот ишларининг ахволи, баланс маълумотларининг тўғрилиги ва дебиторлик-кредиторлик қарзларининг ҳолати, шунингдек, банкка берилган гаров ҳолати текшириб турилади. Қарз олувчининг молиявий ахволи ёмонлашган, у банк назоратидан бўйин товлаган, ҳисобот маълумотлари нотўғри олиб борилган, бухгалтерия ҳисоби ўз ҳолига ташлаб қўйилгани ҳоллари аниқланганда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга мувофик, банк бундан буён кредит беришни тўхтатишга ҳамда илгари берилган кредитларни таъминот сифатида қабул қилинган ва кредит шартномаси шартларида кўзда тутилган мажбуриятлар орқали қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобидан муддатидан олдин ундириб олишга ҳақли.

Гаров тўғрисидаги шартнома бўйича, банк гаровга қўйилган мулкни мустақил равишда сотиши мумкин. Гаров предмети аукцион орқали сотилади. Айни пайтда қарз олувчи банкка гаровга қўйилган мулк олдиндан маълум паст нархларда сотилиши учун жавобгарлик тўғрисида талаб қўйишга ҳақли. Агар аукцион бўлиб ўтмагани эълон қилинса, банк гаровга қўйилган мулкни дастлабки нархда ўз ихтиёрида қолдиришга ҳақли. Бунда, банк қонунга мувофик унинг талаблари олдида устунликка эга бўладиган даволарни қолдиришга мажбур.

Бундай ҳолларда банк мажбурияти шу мулкнинг аукцион учун дастлаб белгиланган нархи суммасидан ошмаслиги зарур.

Гаров предметини сотишдан олдин сумма кредитини қоплаш учун етарли бўлмаган ҳолларда, банк, агар шартномада бошқа шарт кўзда тутилмаган бўлса, етишмаётган суммани қарздорнинг бошқа мулки ҳисобидан қонунда кўзда тутилган навбатдаги тартибда олиш ҳуқуқига эга.

Гаров предметини сотишдан тушган сумма қайтарилмаган кредит хажмидан ортиқ бўлса, банк ўртадаги бу тафовутни бир ой ичида қарз олувчига тўлаши шарт.

Агар қарз олувчи тўлов муддати келгандан сўнг 90 кун ичида кредит шартномасига мувофиқ, қарзни тўлаш бўйича мажбуриятларни бажармаса банк «Банкротлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ, тўловга лаёқатсизлик тўғрисида иш қўзғаш учун хўжалик судига мурожаат қилиш керак.

Тижорат банклари амалдаги Низомга мувофиқ кредит портфели сифатини мунтазам равишда таҳлил қилиб боришлари, ҳар бир кредит билан боғлиқ риск даражасини таснифлашлари ҳамда уни қуйидаги 5 та гуруҳдан бирига киритишлари лозим:

- а) стандарт;
- б) субстандарт;
- в) кониқарсиз;
- г) шубҳали;
- д) умидсиз.

Тижорат банки қарз бўйича эҳтимол тутилган йўқотишлар учун резерв барпо этиши шарт. Бу резервга маблағлар амалдаги тартибга мувофиқ киритилади. Қарзлар бўйича эҳтимол тутилган йўқотишлар учун резерв хўжалик органларга берилган кредитлар таҳлили ҳамда банк фаолиятининг риск даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни белгилаш асосида ташкил қилинади. Резерв ҳажми амалдаги қарздорлик риск ҳужжати ёки гуруҳига боғлиқ бўлади. Тижорат банклари резерв ҳажмини ҳисобот ойнанинг ҳар биринчи кунини учун амалдаги тартибга асосан ҳисоблаб чиқадилар. Берилган қарзлар киритилган «риск гуруҳи» ёмонлашган тақдирда қарзлар бўйича эҳтимол тутилган йўқотишлар учун резервга ажратмалар ҳар ойда ўтказиб борилади. Банк олдидаги ўз мажбуриятларини бажармаган қарз олувчига нисбатан банк кредит шартномаси шартларига кўра қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– агар у келишилган муддатларда банк тавсияларини бажармаса, кредитлаш тўхтатилиб, уни қайтариб олиш тўғрисида огоҳлантирилган даъво хати юбориш;

– кредитдан фойдаланганлик учун фоизлар ўз вақтида тўланмаган, шунингдек, кредит шартномасида белгиланган муддатда қайтарилиши эҳтимолдан узоқ бўлган ҳолларда, қарз олувчига банкротлик тўғрисидаги қонунда кўзда тутилган жазо чоралари қўлланиши ҳақида огоҳлантириш берилган даъво хати юборилиб, кредит бўйича қарз қолдиғини муддатдан олдин ундириб олиш;

– қарз олувчи ҳисоб юритиш ва бухгалтерия ҳисоби қоидаларини бузганлиги аниқланса, кредитлашни тўхтатиш ва бу ҳақда солиқ инспекциясига хабар бериш, шунингдек, ундан ҳисоб ва ҳисобот қоидалари бузилиш сабаблари тўғрисида изоҳ берилиши, уларни тугатиш юзасидан қандай чоралар кўрилаётгани билдирилишини талаб қилиш.

Кредитни ўз вақтида қайтариш борасидаги мажбуриятларни бажараётган қарз олувчи ўзининг тўловга лаёқатсизлиги тўғрисида

матбуотда эълон бериши, банк эса бу ҳақда солиқ инспекциясига хабар қилиши керак. Банк хўжалик судига мурожат қилиб, бундан буён қарз олувчи банкрот, деб танилишини сўрашга ҳақлидир.

Қарз олувчи тўловга лаёқатсиз ёки банкрот, деб эълон қилинганда унга янги қарзлар бериш тўхтатилади, илгари берилган кредитлар эса муддатидан олдин ундириб олинади. Тўловлар навбати «Банкротлик тўғрисида»ги қонунга мувофиқ белғиланади. Қарз олувчи банкрот деб эълон қилинган вақтдан бошлаб уни қуйидагилар билан боғлиқ операциялари тўхтатилади:

- мулкни бегоналаштириш ва бериш;
- мажбуриятларни коплаш;
- ҳисоб-китобдаги харажатлар;
- дивидендлар, солиқлар, тўловлар тўлаш.

Тўловга лаёқатсиз қарз олувчининг барча қарз мажбуриятлари тугаган ҳисобланади ва унга янги талаблар билдирилишига йўл қўйилмайди. Бундай қарз олувчининг барча турдаги қарзларига пеня ва фоизлар қўйиш тўхтатилади. Унинг мулкни сотиб, пул ундириш борасидаги барча чеклашлар бекор қилинади. Мулкий ёки молиявий тусдаги ҳамма талаблар фақат тугатиш жараёни доирасида ҳал қилинади. Бунда банк талаблари иккинчи навбатда қаноатлантирилади.

Мулк ётарли бўлмагани туфайли кондирилмаган қарз мажбуриятлари қаноатлантирилган ҳисобланади ва белгиланган тартибда ҳисобдан чиқарилади. Кредитдан кўзланмаган мақсадларда фойдаланганлик учун қарз олувчи банкка кредит шартномасида белгиланган ҳажмда жарима тўлайди.

Банк эса, ўз навбатида тузилган шартномага мувофиқ қарз олувчини кредит ресурслари билан таъминлаши шарт.

Банк ўз мажбуриятларини бажармаган тақдирда қарз олувчига шартномада кўзда тутилган миқдорда жарима тўлайди.

5. Кредит мониторинги ва унинг амалга оширилиши

Назоратдан фарқли кредит мониторинги кредитлар ҳолатини доимий кузатиб боришини кўзда тутди.

Умуман, кредитлаш операциялари тижорат банкларининг ўз кредит сиёсатлари асосида, Марказий банкнинг кредит сиёсатига қуйилган талабларидан келиб чиққан ҳолда олиб борилади. Кредит мониторинги кредит сиёсатининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, миқдорларга берилган кредитларнинг қайтарилишини, қолаверса, банкларнинг асосий даромад манбаларидан бири ҳамда энг рискли операцияси бўлган кредитлаш банкнинг рақобатбардошлилигини, рентабеллигини қисқача ифодалаганда, банкнинг келажагини таъминлайди.

Кредит мониторинги берилган кредитларнинг қайтарилиши ва уни таъминлаш борасида қабул қилинадиган ишловлар ва чора-тадбирлар тизимидир. Кредитлар кредит қўмитасининг қарори асосида, белгиланган меъёрий шартлар асосида, алоҳида ссуда ҳисобрақамини очиш ва ушбу ҳисобрақамдан қарз олувчининг тўлов топшириқномаси асосида моддий

товар бойликлар учун нақд пулсиз ўтказиш йўли билан қарз берилади. Тижорат банклари томонидан кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида доимий мониторинг амалга оширилади ва у қарз олувчи томонидан унинг лойиҳаси ва кредит шартномаси шартларининг амалга оширилишига ҳар томонлама кўмаклашишига қаратилган бўлиши лозим.

Мониторинг жараёнида кредит олган мижознинг ҳўжалик молиявий фаолияти, унинг тузилган шартномаларга мувофиқ маҳсулот етказиб бериш мажбуриятларини бажариши, ишлаб чиқариш ҳажмлари, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотишлар, муомала чиқимлари, фойда ва даромад мутаносиблиги, ўз айланма маблағлари мавжудлигининг динамикаси, товар-моддий бойликлар захиралари аҳволи, айланма маблағларнинг айланиши таҳлил қилинади. Банк қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиги бўйича доимий мониторингни амалга оширади ва унинг кўрсаткичларини қарздорнинг кредит пакетига тикиб боради.

Булардан ташқари, банкка тақдим этилган гаровнинг ҳолати ва кредитдан самарали ҳамда мақсадли фойдаланиши кредит шартномасида келишилган шартларга мувофиқ, гаров объекти фаолият жойининг ўзида ўрганилади.

Қурилишни молиялаштириш учун берилган кредитлар бўйича банк мониторинг жараёнида кредитланган объектда кредит шартномасида қайд этилган муддатлар ва шартлар асосида бажарилган ишлар ҳажмининг назорат ўлчовини амалга оширади.

Берилган кредитлардан бошқа мақсадларда фойдаланганлик ҳолати аниқланганда, банк кредит шартномасида белгиланган тартибда, кредитнинг мақсадга номувофиқ ишлатилган қисмини қарз олувчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамидан муддатдан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга. Қарз олувчи томонидан асосий қарзни ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида келишилган муддатда қайтарилмаса, банк Фуқаролик кодексининг 280-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, мустақил равишда судга мурожаат этмасдан, гаров предметини тасарруф қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг «Ўзбекистон Республикаси банкларида кредит ҳужжатларини юритиш тартиби тўғрисида»ги низомига асосан кредит мониторинги фаолиятида қўлланиладиган ҳужжатлар келтирилган. Унга кўра, тижорат банклари ҳар бир берилаётган ёки олинаётган кредитлар бўйича кредит пакетига қуйидаги ҳужжатларни илова қилиш лозим:

– қарздорнинг молиявий аҳволи ва тўловларни ўз вақтида амалга ошириши имкониятларини текшириш мақсадида тегишли шартномалар тузилганидан сўнг банк ва қарздор ўртасида юз берган муаммоларни акс эттирувчи ёзишмалар ва ҳужжатлар;

– кредит таъминоти сифатида берилган мулкни текшириш ҳужжатлари;

– қарздор кафилининг молиявий аҳволини акс эттирган барча ҳужжатлар;

– кредитни ўз вақтида ва тўлиқ қайтарилишини таъминловчи ҳужжатлар;

– қарздор тўловларни амалга оширмаган ҳолда банк томонидан кўрилган чора-тадбирларни тасдиқловчи ҳужжатлар.

Кредитга доир хизмат кўрсатувчи банк ўтказиш тўғрисидаги шартнома шартларига мувофиқ, кредитнинг ўз вақтида ва тўлиқ тўланишини ақс эттирувчи ҳужжатларни кредит пакетида юритиши шарт.

Кредит мониторингига қўйиладиган талаблар қуйидагиларни ташкил этади:

– кредит сиёсатида кредитларни таснифлаш тизими аниқ ифодаланиши лозим;

– кредит ходимлари кредит портфелидаги барча маълум бўлган салбий ўзгаришлар тўғрисида раҳбариятга хабар беришлари керак;

– қарздор ёки гаров аҳволи ёмонлашишини олдиндан аниқлаш эҳтимолий йўқотишларни камайтириш учун жуда муҳимдир.

Кредит сиёсати кредитларнинг барча тоифалари бўйича «тўловсизлик» тушунчасининг аниқ ифодаланиши, фоизларни ўстирмаслик мезонлари, шунингдек, банк Бошқаруви ва Кенгашининг тегишли ҳисоботларига нисбатан талабларни ўз ичига олиши лозим. Ҳисоботларда аҳволнинг ёмонлашиши, яширин сабаблари ва соғломлаштириш режалари батафсил баён этилади. Сиёсат қарзларни қайтаришга доир изчил, босқичма-босқич чора-тадбирлар кўрилишини талаб қилиши керак. Раҳбарият Марказий банк томонидан белгиланган талабларга мувофиқ кредитларни ҳисобдан чиқариш тадбирларини ишлаб чиқиши лозим.

Кредит мониторинги фаолиятининг асосий тамойили қуйидагиларга асосланиши керак:

– Турли хил кўринишдаги кредитларнинг даврий назорати. Бу назорат асосан кичик ҳажмдаги кредитлар юзасидан бўлиб, 30 кунлик, 60 кунлик, 90 кунлик назоратлар шаклида бўлади.

– Кредит назорати босқичларининг диққат билан қайта кўришни, яъни:

1) мавжуд кредит бўйича тўловлар ҳисоби маълумотларининг ишончилиги;

2) кредит таъминотининг ҳолати ва сифати;

3) ҳуқуқий жihatдан кредит қайтарилишининг ишончли маълумот – ҳужжатларининг тўлиқ бўлиши лозим;

4) мижознинг банк кредити бўйича молиявий ҳолатидаги ўзгаришлар ва натижада кредит микдорининг ортиши ёки қисқартирилиш даражаси;

5) берилган кредитнинг банк кредит сиёсатига ва стандартларига мос бўлиши;

6) муаммоли ссудаларнинг тез-тез текширилиши;

7) иқтисодий нобарқарорлик даврида кредитларни тез-тез назорат қилиш ва бошқалар.

Ҳозирги кунда кредитлаш соҳасида энг асосий муаммолардан бири кредитнинг тўлиқ қайтарилишидир. Бу ўринда кредит мониторинги жуда катта аҳамиятга эга. Кредитларнинг тўлиқ қайтиб келмаслигига асосий сабаб,

«кредит танлови»нинг иқтисодий тамойилга мос тушмай қолишидир. Бу йўқотишлар, хатолар бевосита кредит олувчи субъект ҳақида маълумотларнинг етарли эмаслиги ёки объектив эмаслигидан юзага келади. Бунинг учун хориж амалиётида кенг қўлланиладиган ва ҳозирда Ўзбекистонда ҳам амалиётга тадбиқ қилиниб борилаётган кредит бюроси фаолиятини такомиллаштириш, унда марказлашган ҳолда, миждозлар ҳақида тўлиқ маълумотлар бера оладиган ахборотлар базасини яратиш ва уни ишончли ва объектив ишлашини шакллантириш банклар учун, иқтисодиёт учун, бир банк инфраструктураси учун катта фойда келтиради. Биринчидан, тезкор маълумотлар асосида банклар ҳамда миждозлар вақтдан ютадилар. Иккинчидан, бу тезкор маълумотлар кредит харажатларини пасайтиради, учинчидан, банк фаолияти оперативлигини, барқарорлигини, салоҳиятини оширади ва албатта, кредит мониторинги ишлари ҳам қисман енгиллашади, хусусан, муаммоли кредитларнинг камайиши ҳисобига.

Кредит мониторинги ишларини енгиллаштирадиган яна бирор хусусий ечим кредитларни беришда миждознинг бизнес лойиҳасидан келиб чиққан ҳолда, лойиҳанинг маркетинг тадқиқотининг ҳаққонийлиги, ҳаётга яқинлиги бўлиши керак, чунки янги ишлаб чиқариладиган товарга талаб қанчалик юқори бўлса, лойиҳанинг молиявий натижаси ҳам самарали бўлади. Бу эса, кредитларни тўлиқ қайтарилишини таъминлайди. Зотан, кредит мониторингининг асосий вазифаси миждозга кредитни қайтаришига кўмаклашишдир.

6. Хорижий давлатларда кредитлаш амалиёти

Хорижий банклар кредитлаш амалиётида кредитлашга, яъни бизнес учун олинадиган тижорат кредитлари ва алоҳида субъект учун берилладиган кредитларга нисбатан икки хил ёндашув мавжуд. Ёндашувнинг фарқи шундаки, бундай кредитлар кредит битимининг тури, кредит миқдори, шартлари, фоизи, тўлаш муддати ва бошқалари билан бир-биридан фарқ қилади. Банклар томонидан ажратилладиган кредитларнинг ҳажми ва динамикаси кўп омиллар таъсирида ўзгариши мумкин ва улар банк даромадларини шакллантиришда муҳим ўринни эгаллайди. Америка йирик (активлари 1 млрд долл.дан ортиқ) банклар операциян даромадларининг 68-70 %дан ортиғини кредит ва лизингдан тушган тўловлар бўлса, 14 %дан ортиғи қимматли қоғозлар портфелидан олинган даромадлар ҳисобланади. Япониянинг баъзи банкларида бу кўрсаткич мос равишда 48 % ва 15 %ни ташкил этган.

Кредитлар банк активлари таркибида салмоқли ўринни эгаллайди. Кредитларнинг қайси мақсадда олинишига қараб, хорижий амалиётда 2 гуруҳга бўлинади:

1. Жисмоний шахсларнинг шахсий ва истъеомол эҳтиёжини қондирувчи кредитлар.

2. Акционерлик компаниялари, кичик бизнес, тадбиркорларга ишлаб чиқариш ва маҳсулот реализацияси учун берилладиган кредитлар.

АҚШ тижорат банклари томонидан берилган кредитларнинг 85 %дан ортиги қуйидаги соҳаларга йўналтирилганлиги билан аҳамиятлидир. Булар:

- Савдо-саноат корхоналарига берилган кредитлар.
- Кўчмас мулк учун берилган кредитлар.
- Якка тартибдаги мижозларга берилган кредитлар.

АҚШ тижорат банклари томонидан берилган кредитларнинг ярмидан кўпи савдо-саноат соҳасига бериладиган қисқа муддатли тижорат кредитлари ҳисобланади. Бу кредитлар асосан мазкур тармоқ корхоналарининг айланма капиталини тўлдиришга, капитал харажатларни қоплашга йўналтирилади. Озиқ-овқат, енгил саноат корхоналари, чакана савдо, қайта ишлаш корхоналари ҳам Америкада фаол кредит олувчи ҳисобланади. Банклар томонидан уларга бериладиган кредитларнинг бир қисми мавсумий харажатларни қоплашга қисқа муддатга берилади ва улар тезда банкга қайтарилади, баъзи корхоналар узок муддатли (8-10 йилга) кредитларни жалб қилиши мумкин.

АҚШ банклари кўчмас мулкка кредит беришда худди шундай кредитларни бериш Хорижий давлатларда ҳуқуққа эга бўлган қатор бошқа молия институтлари (суғурта компаниялари, ссуда-жамғарма Ассоциациялари, кредит уюшмалар ва бошқалар) рақобатда фаолият олиб боради. Кредитлашнинг бу турида тижорат банклари қурилиш ташкилотларига қурилиш ишлари бўйича одатда 2 йилгача оралик молиялаштириш (temporary financing) кредитини ажратади. Кредитни қайтариш муддати келганда ташкилот кредитни суғурта компаниялари, пенсия фонди ёки бошқа молия институтларидан олган узок муддатли кредитлари ҳисобидан амалга ошириши мумкин. Ундан ташқари, кўчмас мулкга бериладиган кредитларга заклад асосида уй-жой сотиб олиш учун хусусий шахсларга бериладиган кредитлар ҳам киради. Бундай кредитлар 25 йил ва ундан ортик муддатга берилади. АҚШда давлат назорати остида закладлар бўйича Федерал Ассоциация (Federal Mortgage Association) ташкил этилган бўлиб, тижорат банклари кредит бўйича олган заклад қоғозларини унга сотиши мумкин. АҚШ тижорат банклари учун бериладиган кенг тарқалган кредит турларидан бири бу банкнинг кредит пластик карточкалари асосида истеъмол ва бошқа шахсий эҳтиёж учун зарур бўлган товар, восита ва буюмларни кредитга сотиб олиш йўли билан аҳолига бериладиган истеъмол кредитларидир. Америкада 80 %га яқин истеъмол эҳтиёжи учун зарур бўлган товарлар ва хизматларни кредитга сотиб олиш мумкин.

Хорижий давлатларда банкларнинг кредит операциялари таъминланганлиги, кредит муддати ва бошқа сифатлардан келиб чиқиб таснифланади. Япония банклари томонидан берилган кредитлар таснифини қуйида кўришимиз мумкин.

Япония банкларида кредитнинг таснифланиши

	Кредит турлари	Кредит фоизи
1	Овердрафт кредитлар (таъминотсиз, қисқа муддатга бериладиган кредитлар)	12,8 - 13 %
2	Векселларни ҳисобга олиш шаклида бериладиган қисқа муддатли кредитлар	8,8 %
3	Векселларни гаровга олиш йўли билан бериладиган кредитлар	37,1 %
4	Қарздорнинг қарз мажбурияти асосида бериладиган ўрта ва узоқ муддатли кредитлар	41,8 %

АҚШ банклари Япония ва Европа мамлакатлари банкларидан фарқли равишда, кредитларининг бир қисмини ўз мижозларига таъминотсиз ажратади. Одатда бундай мижозлар молиявий жиҳатдан барқарор, фойда билан ишлайдиган, обрўли, юқори малакали ва билимга эга бўлган раҳбариятга эга, мамлакат молия бозорининг фаол иштирокчилари ҳисобланади. Бундай, биринчи синф мижозларга таъминланмаган кредитлар базавий ёки бошланғич фоиз ставка (*prim rate*) да ажратилади.

АҚШ банклари томонидан ажратиладиган ссудаларнинг турлари таснифи

	Ссуда турлари	Салмоғи (%)
2	Савдо ва саноат компанияларига ажратилган ссудаларлар	31,6
3	Кўчмас мулк сотиб олишга берилган ссудалар	36,8
4	Якка тартибда қарз олувчиларга берилган ссудалар	19,3
5	Молиявий муассасаларга берилган ссудалар	2,8
6	Фермерларга берилган ссудалар	1,5
7	Бошқа ссудалар	8,0
	Жами:	100

Жадвал маълумотлари кўрсатадики, Япония банклари томонидан аксарият кредитлар қарз мажбуриятлари ва векселларни гаровга олиш орқали берилади ва улар муддати жиҳатдан ҳам фарқ қилади. АҚШ тижорат банклари ўз кредитларини савдо ва саноат соҳасини кредитлашга, шунингдек, кўчмас мулк билан боғлиқ операцияларни амалга оширишга йўналтиради.

АҚШ банкларида кредитларнинг муддати бўйича таснифи

	Кредитларнинг тури	Муддати	Шартлари
1	Қисқа муддатли кредитлар	1 йилгача	Кредитнинг бу тури saal loan -онкол деб юритилади ва у 1 йил давомида хоҳлаган вақтда банкнинг талаби ёки миждознинг хохишига қараб тўланиши мумкин.
2	Ўрта муддатли кредитлар	1 йилдан 6 йилгача	Аниқ муддатга бериладиган кредит, кредит ва у бўйича фоизларни тўлаш муддати ва шартлари кредит шартномада акс эттирилади.
3	Узоқ муддатли кредитлар	8 йилдан 10 йилгача ва ундан ортиқ	Кўчмас мулк сотиб олишга бериладиган кредитлар, шартлари кредит шартномада келишилади.

Баъзи хорижий давлатлар амалиётида товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар (асосий фаолиятга тегишли бўлган)ни тўлаш учун алоҳида ссуда ҳисобварақдан қимматли қоғозлар гарови остида қисқа муддатли кредит (ломбард кредит) берилиши мумкин. Ломбард кредит таъминотида давлат қимматли қоғозлари, бошқа эмитентларнинг акция ва облигацияси, депозитлар олиниши мумкин.

Ломбард кредитининг эътиборли хусусияти шундаки, гаров шартнома имзоланган кунги номинал қиймати бўйича эмас, балки унинг курс ўзгариши рискинни ҳисобга олган ҳолда, унинг маълум қисмигагина баҳоланади.

Банкларнинг ўзи томонидан чиқарилган қимматли қоғозлари гаров сифатида қабул қилиниши мумкин эмас.

Шу боис қимматли қоғозларни гаровга олиб ломбард кредити бериш тўғрисида қарор қабул қилинаётганда банк қарз олувчининг молиявий аҳволи ва кредит қобилиятини таҳлил қилиш билан бир вақтда, кредит таъминоти тарзида қабул қилинадиган қимматли қоғозларнинг сифати, уларнинг курс рискин даражасини баҳолашга алоҳида эътибор беради.

Шу тариқа қимматли қоғозлар котировка қилинаётганда уларнинг курс рискинни белгилаб берувчи қимматли қоғозлар бозоридаги биржа курси ўзгаришлари муносабати билан қимматли қоғозларнинг гаров қиймати биржа қийматининг 80 фоизидан, котировкаланмайдиган қимматли қоғозлар гаров қиймати эса номинал қийматининг 60 фоизидан ошмаслиги зарур.

Қимматли қоғозларни гаровга олиб бериладиган кредит 12 ойгача муддатга ёки қимматли қоғозлар муомалада бўлиши муддатига берилиши лозим.

Қимматли қоғозлар котировкасининг биржа курси кредит шартномасида кайд этилганда фонд биржасидаги охириги савдода чиқарилган котировка маълумотлари ҳисобга олинади. Давлат қимматли қоғозлари рейтинги, сифати юқори даражада бўлганлиги боис, улар гаровга қабул қилиниб бериладиган кредитнинг максимал суммаси улар гаров қийматининг 90 фоизигача етиши мумкин.

Ломбард кредитини бериш, қайтариш ва улардан фойдаланганлик учун фоизлар тўлаш тартиби умумий асосларда амалга оширилади.

Қимматли қоғозларни гаровга олиб, кредит шартномаси тузилгандан кейин банк қимматли қоғозлар эмитентига унинг қимматли қоғозлари бўйича гаровга қўйиш битими тузилганлигини ҳамда қимматли қоғозлар бўйича даромадлар киритилиши лозим бўлган депозит ҳисобварағи номерини маълум қилади. Ломбард кредити бериладиган ҳолларда гаровга қўйилган қимматли қоғозлар бўйича олинган даромадлар қарз олувчининг муддатсиз депозит ҳисобварағига қўйилади ва биринчи навбатда, уларни сақлаш харажатларини қоплашга, шунингдек, кредитдан фойдаланиш учун фоизларни тўлашга йўналтирилади.

Кредитлаш жараёнида банк гаровга қўйилган қимматли қоғозлар котировкаси биржа курсидаги ўзгаришлар тўғрисида телекс, компьютер алоқаси ва алоқанинг бошқа турлари ёрдамида ахборот тўплаб боради.

Кредитлаш давомида фонд биржасида ўтказилган савдо натижаларига кўра, гаровга қўйилган қимматли қоғозлар қиймати пасайган бўлса, у ҳолда кредит қўмитасининг қарорига мувофиқ, қарз олувчига шу суммада қўшимча таъминот бериш талаби билдирилиши ёки кредит миқдори қайтарилиб, кредитнинг таъминланмаган қисми муддатидан олдин ундирилиб олиниши мумкин.

Ломбард кредити бўйича барча мажбуриятлари бажарилганидан кейингина гаровга қўйилган қимматли қоғозлар ва улар бўйича олинган даромадлар қарз олувчига қайтарилади.

Товар (мол) гарови остидаги ломбард кредити. Ломбард кредити учун гаров кўринишида фақатгина нисбатан баҳоли товарлар, қайсики, уларнинг савдоси биржада юритилиши, товар партиясининг миқдори ва сифатини белгилаш билан бир вақтда баҳосини ҳам аниқлаш имконини бериши шартларида ишлатилиши мумкин. Масалан, кофега, буғдойга, шакарга, пахтага бу тегишли. Бу товарларнинг қиймат баҳосини аниқлаш унча қийин эмас. Товар турига қараб, гаров баҳоси 50дан 66 гача 2-3 фоизга тебраниб туради. Гаров сифатидаги товарлар банк номига қаратилади. Банкка товарни сақлашлик гувоҳномаси берилди. Айрим ҳолларда товарлар миқозининг ўзида ҳам қолиши мумкин. Лекин миқозининг банк рухсатсиз товарлардан фойдаланишга ҳаққи йўқ.

Ломбард кредити белгиланган муддатларда қайтарилмаган ҳолларда банк имтиёзли ой тугаганидан кейин гаров тўғрисидаги амалдаги қонунга мувофиқ, ўз гаров ҳуқуқидан фойдаланади. Ломбардди кредитнинг кредит олувчи учун афзаллик томонлари қуйидагилар ҳисобланади:

– ликвидли маблағларга кучли эҳтиёж сезилган тақдирда вақтинчалик, қисқа муддатли пулларни юзага келтиради;

– кредитнинг амал қилиш муддати унга бўлган заруриятига боғлиқ равишда ўрнатилиши мумкин;

– рентабелли қимматли мулклар гаровга қўйилганда уларни сотишга зарурат қолмайди;

– гаровга қўйилган буюмга мулкчилик ҳуқуқи сақланиб қолади.

Кредит берувчи томон учун афзаллиги шундаки, ломбард кредит – бу аввало, ишончли кредит, яъни кредит тўлови кечикиб қолган тақдирда кредитор гаровни сотади ва тушумдан пулга эга бўлади.

Хорижий давлатларда кредитлашни ташкил қилиш амалиётида кредит ахборотига катта эътибор қаратилади. Айнан кредитларнинг ўз вақтида қайтмаслиги натижасида муаммоли кредитлар юзага келишининг асосий сабабларидан бири ҳам кредит ахборотининг етарли эмаслигида, деб хулоса қилинади. Ҳақиқатда ҳам кредит ахборотсиз кредитларни тўғри баҳолаш ва бошқариш мумкин эмас. Шу сабаб ривожланган давлатларда кредит бюрolari ташкил этилган бўлиб, 1974 йилда АҚШ ва Англияда кредит қонунчилиги бўйича кредит бюроси хизматининг ташкил этилганлиги бу мамлакатларда кредит муносабатларининг самарали ташкил этилишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу қонунчиликга асосан, мамлакат миқёсида қачондир банкга кредит учун мурожаат қилган мижозлардан тортиб, барча кредит олганлар тўғрисидаги ахборотлар бир тизимга жамланди ва мижозларнинг кредит тарихи яратилди. Бугунги кунда АҚШда кредит ахбороти алмашинуви бўйича барча шароитлар мавжуд бўлиб, кредитларни бошқариш Миллий Ассоциацияси раҳбарлиги остида минглаб кредит менежерлари ахборот ва тажриба алмашадилар.

Кредит бюрolar фаолиятининг ижобий жиҳатларини санаб ўтамиз:

1. Кредит бюрolar мижозларнинг молиявий аҳволини тўғри баҳолаш ва кредит ажратиш бўйича банкларнинг маълумотларга эга бўлиш даражасини оширади. Бу, ўз навбатида, банк томонидан тўловга лаёқатли ва кредитларни ўз вақтида қайтара оладиган мижозларни аниқлашга, кредитларнинг сифати ошишига ва кредит рискларнинг камайишига, муаммоли кредитлар бўйича резервлар ташкил этишга маблағларни йўналтирмасликка, дебитор қарздорликнинг камайишига, банкнинг ликвидлилигининг ошишига олиб келади.

2. Мижоз фаолияти билан боғлиқ ахборотларни олиш бўйича харажатларнинг камайишига, бу ўз навбатида, кредит баҳосининг камайишига олиб келади. Банклараро кредит ахбороти алмашинуви кредитларнинг ЯИМга нисбатининг 20 %дан ортиқ ошишига банкларнинг молиявий воситачилик муносабатларининг ривожланишига олиб келади.

3. Кредит бюрolarининг фаолият кўрсатиши ахборотларнинг тезкорлиги ва ҳаққонийлигини таъминлаш орқали мамлакат мавқеи ва ундаги инвестицион муҳитнинг яхшиланишига замин яратади.

Қимматбаҳо металл гарови остидаги кредит. Бу ломбард кредитининг эски усулларидадан бўлиб, ҳозирда у жуда кам ишлатилади. Гаровни

баҳолашдаги қиймати бу асосан, олтин тангалар, слиткалар, кумуш, платина ва бошқалар қарийб 95 % фоиз қимматбаҳо металл нархига мос келади. Шунингдек, талабнома гарови остида бериладиган кредитлар ҳам мавжуд бўлиб, бундай кредитда ҳар хил молиявий талаблар, масалан, жамғарма омонатлари, суғурта шартномаси бўйича талаблар, ипотекалар ва бошқалар кредитнинг гарови сифатида хизмат қилиши мумкин.

Йўлдаги товар айниқса, денгиз орқали ташиладиган товарлар гарови остидаги кредит кенг тарқалган ҳисобланади. Бундай пайтда гаров хужжати сифатида коносамент ишлатилади.

Коносамент – бу юклатилган товарга эгаллик қилиш ҳуқуқини берадиган хужжат. Бу хужжатни янги эгасига бериш билан у товарлардан фойдаланиш ҳуқуқини ҳам олади. Гаров сифатида юкланган товарларни ишлатишда юк суғурта хужжатларининг расмийлаштирилиши муҳим роль ўйнайди.

VII БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ КРЕДИТ ПОРТФЕЛИ ВА УНИНГ СИФАТ ТАҲЛИЛИ

1. Тижорат банкларининг кредит портфели ва унинг иқтисодий моҳияти

Тижорат банклари фаолиятининг барқарорлиги ва рақобатбардошлиги уларнинг ресурсларини тўғри ташкил қилиш ва улардан оқилона фойдаланишга боғлиқ. Шуни таъкидлаш лозимки, тижорат банкларининг депозит ва кредит портфелини ташкил қилиш, бошқариш, уни диверсификация қилиш банк фаолиятининг самарадорлигини таъминлашнинг муҳим йўналишларидан ҳисобланади. Маълумки, бозор иқтисодиёти кенг ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг кредит сиёсатига, уларнинг кредит портфели ва унинг сифатига, ундан фойдаланиш даражасига катта эътибор берилади, чунки банкларнинг кредит портфелининг тўғри ташкил қилиниши уларнинг самарали фаолият кўрсатаётганидан далолат беради. Банклар фаолиятида кредит операциялари асосий ўринни эгаллагани учун уларнинг кредит портфелини тўғри ташкил қилиш банкларнинг самарали ва барқарор фаолият кўрсатиши учун имконият яратиб берувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Кредит операцияларини олиб боришда йўл қўйилган камчиликлар банклар даромадининг камайишига, баъзи ҳолларда уларнинг синиб кетишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли банкларнинг кредит портфели ва унинг сифатини назорат қилиб бориш, тижорат банкларининг самарали фаолияти гаровидир. Айнан кредит портфелини оқилона бошқариш кредит рискларини камайтиришнинг омили ҳисобланади.

Банкларнинг кредит портфели, унинг ҳолати тўғрисида бирон фикр билдиришдан олдин, дастлаб кредит портфелининг иқтисодий моҳиятини тушуниб олишимиз лозим. Берилган кредитларнинг ўз вақтида банкларга қайтарилиши кредитлаш жараёнининг қай даражада ташкил қилинишига, кредит бериш ва қайтарилишининг муддатларига риоя қилинишига, ссудалар, айниқса муддати ўтган ёки узайтирилган кредитлар бўйича ҳисоб-китоб операцияларининг тўғри олиб борилишига, ссудалар бўйича зарарларни қоплаш резерви миқдорига, банклараро кредит ва марказлаштирилган кредитлар бўйича операцияларнинг қонунийлигига ва кредитларни тўғри туркумлаш бўйича банкларда ўтказиладиган аналитик операцияларнинг сифатлилиги ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Банклар томонидан бажариладиган барча кредит операциялари уларнинг кредит портфелида ўз ифодасини топиши, ҳар бир банк кредит портфелининг сифатли бўлишига эришиши зарур. Бу эса кредитларнинг ўз вақтида қайтиб келишига асос бўлиши мумкин.

Тижорат банклари томонидан кредит портфелининг сифат бўйича тавсифи кредитларнинг қайтарилиши ва кредит рискинни қискартиришни таъминлашда қўлланилади.

Кредитларнинг белгиланган муддатда қайтарилиши қуйидаги қатор сабабларга боғлиқ:

- 1) алоҳида олинган банкларда кредит бериш жараёнининг ташкил қилиш даражаси;
- 2) ссудалар берилиши ва қайтарилиши тартибига амал қилиш даражаси;
- 3) ссудалар ва айниқса, муддати узайтирилган ва муддати ўтган ссудаларни ҳисобга олиш жараёнининг тўғри акс эттирилиши;
- 4) ссудаларнинг тўғри таснифланиши;
- 5) ссудалар бўйича эҳтимолий йуқотишларга ажратилган захиралар миқдори ва бошқалар.

Кредит портфелининг моҳиятини очиб беришда қуйидаги омилларни инобатга олиш зарур:

- кредитлар бўйича риск даражаси;
- кредит бериш объектлари;
- кредитдан фойдаланиш муддати;
- кредитнинг ҳажми ва таъминланганлиги;
- миждознинг молиявий ҳолати, мулк шакли ва бошқалар.

Кредит портфели фақат нормал кредитларни эмас, балки муддати ўтган кредитларни ҳам ўз ичига олади. Бу омилларни эътиборга олиш тижорат банкларининг кредит портфелини шакллантиришда, уларнинг фаолиятини тўғри ташкил қилишда катта аҳамиятга эга. Кредит рискларининг даражаси хорижий банклар ва бизнинг банкларимиз амалиётида ҳам банкларнинг кредит портфелини ифодаловчи меъзонлардан асосийси ҳисобланади. Айнан шу кўрсаткичнинг даражасига қараб, кредит портфелининг сифати аниқланади. Банкларнинг кредит портфелини баҳолаш ва таҳлил қилиш банк менежерларига ссуда операцияларини самарали бошқаришга имкон беради.

Банкларнинг кредит портфелини ташкил қилишнинг асосий мақсади банкнинг кредит сиёсати соҳасидаги стратегиясини ишлаб чиқиш, кредитларнинг сифатини таҳлил қилиш ва уни яхшилаш соҳасида чоралар ишлаб чиқишдан иборат. Бунинг учун банк берилган кредитларнинг белгиланган лимитларга мос келиши, кредит ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги, кредит рискларни камайтириш ва кредитларнинг сифатини яхшилаш каби кўрсаткичларнинг ҳақиқий ҳолатини текшириб бориш зарур.

Тижорат банкларининг кредит портфелини ташкил қилиш кредитлашни ташкил қилиш тамойилларига асосланган бўлмоғи лозим. Кредитнинг муддатлилиги, унинг ўз вақтида қайтарилиши ва тўловлилиги кредит портфелининг барқарорлигини ва сифатлилигини таъминлашга асос бўлиши мумкин.

Кредит портфелининг сифатини доимий равишда назорат қилиш тижорат банклари фаолиятининг самарадорлигини ошириш гаровидир. Уларнинг кредит портфелини оқилона бошқариш эса кредит рискларини камайтиришнинг асосий омилларидан ҳисобланади. Шунини қайд қилиш

лозимки, банкларнинг молиявий ҳисоботлари ва бошқа қўшимча маълумотлари улардаги активлар сифатининг реал ҳолатини, шунингдек, кредит портфели бўйича мавжуд муаммоларнинг банк даромадига таъсирини ақс эттириши лозим. Бундай маълумотларнинг йўқлиги нафақат банк акциядорлари ёки Марказий банк ва бошқа манфаатдор томонларни чалғитиб қўймасдан, балки банкнинг ўзига ҳам рискларни бошқариш жараёнида зарар етказиши мумкин. Банкнинг кредит портфели ва унинг сифати тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлмаслик, зарур ҳолларда олдиндан чоралар кўрилмаслик натижасида муаммоли кредитлар юзага келиши мумкин. Муаммоли кредитлар банклардаги рискларни минимал даражага етказишга тўсик бўлиб туради. Кредит портфели сифати ҳақида объектив маълумотларнинг йўқлиги банк раҳбарияти томонидан банкнинг кредит сиёсатига зарур ўзгартиришлар киритилишига ҳам халақит беради.

Банкларнинг кредит портфелини ташкил қилишда:

– кредит рисклари даражасини инобатга олган ҳолда кредитларнинг сифатини баҳолаш мезонларини танлаш ва улар асосида кредитнинг сифатини баҳолаш усуллари ишлаб чиқиш, ссудаларнинг асосий гуруҳларини, уларнинг фоиз ставкалар асосида аниқлаш;

– кредитларни тавсифлаш (туркумлаш);

– ҳар бир кредит гуруҳи бўйича риск фоизи даражасини аниқлаш;

– ҳар бир кредит ва банк бўйича кредит рискнинг абсолют суммасини аниқлаш;

– тегишли маълумотлар асосида кредитлар бўйича зарарларни қоплаш учун етарли резерв суммасини аниқлаш;

– коэффициентлар бўйича кредит портфелининг сифатига баҳо бериш;

– кредит портфелининг таркибини яхшилаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш зарур.

Шундай қилиб, тижорат банкларининг кредит портфели турли хил кредит рискларга асосланган, муайян мезонларга қараб туркумланган кредитлар миқёсидаги банк талабларининг йиғиндиси бўлиб, уни самарали бошқариш кредит рискларини ва умуман олганда, банк рискларини камайтиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Банкларнинг кредит портфелини самарали ташкил қилиш ва унинг сифатини таҳлил қилиш банклар фаолиятини олиб боришда муҳим ўрин эгаллайди.

2. Тижорат банклари кредит портфели ва кредитларнинг сифат таҳлили

Кредит портфелини бошқаришда алоҳида олинган ссудаларнинг сифатини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш ва уларни баҳолаш асосий ўринни эгаллайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида кредит муносабатларининг ривожланиши берилган кредитлар сифатини баҳолаш мезонларининг кенгайтилишига олиб келди. Жаҳон амалиётида банклар томонидан берилган кредитларнинг сифатини баҳолашнинг 10 хилдан ортиқ йўналишлари мавжуд. Кредитнинг

сифатини баҳолаш кредитнинг мақсади, уни тўлаш усули, мижознинг кредитга лаёқатлилиқ даражаси, унинг қайси тармоққа тааллуқли эканлиги ва мулк шакли, мижознинг банк билан муносабатининг характери, банкнинг мижоз тўғрисида тўлиқ ахборотга эга эканлиги ва унинг етарлилиги даражаси, ссудаларнинг таъминланганлиги, ҳажми ва бошқа мезонларга асосланади.

Банк активларининг сифатини аниқлашга уларнинг кредит портфелини ўрнатилган меъёрлар асосида тавсифлаб чиқиш орқали эришилиши мумкин. Ўзбекистонда 1996 йил июлидан бошлаб Марказий банк тасдиқлаган меъёрларга асосан тижорат банклари активларини тавсифлаш ва ссудалар бўйича йўқотишларни қоплаш учун резервларни ташкил қилиш амалга оширилмоқда. Меъёрий ҳужжатларга асосланиб, банklar томонидан берилган кредитлар бўйича қарзларнинг сифати, мижознинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари, унинг молиявий ҳолати, кредит рискининг даражаси, келажакда кредитни қайтиб бериш имконияти, кредитнинг таъминланганлиқ даражаси, кредитни тўлаш муддатидан неча кун ўтганлиги кабиларни инобатга олган ҳолда, кредитлар гуруҳларга таснифланади. Кредитларни таснифлашдан асосий мақсад, қарз олувчининг тўлай олиш қобилиятини ҳамда қарзнинг ўз вақтида қайтарилиши учун пул оқимининг ҳолатини баҳолашдан иборат.

Тижорат банкининг кредит портфели сифатига баҳо берганда қарз олувчининг қуйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор бериш лозим:

- тармоқ (иқтисодиёт сектори) тенденцияси ва истиқболи;
- муайян лойиҳанинг техник амалга оширилиши ва иқтисодий рақобатбардошлиги;
- молиявий ҳолати ва кредит олишга қодирлиги;
- кредит тарихи, кредит таъминотининг ёмонлашуви ёки ликвидлилигининг пасайиши;
- муайян лойиҳанинг иқтисодий жиҳатдан асосланиши;
- раҳбарининг бошқариш қобилияти (агар қарздор юридик шахс бўлса) ва бошқалар.

Банklarнинг кредит портфелини қуйидаги йўналишлар бўйича таснифлаш мумкин:

- Рисклар бўйича.
- Иқтисодиёт тармоқлари бўйича.
- Берилган кредитларнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги бўйича.
- Фойдаланиш муддати бўйича.
- Маблағнинг ҳажми бўйича.
- Таъминланганлиқ шакли бўйича.
- Мулкчилиқ шакли бўйича ва бошқа йўналишлар бўйича.

Ундан ташқари, манбаларига ва қарз олувчининг минтақавий ўрни ва манзили бўйича ҳам тижорат банklarининг кредит портфелини таснифлаш мумкин. Таснифлаш асосан миллий валютада амалга оширилади. Баъзи ҳолларда қайта молиялаштириш ва ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар қаттиқ валютада ҳам амалга оширилиши мумкин.

Тижорат банклари фаолиятида юқорида келтирилган риск турларининг барчаси учраб туради, лекин уларнинг фаолиятига кўпроқ таъсир қиладиган рисклар кредит рисқи, ликвидлилик рисқи ва фоиз ставкаси рисқи ҳисобланади. Тижорат банклар фаолиятининг асосий қисми кредитлар бериш ва шу асосда фойда олишга йўналтирилган бўлганлиги учун улар фаолиятида бу рискларнинг салмоғи ҳам юқори бўлади.

Таснифланган кредитларнинг ҳар қайси гуруҳга кириши даражаси тез сотиладиган активлар ва юқори ликвид маблағларнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви томонидан 13 июнь 2015 йилда тасдиқланган 14/5-сонли қарор асосида ишлаб чиқилган «Тижорат банклари активлар сифатини таснифлаш ва активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун захиралар шакллантириш ҳамда улардан фойдаланиш тартиби тўғрисидаги» низомга асосан тижорат банклари томонидан бериладиган кредитлар (активлар) сифатига кўра, «стандарт», «субстандарт», «кониқарсиз», «шубҳали» ва «умидсиз» тоифаларга таснифланади.

Кредитлар сифатининг таҳлили ва таснифи натижалари юқорида келтирилган мезонларга асосланади ва ушбу мезонлар тижорат банкларининг кредит портфели ва бошқа активларидаги рискларни аниқлаш ва баҳолашда қўлланилади.

Ўз муддатида тўланишига шубҳа тугдирмайдиган кредитлар сифати «стандарт» деб таснифланади. Бунда қарз олувчи молиявий ҳолати барқарор ҳисобланади, у етарли миқдорда капиталга, юқори даромадга эга, барча мавжуд мажбуриятларини, жумладан, олган кредитини қоплаш учун етарли пул маблағлари оқимига, шунингдек, амалга оширилиши мумкин бўлган стратегик режага, бозорда рақобатдошлик қобилиятига, яхши маҳсулотни ишлаб чиқаришга ва ўз маҳсулотини сотиш бўйича маркетинг режасига эга бўлади. Таъминоти бўйича кредит «яхши таъминланган»га мос келади. Таъминот турлари қонуний жиҳатдан тўғри ва тасдиқланган. Риск пайдо бўлганда банк чекловларсиз таъминот ҳисобидан кредитни ундириб олиш имкониятига эга.

Сифати «стандарт» бўлган кредитларда кредитнинг асосий суммаси ва улар бўйича фоизларни муддати ўтмаган, уларнинг шартлари қайта кўриб чиқилмаган бўлиши, бундай кредитларни тўлашда муаммолар юзага келмаслиги шарт. Тижорат банкининг кредит портфелида мавжуд бўлган «стандарт» кредити учун банк захира капитали таркибида уларнинг қайтарилмаган асосий қарз (қолдиқ) суммасининг **бир фоизи миқдорида захира шакллантириши лозим.**

Стандарт активларга яратиладиган захиралар тижорат банклари томонидан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан сўнг қолган соф фойда ҳисобидан ташкил қилинади.

Кредит олган миқдорнинг молиявий ҳолати барқарор бўла туриб, баъзи бир салбий оқибатлар натижасида унинг молиявий ахволи ёмонлашиб кредитни ва у бўйича фоизларни тўлай олмаслик эҳтимоли юзага келиши

мумкинлигига шуҳба туғилса, тижорат банки бундай мижозларга берган кредитларини «субстандарт» деб таснифлайди. Бунда молиявий ҳолати ёки таъминотни назорат қилиш борасида бир мунча шубҳалар бўлган, кредит ҳужжатларида етарлича ахборот бўлмаган ёки таъминот бўйича ҳужжатлари бўлмаган «стандарт» деб таснифланган активларнинг сифати ҳам «субстандарт» деб таснифланиши лозим. **«Субстандарт» деб таснифланган кредитлар учун уларнинг қайтарилмаган асосий қарз (қолдик) суммасининг ўн фоизи миқдорида махсус захира шакллантириши лозим.**

Агар банк томонидан берилган кредитлар бўйича қуйида келтирилган омиллардан ҳеч бўлмаганда биттаси мавжуд бўлса, кредитларнинг сифати «қоникарсиз» деб таснифланади. Булар:

– асосий тўлов манбалари қарз тўлаш учун етарли бўлмаса; таъминотни сотишдан келган тушум етарли бўлмаса; қарз олувчининг жорий молиявий ҳолати ёки унинг пул маблағларининг мўлжалланаётган оқими мажбуриятларни қоплаш учун етарли бўлмаса; қарз олувчининг капитали етарли даражада бўлмаса; ушбу соҳага нисбатан тенденция ва истикболлар барқарор бўлмаса; таъминот қиймати асосий қарз суммасидан ошмаган; ҳеч бўлмаганда асосий қарзнинг тўланмаган суммасига тенг бўлса; асосий қарз ва фоизлар бўйича муддати ўтган қарздорлик мавжуд бўлиб, унинг муддати 90 кундан ошмаган бўлса. Ушбу кўрсаткичлардан биттаси мижоз фаолиятида юзага келса, унинг олган кредити банкнинг кредит портфелида қоникарсиз кредитлар қаторига киритилади.

Тижорат банки сифати «қоникарсиз» деб таснифланган кредитлар учун уларнинг қайтарилмаган асосий қарз (қолдик) суммасининг йигирма беш фоизи миқдорида махсус захира шакллантириши лозим.

Қуйида келтирилган омиллардан ҳеч бўлмаганда биттаси мавжуд бўлса, активларнинг сифати «шубҳали» деб таснифланади:

– Сифати «қоникарсиз» деб таснифланган кредитларнинг ҳеч бўлмаганда бирор кўрсаткичини ўзида ифода қилиб, шунингдек, айрим бошқа салбий тавсифлари мавжуд бўлса (бозорда осон сотиладиган таъминотнинг мавжуд эмаслиги ёки таъминланмаган активларнинг мавжудлиги ёхуд қарз олувчининг банкрот деб эълон қилиниши);

– яқин келажакда активнинг қисман тўланиш эҳтимоли мавжуд бўлса;

– асосий қарз ва фоизлар бўйича 90 кундан ортиқ, лекин 180 кундан ошмаган муддати ўтган қарздорлик мавжуд бўлса, кредит сифати «шубҳали» деб таснифланади. **«Шубҳали» деб таснифланган активлар учун уларнинг қайтарилмаган асосий қарз (қолдик) суммасининг эллик фоизи миқдорида махсус захира шакллантирилиши лозим.**

Агар мижоз томонидан олинган кредитлар шартномада белгиланган муддатда қайтарилмаса ёки қайтмаслигидан далолат берувчи омиллар ёки аломатлар мавжуд бўлса ҳамда қайтмайдиган ёки қиймати жуда пастлиги туфайли ҳисобини балансда актив сифатида юритилиши мақсадга мувофиқ эмас, деб баҳоланадиган активлар сифати «умидсиз» деб таснифланади. Қуйида келтирилган омиллардан ҳеч бўлмаганда биттаси мавжуд бўлса, активларнинг сифати «умидсиз» деб таснифланади:

- активларнинг ундирилиши суд жараёнида бўлса;
- қарздор ва лизинг олувчидан ундирилган, гаровга қўйилган мол-мулкка бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш йўли билан тижорат банки томонидан балансга қабул қилинган кундан бошлаб уч ой муддатда сотилмаган ва банк фаолиятини кенгайтириш учун сотиб олинган бинодан икки йил мобайнида фойдаланилмаган ҳамда банк фаолияти учун ортиқ фойдаланилмай қўйилган пайтдан бошлаб бир йил мобайнида сотилмаган бўлса;
- активларнинг тўлаш муддати узайтирилган бўлса;

асосий қарз ва фоизлар бўйича 180 кундан ортиқ кунга муддати ўтган қарздорлик мавжуд бўлса. Тижорат банки сифати «умидсиз» деб таснифланган активлар учун уларнинг қайтарилмаган асосий қарз (қолдик) суммасининг юз фоизи миқдорида махсус захира шакллантириши лозим.

31-жадвал

**Активлар сифати бўйича шакллантириладиган
махсус захира миқдори**

Активлар сифати	Махсус захира (қайтарилмаган асосий қарз (қолдик) суммаси миқдоридан келиб чиқиб (фоизда) белгиланади
Стандарт	1
Субстандарт	10
Қониқарсиз	25
Шубҳали	50
Умидсиз	100

Тижорат банки томонидан таъминотга олинган мулкни сотиш орқали бундай қарздорликни бартараф этиш ёки уни қайтариш чоралари қўлланиши лозим – сифати «субстандарт», «қониқарсиз», «шубҳали» ва «умидсиз» деб таснифланган активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоплашга мўлжалланган мажбурий захиралар махсус захиралар дейилади.

Кредит портфелини берилган ссудаларнинг таъминланганлик даражасига қараб қуйидаги турларга, яъни:

- биринчи даражада таъминланган;
- бошқа таъминотга эга бўлган;
- тўлиқ таъминланмаган;
- таъминланмаган ссудаларга бўлиш мумкин.

Биринчи даражада таъминланган кредитлар гуруҳига тўлиқ таъминланган кредитлар киради. Улар:

- Ўзбекистон Республикаси ҳукумати кафолати;

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки кафолати;
- Ўзбекистон Марказий банки розилиги билан биринчи синф хорижий банклари кафолати;
- эркин айирбошланадиган валютадаги гаров;
- Ўзбекистон Республикаси давлат қимматли қоғозлари кўринишидаги гаров;
- стандартлаштирилган қимматбаҳо металллар куйилмалари кўринишидаги гаров кабилар билан таъминланади.

Бошқа таъминотга эга бўлган ссудалар:

- мол-мулк гарови;
- қимматли қоғозлар кўринишидаги гаров;
- бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг кафолат хати кабилар билан таъминланади.

Тўлиқ таъминланмаган кредитлар гуруҳига қисман таъминланган кредитлар киради (ссуда қийматининг 60 %идан кам бўлмаган миқдорда).

Таъминланмаган ссудалар гуруҳига таъминотга эга бўлмаган ёки ўрнатилган тартибда расмийлаштирилмаган кредитлар киради.

Тижорат банкларининг кредит портфелини бўлиб-бўлиб таснифлаш ҳам мумкин. Бу ҳолда активлар бир ва ундан ортиқ туркум бўйича таснифланиши мумкин.

Муаммоли кредит таъминотга эга бўлса ва ушбу таъминотнинг қиймати қайтарилмаган қарз миқдоридан кам бўлса, бу ҳолда ушбу кредит (агар таъминот учун бозор мавжуд бўлса), таъминотнинг бозор нархига тенг бўлган миқдордаги қайтарилмаган қарз субстандарт қарзнинг қолган қисми эса шуҳбали ёки ишончсиз деб таснифланади.

Шуҳбали ёки ишончсиз деб таснифланган муаммоли кредит таъминотга эга бўлмаса, лекин баъзи бир аниқ омиллар асосида яқин келажақда қисман қопланиш эҳтимоли бўлса, у ҳолда бундай ссуда юқорида айтиб ўтилган қопланиш эҳтимоли бўлган қийматга тенг бўлган тўланмаган қарз миқдоридан шуҳбали деб, қарзнинг қолган қисми эса ишончсиз, деб таснифланади.

Банк кредит портфели сифати ҳам аналитик таҳлил асосида баҳоланади. Кредит портфель банкнинг бозордаги ўрни, бизнес-стратегияси, рисклар стратегияси ва кредитлар ажратиш бўйича банк имкониятларини ўзида акс эттиради. Агар имконият бўлса, танланма асосда кредит портфелдаги кредитлар умумий суммасининг 80 фоизига яқинини ва кредитлар умумий сонининг 30 фоизини таҳлил қилиб чиқиш лозим. Бундан ташқари, кредит умумий суммасининг камида 75 фоизи ва умумий сонининг камида 50 фоизини қамраб олган хорижий валютадаги кредитлар ва 1 йилдан ортиқ муддатга берилган ссудаларни таҳлил қилиб чиқиш лозим.

Бундан ташқари, кредит портфелини синчиклаб таҳлил қилиш қуйидагиларни камраб олиши керак:

– Банк биринчи даражали капиталининг 10 фоизидан ортиқ миқдорини ташкил этувчи барча (йирик) кредитлар.

– Акциядорлар ва банкка дахлдор бўлган шахсларга ажратилган барча кредитлар.

– Кредит ажратилиши давридан бошлаб фоиз ставкаси ёки сўндириш шартлари қайта кўриб чиқилган ёки бошқа тарзда ўзгартирилган барча кредитлар.

– Фоизлар бўйича тўлов ёки асосий қарз 30 кундан ортиқ муддатга муддати ўтган барча кредитлар (фоизлари капиталлашган ёки пролонгация қилинган кредитлар ҳам қиради).

– Стандарт, субстандарт, шубҳали ва умидсиз кредитларга таснифланган барча кредитлар.

Юқорида санаб ўтилган ҳар бир ҳолатда қарз олувчининг йиғмажилдидаги ҳужжатлар кўриб чиқилиши, унинг тижорат фаолияти, қисқа муддатли истикболлари ва кредит тарихи масъул кредит ходими билан муҳокама қилиниши лозим. Қарздорликнинг умумий суммаси 1-даражали банк капиталининг 10 фоизидан ортиқ миқдорини ташкил этганда, таҳлил қарз олувчининг қарздорликка хизмат кўрсатиш ва қарздорликнинг асосий суммасини тўлаш қобилиятига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган келгуси режалари ҳисобга олиниши лозим.

Кўриб чиқилаётган ҳар бир кредит бўйича қуйидаги ахборот олиниши лозим:

– қарз олувчи номи ва фаолият тури;

– даромадлардан фойдаланиши;

– кредитларни ажратиш муддати;

– кредитни тўлиқ сўндириш муддати, унинг суммаси, валютаси ва фоиз ставкаси;

– кредитни қоплашнинг асосий манбалари;

– гаров/қимматли қоғозлар характери ва қиймати (агар, асосий воситалар бўлса, баҳолаш усуллари);

– сўндирилмаган мажбуриятлар (асосий суммаси, тўланиши лозим бўлган фоизлар ва агарда, банк кредит рискига дучор бўлган бўлса, барча бошқа реал ва потенциал мажбуриятлар);

– агар мавжуд бўлса, муддати ўтган тўловлар ёки қарздорлик бўйича тўловларни амалга оширмаслик;

– кредитларни назорат қилиш бўйича чора-тадбирларни қайд этиш;

– молиявий ахборот (жорий молиявий ҳисоботлар) ва ҳ.к;

– махсус захиралар – ташкил этилиши лозим бўлган ва амалда яратилган.

Мазкур таҳлилларнинг асосий вазифаси – кредит қайтарилмаслиги эҳтимоли ва банк томонидан кредит таснифи тўғри амалга оширилганлигини баҳолашдан иборат. Бундан ташқари, гаров сифати ва қарз олувчининг зарурий пул маблағлари ишлаб топиш қобилияти кўриб чиқилиши лозим. Банкларнинг кредит рискига тортилган муҳим активлари таркибига банклараро кредитлар ҳам киради. Одатда, банклараро кредитлар таҳлил қилинганда қуйидаги аспектларга эътибор берилади:

– кредит лимитлари бўйича жорий сиёсати тавсифи билан биргаликда контрагентлар бўйича кредит лимитлари ўрнатиш ва уларни кузатиш;

– ўзига хос шартларга эга бўлган муайян банклараро кредитлар;

– ностро ва лоро ҳисобварақларни текшириш методикаси;

– бозор баҳоларига мос бўлмаган баҳоларда ажратилган банклараро кредитлар;

– банклар, уларга ажратилган суммалар ва ҳар бирига қўйилган лимитлар рўйхати батафсил ёритилган банклараро кредитлар концентрацияси.

Кредит рискларини бошқариш нуқтаи назаридан банклараро кредитлар муайян кредит инструменти сифатида кўрилиши лозим. Банк сиёсати кредит рисклари лимитлари нуқтаи назаридан банк-корреспондентларни синчиклаб ўрганиш ва ушбу банкларни тегишли таъминот тақдим этиш имкониятини баҳолашга йўналтирилган бўлиши керак.

Кредит рисклари мавжуд бўлган баланسدан ташқари барча мажбуриятлар ҳам текширилиши лозим. Кредит рисклари таҳлили процедураларининг адекватлилиги, баланسدан ташқари мажбуриятлар, хусусан, кафолатларни назорат қилиш ва бошқаришнинг самарадорлигини баҳолаш лозим. Баланسدан ташқари, портфелнинг таҳлили кредит портфели таҳлилида қўлланиладиган тарзда ва худди ўша тамойилларда амалга оширилиши лозим. Баланسدан ташқари мажбуриятлар таҳлилининг асосий мақсади – бу миждознинг белгиланган муддатларга мувофиқ ўз мажбуриятларини бажариш қобилиятини баҳолашдир.

Кредит портфели таҳлили. Одатда, банк умумий кредит портфели ва унинг характеристикаларини таҳлил қилиш банк фаолияти, фаолиятининг асосий йўналишлари, банкка тааллуқли ва у томонидан ўз зиммасига олган кредит рисклари шакллари бўйича тўлиқ ахборот беради. Бунда қуйидагилар таҳлил қилинади:

– миждозлар сони, кредитларнинг ўртача муддати ва ўртача кредит фоиз ставкаси тўғрисида ахборотни қўшган ҳолда кредитларнинг асосий шакллари рўйхати;

– турли кўринишларда, масалан валюта бўйича, сўндириш муддати бўйича (қиска муддатли ва узок муддатли), фаолият шакллари бўйича, мулкчилик шакллари бўйича (давлат ёки хусусий), кредитлаш шакли бўйича (корпоратив ёки хусусий) кредитларнинг умумий сони ва умумий суммаси таҳлилини қўшган ҳолда кредит портфели таксимланиши;

– ҳукумат ёки бошқа кафолатлар асосида берилган кредитлар;

– риск турлари бўйича кредитлар;

– ҳаракатсиз кредитлар.

Таҳлилчи томонидан қўлланиладиган воситалар умумий кредит портфелининг характеристикаси ва таркибини, шу жумладан кимга, қанча ва қайси муддатга кредит ажратилганлигини ҳар томонлама баҳолаш имконини беради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, кредит портфелининг сифат даражасини таҳлил қилишни қуйидаги босқичлар бўйича яъни:

1 – босқич – таъминланганлик даражаси бўйича;

2 – босқич – кредитни ҳақиқий тўлаш ҳолати бўйича;

3 – босқич – риск даражаси бўйича;

4 – босқич – кредит портфелининг туркумланган кредитлар таркиби бўйича амалга ошириш мумкин.

Бунда кредитлар юқоридаги белгиларига қараб, гуруҳларга бирлаштирилади ва бир гуруҳ бўйича барча кредитлар йиғиб чиқилиб, ҳар бир гуруҳнинг ҳажми тўғрисида ахборот йиғилади, улар таҳлил қилинади ва якунида бутун кредит портфели бўйича маълумотларга эга бўлинади.

5 - босқичда кредит портфели бўйича умумий риск аниқланади. Бунда ҳар бир кредит суммаси бўйича риск даражасига асосланилади.

Олдинги давр билан ҳозирги кундаги банкнинг кредит портфели ҳолати таққосланади ва салбий натижага эга бўлинган бўлса, унинг сабаблари аниқланади.

6 - босқич. Кредит портфели сифатига қараб, етарли резерв фонди ташкил қилинади.

7 - босқич. Кредит портфелининг ҳолати, таркиби, унга таъсир қилувчи омилларни ҳисобга олиб банкнинг келажакдаги кредит сиёсати ишлаб чиқилади. Бу сиёсатга кўра кредит ресурсларини ташкил қилиш ва уларнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, қўшимча кафолатлар олиш, кредит шартномасининг бажарилиши устидан олдиндан ва кейинги назорат қилиш, кредитлаш жараёнини такомиллаштириш ва бошқалар лозим бўлади.

Бозор иқтисодиёти кенг ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг кредит портфелини ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш жараёнига катта эътибор берилади. Чунки кредит портфелини тўғри ташкил қилиш банкнинг самарали фаолиятини амалга оширишнинг, унинг кредит инвестиция сиёсатини олиб боришининг асоси ҳисобланади. Сифатли ва даромад келтирадиган қилиб, мавжуд ресурсларни жойлаштириш банкларнинг молиявий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади. Тижорат банкининг кредит портфели сифати тўғрисидаги маълумотни қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

32-жадвал

Тижорат банки кредит портфелининг сифат даражаси бўйича таснифи

	1/1 2010й.	1/1 2013й.	1/1 2014 й.	1/1 2015й.
Тижорат банкларининг кредит қўйилмалари жами: - %да шу жумладан:	100	100	100	100
стандарт кредитлар	93,2	94,1	94,7	95,6
субстандарт кредитлар	4,6	4,1	3,6	3,6
қоникарсиз кредитлар	1,2	1,4	1,3	0,5
шубхали кредитлар	0,7	0,2	0,2	0,2
умидсиз кредитлар	0,3	0,2	0,2	0,1

Жадвалдан кўришиб турибдики, тижорат банкининг иқтисодиёт тармоқларига берган кредитларининг асосий қисмини сифат даражаси бўйича стандарт кредитлар гуруҳига киритиш мумкин. Агар 2010 йилда уларнинг салмоғи ўртача 93,2 фоизни ташкил қилган бўлса, 2015 йилга келиб кредит портфелида уларнинг салмоғи 95,6 фоизни ташкил қилган. Банкда кредитларнинг сифати ижобий томонга ўзгарган. Иккинчи ўринда турувчи кредитлар – субстандарт кредитлар бўлиб, улар салмоғи 2010 йилнинг бошида 4,6 фоизни ташкил қилган. Банкнинг субстандарт кредитлари пасайиш тенденциясига эга. 2015 йилнинг бошига келиб, бу кредитларнинг салмоғи 3,6 фоизгача камайганини кўришимиз мумкин. Тижорат банкининг кредит портфелида қоникарли кредитлар, шубхали ва умидсиз кредитлар салмоғи ҳам камайиб борган. Бу ҳол банкда банк активлари билан самарали ишлаш эвазига стандарт кредитлар салмоғининг ошишига замин яратган. Банкнинг бу борадаги фаолиятини ижобий баҳолаш мумкин.

3. Муаммоли кредитлар ва уларнинг олдини олиш йўллари

Тижорат банклари фаолиятида хавфли бўлган кредит қўйилмалар – бу муаммоли кредитлар шаклига кирган қўйилмалардир. Тижорат банкининг кредит портфелида сифати «қониқарсиз», «шубҳали» ва «умидсиз» деб таснифланган кредитлар; муаммоли кредитлар, дейилади.

Муаммоли кредитлар одатда қарз олувчининг кредитни тўлаш учун етарли пул маблағлари бўлмаган ҳолда юзага келади. Баъзи ҳолларда улар миждознинг ҳисобварағида маблағи бўла туриб, кредитни тўлашни хоҳламаганда ҳам юзага келади. Пул маблағларининг етишмаслиги баъзида бирдан юзага келиши, баъзи ҳолларда бундай аҳвол аста-секинлик билан ривожлана бориб юзага келиши мумкин. Пул маблағлари етишмовчилигининг ички ва ташқи белгилари бўлиши мумкин. Кредит бўлими ходимлари шу белгилар юзага келишини биринчи бўлиб сезмоқликлари ва банкни кредит бўйича йўқотишлардан сақловчи чегара бўлишлари лозим. Улар банк ва миждоз манфаатини сақлаб қолган ҳолда бу молиявий қийинчиликлардан чиқиш йўлларини ишлаб чиқишга ёрдам беришлари, миждоз фаолиятида муаммолар юзага келган вақтдан бошлаб миждозга ёрдам беришлари, уларга таъсир кўрсатишлари зарур. Бунинг учун банк доимо миждознинг фаолиятидан бохабар бўлиши, ўзи учун зарур ахборотларни йиғиб, таҳлил қилиб бориши ижобий натижа бериши мумкин.

Амалиётда банкнинг кредит бўлими ходимлари берилган кредитлар устидан етарли назорат олиб бормасликлари билан бирга, миждознинг инкирозли ҳолати аниқлангандан кейин ҳам шу тўғрида банк бошқарувига, кредит қўмитасига ўз вақтида ахборот бермасликлари ёки миждознинг илтимосига кўра аҳволнинг яхшиланишини кутишлари кредит сифатининг қониқарсиз даражага тушиб кетишига олиб келиши мумкин. Буларнинг барчаси, муаммоли кредитнинг янада муаммолашувига олиб келади.

Бундай ҳолларнинг олдини олиш учун кредит бўлими фаолияти тез-тез ички аудит томонидан текширилиб туриши, муаммоли кредитлар, уларнинг сабаблари аниқланиб турилиши лозим.

Муаммоли кредитлар аниқланганда кредит бўлими ходими, аввалам бор, ахборотлар, маълумотлар йиғиши ва уларга асосан инкирознинг олдини олувчи стратегия ишлаб чиқмоғи лозим. Ҳар бир муаммоли кредит бўйича алоҳида унинг олдини олиш йўлларини ишлаб чиқиши зарур. Агар корхона самарали фаолият олиб борадиган бўлса, муаммоли кредит соҳасидан ҳам ўзи ижобий натижа билан чиқиши мумкин. Аксинча корхона фаолияти

пастроқ бўлса, у муаммоларни осонликча еча олмаслиги мумкин. Шунинг учун кредит бўлими ходими муаммоли кредит юзага келганини аниқлаганидан кейин қуйидаги ишларни амалга ошириши зарур:

- қарз олувчининг муаммоларини таҳлил қилиш;
- миждознинг молиявий аҳволи тўғрисида раҳбариятни хабардор қилиш ва банк бошқа бўлимлар билан миждоз тўғрисида маслаҳатлашиши;
- миждознинг умумий ташкилий асоси, юқори ташкилоти тўғрисида маълумот йиғиши;
- кредит хужжатларини, кафолат, гаров, вексел, шартнома ва бошқаларни кўриб чиқиши;
- муаммоли ҳолатдан чиқиш режасини ишлаб чиқиши лозим.

Муаммоли кредитларнинг пайдо бўлиши банкларда кредитлар билан боғлиқ рисклари ва кредитларнинг қайтиб келмаслик даражасини оширади. Муаммоли кредитларнинг олдини олиш учун аввалом бор:

- миждозларнинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларини чуқур таҳлил қилиш, кредитларни асос оланган ҳолда ажратишга риоя қилиш;
- муаммоли кредитларнинг пайдо бўлиш эҳтимолини тезда аниқлаш ва уни ойдинлаштириш ҳар қандай пайдо бўлган муаммони эълон қилиш ва унинг пайдо бўлиш омилларини таҳлил қилиш;
- муаммоли кредитларни қайтариш режаларни ишлаб чиқариш ва чораларини кўриш;
- қарздорнинг қарзни қайтариш бўйича манбаларини, сотилиши мумкин бўлган активлар баҳосини аниқлаш ва мавжуд депозитлар ҳажмига эътибор бериш;
- банкда муаммоли кредитлар бўйича зарарларни қоплаш захирасини шакллантириш ва бошқалар.;

Муаммоли кредитларнинг пайдо бўлиши, ўз навбатида, банкга қарз суммаси ва фоизининг қайтарилишини даргумон қилиш билан бир қаторда, бошқа зарарларга ҳам сабаб бўлади. Бу зарарларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

- Муаммоли кредитлари кўп бўлган банкларнинг обрўсига путур етади ва инвесторлар, жамғармачилар, кредиторлар ишончи йўқолади. Жумладан:
  - Банкнинг маъмурий ҳаражатлари ортади.
  - Маблағлар фойда келтирмайдиган ҳолда активларда музлаб қолади.

Банк фаолияти доимо рискли операциялар билан боғлиқ бўлгани учун, улар фаолиятида доимо муаммоли кредитлар юзага келади. Республика тижорат банклари кредит портфелининг таҳлили шуни кўрсатадики, баъзи бир банкларда бундай кредитлар салмоғи анча юқори. Бу кредитларни

бошқариш, уларни ўз вақтида ундириб олиш анча вақт ва меҳнатни талаб қилади. Ҳозирги вақтда тижорат банкларида муаммоли кредитлар бўйича ишларни кредит бўлими ходимлари олиб боради. Бу жараённинг ижобий томони шундаки, кредит бўлими ходими шу кредитни берганлиги учун миждозни, унинг молиявий ахволини яхши билиши мумкин. Иккинчи томондан, шу банк ходими етарли назорат олиб бормаганлиги сабабли шундай муаммоли кредит юзага келган бўлиши мумкин. Шу сабаб муаммоли кредит юзага келганлиги ёки мавжудлиги тўғрисида ахборот аниқлангандан кейин муаммоли кредитлар билан ишлаш бўлими кредитни соғломлаштириш бўйича чоралар кўриши, муаммоли ҳолатдан чиқиш стратегиясини ишлаб чиқиш лозим.

Муаммоли кредитлар юзага келиш сабаблари бўйича бир-биридан фарқ қилса-да, уларнинг олдини олишда қуйидаги ёндашишлар қўл келиши мумкин:

- қарзни реструктуризациялаш дастурини ишлаб чиқиш;
- қўшимча ҳужжатлар ва кафолатлар олиш;
- қўшимча фондларни тухтатиш ёки қўшимча инъекция қилиш;
- гаровни сотиш;
- бошқа активларни сотиш;
- кафолат бўйича тўловни талаб қилиш;
- бошқарувни алмаштириш;
- менежмент ишларини олиб бориш;
- ҳуқуқий масалаларни кўриб чиқиш ва бошқалар.

Амалиётдан маълумки, банкларнинг банкрот бўлишида асосан учта сабаб бўлиши мумкин. Булар кредитларнинг қайтарилмаслиги ёки бошқа активларнинг йўқотилиши, банкларнинг ноликвидлилиги ва банкларнинг асосий фаолиятдан келадиган зарарлардир. Бу омилларнинг ҳар бири банк капиталининг камайишига олиб келади. Банк капиталининг меъёрдан пастга тушиши банкнинг тўловга лаёқатсизлигидан, унинг активларига нисбатан унинг мажбуриятлари ошиб кетганлигидан, бошқача қилиб айтганда, унинг банкротлигидан далолат беради ва банк лицензиясидан маҳрум бўлиши мумкин.

Банклар муаммоли кредитлар бўйича эхтимолий йўқотишларга захиралар ажратишлари, захира фондининг етарлилиги энг камида бир ойда бир марта кўриб чиқилиши керак.

Қуйидаги жадвалда кредитларнинг сифат таснифи бўйича захиралар нормаси келтирилган.

Кредитларнинг сифати бўйича шакллантирилиши лозим бўлган захиралар нормаси

Кредитларнинг сифати бўйича синфлари	Эҳтимолий йўқотишлар бўйича захиралар учун ажратмалар нормаси
Стандарт активлар	1 %
Субстандарт	10 %
Қониқарсиз	25 %
Шубҳали	50 %
Умидсиз	100 %

Тижорат банки Бошқаруви қарорига кўра, кредит кўмитасининг хулосаси бўйича ва банк Кенгаши билан келишувига биноан умидсиз, деб топилган кредитлар ссудалар эҳтимолий йўқотишларга шакллантирилган махсус захира ҳисобига, захира етишмаган тақдирда, «тақсимланмаган фойда» ҳисобига балансдан чиқарилади.

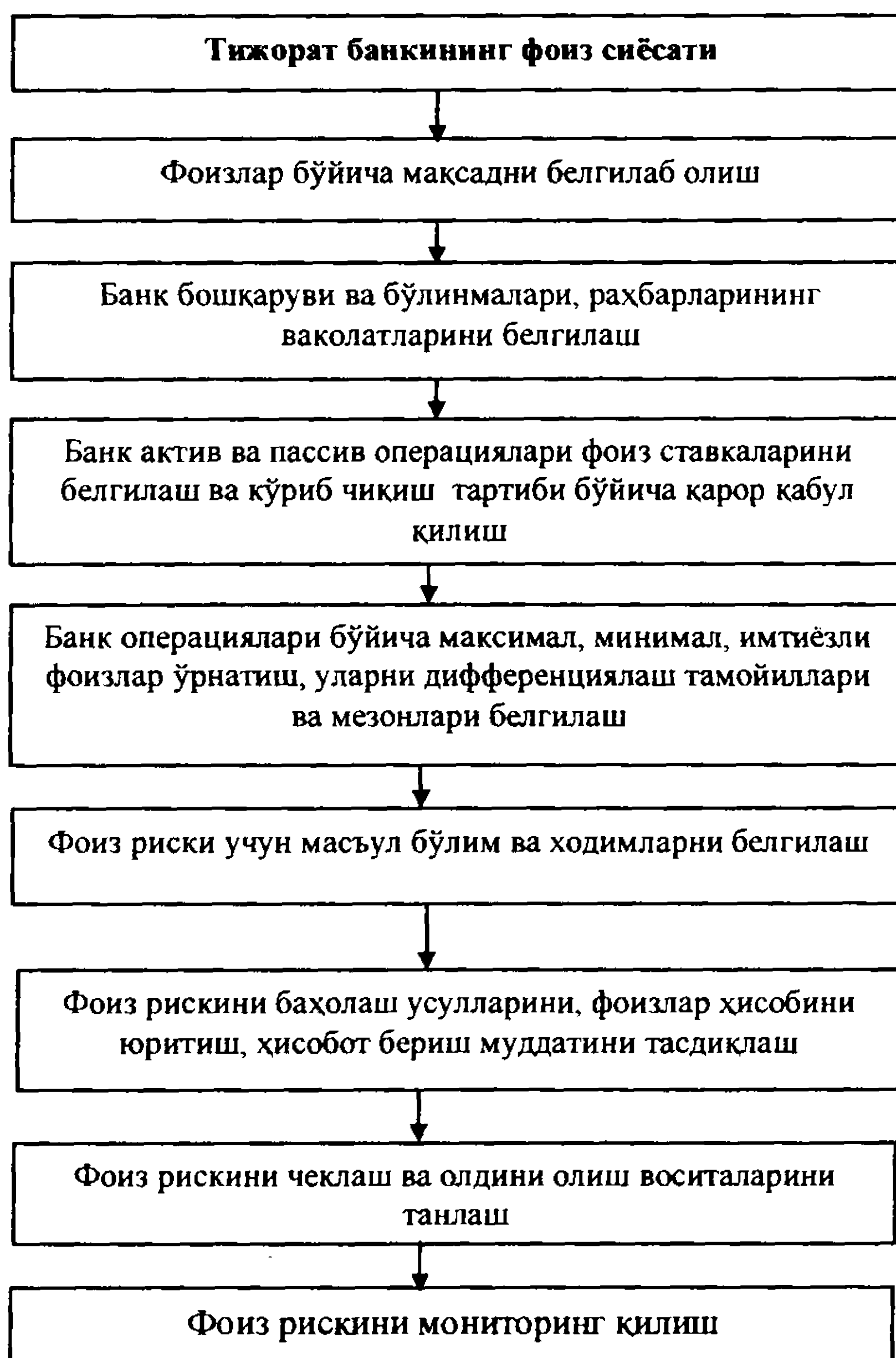
Муаммоли кредитлар юзага келганда Кредит рискларини бошқариш кўмитаси ва банк актив ва пассивларини бошқариш бўйича кўмиталар рискларни бошқариш бўйича сиёсат мақсадини аниқлаштириб олишлари ва рискларни бошқариш бўйича банк ички низомларига қўшимча ва ўзгартишлар киритиши лозим. Рискларни бошқариш бўйича маҳаллий банкларимиз янги, нисбатан эгилувчан ва такомиллашган моделлар ва услубларини ишлаб чиқиши, бу борада хориж тажрибасига эътибор қаратиши зарур.

Муаммоли кредитларнинг бош сабаби банк томонидан мижозларнинг молиявий ҳолатини ва унинг кредит тарихини чуқур ўрганмаслик ҳисобланади. Банк ходими, аввалам бор, мижоз фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган дефолт ҳолатини, бериладиган кредитнинг риск даражасини таҳлил қилиши лозим.

VIII. БОБ. КРЕДИТ БЎЙИЧА ФОИЗ СТАВКАЛАРИ ВА КРЕДИТНИНГ БАҲОСИ

1. Тижорат банкларининг фоиз сиёсати ва кредит баҳоси тўғрисида тушунча

Тижорат банклари даромадларининг шаклланиши уларнинг фоиз сиёсати орқали амалга оширилади. Банк кредит бера туриб, мижознинг фаолиятини молиявий жихатдан қўллаб-қувватлаб унинг фойда олиши учун шарт-шароит яратар экан, демак бу орқали ўзининг мақсадли манфаатини ҳам амалга оширган бўлади. Банк бошқарувида фоиз сиёсатини ишлаб чиқиш ва бошқариш муҳим ўрин тутди.

17- расм. Тижорат банки фоиз сиёсатини шакллантириш босқичлари

Тижорат банкларининг **фоиз сиёсати** банк умумий сиёсатининг муҳим элементларидан бири сифатида банкнинг пул маблағларини жалб қилиш ва жойлаштириш соҳасида фоизлар ўрнатиш билан боғлиқ чора-тадбирлар мажмуасидан иборат бўлиб, банкнинг ликвидлиги ва рентабеллигини таъминлашга йўналтирилган. Фоиз сиёсатига кенгрок таъриф берадиган бўлсак, у фоиз ставкаларини бошқариш орқали иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар йиғиндисидир. Шу боис, фоиз сиёсати банк операцияларининг самарали бўлишини ва банк фаолиятининг барқарорлигини таъминлашнинг асоси ҳисобланиб, тижорат банкининг соф фоиз даромадини кўпайтириш ва банк баланси ликвидлигини бошқаришга йўналтирилади.

Тижорат банкларининг фоиз сиёсати ва уни амалга оширишга ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади.

Фоиз сиёсатига таъсир қилувчи **ташқи омилларга** қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Молия бозорининг ҳолати.
- Мамлакатда мавжуд инфляция даражаси.
- Банкуро рақобат ва банк хизматларига бўлган талаб.
- Пул бозоридаги таклиф.
- Марказий банкнинг пул – кредит сиёсати.
- Иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудлар ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.

Фоиз сиёсатига таъсир қилувчи **ички омилларга** қуйидагилар киради:

- Банк хизматларининг кўлами ва турлари.
- Банк мижозларининг таркиби ва молиявий ҳолати.
- Банк ходимларининг малакаси ва тажрибаси.
- Банк ресурс базасининг барқарорлиги, миқдори, ҳажми, муддати ва ҳ.к.

Банкларнинг фоиз сиёсати банкка жалб қилинган ресурслар ва уларни активларга жойлаштириш давомида уларнинг миқдори, муддати ва фоизларида мувофиқлик бўлишини таъминлашга йўналтирилади. Жалб қилинган маблағлар ва уларни активларга жойлаштиришда фоизларнинг номуносив бўлиши, активлар бўйича олинган фоизлар жалб қилинган маблағлар бўйича фоизлар тўлашга етарли бўлмасдан, фоиз рискинни юзага келтириб йўқотишларга олиб келиши мумкин.

Одатда **пассив операциялар бўйича фоиз ставкаларини** шакллантиришда қуйидаги омилларга, яъни:

– жалб қилинган ресурслар бўйича фоиз ставкалари муддати, ҳажми, мижоз тавсифи, пул маблағлари қайси валютада жалб қилинганлиги ва бошқалар;

– Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ва мажбурий резерв меъёрига;

– жалб қилинган маблағлар бўйича реал фоиз ставка ўрнатилганлигига, яъни актив операциялар бўйича ўрнатилиши мумкин бўлган фоиз ставкаси ва маржа миқдорини ҳисобга олган ҳолда ўрнатилишига боғлиқ бўлади.

Тижорат банкларининг ресурсларни жалб қилиш бўйича фоиз сиёсати уларнинг депозит сиёсати сингари қуйидаги омилларга:

– ресурсларни жалб қилиш борасида қўлланиладиган банк воситалари ва усулларига;

– депозит муносабатларининг субъектлари(жисмоний ва юридик шахсларга);

– ресурсларни жалб қилиш муддатлари(қисқа муддатли, ўрта муддатли ёки узок муддатли фоиз сиёсати)га;

– маблағларни жалб қилиш мақсадлари(инвестиция учун, кредитлаш ёки жорий ликвидликни таъминлаш ва ҳ.к.)га;

– жалб қилинган ресурслар бўйича баҳо сиёсати ва амалга оширилган операцияларнинг рисклик даражасига боғлиқ бўлади.

Маблағларни жалб қилиш борасида тижорат банкларининг фоиз сиёсати қуйидаги тамойилларга таянади:

– банкка жалб қилинган маблағларнинг миқдори ва банкда сақланиш муддатига қараб, фоиз ставкаларини дифференциациялаш тамойили;

– жамғармалар бўйича фоизларни дифференциациялашда «ижтимоийлик» (болалар, ёшлар, ёш оилалар, қариялар учун, Давлат дастурларида белгиланган йўналишлар бўйича имтиёзли жамғармалар) тамойили;

– банк фаолиятининг рентабеллигини таъминлаш тамойили;

– жамғармачилар маблағларини сақлаш ва ҳимоя қилиш тамойили ва бошқалар.

Аҳоли жамғармалари банк ресурсларининг бир қисмини ташкил этганлиги боис, улар бўйича фоиз ставкаларини ўрнатишда жамғарманинг миқдори ва муддатига эътибор бериш лозим. Чунки депозитлар бўйича фоиз ставкаларининг ўзгариши кредит баҳосининг ҳам ўзгаришига олиб келади.

Банкларнинг маблағларни жалб қилиш борасидаги фоиз сиёсатининг асосий принципи -минимум харажатлар билан банк фаолиятини самарали олиб бориш учун зарур бўлган оптимал миқдор ва муддатдаги пассивлар таркибини таъминлашдан иборат.

Банкнинг фоиз сиёсатида маблағларни жалб қилишда уларнинг қийматига ўз таъсирини ўтказувчи бошқа омиллар ҳам мавжуд. Булар:

1. Марказий банкнинг мажбурий захираларига ажратмалар нормаси миқдори ва баъзи жалб қилинган маблағларнинг турига қараб, бу нормаларнинг турличалиги.

2. Мижозларни жалб қилиш ва уларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ банкнинг операцион харажатлари даражаси.

3. Банк рекламасига сарфланадиган харажатлар.

4. Банк маблағларининг оборотдан четлаштирилиши ва даромад келтирмайдиган операцияларга жалб қилиниши.

5. Жалб қилинган маблағларнинг миқдори ва муддати, улар бўйича фоиз ҳисоблаш ва тўлаш тартиби ва бошқалардир.

Банк ресурсларини жойлаштириш соҳасида банкнинг фоиз сиёсатида:

– Ўзбекистон республикаси Марказий банкининг қайта молиялаш ставкаси миқдорини;

– ресурсларни аниқ воситалар (тижорат кредити, истеъмол кредити, банклараро кредит, мажбуриятларни тўлаш ва б.)га жойлаштиришнинг бозор шартларига риоя қилиш;

– актив операцияларнинг муддати, ҳажми, қиймати, валютасидан келиб чиқиб қўшимча ресурсларни жалб қилиш бўйича банкнинг имкониятлари;

– банкнинг ўз миждозлари, юридик ва жисмоний шахслар ҳамда бошқа банклар билан ҳамкорлик муносабатларини инобатга олиш лозим.

Тижорат банкларининг актив операциялари бўйича фоиз ставкаларини шакллантиришда қуйидаги омилларни, яъни:

– Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасини;

– бозор конъюктурасини;

– жалб қилинган маблағлар баҳосини ёки маблағларни жалб қилишга сарфланган харажатларни;

– банк маблағи ҳисобидан молиялаштириладиган лойиҳанинг жозибадорлиги ёки риск даражасини;

– миждознинг молиявий ҳолати, ликвидлилиги кредитга ва тўловга лаёқатлилиги ва бошқаларни инобатга олиш лозим.

Тижорат банкининг кредит сиёсати «баҳо-фойда-фоиз» механизмига таянади. Кредитга талабнинг ошиб бориши ссуда капиталига бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришига олиб келади, ссудалар бўйича фоиз ставкалар ошади. Бу, ўз навбатида, кредитлашнинг кўлами ва ҳажмини кўпайтиради, банк томонидан қўшимча кредит пуллар муомалага чиқарилади, банкнинг ликвидлилик квотаси камаёди. Одатда, банк фоиз ставкасининг юқори ва паст чегаралари белгиланади. Кредит бўйича фоиз ставканинг юқори чегараси бозор муносабатлари асосида талаб ва таклифдан келиб чиқиб шаклланади. Фоиз ставканинг паст чегараси банкнинг маблағларни жалб қилиш билан боғлиқ харажатлари ва кредит ташкилоти фаолиятини олиб боришга кетган сарфлардан келиб чиқиб белгиланади.

Тижорат банкларининг ресурсларни жойлаштириш бўйича фоиз сиёсатининг асосий тамойили – активларнинг баланслаштирилган таркиби ва жойлаштирилган ресурсларнинг минимал даражадаги рискка эришган ҳолда банкнинг максимал даромад олишини таъминлашдан иборат бўлиб, у қуйидаги тамойилларга таянади:

– маблағларни жойлаштириш йўналиши, муддати, миждознинг молиявий ҳолати, ликвидлилиги, тўловга лаёқати, таъминот даражасига қараб фоизларни дифференциациялаш;

– банк операцияларининг (ресурсларнинг реал баҳосидан келиб чиқиб) рентабеллигини таъминлаш;

– юқори даражада ликвидлиликка эришиш ва уни барқарор ушлаш;

– актив операцияларга жойлаштирилаётган миждозлар маблағларининг максимал қайтиб келишига эришиш тамойилларидир.

Тижорат банклари фоиз сиёсатини амалга оширишда фоиз маржасини ҳисоблаб боради. **Фоиз маржаси** фоизли даромадлар ва фоизли харажатлар

ўртасидаги фаркни ташкил этади ёки банк томонидан жалб қилинган ресурслар учун амалга оширилган тўловлар ва жойлаштирилган маблағлардан олинган фоизлар ўртасидаги фарк фоиз маржаси сифатида шаклланади. Фоиз маржа банк бўйича умумий ҳамда алоҳида олинган моддалар бўйича ҳам аниқланиши мумкин. Фоиз маржанинг салмоғини аниқлаш учун фоиз маржаси коэффиценти қўлланилади. Фоиз маржаси коэффиценти тижорат банки маржасининг ҳақиқий ва етарли бўлган миқдорини кўрсатади. Фоиз маржаси миқдорининг ҳақиқий ҳолати **фоиз маржаси коэффиценти (Кхфм)** қуйидаги формула бўйича аниқланади ва у банк фойдасида фоиз миқдорининг ҳажми қанча эканлигини кўрсатади.

$$\text{Кхфм} = (\text{Оф} - \text{Тф}) / \text{А}$$
 ўқ ёки $\text{Кхфм} = (\text{олинган фоизлар} - \text{шу даврда тўланган фоизлар}) / \text{даромад келтирувчи активларнинг ўртача қолдиғи};$

Бу ерда:

Оф – олинган фоизлар;

Тф – тўланган фоизлар;

Аўк - даромад келтирувчи активларнинг ўртача қолдиғи.

Шунингдек, банкларда фоиз маржанинг минимал етарлилик даражасини ҳам аниқлаш мумкин.

Банк томонидан олинган маржа унинг харажатларини қоплашга етарлилигини фоиз маржанинг етарлилик коэффиценти(**Кфме**) орқали аниқланади.

$$(\text{Кфме}) = ((\text{Хо} - \text{Тф}) + (\text{БАх} - \text{Бх})) / \text{Аўк}$$
 ёки $(\text{Кфме}) = (\text{Опер. харажатлар} - \text{тўланган фоизлар}) + (\text{бошқарув аппарат.харажатлари} - \text{бошқа харажатлар}) / \text{даромад келтирувчи активларнинг ўртача қолдиғи};$

Бу ерда:

Хо – оператив харажатлар;

Тф – тўланган фоизлар;

БАх – бошқарув аппарати харажатлари;

Бх – бошқа харажатлар (банкнинг нокредит характердаги операциялари, инкассация, турли тўловлар ва бошқалар бўйича харажатлари);

Аўк - даромад келтирувчи активларнинг ўртача қолдиғи.

Фоиз маржанинг етарлилик коэффицентини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб келажакда фоиз маржаси миқдорини прогнозлаш имкониятини беради. Актив операциялар бўйича фоизларнинг минимал миқдорини шакллантиришда фоиз маржасининг етарли миқдори асос қилиб олинади ва ушбу миқдорга инфляцияни ҳисобга олган ҳолда, ресурсларнинг реал қийматини қўшиш орқали аниқланади.

Банк айнан кредит операциялари бўйича ҳам ҳақиқий фоиз маржасини ҳисоб-китоб қилиши мумкин. Тижорат банкларининг кредит операциялари бўйича фоиз маржаси коэффиценти (**Кхфм кред. опер.**) ни қуйидаги формула бўйича аниқлашимиз мумкин.

$$\text{Кхфм кред. опер} = (\text{Кф} - \text{Ртф}) / \text{Кўк}$$
 ёки $\text{Кхфм кред. опер.} = (\text{кредит бўйича олинган фоизлар} - \text{кредит ресурс бўйича тўланган фоизлар}) / \text{шу даврдаги кредит қарздорликнинг ўртача қолдиғи};$

Бу ерда: Кф – кредитдан олинган фоизлар;

Ртф – кредит ресурс бўйича тўланган фоизлар;

Кўк – шу даврдаги кредит қарздорликнинг ўртача қолдиғи;

Тижорат банкларининг фоиз сиёсати улар фаолиятининг тижорат характери билан боғлиқ бўлганлиги сабабли фоиз сиёсати банкнинг фойда олишига ёки фойда олиш учун барча шароитларни яратишга, депозитлар ва кредит операциялари бўйича фоизларни мувофиқлаштириш ва уларни банкка фойда келтирадиган даражада ўрнатиш орқали банк операциялари ва фаолияти рентабеллигини таъминлаш, депозит ва ссуда операцияларининг суммалари, фоизлари, муддатлари бўйича бир-бирига алоқадорлиги ва мутаносиблигини таъминлаш, банк баланси ликвидлилигини таъминлаш, фоиз рискинни минималлаштириш ва бошқаларни таъминлашга замин яратади.

Тижорат банклари фоиз сиёсатининг самарадорлиги ресурсларни жалб қилиш ва уларни жойлаштириш борасида фоизларни оптимал ўрнатиш ва уларни бошқариш орқали юқори фойда олиш билан бирга, омонатчиларнинг омонатлари ижтимоий-иқтисодий кафолатланганлигини таъминлашдан иборатлиги билан белгиланади.

Банклар фоиз сиёсатини амалга оширишда омонатлар бўйича тўлайдиган фоизни уларнинг ўзлари тақдим этадиган ссудалар учун оладиган ссуда фоизидан пастроқ қилиб белгилайди. Содда қилиб айтганда, олинган ва тўланган фоизларнинг суммалари ўртасидаги фарқ банклар фойдасининг асосини ташкил этади. Банк фойдасига бошқа турдаги операциялардан кўрилган даромадлар ҳам қиради. Банк фойданинг бир қисмини солиқларни тўлашга, ўз харажатларини (банк хизматчиларига, ходимларига иш ҳақи тўлаш, биноларни сақлаш, идора чиқимлари, реклама харажатлари, транспорт харажатлари ва бошқалар учун маблағ сарфлаш) қоплашга ишлатади, солиқлар тўлангандан қолган қисми эса банкнинг соф фойдасини ташкил этади.

Маълумки, тижорат банклари юқори фойда олиш мақсадида ўзларининг фоиз сиёсатини юритадилар. Аммо банкларда юқори фойда олиш имкониятлари кенг бўлса-да, улар бу имкониятлардан эҳтиёткорлик билан фойдаланишлари лозим. Чунки юқори фойда олиш доимо юқори рискли жараёнларни амалга оширишни талаб этади. Юқори риск остида фаолият олиб бориш ҳамма вақт ҳам муваффақият келтирмаслиги мумкин. Биринчидан, катта маржа ортидан қувиш мижозлардан маҳрум бўлиб қолишга олиб келиши муқаррар, чунки улар ҳаддан ташқари юқори қўйилган фоиз ставкали кредитлардан воз кечишлари мумкин. Иккинчидан, банклараро рақобат шароитида бошқа тижорат банклари бир қадар самаралироқ ишлар учун анча арзон кредитлар таклиф этишлари мумкин. Фойда олиш қоидаси тижорат банклари фаолиятининг асосий қоидаларидан ҳисобланади ва бундай мақсадни қўймаган банк бозор муносабатлари шароитида тўлақонли фаолият кўрсата олмайди. Банк тижоратининг бу

қоидаси асосан «Арзонроқ сотиб олиш, қимматроқ сотиш» формуласи орқали амалга ошади. Бирок, бу қоидага нафақат иқтисодий жихатдан, балки ижтимоий жихатдан ҳам ёндашмоқ лозим.

Кредитнинг баҳоси тўғрисида фикр юритганда таъкидлаш лозимки, бугунги кунда ҳам баъзи маҳаллий иқтисодчилар томонидан кредитнинг баҳоси бўлиши мумкин эмас деган фикрни учратишимиз мумкин. Афсуски, бу иқтисодий жараёнлар, иқтисодий категориялар моҳиятини чуқур ўрганмаганли ёки англамаганликдан далолат беради. Кредит бошқа иқтисодий категориялардан ўзининг хусусиятлари, тамойиллари, яъни мақсадлилиги, қайтарилиши, тўловлилиги, муддатлилиги ва бошқа катор хусусиятлари билан фарқ қилади. Кредитнинг муҳим тамойили бўлган унинг тўловлилиги кредит баҳосини белгилашнинг асосий мезонларидан ҳисобланади. Кредит бўйича белгиланган фоиз ставканинг фақат ўзигина кредитнинг баҳосини ташкил этади, деган қарашларни ҳам кредитнинг баҳосига берилган тўғри таъриф, деб баҳолаб бўлмайди. Чунки кредитнинг баҳоси у бўйича ўрнатилган фоиз ставкадан ташқари, катор элементларни ўзида мужассамлаштиради.

Албатта, кредитнинг баҳоси кредитнинг асосий суммаси бўйича ўрнатилган ва тўланиши зарур бўлган фоизлар, кредит буюртмани кўриб чиқиш ва кредит шартномани расмийлаштириш учун тўловлар, ссуда ҳисоб-рақамини очиш ва уни юритиш бўйича тўловлар, миждоз учун операцияларни амалга ошириш, пластик карталар бўйича хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар, кредит шартномада кўзда тутилган бошқа тўловларни ўз ичига олади. Кредит баҳоси кредитнинг турига, банкларнинг кредитлаш бўйича жараёнларда харажатларни қоплаш бўйича сиёсатига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Баъзи банклар юқорида келтирилган тўловларни кам, баъзилари кўп, айримлари эса қайси бир турларини ўрнатмаслиги ҳам мумкин. Баъзи ҳолларда йирик кредитларда уларнинг салмоғини юқори, кичик кредитларда эса жуда кам миқдорда белгилаш мумкин. Биз юқорида таъкидлаган кредит шартномада кўзда тутилган бошқа тўловлар каторига суғурта компанияларга суғурта тўловлари, мукофотларини, нотариал контораларга тўловлар, кўчмас мулкни баҳоловчиларга тўловлар, миждозга хизмат кўрсатиш бўйича хронометражлар ўтказиш харажатлари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Қисқача қилиб айтганда, **кредит баҳоси** – қарздор томонидан унинг кредитдан фойдаланганлиги учун тўлайдиган тўловлари бўйича харажатлари ҳисобланади. Кредит фоизидан келадиган даромадлар банк даромадларининг асосий манбасини ташкил этади. Кредитнинг баҳоси кредит бўйича банк томонидан ўз зиммасига олинган рискга мос келиши лозим.

Кредит бўйича фоиз ставкалари миқдорига кредитнинг ҳажми, кредитнинг муддати, унинг таъминланганлик даражаси, миждознинг молиявий ҳолати ва бошқа омиллар таъсир кўрсатиши мумкин.

Кредитнинг тўлик қиймати унинг йиллик фоизидан келиб чиқиб, қуйидаги формула бўйича аниқланади.

$$\sum_{i=0}^n \frac{ДП_i}{(1 + ПСК)^{\frac{(d_i - d_0)}{365}}} = 0$$

Бунда:

d_i — i — миқдордаги пул оқими (тўлови) санаси;

d_0 — пул оқими (тўлови)нинг бошланғич санаси (бу сана одатда қарз олувчига пул маблағларини ўтказиш санаси билан мос келади);

n — пул оқими (тўловлари) сони;

ДП _{i} — кредит шартнома бўйича — i - миқдордаги пул оқими (тўлови). Бу миқдорни ҳисоблашда қарз олувчига белгиланган санада берилган кредитлар ҳисобга «айириш» белгиси билан, қарз олувчи томонидан кредитнинг асосий суммаси ва у бўйича фоизларни тўлаш «қўшиш» белгиси билан ҳисобга олинади.

ПСК — кредитнинг тўлик қиймати, йиллик % да.

Кредитнинг тўлик қийматини аниқлашда барча йигимлар, комиссия тўловлари, касса хизмати учун тўловлар ва бошқалар миқдор томонидан тўланадиган пул оқими ёки тўловларнинг бошланғич санаси (d_0) да ҳисобга олинади.

2. Кредит бўйича фоиз ставкаларининг вужудга келиши ва унга таъсир қилувчи омиллар.

Барча товарларга бўлгани каби кредит учун ҳам нарх (нархнинг асосини ташкил қилувчи фоиз ставкалари) талаб ва таклиф асосида вужудга келади. Буни схематик тарзда қуйидагича кўришимиз мумкин.

Алоҳида келишувлар бўйича фоиз ставкаси вужудга келади.

Қарз олувчи томондан	Кредитор томондан
Талаб	Таклиф
Кредитга бўлган эҳтиёж	Кредиторнинг ссуда фонди
Қарз олувчини қониқтирадиган (истаётган) фоиз ставка	Кредиторни қониқтирадиган (истаётган) фоиз ставка
Кечаги кундаги фоиз ставкалар	Бозордан келиб чиқиб ўрнатиладиган фоиз ставкалар

18-расм. Кредит бўйича фоиз ставканинг шаклланиш элементлари

Кредит бўйича фоиз ставкалар пул бозорида кредитга бўлган талаб ва таклиф асосида шаклланади. Талаб ва таклифнинг даражаси кредит баҳосининг қиммат ёки арзон бўлишига асос бўлиши мумкин. Кредит баҳосининг асосини у бўйича ўрнатилган фоиз ставка ташкил қилади, лекин ҳамма вақт ҳам кредитнинг фоизи унинг баҳосини ўзида ифода қилмайди. Кредитнинг баҳоси кредит бўйича фоиз ставкадан ташқари, турли комиссия тўловлар, ссуда ҳисобварақларини очиш, юритиш, кредит бериш ва тўлаш билан боғлиқ бошқа тўловларни ўзида акс эттиради. Баъзи давлатларда кредитнинг баҳоси кредитнинг тўлиқ қиймати, деб ҳам юритилади.

Тижорат банклари ўз фоиз сиёсати доирасида фаолият олиб бориши билан бирга, баъзи бир омиллар банк кредитлари бўйича фоиз ставкаларини ўзгартириб туришни тақозо қилиши мумкин. Бу соҳадаги ташқи омилларга

- 1. Мамлакатдаги пул-кредит сиёсатининг ҳолати таъсир кўрсатиши мумкин.** Марказий банк томонидан фоиз ставкаларига таъсир ўтказиш орқали иқтисодиёт тармоқларига йўналтириладиган кредитлар ҳажмини кўпайтириши ёки камайитириши, иқтисодиёт ва пул муомаласининг ҳолатига қараб, кредитни арзонлаштириши ёки қимматлаштириши мумкин. Фоиз ставкаларни мувофиқлаштириш орқали Марказий банк тижорат банклари билан муносабатларини кенгайтиради. Фоиз ставкаларнинг камайиши банк кредитларининг ҳажмини оширишга замин яратади, тижорат банкининг Марказий банкдаги захира маблағларининг ҳажми ҳам ортади. Фоиз ставканинг оширилиши банк кредитлари ҳажмининг ва тижорат банкнинг Марказий банкдаги захира ҳисоб варағидаги маблағларининг камайишига олиб келади.
- 2. Кредит ресурслари ва хизматлари бозоридаги рақобат ҳам кредитлар бўйича ўрнатиладиган фоиз ставкаларига таъсир кўрсатиб, паст фоиз ставкаларда кредит бериш орқали мижозлар сонини ва уларга йўналтириладиган кредитлар ҳажмини оширишга олиб келади.**
- 3. Инфляция баҳолар ошиши билан характерланади ва у албатта, кредитлар бўйича фоизлар ўзгаришига ҳам таъсир кўрсатади.** Инфляция суръатларидан келиб чиқиб бериладиган кредитлар бўйича уларнинг инфляцияга учраш салмогини олдиндан тахминий ҳисоб-китоб қилиш ва қадрсизланишнинг олдини олиш чораларини кўриш лозим. Бу чора берилган кредитлар бўйича фоиз ставкаларини ўзгартиришни тақозо этади. Чунки тижорат банклари берган кредитларидан оладиган фоизлар бозор ставкаси даражасидан кам бўлмаслиги, инфляция суръатларидан кутиладиган қиймат қадрсизланишини қоплай оладиган, банк барқарорлигига салбий таъсир кўрсатмайдиган даражада бўлиши лозим.
- 4. Пул бозоридаги талаб ва таклиф ҳам фоиз ставкасининг ошиши ёки камайишига олиб келиши мумкин.** Фоиз ставка ошганида кредит бўйича таклиф ҳам ошади, аксинча, таклиф камаяди. Чунки фоиз ошганда, мижозлар кредитдан кўра, ўзида мавжуд ресурслардан фойдаланишга ҳаракат қилишади. Кредитга бўлган талабда аксинча ҳолатни кўришимиз мумкин, яъни, фоиз ставка ошганда кредитга бўлган талаб камаяди, фоиз ставка камайганда кредитга талаб ошади. Эркин бозор муносабатлари шароитида мазкур талаб ва таклиф кредитнинг бозор қийматини шакллантиради. Агар кредитнинг баҳоси бозор баҳосидан юқори

бўлса, пул маблағлари бўйича таклиф юқорилигини, агар кредит баҳоси бозор баҳосидан кам бўлса, бу пул маблағларнинг етишмовчилигини кўрсатади. **5. Валютани айирбошлаш курси** хорижий давлатларда инвестиция ва кредитлар бўйича фоиз ставкаларнинг юқори бўлган ҳолларда миллий валютадаги инвестицияларнинг фоиз ставкасини ҳам юқори ўрнатиш орқали миллий валюта курсининг тушиб кетишининг олдини олиш мумкин. Шунингдек, банк рисклари даражаси, кредитдан фойда олиш, мижозларнинг тури, фаолияти хусусиятлари, барқарорлиги, уларнинг жойлашув ўрни ва бошқалар ҳам кредит муносабатларини ўрнатиш ва кредит баҳосини белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Кредитнинг асосий шарти – бу кредит учун ҳақ тўлаш. Бу ҳақ кредитга берилган маблағга нисбатан фоиз ҳисобида олинганлиги сабабли уни кредитнинг фоиз ставкаси деб юритилади. Кредитнинг фоиз ставкаси пул бозорида амал қилади. Бозорга чиқарилган пулнинг нархи фоизда белгиланади. Бошқа товарлардан фаркли ўлароқ, кредитнинг нархи – бу унинг мижознинг молиявий маблағга бўлган эҳтиёжини қондириш хусусиятидан фойдаланилганлиги учун бериладиган ҳақ ҳисобланади. Кредит капитал сифатида одатдаги тўлов ёки харид воситасида ишлатилади. Шунинг учун ҳам қарз олувчи шахс пул эгасига фоиз ставкасини тўлайди.

Фоиз ставкасининг тури, миқдори ёки даражаси кредит шартномасида белгиланади. Фоиз даражаси (ФД) кредит фоизининг (Кф) берилган кредит миқдorigа (Км) нисбати бўйича аниқланиб, фоизларда ифодаланади.

$$\text{ФД} = \frac{\text{Кф}}{\text{Км}} * 100.$$

Кредит фоизлари тижорат банк даромадининг асосий манбаи ҳисобланади ва фоиз ставкалари мамлакатнинг ссуда капиталлари бозоридаги талаб ва таклифдан келиб чиқиб шаклланади. Умуман олганда, фоиз сиёсати пул-кредит муносабатларини мувофиқлаштириб турувчи иктисодий усули ҳамдир.

Тижорат банклари кредит муносабатларида фоиз нормасини ҳисоблаганда қуйидагиларни эътиборга олиши лозим:

– таъминланган ссудалар бўйича молиявий барқарор, кредитга лаёқатли мижозлар учун аниқ муддатга бериладиган базавий фоиз ставкасининг даражасини;

– ҳар бир кредит шартнома шартларини, мижоз фаолиятининг хусусиятлари ва бошқа жиҳатларни инобатга олган ҳолда, риск учун қўшимча тўлов.

Ғарб мамлакатларининг пул-кредит муносабатларида турли хил фоиз ставкалари қўлланилади. 1- даражали фоиз ставкаси Марказий банкнинг қайта молиялаш фоиз ставкаси ҳисобланади. Бу муҳим аҳамиятга эга. Ставканинг Марказий банк томонидан пасайтирилиши бозорда кредит ресурсларининг таклифининг кўпайишига ва арзонлашишига олиб келади.

Фоиз ставкасини пасайтиришдан мақсад – инвестиция харакатини тезлаштириш, мамлакатнинг иқтисодий ўсишига туртки беришдан иборат.

Қайта молиялаш фоиз ставкасининг ошиши кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг ҳам ошишига, яъни кредитнинг қимматлашувига, шу билан бирга, иқтисодиётда инвестициялар ҳажмининг қисқаришига олиб келиши мумкин. Демак Марказий банкнинг қайта молиялаш сиёсати инфляция даражаси ҳамда иқтисодий ўсиш суръатларини ҳисобга олган ҳолда мамлакатнинг пул-кредит тизимининг ҳолатиға қараб олиб борилиши керак.

Тижорат банкларининг фоиз сиёсати икки асосий йўналишни ўз ичига олади. Биринчиси, бу банк ресурсларини яратишда маблағларни жалб қилиш жараёнида олиб бориладиган фоиз сиёсати, иккинчиси, банклар томонидан ресурсларни жойлаштириш соҳасида олиб бориладиган фоиз сиёсатидир.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг фоиз сиёсати банк тизимига тааллуқли қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида ишлаб чиқилган. 1998 йилнинг 2 декабрида қабул қилинган 558-сонли «Банкларнинг кредит ва депозитлари бўйича фоизлар ҳисоблаш тартиби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг Низомига асосан олиб борилади.

Тижорат банклари фоиз сиёсатини ўзлари мустақил ишлаб чиқадилар ва улар амалга оширадиган операцияларига фоизлар ўрнатишда эркиндирлар (аммо, фоизлар ўрнатиш чегараси Марказий банк талаблари доирасида бўлиши лозим).

Қоидага асосан, кредитлар ва депозитлар бўйича фоизлар тўлаш вақтида эмас, балки фойда кўриш даврида ҳисобланиб, молиявий ҳисоботларда даврийликка мос акс эттирилиб борилиши лозим. Депозит ва кредитлар бўйича ҳисобланган фоизларни ифодалаш учун ҳар бир депозит тури ва кредит бўйича алоҳида ҳисобварағлари очилади.

Депозитлар ва кредитлар бўйича фоиз ставкалари, уларнинг суммаси, уларни тўлаш вақти, даври, тўлаш шартлари ва бошқалар миждоз билан банк ўртасида келишиб олинади ва тузиладиган шартномада акс эттирилади. Кредитлар бўйича фоиз ставкалар кредитнинг муддати, қарз олувчи томонидан тавсия қилинган гаров ҳолати ва қиймати, унинг ликвидлигига, кредит ресурслари баҳосига, кредит рискнинг даражасига қараб тижорат банки томонидан мустақил белгиланади ва у кредит шартномада акс эттирилади. Кредит бўйича фоизлар муддати келганда мемориал ордер билан расмийлаштирилиб, миждознинг асосий талаб қилиб олингунча бўлган депозит варагидан график бўйича ундириб олинади.

Фоизларни ҳисоблаш қуйидаги формула бўйича амалга оширилиши мумкин.

$$\text{Фоиз миқдори} = \frac{\text{сумма} * \text{фоиз ставка} * \text{амалдаги кунлар сони}}{360}$$

Микрокредитлар бўйича Ўзбекистонда фоиз ставкалар Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган миқдорда, яқка тартибдаги тадбиркорлар учун қайта молиялаш ставкасининг 50 % миқдорида имтиёзли фоиз ставка ўрнатилиши мумкин.

Таълим ва истеъмол кредитлари бўйича фоиз ставкалар томонлар келишувига асосан сузиб юрувчи фоиз шаклида, лекин қайта молиялаш ставкасидан юкори бўлмаган суммада белгиланади.

Кредит бўйича фоизлар ҳар куни ҳисобланиши мумкин ва қуйидаги бухгалтерия операцияси бўйича акс эттирилади.

Дт 163XX. – Олиш учун ҳисобланган фоизлар.

Кт 40201–44900 – Фоиз даромадлари.

Фоизларни ундириш шартномада белгиланган тартибда ва муддатда амалга оширилади ва у қуйидаги бухгалтерия ўтказмада ифодаланади:

Дт – Касса, банкнинг вакиллик ҳисобрақами ёки миждознинг талаб қилиб олингунча депозит ҳисобрақами.

Кт – 163XX. Олиниш учун ҳисобланган фоизлар.

Депозит ҳисобварағлари кредит қолдиғи бўйича тўланадиган фоизларни ҳисоблаш банкнинг молиявий ҳолатидан қатъий назар, ҳар куни амалга оширилиш мумкин ва уни қуйидаги бухгалтерия ўтказмасида ифодалаш мумкин.

Дт – 50101-54900 – фоиз ҳаражатлари.

Кт – 224XX. Тўлаш учун ҳисобланган фоизлар.

Ҳисобланган фоизларнинг тўланиши кредит шартномада кўрсатилган муддат ва суммада, қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Дт 224XX. – Тўлаш учун ҳисобланган фоизлар.

Кт - Банк вакиллик ҳисобварағи ёки миждознинг талаб қилиб олингунга қадар депозит ҳисобварағи.

Фоиз ставкаси қуйидагиларга боғлиқ ўзгариб туради:

1. Пул бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбати, яъни бозорда қандай миқдорда қарз пулига талаб бор ва унга нисбатан қандай миқдорда қарз бериладиган пул чиқарилган.

2. Молиявий ресурснинг истеъмол қиймати, яъни уни ишлатишдан келадиган наф даражаси.

3. Қарзни тўлаш муддати ва шарти.

4. Инфляция даражаси.

5. Пул эгасининг маблағини даромад келтирадиган бошқа соҳаларнинг нафлилик даражаси.

6. Қарз беришнинг риск даражаси, яъни маблағларнинг қайтиб келиши қафолати.

2. Фоиз ставкаси ва унинг турлари

Фоиз ставкаси кредитга берилган маблағлардан маълум бир миқдорда фойдаланилганлиги учун тўланадиган фоиз тўловларининг нисбий кўрсаткичидир.

Фоизнинг бозорда юзага келадиган ҳолат ёки ўзгаришлари банкларнинг фоиз ставкаларига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, фоиз ставкасининг ўзгармас ва ўзгарувчан – сузиб юрувчи турлари мавжуд. Пул, кредит ресурслар бозоридаги ўзгаришларни инобатга олган ҳолда тижорат

банклари томонидан пассив ёки актив операциялар бўйича қатъий ва сузиб юрувчи фоиз ставкалари ўрнатилади.

Қатъий ёки ўзгармас фоиз ставка – қарз маблағларидан фойдаланиш даврида қайта кўриб чиқиш ҳуқуқсиз ўрнатиладиган, ўзгармайдиган ставкадир.

Сузиб юрувчи фоиз ставка – кредит берилган муддат ичида вақти-вақти билан фоиз ставкаси қайта кўриб чиқиладиган ўрта ва узок муддатли кредитларга қўлланадиган ставкадир. Кредит бўйича фоиз ставканинг қайси тури қўлланилиши мижоз ва банк ўртасида тузилган кредит шартномада акс эттирилиши лозим.

Сузиб юрувчи фоиз ставка аксарият ҳолларда узок ва ўрта муддатли кредитлар берилганда қўлланилади ва у икки қисмдан иборат, деб қараш мумкин. Биринчи қисм, пул-кредит бозори конъюктурасига боғлиқ равишда ўзгарадиган, ҳаракатланувчи қисмдир. Унинг ўрнида, одатда, кредит ресурсларини таклиф этишнинг банклараро ставкалари ЛИБОР, ПИБОР, ФИБОР ва бошқалар қатнашади. Иккинчи қисми қатъий ўрнатилган ҳажм қатнашади. У томонлар келишувининг предмети ҳисобланиб ва у қоида бўйича, кредит шартномасининг амал қилиш муддатида ўзгармайди. Қайд қилинган қўшимчанинг ҳажми келишув шартлари ва риск даражасига боғлиқ.

Ғарб мамлакатларининг пул-кредит соҳасида фоиз ставкалари турли хил кўринишда маълум қилинган. Буларга расмий фоиз ставкалари, банклараро бозорда таклиф этиш ставкаси, «Прайм-рейт» ставкалари, корхона ва хусусий шахсларга бериладиган, риск даражаси юқорироқ бўлган ссудалар бўйича ставкалар киради. Баъзи давлатларнинг Марказий банклари томонидан тижорат банкларига бериладиган кредитлар бўйича расмий фоиз ставкалари ўрнатилади. Расмий ёки базавий фоиз ставканинг икки тури мавжуд. Бу қимматли қоғозларни қайта ҳисобга олиш редисконтлаш ёки ҳисоб ставкаси ва қайта молиялаш ставкасидир. Одатда қайта молиялаш ставкаси ҳисоб ставкасидан юқори бўлади.

Чет эл банклари амалиётида тижорат банкларини қайта молиялаш Марказий банк томонидан вакилларни (тратталар) қайта ҳисобга олиш йўли билан амалга оширилади, шунинг учун бу ставкалар ҳисоб ставкалари номини олган.

Етакчи банклар биринчи даражали банкларни евровалютада кредитлашда, уларда ўз депозитларини жойлаштириб, кредит ресурсларини таклиф этишнинг (банклараро бозорда) ставкаларидан фойдаланадилар. Булар базавий фоиз ставкалар деб юритилади.

Бундай ставкаларга **ЛИБОР (LIBOR)** – «Банклараро кредитлар ва депозитлар бозорида Лондон таклиф этиш ставкаси» мисол бўла олади. **ЛИБОР** ставкалари бир неча энг ривожланган мамлакатлар валюталари бўйича ва даврлар (1 ҳафта, 1,2,3,6,9, ва 12 ой) бўйича аниқланади. Кўпдан-кўп ҳолларда «Либор ставкаси» терминида фунт стерлингдаги депозитлар бўйича ставка тушунилади. Ҳар бир йирик тижорат банки ҳар иш кунининг эрталаб соат 11:00да мавжуд ҳолат бўйича пул бозори конъюктурасига

боглик равишда ставкани қайд этади. Шунингдек, яна базавий (расмий) фоиз ставкаларнинг RIBOR – Париж фоиз ставкаси, NIBOR – Нью-Йорк фоиз ставкаси, MIBOR – Москва фоиз ставкаси каби турлари ҳам халқаро амалиётда кенг қўлланилади. Энг кўп қўлланиладиган фоиз ставка бу **ЛИБОР (LIBOR)** бўлиб у нафақат халқаро бозорларда, балки баъзи мамлакатларнинг ички бозорларида ҳам қўлланилади. Базавий фоиз ставкалар жалб қилинган маблағларнинг реал баҳоси, бу соҳадаги банк харажатлари, ссудалар бўйича фойда нормаси ва риск мукофотидан келиб чиқиб ўрнатилади.

Тижорат банклари молиявий ҳолати ижобий бўлган, биринчи даражали қарз олувчиларга кредитларни беришда «**ПРАЙМ – РЕЙТ**» ставкаларидан фойдаланадилар.

Ва ниҳоят, фоиз ставкаларининг кейинги даражаси бу корхона ва жисмоний шахсларга бериладиган, риск даражаси юқорирак бўлган ссудалар бўйича ставкалардир.

Фоиз ставкалари яна номинал ва реал фоиз ставкаларига бўлинади. **Номинал фоиз ставка** жорий даврдаги бозор фоиз ставкаси ҳисобланса, **реал фоиз ставка** инфляция жараёнлари таъсирида пулнинг қадрсизланиш даражасини инобатга олиб, номинал ставканинг қайта кўриб чиқилган салмоғи ҳисобланади.

Банк амалиётида фоизларни ҳисоблашнинг турли хил метод ва усуллари мавжуд бўлиб, кўпроқ оддий ва мураккаб фоиз ставкалар қўлланади.

Оддий фоизлар, асосан, қисқа муддатли кредитлашда фойдаланилади. Унда шартнома бўйича келишилган муддатлар, ҳар чорак ёки бошқа аниқ муддатда фоизлар ҳисобланади ва кредиторга тўлаб борилади.

Ҳозирги кунда тижорат банклари кўпинча оддий усулда фоиз ставкасини ҳисоб – китоб қилишдан фойдаланилади. Бунда қарзнинг асосий суммасини ҳисобга олган ҳолда қарздорнинг жами тўловлари ҳажмини қуйидагича аниқлаш мумкин.

$$T_c = B_k * (1 + k * f_c);$$

Бу ерда, T_c – бошланғич қарзни ҳисобга олган ҳолда кредит бўйича тўловлар суммаси:

B_k – бошланғич қарз;

f_c – фоиз ставкаси,

k – ссуданинг муддати, йиллар(360 ёки 365 кун)ёки кунлар бўйича кредит муносабатларнинг даврийлиги.

Масалан, хўжалик субъектига 200 млн. сўм кредит йиллик фоиз ставкаси 12 фоиздан, 6 ой муддатга берилган бўлса, кредит бўйича тўловлар суммаси:

$T_c = 200\,000\,000 * (1 + 0,12 * 180 \text{ кун} / 365 \text{ кун}) = 211\,835\,616,4$ сўмни ташкил этади. Мижознинг банк кредитидан фойдаланганлиги учун тўлайдиган фоиз суммаси 11 835 616,4 сўмга тенг бўлади.

Банкнинг маблағларни жалб қилиши билан боғлиқ фоиз ставкасини қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$M_{тф} = D_c * F_c / 100 / 12 * D_m.$$

Бу ерда: Мтф – миждозга тўланиши керак бўлган фоиз миждори;

Дс – депозит суммаси;

Фс –фоиз ставкаси;

Дм – депозит муддати.

Буни куйидаги мисол орқали кўришимиз мумкин. Масалан, тижорат банки миждоз – жисмоний шахсдан 3 000000 сўмни 20 фоиз ставка билан 3 ойлик муддатли омонатга жалб қилди. Миждозга тегишли бўлган фоиз миждори:

$$= 3\ 000\ 000 * 20 / 100 / 12 * 3 = 150\ 000 \text{ сўмни ташкил қилади.}$$

Банк амалиётида **мураккаб фоизлар** ҳам кўлланиши мумкин. Улар одатда узок муддатли кредитлашда кўлланилиб, ҳисобланган фоиз суммалари шартнома муддати тугалланмагунча кредиторга тўланмайди, балки қарзнинг асосий суммасини кўпайтиради. Бизнинг банк амалиётимизда **мураккаб процент** ҳисоблаш методи, асосан юридик ва жисмоний шахсларнинг депозит ва омонат сўётлари бўйича кўлланади.

Бу усулдан фойдаланганда ҳисобланган маблағлар ҳажми қарзга кўшилади ва уларга нисбатан фоиз ҳисобланиб бораверади.

Процент ҳисоблашнинг усуллари кўп жиҳатдан берилган кредитнинг муддатига боғлиқ бўлади. Буларга мувофиқ, тарзда куйидаги **мураккаб фоизларни** ҳисоблашнинг вариантлари кўлланади.

$$\text{Ўф} = (\text{Бк} * (1 + k * \text{фс})) - \text{Бк.}$$

Юқорида келтирилган формулага асосан ўсган фоиз (Ўф) миждорини аниқлашимиз мумкин.

$$\text{Ўф} = (200\ 000\ 000 * (1 + 0,12 * 180 \text{кун} / 365 \text{кун})) - 200\ 000\ 000 = 11\ 835\ 616,4 \text{ сўмни ташкил қилади.}$$

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ўрнатилган меъёрларга асосан **реал фоиз ставкаси** – бу активнинг фойдаланиш муддати давомида кутилаётган келгуси пул тушуми оқимларини дисконтлаш учун ва активнинг бошланғич баланс қийматига тенглаштириш учун зарур бўлган фоиз ставкасидир;

реал фоиз ставкаси усули эса активнинг (мажбуриятнинг) хизмат муддати давомида дисконтни ёки мукофотни фоизли даромадга (ёки харажатга) амортизация қилиш ёки кечиктирилган фоизли тўловларни (масалан, ҳар ойда эмас, ҳар йили олинадиган ёки тўланадиган) тақсимлаш орқали ўзгармас фоиз ставкасини тан олишга олиб келувчи усулдир.

Банклар кредитлар, қарз қимматли қоғозлари ва бошқа молиявий воситалар бўйича фоизларни ҳисоблаб боришни куйидаги ҳолларда тўхтатади:

1) активлар Марказий банк норматив ҳужжатларига мувофиқ субстандарт, шуҳбали ва ишончсиз турларга таснифланганда;

2) актив МКХС га мувофиқ қадрсизланганда;

3) асосий суммани қайтариш ёки унинг фоизини тўлаш муддати 60 кун ва ундан ортиқ муддатга кечиктирилган ҳолда (қайтариш муддати бир йилгача бўлган фоизли активлар бўйича);

4) асосий суммани қайтариш ёки унинг фоизини тўлаш муддати 90 кун ва ундан ортиқ муддатга кечиктирилган ҳолда (қайтариш муддати бир йилдан кўп бўлган фоизли активлар бўйича);

Активларга фоиз»ўстирмаслик» мақомини берган пайтдан бошлаб, банклар қуйидагиларни амалга оширишлари лозим:

1) фоизли даромадларни баланс ҳисобварақларида ҳисоблаш тўхтатилади;

2) барча ҳисобланган, лекин олинмаган фоизли даромадлар баланс ҳисобварақларидан кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисобварақларига ўтказилиши лозим ва активга «ўстирмаслик» мақоми берилгандан сўнг кейинги фоизлар ҳисобланиши кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисобварақларида амалга оширилади;

3) ушбу активлар бўйича барча кейинги тўловлар, биринчи навбатда, ҳисобланган, лекин олинмаган фоизли даромадларни, кейин эса кредитнинг асосий суммасини қоплашга йўналтирилади.

Муддати ўтган фоизларни капитализациялаш орқали асосий қарз суммасига қўшиб ҳисоблашга йўл қўйилмайди.

3. Банк маржаси ва фоиз ставкалари бўйича хориж амалиёти, уларга таъсир қилувчи омиллар

Банк кредитидан фойдаланилганлик учун ҳақ тўлаш кредит баҳосининг асосини ташкил этади, кредит баҳоси ҳисобот давр бошлангунга қадар банк бўйича юзага келадиган ўртача фоиз ставкаси ва маржани ўз ичига олади.

Банк оладиган ва тўлайдиган фоиз ўртасидаги фарқ фоиз маржа деб юритилади. Яъни фоиз маржа – банк активларидан олинадиган фоизли даромад ва банк мажбуриятлари бўйича тўланадиган фоизли харажатлар ўртасидаги фарқдир. Фоизли маржани фоизлар бўйича келадиган соф даромад ҳам деб аташади. У қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$M_f = \frac{D_f - P_f}{A_d} * 100$$

M_f – фоизли маржанинг ҳажми;

D_f – фоизли даромадлар;

X_f – фоизли тўловлари бўйича харажатлар;

A_d – фоиз кўринишида даромад келтирадиган активлар.

Кредит нархи Марказий банкнинг «қайта молиялаш» ставкаларининг меъёрлари билан тартибга солинади ҳамда маҳсулот ва хизмат таннархи даражасини ҳисобга олган ҳолда белгиланадиган чегара кўрсаткичларидан ошмаслиги лозим. Амалда қайта молиялаш ставкаси «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг тегишли моддасига мувофиқ. Марказий банк томонидан мустақил равишда белгиланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда Марказий банкнинг қайта молиялаштириш фоиз ставкаси ойига 0,75 %ни ҳамда йилига 9 %ни ташкил этади. Марказий

банкнинг қайта молиялаш ставкаси тижорат банклари томонидан кредитларга ўрнатиладиган фоиз ставкаларнинг энг паст чегараси ҳисобланади. Демак жорий даврдаги қайта молиялаштириш ставкаси орқали Марказий банк тижорат банклари кредит нархининг минимал миқдорини белгилайди. Тижорат банклари ўз кредит сиёсати талабларидан келиб чиқиб, қайта молиялаш ставкаси асосида ўзи кредитлари бўйича фоиз ставкаларни ўз мустақил белгилайди.

Кредитларнинг фоиз ставкасига таъсир этувчи омилларга тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Улардан асосийлари қуйидагилар:

1. Пул бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбати, яъни бозорда қанча миқдорда кредитга талаб бор ва унга нисбатан қанча миқдорда қарзга бериладиган пул бўйича таклиф бор. Кредитга талабнинг ошиши фоизларнинг ҳам ошишига, таклифнинг ошиши эса, фоизларнинг камайишига олиб келади.

2. Қарзга олинадиган пулни ишлатишдан кутиладиган наф даражаси, аниқроғи шу пулнинг истеъмол қиймати. Кредит хўжалик субъекти фаолияти, эҳтиёжи учун жуда зарур бўлса, у бўйича фоиз ҳам юқори бўлиши, акс ҳолда у пасайиши мумкин.

3. Қарзни тўлаш муддати ва шарти. Агар қарз узок муддатга берилиб, уни секин-аста ёки кичик-кичик суммаларга бўлиб, бемалол қайтариш шартига келишилган бўлса бу ҳолда банк қарздордан юқори фоиз тўлашни талаб қилиши мумкин. Агар кредит қиска вақтга берилса, уни бир йўла тўлаш шарт бўлса, қарздор паст фоизни маъқул кўради. Демак, қарз қанчалик узок муддатга берилса, шунчалик уни ишлатиб даромад кўриш мумкин ва шу ҳисобдан фоиз тўлаш енгил бўлади.

4. Кредитнинг қайси валютада берилиши. Агар кредит эркин конвертирланган валютада берилса, фоиз юқори белгиланади, агар у миллий валютада берилса, фоиз нисбатан паст ўрнатилади.

5. Инфляция даражаси. Инфляция юз берса, кредитга берилган пул эгасига қайтиб келгунича ўз қадрини қисман йўқотади. Бунда пул эгаси ютқазади. Шу сабабли, юқорида таъкидланганидек, фоиз ставкаси инфляция суръатларини ҳисобга олиб ўрнатилади.

6. Пулни кредитга беришдан кўра, бошқа йўл билан ишлатишдан тушадиган даромад. Бунда пул эгасининг афзал кўриш принципи амал қилади. Агар акция дивиденди юқори бўлса, фоиз пасаяди ва аксинча, агар акция дивиденди паст бўлса, фоиз ундан юқори бўлиши шарт. Акс ҳолда пул эгаси (банк) уни қарзга бермай, акция сотиб олишни афзал кўради.

7. Кредит беришнинг риск даражаси. Агар кредитнинг қайтиб келиши кафолатланса, фоиз ставкаси паст, агар бу хатарли бўлиб, қарз қайтиши шубҳали бўлса, фоиз ставкаси юқори бўлади.

Тижорат банкларининг фоиз сиёсати доимо риск билан боғлиқ. Шу боис банкларда фоиз rischi (interest rate risk) – депозитлар ва қарзга олинган маблағлар бўйича фоизларнинг кредитлар бўйича фоизлардан ошиб кетиши натижасида юзага келадиган йўқотишларнинг олдини олиш жуда муҳим ҳисобланади.

Фоиз рискларини бошқаришда банкнинг активлари ва пассивлари муддатларининг мос келиши муҳим аҳамиятга эга. Актив ва пассивларнинг муддатлари ўртасидаги фарқ ГЭП деб аталади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, банкнинг активлари ва пассивлари фоиз ставкалари, муддатлари, тўлаш муддатлари бўйича гуруҳларга ажратилади. Ҳар бир муддат учун ГЭП шу муддатдаги активлар ва пассивлар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

34-жадвал

Фоиз рискни бошқариш концепциялари

жараёнлар	таклифлар
1. Паст фоиз ставкаларининг ошиши кутилмоқда	қарз маблағларининг муддатини узайтириш; инвестицияларнинг муддатини қисқартириш; ўзгармас фоиз ставкада бериладиган кредитларни қисқартириш; узок муддатли қарз олиш; инвестициялар (қимматли қоғозлар шаклидаги)нинг бир қисмини сотиш; баъзи рискли кредит линияларни ёпиш
2. Фоиз ставкаларининг максимал ўсиши кутилмоқда	қарз маблағларнинг муддатини қисқартириб бошлаш лозим; инвестицияларнинг муддатини узайтириб бошлаш керак; ўзгармас фоиз ставка билан кредитларнинг салмоғини ошириб бориш лозим; қимматли қоғозларга инвестиция қилиш ҳажмини ошириб бошлаш лозим
3. Жуда юқори фоиз ставканинг тушиши кутилмоқда	қарз маблағларнинг муддатини қисқартириш; ўзгармас фоиз ставкадаги кредитларнинг салмоғини ошириш; инвестициялар ҳажмини ошириш; янги кредит линиялар очиб
4. Фоиз ставкалари минимал даражага тушганда	қарз маблағларнинг муддатини узайтириб бошлаш керак; инвестицияларнинг муддатини қисқартириш керак; ўзгарувчан фоиз ставкадаги кредитларни кўпроқ бериш керак; қимматли қоғозларга инвестиция қилишни қисқартириш лозим

4. Хорижий давлатлар банкларининг фоиз сиёсати ва фоиз ставкалари

ГЭП=АСФ-ПСФ,

бу ерда АСФ – активлар бўйича соф фоизлар; ПСФ – пасивлар бўйича соф фоизлар.

Агарда банкда активларга нисбатан пасивлар кўп бўлиб ва улар фоизлар ўзгаришига таъсирчан бўлса, гэп салбий бўлиши мумкин. Фоиз рискени фоиз маржаси орқали баҳолаш мумкин. Фоиз маржаси – бу олинган фоизлар ва тўланган фоизлар ўртасидаги фарқдан иборат. Фоиз маржаси коэффициенти маълум вақтда унинг ҳақиқий даражасини кўрсатади ва қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$K = \frac{\text{маълум даврда олинган фоизлар}}{\text{шу даврда тўланган фоизлар}} \cdot 100$ / даромад келтирувчи активларнинг ўртача қолдиги. Фоиз рискларини бошқаришнинг бир неча концепциялари мавжуд. Уларни қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

Ҳар бир давлатда қайта молиялаш ставкасини бошқариш шу давлатнинг пул-кредит сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Муомалага чиқариладиган пул массаси, иқтисодиёт тармоқларига йўналтириладиган кредитлар миқдори қайта молиялаш ставкасига асосланади. Чунки қайта молиялаш ставкасининг камайиши пул қийматининг арзонлашувига ва муомалада пул массасининг ошишига, иқтисодиёт соҳаларига кўпроқ пул маблағларини йўналтиришни рағбатлантиришга замин яратади. Қайта молиялаш ставкасининг ошиши кредитлар баҳосининг ошишига, пул массасининг камайишига таъсир қилиши мумкин. Шунинг учун бу жараённи инфляцияга қарши восита сифатида ҳам қўллаш мумкин.

Жаҳон амалиётида фоиз ставкалари қуйидаги гуруҳларга бўлинадиган турли хил сузиб юрувчи фоиз ставкаларидан фойдаланилади:

Расмий фоиз ставкалари (ҳисоб ставкаси ёки қайта молиялаш ставкаси) ҳар бир давлатда Марказий банк томонидан белгиланади. Мана шу ставкалар бўйича Марказий банклар тижорат банкларига кредит беради. Марказий банкларнинг кредитлаш операциялари тижорат векселларини қайта ҳисоблаш шаклида ҳам амалга оширилади.

Кредит ресурсларини тақдим қилишнинг банклараро ставкалари энг кўп қўлланиладиган базис ставка сифатида **ЛИБОР** – Лондон банклараро ставкаси ҳисобланади. Бундан ташқари Франкфурт-на-Майнеда (**ФИБО**), Парижда (**ПИБОР**), Мадридда (**МИБОР**), Римда (**РИБОР**), Столгольмда (**СТРИБОР**), Гонконгда (**Грибор**) каби банклараро ставкалари ҳам машҳурдир.

«**Прайм – рейтинг**» ставкаси (биринчи даражали ставка) – бу энг обрўли қарз олувчиларга бериладиган кредитларга АҚШ банклари томонидан белгиланадиган ставкадир. У банклар томонидан кредитларга қўйиладиган қийматининг асоси бўлиб хизмат қилади ва у расмий банклараро бозор ставкасидан 1–2 %га юқори бўлади.

Ўрта ва катта бўлмаган фирмалар ва хусусий шахсларга бериладиган кредитлар ставкалари. Улар одатда «прайм – рейт»дан ҳам юқори бўлади.

Бугунги кунда фоиз сиёсатига турли мамлакатларда турлича ёндашувни кўриш мумкин. Дунёнинг энг ривожланган давлатларида бири АҚШда ипотека инқирозининг салбий оқибатларидан банк тизимини химоя қилиш мақсадида қайта молиялаш ставкаси камайтирилди. АҚШ Федерал Резерв Тизими (ФРТ) қайта молиялаш ставкасини 2 фоиздан 1,5 фоизгача камайтирган бўлса, Канада, Англия, Швеция, Швейцария, Европа Марказий банклари фоиз ставкани 0,5 пунктга камайтирди.

Federal funds rate (FED) – Федерал фондлар бўйича ставкалар бу – АҚШда асосий ёки резерв фондлар фоиз ставкаси ҳисобланади. АҚШ қонунчилиги бўйича барча банклар Федерал Резерв Тизими (ФРТ)да ўз резервларини сақлашлари лозим. ФРТ резерв фондлар фоиз ставкаси бўйича бошқа банклардан овернайт (overnight) кредитларини жалб қилиши мумкин, лекин бу ставка қайта молиялаш ставкаси (discount rate) ҳисобланмайди. Бу ставканинг даражаси давлат қимматли қоғозлари билан операциялар ёрдамида назорат қилиб борилади ҳамда у билан банклар резервларига фоизлар тўланади. АҚШда **Discount rate** - Дисконт ставка – қайта молиялаш ставкаси ролини ўйнайди. ФРТ томонидан банкларга берилган кредитларнинг фоизлари дисконт ставкасига асосланади, бошқача қилиб айтганда, дисконт ставка АҚШ ФРТнинг банкларга берадиган кредит ресурсларининг фоиз ставкаси ҳисобланади. Бу ставканинг тушиши банкларга арзон ресурслар жалб қилиб кредитлаш ҳажмини ошириш имкониятини беради. Бу пул таклифини ошириб, унинг қиймати тушишига олиб келади ёки аксинча ҳолат юз бериши мумкин. ФРТнинг тижорат банклари билан операциялари РЕПО шаклида, яъни қайта сотиб олиш мажбурияти билан сотиш тариқасида амалга оширилади. Федерал фонд ставкаси ва дисконт ставкасининг жорий даражаси АҚШ ФРТнинг Очик бозорлар бўйича Кўмита (Federal Open Market Committee, FOMC) сининг йиғилиши қарорига асосан қабул қилинади ва оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Refinancing tender rate (ECB) – бу Европа Марказий банки (ЕМБ) қайта молиялаш ставкаси бўлиб у ЕМБнинг тендеридида маблағларни жалб қилиш бўйича таклифнинг минимал ставкаси ҳисобланади. ЕМБ пул тизимининг ликвидлигини таъминлаш мақсадида ҳар икки ҳафтада бир марта маблағларни жойлаштириш бўйича тендер ўтказидади. Тендер ўтказишда ЕМБ биринчи ўринда барча банклардан улар учун қулай бўлган фоиз ставкасида қарз маблағи олиш бўйича буюртмаларини қабул қилади. Фоиз ставка таклифининг даражасига қараб, аввалом бор, юқори фоиз ставкада буюртма берганларнинг кейин паст фоиз ставкадаги ресурс олишни истаганларнинг буюртмалари амалга оширилади, яъни тижорат банкларига қайта молиялаш кредитларни ажратади. **Refinancing tender rate (ECB)** Европада асосий фоиз ставка ҳисобланади. **Deposits rate (ECB)** – ЕМБнинг депозитлар бўйича фоиз ставкаси бўлиб, вақтинча бўш турган пул маблағлари мазкур фоизда

жойлаштирилиши мумкин ҳамда бу фоиз овернайт фоиз ставкалари бозорида энг паст фоиз чегарасини белгилаб беради.

36-жадвал

Хорижий давлатлар марказий банклари фоиз ставкалари

Марказий банклар	Ставка номланиши	Фоиз ставкаси
АҚШ ФРТ	Federal Funds Rate	<0,25 %
Европа Марказий банки	Refinancing tender	1,25 %
Англия банки	Repo Rate	0,50 %
Япония банки	Discount rate	<0,10 %
Канада банки	O/N Lending rate	1,0 %
Швейцария Миллий банки	3Month Libor Rate	0,25 %
Австрия Резерв банки	Cash Rate	4,75 %
Янги Зеландия Резерв банки	Official Cash Rate	2,50 %

Marginal lending rate (ECB) – бу ЕМБнинг заёмлари бўйича фоиз ставка бўлиб, бу фоиз ставкаси бўйича ЕМБ тизимидаги муассасалардан тижорат банклари ўз жорий ликвидлигини таъминлаш учун кредитлар олиши мумкин. Marginal lending rate (ECB) – заёмлар бўйича энг охириги ставка овернайт фоиз ставкалари бозорида энг юқори фоиз чегарасини белгилаб беради. ЕМБнинг кредитлари икки ҳафта муддатга РЕПО операцияси асосида бериледи.

Repo rate – Англия Банкнинг РЕПО ставкаси – бу фоиз ставка бўйича Англия Банки РЕПО операциясида қимматли қоғозлар гарови остида қисқа муддатли қарзлар беради. Барча битимлар РЕПО битими бўлиб, қайта сотиб олиш мажбуриятига асосланади. Repo rate Англияда асосий фоиз ставка ҳисобланади. Фоиз ставкасини ўрнатишда Англия Банки учун истеъмол товарлар баҳоси индекси асосий индикатор ҳисобланиб, йилда 2,5 фоиздан ошмаслиги лозим. Асосий фоиз ставкаларнинг ўзгариши бўйича Англия банкнинг Пул сиёсати қўмитаси (Monetary Policy Committee) ўзининг ҳар ойда бўладиган йиғилишида қарор қабул қилади ва у эълон қилинади.

3 month LIBOR range – бу Швейцарияда уч ойлик заёмлар бўйича фоиз ставкалар коридори бўлиб, Швейцария Миллий банки қисқа муддатли фоиз ставкаларни назорат қилиш мақсадида швейцария франки бўйича LIBOR уч ойлик фоиз ставкани 1 % диапазонидида ўрнатади ва ушлаб туради.

LIBOR - London Interbank Offered Rate – Лондон банклараро ставка бўлиб, бу фоиз ставка бўйича йирик банклар Лондон пул бозорида кредитларини жойлаштиради. LIBOR ставкаси турли воситалар бўйича ҳар хил муддатларга ўрнатилади.

Ҳозирги пайтда энг муҳим ставка **ЛИБОР** ҳисобланиб, евровалюта бозоридаги биринчи даражали банклар ўртасидаги кредитлашда энг кўп қўлланиладиган ставкадир.

Одатда, «**ЛИБОР** ставкаси» дейилганда, фунт стерлинг ва АҚШ долларисидаги депозитлар бўйича фоиз ставкалари тушунилади.

Фунт стерлингдаги **ЛИБОР** ставкаси ҳар куни эрталаб 11:00 да (Лондон вақти) қуйидаги банкларнинг қатъий ставкаларининг ўртача арифметик катталиги сифатида ҳисобланади. Мана шу тамойил асосида АҚШ долларисидаги **ЛИБОР** ставкаси аниқланади, бунда Барклайз, Бэнк оф Токио, Банкерс Траст, Нэшнл Вестминстер банк каби банкларнинг қатъий ставкалари ишлатилади. Еврокредитлар бўйича **ЛИБОР** ставкаси одатда 12 та валюта бўйича ва бир неча даврлар бўйича (1 хафта, 1, 2, 3, 6, 9 ой ва 1 йил) ҳисобланади.

Банклар кредит бўйича **фоиз** ставкаларини ҳисоблашда турли хил усуллардан фойдаланишади. Мисол учун, АҚШда энг кўп тарқалган усуллар бу – йиллик фоиз ставкаси усули, оддий фоиз усули, дисконт ставка усули, қўшиш усули ҳисобланади.

Йиллик фоиз ставкаси усули – кредит бўйича йиғилган тўловларнинг кредит суммасига бўлган нисбатини кўрсатади, яъни даромадлилик ставкасини ифодалайди. Бу усул кредитнинг қанчалик тез қайтарилаётганлиги ва қарздор кредитлаш муддати давомида ҳақиқатда қанча сумма ишлатаётганлигини кўрсатади.

Оддий фоизлар усули ҳам ҳақиқатда ишлатган кредитни кўзда тутаяди. Агар қарздор кредит қайтаришни секинлик билан амалга оширса, оддий фоизлар усули қарздорлик қолдиғи пасайишини ва тегишли тўланадиган фоиз ставкаларини аниқлаб беради. Бу усулни қўллашда қарздор кредит қайтарилиши муддати яқинлашган сайин фоиз тўловларида харажатларни тежашга эришади.

Дисконт ставка усули. Кредитларнинг асосий қисми кредитлаш муддати давомида қисман фоиз ва қисман асосий қарзни тўлашни кўзда тутаяди, бироқ дисконтлаш усули фоизларнинг аванс тўловини ҳам кўзда тутаяди. Бу ҳолатда қарз олувчи келишилган кредит суммасини фоизларни чегиришдан сўнг олади. Муддат тугаши билан келишилган асосий қарз суммасини қайтариши лозим.

Фоиз ошириш усулида кредит қайтариш бадалларини қарздорга эълон қилингунга қадар фоиз тўловлари асосий қарз суммасига қўшиб борилиши назарда тутилади. Агар кредит ва фоизлар муддат охирида бир вақтда қайтарилган ҳоллардагина фоиз ошириш ставкаси оддий фоиз ставкасига тенг бўлади. Ҳар қандай бошқа ҳолатда қарздор шартномада кўрсатилган ставкада эмас, балки кредит бўйича юқори бўлган реал ставкани тўлайди.

Эркин бозор муносабатларига асосланган давлатларда ссуда капиталининг баҳоси ва уларга тўланадиган фоиз ставкалари бозорда, рақобат муҳитида вужудга келади. Бунда ссуда капитали аукционий бошланади. Бу аукционда кредит ресурслари эркин, очиқ тарзда сотилади. Аммо бу аукцион бўлганлиги сабабли бу ресурсларга нарх сунъий тарзда

ошиб кетиши мумкин. Аммо иктисодиёти унча ривож топмаган давлатлар учун кредит ресурсларининг реал баҳосини аниқлаш ва бунда инфляцияни ҳам эътиборга олиш энг қулай усул ҳисобланади.

Хорижий давлатлар банклари амалиётида ҳам қатъий белгиланган (фиксирланган) ва сузиб юрувчи фоиз ставкалари қўлланилади. Қатъий белгиланган (фиксирланган) фоиз ставкаси – бу кредит шартномаси бажарилгунга қадар ўзгармасдан қолувчи фоиз ставкасидир. Бу ставка тижорат банки учун ноқулай, чунки бунда банк ўз активларининг маълум қисмини йўқотиши мумкин. Масалан, банк 30 % ставкада бир йиллик кредит берди. Уч ойдан сўнг ссуда капитали бозорида бир йиллик капиталларнинг фоиз ставкаси 35 %га кўтарилса, бу ерда банкнинг зарар кўриши аниқ. Сузиб юрувчи фоиз ставкаси бу ссуда капиталидаги талаб ва таклифга қараб ўзгариб борадиган фоиз ставкадир. Сузиб юрувчи фоиз ставкасини қўллаган банк ўзини баҳолаб ўзгариш рискдан ҳимоя қилади. Масалан, ссуда бозорида Либор – 6 % бўлса, банк спреди – 1 % бўлиши режалаштирилган бўлса, демак кредит нархи – 7 %ни ташкил этади. Агар ссуда бозорида Либор 5 %га тушган ҳолда ҳам банк спреди 1 % лигича қолишини инobatга олсак, кредит нархи 6 %ни ташкил қилади. Бу ҳолда тижорат банки маълум миқдорда фойдага эга бўлади.

Тижорат банкларининг фоиз сиёсати доимо риск билан боғлиқ. **Фоиз ставкаси rischi (interest rate risk)** – бу фоиз ставкаларининг ўзгариши натижасида молиявий йўқотишларнинг юзага келишини англатади. Фоиз rischi банк томонидан жалб қилинган – депозитлар, қарзга олинган маблағлар бўйича фоизларнинг кредит бўйича фоизлардан ошиб кетиши натижасида юзага келади. Фоиз rischi кредит ва депозитларнинг фоиз ставкалари ва муддатига боғлиқ бўлади. Фоиз ставкалари бўйича рискларнинг юзага келишида қуйидаги сабабларни келтириш мумкин. Булар:

1. Фоиз ставкани нотўғри танлаш (юқорида кўриб ўтганимиздек, ўзгармас ёки ўзгарувчан – сузиб юрувчи фоиз ставкалардан бирини танлаш).

2. Кредит шартномада фоиз ставканинг ўзгариши мумкинлигини кўзда тутмаслик.

3. Марказий банк фоиз сиёсатининг ўзгариши.

4. Кредит муддатининг бошидан охиригача бир хил фоизнинг ўрнатилиши.

5. Банкда фоиз сиёсатининг ишлаб чиқилмаганлиги ёки унинг мукамал эмаслиги.

6. Кредит баҳоси ёки фоиз ставкасининг нотўғри ҳисобланганлиги ва бошқалар.

Фоиз сиёсатини олиб боришда тижорат банклари **GAP** таҳлил усулидан оқилона фойдаланишлари лозим. Бу усул фоиз рискни ўлчаш ва таҳлил қилиш усулларида ҳисобланади ва банкнинг жалб қилган маблағларига тўланадиган фоизлар билан кредитга жойлаштиришдан оладиган фоизлари ўртасидаги фаркни ифода қилади.

Фоиз рискига ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади. **Ташқи омилларга:**

- бозор конъюктурасининг nobарқарорлиги;
- фоиз рискени бошқаришнинг ҳуқуқий асослари;
- сиёсий-иқтисодий ҳолат;
- банк хизматлари бозоридаги рақобат;
- банк ва миждоз ўртасидаги муносабат;
- халқаро аҳвол ва бошқалар киради.

Ички омилларга:

- фоиз рискени бошқариш бўйича банк стратегиясининг мавждоз эмаслиги;
- банк фаолиятидаги камчиликлар, режаларнинг йўқлиги ёки мукамал эмаслиги;
- фоиз рискени хедждирлаш дастурининг йўқлиги;
- банк ходимларининг малакаси;
- фоизлар ўзгаришини кузатиб бориш бўйича мониторингнинг йўлга қўйилмаганлиги ва бошқалар.

Фоиз рискларидан химояланиш борасида хедждирлаш, суғурталаш, диверсификациялаш, муддатли битимлар тузиш каби чоралардан фойдаланиш лозим.

IX БОБ. АЛОҲИДА КРЕДИТ ТУРЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ (МАҲАЛЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ БАНКЛАР АМАЛИЁТИ)

1. Алоҳида ссуда ҳисобварағидан кредитлаш тартиби

Кредит – бу вақтинча бўш турган пул маблағларини мълум муддатга ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йигиндиси бўлганлиги боис, жаҳон амалиётида турли хил банк кредитларидан фойдаланилади.

Тижорат банклари хўжалик юритувчи субъектларга таъминот асосида ёки таъминотсиз-бланк кредитлари (ишонч кредитлари) деб номланувчи кредитларни бериши тўғрисидаги қарор қабул қилиши мумкин.

Тижорат банки томонидан таъминотсиз кредитларни бериш катта риск билан боғлиқ. Банк қарз олувчининг кредит тарихини яхши билса, унинг фаолияти молиявий жиҳатдан барқарор ва қарз олувчининг тўловга лаёқатлигига шубҳа бўлмаса, бундай ҳолларда банк мижозга ишонч кредити бериши мумкин. Кредит қарз олувчи томонидан берилган кредит буюртмаси асосида ажратилиб, кредит шартномаси ва муддатли мажбуриятнома билан расмийлаштирилиши ҳамда белгиланган муддатда тўланиши шарт.

Ишонч кредити белгиланган муддатда қайтарилмаса, қарз олувчи ўзининг молиявий ҳолатини яхшилаш юзасидан чора-тадбирлар қабул қилгунга қадар уни бериш тўхтатиб қўйилиши лозим.

Таъминланган ва таъминотсиз ссудалар ссуданинг мақсадига кўра, у бўйича мижозга очиладиган контокоррент ҳисобварағи, овердрафт бўйича ҳамда алоҳида ссуда ҳисобварақларидан берилади.

Кредитни тўлаш муддати келса ва қарз олувчида пул маблағлари бўлмаса, муддатида тўланмаган ссудаларни ҳисобварағидан ундириб олишга тақдим этилади, унга доир мажбуриятлар эса иккинчи картотекага жойлаштирилиб, календар навбати тартибида тўланади.

Тижорат банклари ҳозирги кунда кўпинча хўжалик юритувчи субъектларга алоҳида ссуда ҳисобварақларидан «кредит линиясини очмасдан» ёки «кредит линиясини очиб» кредитлар беради. Кредит линияси – бу қарз олувчи олдидаги юридик тузилган банк мажбурияти бўлиб, бунда қарз олувчига маълум муддат давомида белгиланган лимит чегарасида кредит беришга келишилади. Кредит линиядан кредитлар қуйидаги мақсадларга, яъни қарз олувчининг асосий фаолияти билан боғлиқ товар моддий бойликлар, ишларни бажариш ва хизмат кўрсатиш, амал қилиш

муддати 30 кун бўлган аккредитивларни очиш учун пул ҳисоб-китоб ҳужжатларини тўлаш учун кредит беришлари мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектларга «кредит линиясини очмасдан», деган алоҳида ссуда ҳисобварағидан кредит бериш бир марталик ссуда бериш йўли билан амалга оширилади. Бир марта ссуда бериш тўғрисидаги қарор мавжуд қоидаларда кўзда тутилган ҳужжатлар пакети асосида банк томонидан ҳар бир ссуда бўйича алоҳида қабул қилинади. Кредит линияси очилмасдан туриб кредитланаётган бўлса, уларнинг объекти бўлиб, товар-моддий қимматликлар учун тўловлар, аккредитив очиш ва бошқа ҳисоб-китобларни амалга ошириш ҳисобланади. Бунда ҳар бир тўлов мақсадли бажариш нуқтаи назардан текширилади ва кредит шартномаси тузилади.

Кредитга бўлган талаб банк томонидан хўжалик юритувчи субъект билан биргаликда кредит шартномаси ва пакетдаги бошқа ҳужжатлардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Кредит линияси очилмайдиган қарз ҳисобварағи бўйича кредитланганда қарзнинг бутун суммаси маълум кунда ўтказилади ва шу пайтдан бошлаб қарзнинг тўла ҳажми асосида фоизлар ҳисоблана бошлайди. Кредит:

мажбуриятларни қайтариш муддати келишига қараб қарз олувчининг ҳисоб-китоб варағидан ссудалар бўйича қарзларни ундириб олиш йўли билан;

қарз олувчининг ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағларининг бўш қолдиқларини тўлов топшириқномаси асосида ссуда ҳисобварағига ўтказиш йўли билан муддатидан илгари;

банк томонидан кафолат, кафиликлар бўйича олинган мажбуриятлардан, шунингдек, гаров ҳуқуқини амалга оширишдан тушган маблағлардан фойдаланиш йўли билан тўланади.

Хўжалик юритувчи субъектларга «кредит линиясини очиш» йўли билан кредит бериш, кредитлашнинг олдиндан белгиланган миқдори доирасида алоҳида ссуда ҳисобварағидан амалга оширилади. Мазкур ҳисобвараққа қарз олувчининг товар-моддий бойликлар, асосий фаолиятига тегишли ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш учун пул ҳисоб-китоб ҳужжатлари бўйича ҳақ тўланади. Кредит линияси очилганда эса, кредит суммаси тўлов тури, вақтига қараб, тўлов ҳужжатларига кўра маълум муддат оралиғида бўлиб-бўлиб ўтказиб борилади. Бунда қарз фоизи фақатгина қарздор ҳисобига тўланган сумма бўйича ҳисоблаб борилади, ссудани расмийлаштириш шартномаларини ҳар гал банк билан мувофиқлаштиришга эҳтиёж қолмайди.

Мазкур кредит қишлоқ хўжалик хомашёсини қайта ишлаш, тайёрлаш фаолияти билан шуғулланувчи корхоналарга, савдо, таъминот ва бошқа хўжалик субъектларига, одатда умумий асослар ва қоидаларга кўра берилади.

Юқорида кайд этилган кредит беришнинг мажбурий шартномаларидан бири қарз олувчининг молиявий ҳолати барқарор бўлишидан иборатдир.

«Кредит линиясини очиш» йўли билан ссудалар бериш банкнинг кафолатли мажбуриятномаси билан расмийлаштирилиши лозим. Бунда банк вакиллик ҳисобварағининг ҳолатидан қатъи назар, кредит шартномасида белгиланган доираларда кредит миқдори, муддати ва лимитида қарз олувчига ҳеч қандай тўсиқларсиз кредит берилишини кафолатловчи мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Банкнинг кафолат мажбуриятномаси икки нусхада тузилади, улардан бири кредит ходимининг фармойишига кўра ҳисоб юритилиши учун бухгалтерияга берилади ва бухгалтерия бўлимида «91809-банк берган мажбуриятнома» ҳисобварағида ўз ифодасини топади, иккинчиси, қарз олувчининг кредитга доир ҳужжатларида сақланади. **«Кредит линиясини очиш»** кредитнинг миқдори, ундан фойдаланиш муддати ва уни тўлаш даврийлиги қарз олувчининг товар етказиб берувчилар ва харидорлар билан тузган шартнома-битимни таҳлил қилиш асосида белгиланади, бу кредит шартномасида акс эттирилиши лозим.

«Кредит линиясини очиш» га хизмат кўрсатганлик учун қарз олувчи банкка фоизларни тўлайди. Фоизлар кредитдан фойдаланиш даражасидан қатъи назар, кредитлаш лимитининг барча суммасига ҳисобланади. Бунда лимитлаштирилган сумманинг барчасини ёки бир қисмини ишлатса ҳам умумий суммага нисбатан фоиз тўлайди.

Кредитнинг қайтарилиши банк томонидан белгилаб бериладиган махсус график бўйича миждознинг ҳисобварағидаги маблағлардан амалга оширилади. Ҳисобланган фоизлар ҳар ойда ёки белгиланган муддатларда ўтказиб борилади ва шартнома муддати тугаганда асосий қарз суммаси банкка қайтарилади. Агар кредитни муддатдан олдин қайтариш истаги бўлса, тўлов топширикномаси орқали амалга оширилади. Агар ссуда ўз муддатида қайтарилмаса, унда ҳисобрақамга тушаётган барча маблағлар ссудани қоплаш учун фойдаланилади.

Очиқ кредит линиялари банк ва миждоз ўртасида ўтказилган кредит шартномасида кўрсатилган барча ҳисобланган пул ҳужжатларини кредит ҳисобидан тўлаш имкониятини беради.

Кредит линияси, асосан, бир йилга очилади, баъзи ҳолларда ундан қисқа муддатга ҳам очилиши мумкин. Кредит линияси муддати давомида миждоз ихтиёрий вақтда банк билан қўшимча музокаралар олиб бормасдан ва расмиятчиликларсиз ссуда олиш имкониятига эга. Аммо банк, агарда миждознинг молиявий ҳолати ёмонлашгани ҳақида маълумотга эга бўлса, у белгиланган лимит чегарасида ҳам ссуда беришдан бош тортиш ҳуқуқига эга.

Одатда, кредит линиялари яхши обрў-эътибор ва барқарор молиявий ҳолатга эга бўлган миждозларга очилади. Миждоз илтимосига кўра, кредит лимити қайта кўриб чиқилиши мумкин.

Кредит линиялари тикланадиган ва тикланмайдиган кредит линияларига бўлинади. Қайта тикланмайдиган кредит линияси очилганда, ссуда берилиши қоплангандан сўнг банк ва миждоз ўртасидаги муносабатлар тўхтатилади, қайта тикланадиган (револьвер) кредит линиясида кредит белгиланган лимит чегарасида автоматик тарзда берилади ва тўланади. Агарда кредит линияси миждозга бир шартнома миждосидаги маълум бир товарлар учун тўлашга очиладиган бўлса, у мақсадли кредит линияси, деб аталади.

Кредит линиясида (бир) марталик кредит шартномасига қараганда, иккала томон учун ҳам қулайликлари бор: қарздор учун – бу бирмунча аниқлашган тижорат фаолиятининг истиқболи, ҳужжатларга кетадиган харажат ва вақтни тежайди. Бу қулайликлар кредиторга ҳам тегишлидир. Бироқ шартнома шартлари иккала томон орқали қайта кўриб чиқилиши мумкин. Қарздор у ёки бу сабабларга кўра, кредит линиясидан тўлиқ ёки қисман фойдаланмаслиги мумкин. Мисол учун, қарз олувчининг молиявий аҳволи сезиларли равишда ёмонлашса ва шартноманинг бошқа шартларини бажармаса, банк келишилган шартнома муддати тугамасдан туриб, кредит беришни тўхтатиши мумкин. Чет эл амалиётида (мисол учун, АҚШ) кредит линияси 1 йил муддатга, баъзида 2 йиллик муддатга очилади. Кўпгина шартномаларда миждоз компенсацион қолдиқни банкда жорий ҳисобварағида кредит линияси суммасининг 20 %идан кам бўлмаган миқдорда сақлаш шarti мавжуд бўлади.

Агар кредитор қарздор бозорида узоқ йилларга ўрнашиб олишга интилса, у кредит линияларини узоқ муддатга тақдим этади. Бунга немис банки «Кредитанштальт фюр Видерауфбау» 10 йил муддатга «Тадбиркорликни ривожлантириш банки»га очган кредит линияси мисол бўлади. Бу маблағлар кичик ва ўрта бизнесни кредитлаш учун мўлжалланган.

Чет элда, авваламбор АҚШда, кредит линияларининг бир неча турлари кенг тарқалган, шу жумладан, тикланадиган ва мавсумий кредит линиялари.

Тикланадиган кредит линиясини одатдаги кредит линиясидан фарқи шундаки, бунда ссуда беришнинг қатъий мажбурияти бўлади. Миждоз маълум муддатда қарз олиш ҳуқуқи учун комисион ҳақ тўлайди. Шу билан бирга, тикланадиган кредит шартномасида, одатда, «Миждоз ҳолатининг ёмонлашуви тўғрисида» шarti ҳам бўлади. Бу шартда, агар қарздорнинг молиявий ҳолати қониқарсиз бўлиб қолса, банк-кредитор қарз беришни тўхтатади.

Тикланадиган кредит линияси ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини кенгайтириш учун айланма маблағлари етмаётган мижозларга тақдим этилади. Одатда, бундай кредит муддати 1 йилдан ошмайди. Кредитнинг бир қисмини қайтарган қарздор белгиланган лимит чегарасида ва шартнома кучга эга бўлган муддатда янги ссуда олиши мумкин. Мисол учун, тикланадиган кредитни улгуржи савдо қилувчи мижоз олиши мумкин, бунда унинг операциялари кенгайиб боради ва шунинг учун у қўшимча молиялаштиришга муҳтож бўлади.

Агар фирмада ишлаб чиқаришнинг мавсумий цикли ёки омборда товар захираларини шакллантириш зарурлиги билан боғлиқ бўлган вақти-вақти билан айланма маблағларга эҳтиёж вужудга келса, банк мавсумий кредит линиясини тақдим этади. Бундай кредит баҳорда уруғ, ўғит, кишлоқ хўжалиги машиналари, транспорт сотиб олиш учун муҳтож бўлган фермерларга берилиши мумкин. Яна бундай кредит олувчи бўлиб мавсумий кийим ва пойафзал ишлаб чиқарадиган тадбиркор ҳам ҳисобланади.

Кредит линияси очилиши специфик операцияларга боғлиқ бўлади, булар орасида резерв (кафолатли) кредити («стэндбай» кредити деб аталади) бор. Бу кредитни зарур бўлганда шартномада келишилган муддат давомида олиш мумкин. Ундан бошқа кредит операцияларини қўллаб-қувватлаш учун ҳамда баланслашмаган ташқи ҳисоб-китобларни қоплаш учун фойдаланилади.

Кўпгина хорижий давлатларда мижозлар кредит линияларини очиш шаклида кредитлаш жараёни мижоз ва банк ўртасида тузилган битимга асосан келишилган миқдорда одатда 1 йил муддатга берилади, лекин баъзи ҳолларда кредитнинг муддати ундан ҳам узок муддат узайтирилиши мумкин. Баъзида бундай кредит битим оғзаки шаклда ҳам тузилиши мумкин. Кредитлашда бу шаклнинг қулайлиги шундаки, мижоз хоҳлаган вақтида қўшимча ҳужжатлар расмийлаштирмасдан кредит олиши мумкин. Мижознинг молиявий аҳволи ёмонлашган ёки у томонидан кредит битим шартлари бузилган ҳолларда банк кредитлашни тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлади. Кредит линиясини очиш шаклида кредитлашда баъзи ҳолларда мижознинг тўлов қобилиятини таъминлаш учун банк мижоздан кредит суммасининг 20 % миқдорида доимий қолдиққа эга бўлишини талаб қилиши мумкин. Бу, ўз навбатида, мижознинг кредит бўйича тўлайдиган фоиз ставкасининг реал даражаси ошишига олиб келиши мумкин.

ХВФга аъзо мамлакатларга одатда 1–3 йилгача резерв ёки кенгайтирилган кредит берилади.

Кўпинча «стэндбай» кредити резерв (кафолатли) аккредитив орқали амалга оширилади. Бундай аккредитив кафолатли кредит олаётган компания

илтимосига биноан, банк кредитор фойдасига таъминланганлик сифатида очилади. Аккредитив мижозга хизмат кўрсатадиган банкда очилади.

2. Контокоррент ҳисобварақдан кредитлаш

Чет эл иқтисодий адабиётларида контокоррент кредити кредитнинг классик тури сифатида тавсифланади.

Контокоррент кредити – бу кредит ташкилоти томонидан миллий ёки чет эл валютасида бериладиган кредит бўлиб, ўрнатилган кредит линияси доирасида, шартномада келишилган максимал суммадан ортмаган миқдорда, мижоз томонидан зарур ҳужжатлар тақдим қилинганда ажратилади. Тушумларни сальдолаш ва мижоз ҳисобварағидан тўловларни амалга ошириш кредит тўловларининг ҳисоб-китоблари билан биргаликда банкнинг ягона ҳисобварағида шартномада кўрсатилган вақт оралиқларида амалга оширилади. Шунини таъкидлаш лозимки, банк контокоррент кредитини фақат барқарор, мажбуриятларини ўз вақтида бажара оладиган, банк билан узок муддат давомида кредит муносабатларида бўлган ва улар бўйича маъсулиятсизликка йўл қўймаган мижозларга бериши мумкин.

Банк мижози жуда кўп мол етказиб берувчи ёки мол сотиб олувчи сифатидаги ҳамкорлар билан тижорат муносабатида бўлади. Бу мижозда ҳар вақт турли миқдорда қарз мажбуриятлари ёки талабномалари ҳосил бўлишига олиб келади. Банк мижозининг тўлов оборотини тезлаштириш учун унинг жорий талабномалари ва мажбуриятлари бўйича ҳисоб-китобларни амалга оширишни ўз зиммасига олади. Бунинг учун мижознинг ҳисоб-китоб варағи ёпилиб, унга актив-пассив контокоррент ҳисобварағи очилади (итал. *contocorrent*). Бу ҳисобварағининг кредитида ҳар кунги барча тушумлар ва дебетида маблағларнинг сарфланиши (тўланиши) ҳисобга олинади. Лекин бунда мижознинг мажбуриятлари вақтинчалик унинг маблағларидан юқори бўлса ва салбий қолдиқни қоплаш учун ҳисобварағида маблағ бўлмаса, мижоз банк билан контокоррент кредитининг берилиши тўғрисида шартнома тузади.

Банк амалиётида бу кредитдан фойдаланишнинг бир неча вариантлари мавжуд. Мижоз шартномада келишилган суммадаги кредитнинг ҳаммасидан бир вақтда фойдаланиши ёки эҳтиёж юзага келганда фойдаланиши мумкин.

Контокоррент бўйича мижоз дебет ва кредит қолдиқларга эга бўлиши мумкин. Ҳисобварақдаги дебет қолдиқ мижознинг жорий тўловларни тўлашга пул маблағлари мавжуд эмаслигидан далолат беради ҳамда унга бу жараёнларни амалга ошириш учун банк томонидан кредит берилиши мумкин. Кредит қолдиқ эса мижознинг маблағи барча мажбуриятларини

тўлашга етарли эканидан ва унинг бўш маблағлари банк ихтиёрида эканлигини кўрсатади. Бу ҳисобварақ бўйича дебет қолдиқда шартнома бўйича миқдор банкга, кредит қолдиқда банк миқдорга келишилган суммани тўлаб бериши лозим.

Контокоррент кредит турли хил шаклларда: нақд пул, ўтказмалар, векселларни тўлаб бериш, қимматли қоғозларни сотиб олиш ва ҳоказо шаклларда миқдорларга берилиши мумкин. Контокоррент ҳисобварақидан кредитлаш учун анъанавий шартларга эга ва кредитнинг таъминланганлик, қафолатланганлиги ҳолда расмий шартнома тузилади. Кўпинча контокоррент кредити бўйича тузилган шартнома компания кўчмас мулкнинг маълум қисми ҳисобига ипотека билан таъминланади. Контокоррент кредитининг шартлари шартномада батафсил ёритилади. Кредит бериш шартлари қуйидагиларга бўлинади:

– *дебиторлик кредити*: чет эл адабиётларида уларга кредит учун пул маблағларини мобилизациясига кетган харажатдай қаралади;

– *комиссион тўловлар*: чет эл иқтисодчилари томонидан кредит бергандаги риск ва розиликни олгани учун тўлов сифатида характерланади.

Адабиётларда «соф фоиз» термини кўп ишлатилади, бу термин ссуда бўйича фоизлар ва комиссион тўловлар суммасини англатади. Дебиторлик фоизлари амалда ишлатиб бўлинган кредит суммасидан ҳисобланади. Уларнинг ҳисоб-китоби асосида Марказий банкининг ҳисоб ставкаси ва унга қўйилган махсус банк ставкаси ётади.

Контокоррент кредити бўйича фоиз ставкалари ривожланган чет эл мамлакатлари банк амалиётининг энг юқори фоиз ставкалари сафига киради. Фоиз ставкасини ҳисоблашда унга ҳисоб ставкаси, нисбатан кичикроқ қўшимча фоиз ставкаси ва турли кредит бўйича қўшимча комиссион тўловлар киритилади. Бунда фоизларни ҳисоблашнинг икки хил усулидан фойдаланилади:

– *дебиторлик фоизлари*: фоиз ставкаси ва йиллик 5 фоизли фоиз ставкаси амалда ишлатилган кредит учун;

– *кредит бўйича комиссион тўловлар*: кредит умумий суммасининг 4 фоизи агарда шартномада кўрсатилган шарт бўйича кредит тўлиқ ишлатилмаса;

– *дебиторлик фоизларида*: ҳисоб ставкасига ишлатилган кредит суммасининг 2 фоизи;

– *кредит бўйича комиссион тўловлар*: шартномада кўрсатилган кредит умумий суммасининг 4 фоизи миқдорида олиниши мумкин.

Қарз олувчи томонидан фоизни ҳисоблаш усулини танлаш амалда ишлатилган кредитнинг тахминий ўртача суммасига боғлиқ

Шундай ҳолат бўлиб қолиши мумкинки, тақдим этилган контокоррент кредитининг миқдори миждознинг мажбуриятлари ва талаблари ўртасидаги салбий сальдони қоплай олмай қолади. Бундай шароитларда банк ўзининг (махсус) энг «ишончли» миждозларига махсус битим тузмасдан ҳам унча катта бўлмаган контокоррент кредитини ажратишга рухсат беради. Агар салбий сальдо шартномада келишилган суммадан ортиб кетиш ҳоллари рўй берса, банк бу ҳолатнинг сабабларини аниқлаб, зарурият туғилса, қарз олувчи билан янги битим тузади. Контокоррент кредитини вақтинча кенгайтириш ҳисобварақ эгасининг ҳисобварақда юзага келган сальдосини қоплашга кетадиган харажатларини янада ошишига олиб келиши мумкин. Одатда, контокоррент кредити банк томонидан гаров асосида берилади. Гаров сифатида ипотека, миждознинг (тўловга лаёқатсизлиги туфайли) узок муддатли талаблардан воз кечиши, гаровга қўйилган мол-мулк ва учинчи шахслар томонидан берилган кафолатлар хизмат қилади.

Контокоррент кредити бўйича ҳисоб-китоблар, маълум вақт ораликларида, қоида бўйича, чоракда ёки ярим йилликда бир марта амалга оширилади. Бунда ўтган даврдаги жорий тўловлар ва тушумлар аниқланади ва контокоррент кредитининг амалда ишлатилган суммаси ҳисобланади.

Шунингдек, амалиётда контокоррент кредити учун фоиз ҳисоблашда зинама-зина усулидан ҳам фойдаланилади, унда фоиз тўловлари алоҳида ҳар бир кредит суммасидан эмас, балки ҳисобварақдаги мос сальдодан ундириб олинади.

Фоизларни ҳисоблаётганда турли ривожланган давлатларда турли вақт ораликлари қўлланилгани учун уларнинг қандай усулдан фойданилишини ҳисобга олиш керак.

АҚШ ва Европа мамлакатларида Германия, Бельгия, Италия, Голландия каби давлатларда миждозларни кредитлашнинг усулларида бири сифатида контокоррент ҳисоб варагидан очик кредит лимит бўйича кредитлаш кенг қўлланилади. Мазкур давлатларда ҳам контокоррент ҳисобварағи миждознинг жорий ва ссуда ҳисобварақларини ўзида жамлайди. Унда миждознинг барча операциялари ўз ифодасини топади: миждозга берилган ссудалар ҳисобварагининг дебетига ёзилади, миждознинг маблағлари, маҳсулотини реализация қилгандан тушган тушумлари ҳисобварагининг кредитида ўз ифодасини топади. Контокоррент ҳисобварағи бўйича лимит банк томонидан миждознинг фаолияти ва молиявий аҳволи, унинг банк билан муносабатлари ва бошқа омиллардан келиб чиқиб ўрнатилади. Бу давлатларда контокоррент ҳисобварағидан ҳисоб-китоблар ҳар бир операция бўйича эмас, балки белгиланган даврда, одатда 1 ой ёки 1 чоракда юзага келган қолдик бўйича амалга оширилади. Контокоррент ва овердрафт кредитлари хорижий

давлатларда талаб қилиб олинадиган тезкор кредитлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам банкларнинг доимий мижозлари ҳам бу кредит турларидан кенг фойдаланишади.

Швецария, Германия, Дания, Швеция ва Норвегияда фоизларни ҳисоблашда 360 кундан иборат йил ва 30 кундан иборат ой олинади.

Бельгия, Голландия, Испания, Франция ва Италияда «банк» йили 360 кундан иборат. Лекин ойлар ҳисобида уларнинг амалдаги сони олинади.

Англия, Португалия ва бошқа давлатларда ҳисобот йили 365 кундан, ойлар ҳам амалдаги кунлар сонидан иборат бўлади.

АҚШда контокоррент ҳисобварағидан кредит фоизини ҳисоблаганда йил 365 кундан иборат, пул ва ҳисоб-китоб операцияларининг оборотида эса асос қилиб 360 кун олинади, иккаласи бўйича ҳам ойларни ҳисобга олганда, уларнинг амалдаги кунлар сони олинади.

Контокоррент ҳисобварағини очиш муддати банк ва мижоз ўртасидаги шартномада келишилади. Шартномада фоиз ставкаси ҳам аниқланади. Фоиз ставкалари дебет ва кредит операциялари бўйича турлича бўлиши, бунда кредит операциялари бўйича фоизлар, дебетдагига қараганда пастроқ ёки аксинча бўлиши мумкин. Операциялар бўйича фоизлардан ташқари, контокоррент бўйича банк хизматлари учун комиссия ҳам ҳисобланади. Банк учун энг муҳим бўлган шартлар бажарилмаганда санкция қўллаш, контокоррент кредити бўйича катъий режим ўрнатиш ёки кредитлаш усулини ўзгартириш мумкин.

Контокоррент ҳисобварағидан кредитлашни ташкил қилишнинг асоси – кредитнинг режадаги миқдоридир. Унда кредитлашнинг объекти айланма маблағларга бўлган эҳтиёжлар ва уларнинг манбалари ўртасидаги фарқ сифатида белгиланади. Кредитга бўлган эҳтиёж қуйдагилардан ташкил топади: айланма активлар қолдиғи; ортилган юклар; муддати келмаган тўловлар; дебиторлик қарзлари ва бошқалар. Бу фарқ ҳисоб-китоби йилига ёки кварталларга бўлиб, мижознинг айланма маблағлар баланси асосида аниқланади.

Келгуси йилда айланма маблағлар манбаларининг уларнинг жойлашувидан ортиб кетиши режалаштирилган бўлса, бунда банк бўш маблағларнинг қолдиғини муддатли депозитга қўйишни тавсия қилади, қарз маблағларига кўзда тутилмаган тарзда эҳтиёжлар пайдо бўлса, уни овердрафт шаклида кредитлаш мумкин.

Кредитнинг қайтарилишини таъминлашни назорат қилиш банк томонидан турли хил усулларда, аввало, балансдаги айланма маблағларни режалаштирилгани ва амалдагиларини солиштириш йўли билан амалга оширилади. Назоратнинг иккинчи усули ҳар кварталда контокоррент кредити

бўйича қарзни режалаштирилган кредит миқдори билан таққослаш ҳисобланади. Агарда чорак давомида ўртача қарздорлик режалаштирилган кредит суммасининг 20 фоизидан ошиб кетса, унда кредитнинг режалаштирилган миқдорининг охириги чегаралари белгилаб олинади.

Контокоррент кредитида кредит учун тўловлар кредит ресурслари учун ўртача тўлов, банк харажатларини, (қоплаш учун қўшимча тўлов) рискни ва даромад ҳосил бўлишини қоплаш учун қўшимча тўлов, шунингдек ссуда айланишининг тезлиги камайганда, секинлашганда жарима тўловлар ва бошқалардан ташкил топади.

3. Овердрафт бўйича кредитлаш

Овердрафт – бу банк томонидан мижозларни тезкор ёки оператив кредитлаш шаклларида бири бўлиб, мижознинг ҳисобварағида пул маблағлари мавжуд бўлмаганда берилади. Овердрафт кредити банк билан доимий муносабатда бўлган, банк ва бошқа хўжаликлар олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажарувчи, молиявий жиҳатдан барқарор бўлган хўжаликларга берилиши мумкин. Овердрафт кредитини беришда банк мижоз учун алоҳида овердрафт ҳисобварағини очади. Бу ҳисобварағи кредит шартномаси асосида очилади. Бугунги кунда овердрафт кредити давр талабидан келиб чиқиб, дунё давлатларида кенг қўлланилмоқда. Кредитнинг бу тури айниқса кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик субъектлари учун муҳим бўлган кредитлардан ҳисобланади. Бу кредит турида банк мижознинг ҳисоб ёки жорий варағида тўловларни амалга оширишга пул маблағлари етарли бўлмаган ҳолда, ушбу тўловларни тўлаш учун ажратади.

Овердрафт кредити белгиланган лимит миқдорида товар-моддий қийматликлари учун ҳисоб-китоб ҳужжатларини, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар ҳақини ва бошқаларни тўлашга йўналтирилади. Банкларнинг кредит сиёсати бир хил бўлмаганлиги боис, улар томонидан овердрафт кредитларини беришнинг ҳам турли шартлари мавжуд. Овердрафт кредитнинг ижобий томони шундаки, бу кредит банкнинг ижобий кредит тарихига ва мазкур банкда ҳисобварағига эга бўлган мижозларга берилади ҳамда мижознинг пул маблағлари бўлмаган ҳолда ҳам ушбу кредит ҳисобидан тўловларни амалга ошириш, солиқларни, ўз банкидан олган кредитлар бўйича фоизларни тўлаши (баъзи банкларда бунга рухсат берилмайди) мумкин. Фақат бу кредит мижознинг бошқа банклардан олган кредитларини тўлашга йўналтирилишига йўл қўйилмайди.

Овердрафт кредити банкнинг ўз мижозига, банк кредитлари ва улар бўйича фоизларни тўлашда қарзи бўлмаган, муддати кечиктирилган қарзлари

мавжуд бўлмаган, картотека ва суд жараёнларида кредити бўлмаган, ишлаб чиқариш ва реализация жараёнлари мавсум билан боғлиқ бўлмаган, ҳисоб варағига доимий пул маблағлари тушиб турадиган кредитга лаёқатли бўлган мижозларга берилади.

Қисқа муддатли кредитлаш билан овердрафтнинг қуйидаги асосий фарқларига эътибор бериш лозим. Биринчидан, кредит ҳисобварағидаги маблағ етишмовчилигини қоплаш учун мижоз билан кредит шартномада лимит, миқдор, фоиз ставкаси, муддати келишилган ҳолда, таъминотсиз берилади ҳамда ҳисоб-касса хизматини кўрсатишга оид шартнома бўйича мувофиқлаштирилиб борилади. Иккинчидан, кредитнинг мақсадлилиги кўзда тутилмайди, чунки бу кредит лойиҳаларни молиялаштириш, айланма маблағларни тўлдириш учун эмас, балки, маблағлар келиб тушиши ва сарфланиши ўртасидаги маблағ етишмовчилиги бўйича қисқа муддатли фарқни қоплаш учун берилади. Учинчидан, овердрафт оддийлик ва тезкорликга эга. Банк кредитининг бошқа турларидагидек, кредит пакети ва унинг узок таҳлили, таъминот талаб қилинмайди. Овердрафт кредитининг ўртача лимити мижознинг охириги 3 ой давомида ҳисобварағига келган тушумларнинг 20–30 фоизини, баъзи давлатларда 40 фоизини ташкил этади. Кредит лимитининг миқдори ҳар бир мижоз бўйича алоҳида банкнинг кредит қўмитаси йиғилишида белгиланади.

Овердрафт — қиммат кредитлар қаторига киради. Унинг фоиз ставкаси мижоз фаолиятининг риск даражаси, кредитнинг муддати ва мижознинг пул оборотига боғлиқ бўлади. Масалан, баъзи банклар томонидан овердрафт 7 кунга берилганда, фоиз ставка йиллик 20 %ни агарда 1 ойга бериладиган бўлса, 25 %ни ташкил этади.

Хўжаликнинг асосий фаолиятдан келадиган барча маблағлар унинг ҳисобварағига йўналтирилади. Агарда мижоз фаолияти бўйича келиб тушган маблағ корхонанинг қарзидан юқори бўлса, кредит қолдиғи ҳосил бўлади. Бу корхона ўз маблағига эга эканлигидан далолат беради, ҳисобварағида дебет қолдиғи ҳосил бўлса, корхона банкдан овердрафт кредитини олиши мумкин.

Овердрафт кредит бериш бўйича шартнома 12 ойгача тузилиши мумкин. Кредит шартномаларини доимий бажариб, молиявий жиҳатдан барқарорликни сақлаб қолган хўжаликлар учун бу ҳисобварағи олдинги йил лимит миқдорида қайта тикланиши мумкин. Овердрафт бўйича ҳар ойда пул маблағларининг ҳаракати кредит ва дебет қолдиқлари бўйича ҳисобланиб, таҳлил қилиб борилади.

Агар ой давомида мижознинг молиявий аҳволи ижобий ҳамда кредит қолдиқ дебет қолдиқдан кўпроқ бўлган бўлса, кредит бўлими ходими мижоз

бу кредитдан яна фойдаланиши мумкинлиги тўғрисида хулосани қабул қилади. Қарз олувчининг молиявий кўрсаткичлари салбий бўлса, унинг тўловга лаёқатлилиги ёмонлашган ва яхшиланиши эҳтимолдан узок бўлган ҳолларда овердрафт кредитини беришни тўхтатиш ва илгари берилган кредитларни қодаларда кўзда тутилган тартибда ундириш масаласини кўриб чиқилади.

Европа мамлакатларида банклар корпоратив мижозлар айланма сармоясини молиялаштириш, шунингдек, жисмоний шахсларни вақтинчалик кредитлаш зарурати туғилганда овердрафтдан кенг фойдаланиладилар. Овердрафтнинг муҳим афзаллиги шундан иборатки, бу кредитга қараганда анча оддий, енгилликка эга бўлган кредитлаш усулидир. Кўпгина хорижий давлатларда мижозларга кредитлар очик кредит линия шаклида берилади. Англия, АҚШда кредитлашнинг овердрафт шакли кенг қўлланилади, бу кредитлашнинг оддий усули бўлиб, у бўйича лимит ўрнатилади. АҚШ банклари амалиётида овердрафт қўлланилганда, тижорат банки мижозга ўрнатилган лимит доирасида кредит бериш орқали унинг жорий ҳисобварағида мавжуд бўлган маблағдан ортик маблағни шакллантиради ёки унга бўлган тўлов талабларини тўлаб беради. Натижада мижознинг ҳисоб варағида дебет қолдиқ юзага келади. Овердрафтнинг максимал суммаси ёки лимити банк ва мижоз ўртасида жорий ҳисоб варағини очиш жараёнида ўрнатилган тартибда битим тузиш орқали расмийлаштирилади.

Овердрафт мижоз учун тезкор ва мақбул кредитлаш усули ҳисобланади ва мижоз хоҳлаган пайтда унга маблағ заурур бўлганда, банкга мурожаат қилиб, овердрафт кредитини олиши ва ундан фойдаланган суммасигагина фоиз тўлаши мумкин. Одатда, овердрафт кредитида мижознинг жорий ҳисоб варағига ўтказилган кредитнинг барча суммаси мижознинг қарзини тўлашга йўналтирилади, шунинг учун ҳисобварағига маблағ келиб тушишига қараб, кредитнинг ҳажми ўзгариб боради. Овердрафт бўйича жорий ҳисобварағидаги қолдиқдан ошган суммага ҳар куни фоизлар ҳисобланади.

Англия банклари фаолиятининг хусусиятларидан бири, корхоналарни қисқа муддатли кредитлашда овердрафт кредитлашнинг қўлланишидир. Овердрафт мижознинг жорий ҳисобрақами билан бевосита боғлиқ бўлиб, мижозга ҳисобрақамидаги кредит қолдиғи доирасида ўрнатилган лимитларга асосида чек олиш ҳуқуқини беради. Мижознинг харажатлари ҳисобрақамига тушадиган маблағлардан вақтинчалик ортиб кетса (масалан, корхона оборот капиталини молиялаштиришда), кредитнинг бу туридан фойдаланилади. Буюк Британияда овердрафт муддатлари бир неча ойдан тортиб, то бир неча йилгача белгиланиши мумкин, аммо йилда бир матта кредитни тўлиқ

қайтариш талаб қилинади. Тўланмаган қолдиқ бўйича фоиз ҳар куни ҳисоблаб борилади. Кредитнинг бу тури мижоз учун энг арзон ҳисобланади, чунки бу ерда у фақат ишлатилган маблағлар учун пул тўлайди.

Ссуда ҳисоб рақами бўйича кредит кредитлашнинг бошқа анъанавий тури ҳисобланади. Овердрафтдан фарқли равишда мижозга алоҳида ссуда ҳисоб рақами очилиб, унинг дебетига банк томонидан берилган кредит суммаси, кредитда эса шу маблағлардан фойдаланиш акс эттирилади.

Овердрафтинг замонавий шакли бўлиб, бюджет ҳисобрақами ҳисобланади. Қарз олувчи ҳисобрақамига маълум бир суммаларни қўйиш мажбуриятини олиб, банк мунтазам равишда тўловларни олиб боради ва керак пайтда кредит беради. Кредит миқдори кредит лимити миқдорига боғлиқ бўлиб, одатда лимит қўйилган маблағ миқдоридан 30 марта кўп бўлади.

Уй-ой сотиб олиш учун инглиз қарз олувчилари қурилиш жамиятлари томонидан 20–25 йил муддатга бериладиган ссудалардан фойдаланишади. Бундай ипотека ссудаларнинг ҳажми уй-жой қийматининг 95-100 %ини ташкил этиши мумкин.

Ссудаларни қайтариш икки усулда олиб борилиши мумкин:

1. Анъанавий усул (ҳар ой тўловларни тўлаш йўли билан);
2. Фоизларни ўз вақтида (ҳар ойда) ва қарз суммасини бир вақтда тўлаш йўли билан тўланади.

Одатда, бу кредит фаол бўлган компаниялар учун фойдалидир. Овердрафт анъанавий ссуда ўрнини копламайди. Одатда, овердрафт кредитлашнинг анча рискли тури ҳисобланади. Банклар овердрафтни қисқа муддатли кредитларга қараганда, юқорироқ фоизлар бўйича баҳолайдилар.

Овердрафт битими мижоз ва банк ўртасида тузилади. Бунда тўлов воситаси сифатида чеклар ҳам, тўлов карточкалари ҳам қабул қилиниши мумкин.

Жаҳон амалиётида овердрафт кредитлар нафақат юридик шахсларга, балки жисмоний шахсларга ҳам берилади. Масалан, жисмоний шахсга маълум бир ишни амалга ошириш учун ўз даромадлари етарли бўлмаган ҳолда, у унга овердрафт лимити бериш тўғрисида ўзига хизмат кўрсатадиган банкга ариза билан мурожаат қилиши мумкин. Овердрафтлар портфелини тузишда банк ўта эҳтиёткор бўлиши лозим. Овердрафтларни юритиш ўта қатъий молия менежменти олиб боришни тақозо этади. Банк ликвидлиги юқори даражада таъминланган бўлса, у ўзи манфаатдор бўлган мижозларига бу кредитни таклиф этишдан қочмаслиги даркор. Банк ҳам ўз томонидан мижознинг молиявий фаолияти, унинг тузилган шартномаларга мувофиқ ўз

мажбуриятларини, ишлаб чиқариш ҳажмларини қай даражада бажараётгани, олаётган фойдаси, ўз айланма маблағларининг кўпайиш динамикаси ҳамда айланма маблағлар аҳволи таҳлил қилиб туриши зарур. Шундагина бу турдаги кредитнинг самарадорлигини таъминлаб, унинг кенг қўлланилишига шароит яратилади.

4. Ломбард кредити ва ундан фойдаланиш имкониятлари

Марказий банк томонидан «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, тижорат банкларига таъминланганлик, муддатлилик, тўловлилик, қайтариб беришлик шартлари асосида миллий валютада ломбард кредитини бериши мумкин. Ломбард кредити қайта молиялаш шаклларида бири бўлиб, ушбу кредит Давлат қимматли қоғозларини гаровга қўйиш асосида берилади.

Ломбард кредити банклар аризаларини ўзгармас ломбард фоиз ставкалари бўйича қондириш йўли билан, шунингдек, юзага келган ўзгарувчан ставкалари бўйича банклар аризаларининг аукционларини ўтказиш орқали берилади.

Ломбард кредитини олиш учун банклар қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- мажбурий резерв талабларини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда бажариши;
- белгиланган иқтисодий нормативларга тўлиқ риоя қилиши;
- банк устав капитали миқдори қонунчиликда белгиланган меъёр талабларидан кам бўлмаслиги;

- Марказий банк томонидан берилган кредитлар бўйича асосий қарзни қайтариш ва унга ҳисобланган фоизларни тўлаш борасида муддати ўтган қарздорликнинг бўлмаслиги;

- охириги уч ой мобайнида аввал берилган қайта молиялаш кредитлари бўйича қарзларни қайтариш муддатини кечиктирмаган бўлиши.

- шунингдек, тижорат банки Ўзбекистон Республикаси валюта биржасининг Депозитарийсида ДЕПО ҳисобварағига эга бўлиши лозим.

Ломбард кредити банкларга шартнома асосида уч ойгача бўлган муддатга берилади. Тижорат банкларига берилган ломбард кредитининг муддати узайтирилишига рухсат берилмайди. Одатда, ломбард кредити ўзгармас фоиз ставкаси бўйича берилаётганда Марказий банк Бошқаруви томонидан тасдиқланган ва шартнома тузиш санасида амал қилаётган Марказий банк ломбард ставкалари асос қилиб олинади.

Марказий банкда ломбард ставкаси ўзгартирилган ҳолда ломбард кредитидан фойдаланганлик учун фоизларни қайта ўрнатилган ставка бўйича

ҳисоблаш ва ундириш Марказий банк Бошқарувининг ушбу масала тўғрисидаги қарори кучга кирган вақтдан бошлаб тузилган шартнома бўйича амалга оширилади. Банк ломбард кредитини олиш учун тижорат банки Марказий банкка ўзгармас фоиз ставка бўйича ломбард кредитини олиш тўғрисидаги белгиланган тартибда ариза тақдим этади. Марказий банк томонидан аризанинг тўлиқ ва тўғри расмийлаштирилганлиги, миқдорнинг депо варағи ҳолати, таъминланганлик ва бошқа талаблар текширилади ва Марказий банк ломбард кредитини бериш ёки бермаслик тўғрисида қарор қабул қилади.

Банк ломбард кредити кимошди савдоларида қатнашиш тижорат банклари Марказий банкка қуйидаги ҳужжатларни:

ломбард кредити кимошди савдосида иштирок этиш учун ариза;

банкнинг етарли миқдордаги давлат қимматли қоғозлари мавжудлигини тасдиқловчи Депозитарийдаги ДЕПО ҳисобварағи ҳолати тўғрисидаги кўчирмасидан нусха тақдим этади.

Марказий банк белгиланган кунда кредит кимошди савдоларини ўтказди ва унда иштирок этган банкларга савдолар натижаларини маълум қилади.

Ломбард кредитини бериш тўғрисидаги шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариш муддати келганда, ломбард кредитини ва унга доир фоизларни қайтариш банк томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Кредитнинг қайтарилиши таъминоти сифатида банклар чет эл валютаси, халқаро резервлар тоифасига кирувчи валюта бойликлари ва бошқа бойликлар, давлат қарз мажбуриятлари (давлат қимматли қоғозлари, ҳукумат қафолатлаган бошқа қарз воситалари каби активларни гаровга қўйиши мумкин.

Ломбард кредитининг таъминоти сифатида гаровга олинган давлат қимматли қоғозлари қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

а) Марказий банкнинг ломбард кредити берилаётганда Марказий банк томонидан гаров сифатида қабул қилинадиган қимматли қоғозлар Давлат қимматли қоғозлари рўйхатига киритилган бўлиши;

б) уларнинг ҳисоби Депозитарийда очилган ДЕПО ҳисобварағида юритилиши;

в) банкка унга эгалик қилиш ҳуқуқи ёки бошқа мулкӣ ҳуқуқлар асосида тегишли ва банкнинг бошқа мажбуриятлари билан боғланмаганлиги Депозитарийдан олинган ДЕПО ҳисоб варағининг аҳволи тўғрисидаги кўчирма билан тасдиқланиши;

г) қимматли қоғозлар тўловини амалга ошириш муддати ломбард кредитини қайтариш муддати етиб келгандан сўнг 10 календарь кунидан кам бўлмаслиги лозим.

Ўзбекистон республикаси валюта биржасининг Депозитарийсида ломбард кредитининг таъминоти сифатида гаровга қабул қилинадиган давлат қимматли қоғозларининг депозитар ҳисоби юритилади. Бу жараён банкнинг Депозитарийдаги ДЕПО ҳисобварағининг «Гаровга олинган» бўлимида акс эттирилади.

Ломбард кредитини аукцион асосида беришда Марказий банк банклар аризаларини таҳлил қилиш асосида ҳар бир аукционга қўйиладиган кредитнинг энг юқори ҳажмига лимит белгилайди. Тижорат банклари ломбард кредити бўйича шартнома белгиланган муддатларда кредитни ва ҳисобланган фоизларни тўлаш бўйича мажбуриятларни бажармаганлиги учун банк Марказий банкка Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 0,05 фоизи миқдоридан жарима тўлайди.

Банк томонидан ломбард кредитдан фойдаланганлик учун фоизларни ҳисоблаш кредит берилган кундан бошлаб кредит суммасини қайтариш кунигача шартномада белгиланган миқдор ва тартибда амалга оширилади.

Банк томонидан сўралган ломбард кредитининг суммаси (шу жумладан, кредитдан фойдаланиш муддати учун ҳисобланган фоизлар суммаси) гаровга қўйилаётган қимматли қоғозларнинг Марказий банк белгилаган тузатиш коэффициентига тўғриланган бозор нархидан ошмаслиги лозим. Бунда кредитлар бўйича фоизлар фақат кредитдан фойдаланилган давр учун ҳисобланади.

Ломбард кредитини муддатидан олдин тўлиқ ёки қисман тўлов топшириқномаси асосида қайтариши мумкин.

Агарда банк ломбард кредитини қайтаришга доир ўз мажбуриятларини лозим даражада бажармаса, қонун ҳужжатларига мувофиқ, гаровга олинган давлат қимматли қоғозларини сотишдан тушган тушум ҳисобига қондирилади.

Агарда қимматли қоғозларни сотишдан олинган сумма Марказий банкнинг ломбард кредити бўйича талаблари ҳажмидан ошса, ушбу сумма қолдиғи Марказий банк талаблари қондирилганидан сўнг, давлат қимматли қоғозлари сотилган кундан кейинги иш кунида қарздор банкнинг вакиллик ҳисобварағига ўтказилиши лозим.

Агарда давлат қимматли қоғозларини сотишдан олинган сумма Марказий банкнинг ломбард кредити бўйича барча талабларини қондиришга етарли бўлмаса, кўрсатилган қарзни қоплаш дебет мемориал ордерига асосан қарздор банкнинг вакиллик ҳисобварағидан ундириб олинади. Марказий

банка ломбард кредитига доир қарзларни қайтариш куйидаги кетма-кетликда амалга оширилади.

Бунда, биринчи навбатда, Марказий банкнинг гаровга олинган давлат қимматли қоғозларини сотиш билан боғлиқ харажатлари қопланади, сўнгра ҳисобланган фоизлар суммалари, асосий қарз суммаси ва энг охирида тегишли жарима суммаси ундириб олинади.

Марказий банк қарздор банкдан унинг гаровга қўйилган давлат қимматли қоғозларини келишилган нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга.

5. Тижорат банклари томонидан револьвер кредитлари бериш тартиби ва унинг аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 653-сонли қарори билан тасдиқланган низомга асосан, тижорат банклари томонидан тўқимачилик корхоналарига пахта толасини сотиб олиш ҳамда улгуржи савдо корхоналарига айланма маблағларини тўлдиришга револьвер кредитлари берилади.

Жаҳон амалиётида револьвер кредит қайта тикланадиган кредит линияси бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимизда ҳам бу кредит линияси тўқимачилик корхоналарига – пахта толасини сотиб олиш учун ҳамда улгуржи савдо корхоналарига – айланма маблағларини тўлдириш учун мунтазам тўловларни амалга ошириш мақсадида очилади. Кредит тамойилларидан келиб чиқиб, револьвер кредити ҳам мижозларга қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланишлик тамойиллари асосида берилади. Револьвер кредитларини бериш учун қайта тикланадиган кредит линияси бир йилгача бўлган муддатга очилади. Револьвер кредитларини муддати ўтган (90 кундан ортиқ) кредиторлик қарздорлигига эга бўлган корхоналарга берилишига йўл қўйилмайди.

Револьвер кредитлари таъминоти сифатида корхонанинг оборотида ёки муомалада бўлган товарлари ва бошқа таъминот турлари, баъзи ҳолларда бир кредит бўйича бир неча таъминот турлари қабул қилиниши мумкин. Қарз олувчи томонидан муомаладаги товарлари билан боғлиқ рисклар кредит линияси ҳамда унга ҳисобланган фоизларнинг умумий суммасидан кам бўлмаган миқдорда ўз ҳисобидан суғурталашади, шунингдек, ушбу кредит бўйича мажбуриятлар тўлиқ бажарилгунга қадар суғурта муддати узайтирилиши лозим.

Револьвер кредитлари банк ва мижоз ўртасида тузилган шартнома асосида илгари олинган кредитлар ва ҳисобланган фоизлар бўйича муддати ўтган қарздорлик мавжуд бўлмаган ҳолларда берилади ва кредит бўйича

фоиз ставкаси миқдори, шунингдек, кредит шартнома шартлари бузилган ҳолларда қўлланиладиган чоралар кредит шартномасида акс эттирилади. Зарар кўриб ишлаётган, ноликвид балансга эга бўлган қарз олувчиларга револьвер кредитлар ажратилмайди, илгари берилган кредитлар эса шартномада кўзда тутилган тартибда муддатидан олдин ундириб олинади.

Револьвер кредитини олиш учун қарз олувчи кредит буюртмаси билан бирга банкка:

- пул оқимлари мажбурий тартибда кўрсатиладиган бизнес-режа;
- сўнгги ҳисобот даври учун тегишли давлат солиқ хизмати органи томонидан баланс қабул қилинганлиги қайд этилган бухгалтерлик баланси, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақидаги маълумотнома, шунингдек, 90 кундан ошган қарздорликлар бўйича таққослаш далолатномалари;
- револьвер кредитларини қайтарилишининг бир ёки неча таъминоти турларини тақдим этилганлиги ҳақидаги ҳужжатларни тақдим қилади.

Кредит шартномаси тузилгунга қадар банк ўз кредит сиёсатининг талабларига мувофиқ миқдорнинг кредит ҳужжатлари йиғма жилдини, қарз олувчининг кредитга лаёқатлиги, ликвидлилиги, кредит тарихи, унинг раҳбарлик нуфузи ва бошқа маълумотлар таҳлил қилади. Кредитнинг таъминоти бўйича олинган муомаладаги товарлар ёки бошқа таъминот турлари бўйича гаров шартномаси тузилади. Кредитнинг қайтарилмаслиги хатарини олдини олиш мақсадида қарз олувчи томонидан гаровга муомаладаги товарлар тақдим этилганда муомаладаги товарлар 0,5 тузатиш коэффициентини қўллаган ҳолда баҳолаш қиймати бўйича гаровга қабул қилинади.

Гаров шартномасида банкнинг муомаладаги товарларни сотишдан қарз олувчининг барча депозит ҳисобварақларига келиб тушаётган маблағларни, биринчи навбатда, акцептсиз тартибда муддатида қайтарилмаган кредит ҳамда ҳисобланган, аммо муддатида тўланмаган фоизлар тўловига йўналтириш мумкинлиги белгилаб олинishi мумкин.

Кредит ҳужжатлари йиғма жилди тўлиқ таҳлил қилинганидан кейин банкнинг (банк филиалининг) кредит қўмитаси револьвер кредитини бериш ёки беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилади. Кредит бериш рад этилган тақдирда банк бу ҳақда қарз олувчини 3 банк иш кунида ёзма равишда хабардор қилади.

Револьвер кредити бериш ҳақида қарор қабул қилинган тақдирда банк билан қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси тузилади. Кредит шартномасида кредит линияси лимитининг суммаси, кредит бўйича амалдаги қарздорликка ҳисобланадиган фоиз ставкаси миқдори ва фоизларни тўлаш

муддатлари, кредитни ўз вақтида қайтармаганлик учун кўшилган пенялар суммаси кўрсатилади.

Револьвер кредитлари алоҳида ссуда ҳисобварағидан очилган кредит линияси лимити доирасида қарз олувчининг тўлов топшириқномалари асосида тўловларни амалга ошириш йўли билан ажратилади.

Тижорат банклари шартноманинг бутун амал қилиш даври мобайнида кредитдан фойдаланишнинг доимий мониторингини амалга оширадилар.

Мониторинг жараёнида қарз олувчининг молиявий-хўжалик фаолияти, унинг тузилган шартномаларга (буюртмаларга) мувофиқ ҳолда маҳсулот етказиб беришга оид мажбуриятларини бажариши, ишлаб чиқариш ҳажмлари, ноишлаб чиқариш харажатлари, фойдаси, ўз айланма маблағларининг мавжудлиги динамикаси, товар-моддий бойликлар захиралари ҳолати, айланма маблағларнинг айланиши таҳлил қилинади. Банк қарз олувчининг кўрсаткичларини қарз олувчининг кредит ҳужжатлари йиғма жилдида тизимлаштирган ҳолда, кредитга лаёқатлилигини доимий мониторинг қилади. Револьвер кредитни ва унинг ҳисобланган фоизларини тўлаш қарз олувчи томонидан талаб қилиб олингунга қадар депозит ҳисобварағидан тўлов топшириқномалари асосида амалга оширилади.

Қарз олувчи револьвер кредит бўйича асосий қарз ва ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида кўрсатилган муддатда тўламаса, банк муддати ўтган қарздорлик ва ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида назарда тутилган ҳолларда қарз олувчининг асосий ва иккиламчи депозит ҳисобварақларидаги маблағлар ҳисобидан акцептсиз тартибда ундириб олишга ҳақлидир.

Берилган кредитлардан бошқа мақсадларда фойдаланиш ҳолатлари аниқланган тақдирда банк револьвер кредитнинг мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланилмаган қисмини қарз олувчининг ҳисобварақларидан кредит шартномасида назарда тутилган ҳолларда акцептсиз тартибда муддатидан олдин ундириб олишга ҳақлидир.

6. Истеъмол кредити, унинг аҳамияти ва хориж тажрибаси

Мамлакатимизда иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш асосида аҳолининг турмуш даражаси ва фаровонлигини ошириш, аҳолининг кундан-кунга ўсиб бораётган истеъмол эҳтиёжини қондириш, бу борада молия институтлари имкониятидан фойдаланиш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда. Мазкур йўналишда белгиланган вазифаларни ҳал этишда аҳолига истеъмол кредитлари ажратиш муҳим ўрин тутди. Истеъмол кредити аҳолида ўз истеъмол эҳтиёжини қондириш учун етарли маблағлари

бўлмаганда кредит ҳисобидан уни қондиришга имкон беради. Истеъмом кредити билан боғлиқ муносабатлар 2006 йил май ойида қучга қирган «Истеъмом кредити тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини билан тартибга солинади. Мазкур қонунга асосан, истеъмом кредити жисмоний шахсга (истеъмомчига) унинг истеъмом эҳтиёжларини қондириш мақсадида товарлар (ишлар, хизматлар) сотиб олиш учун бериладиган кредитдир. Истеъмом кредити 2 хил шаклда, яъни **молиявий истеъмом кредити** ва **товар истеъмом кредити** шаклларида берилди.

Молиявий истеъмом кредити сотиб олинган товарлар (хизматлар) ҳақини тўлаш учун пул маблағлари тарзида банклар ва бошқа кредит ташкилотлари томонидан истеъмомчига берилди. Истеъмом кредитининг иккинчи шакли бўлган **товар истеъмом кредити** истеъмомчига истеъмом товарларини (ишларни, хизматларни) ишлаб чиқарувчи қорхоналар ёки реализация қилувчи ташкилотлар томонидан сотиб олинган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматлар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш тарзида берилди.

Жисмоний шахсининг истеъмом эҳтиёжлари учун мўлжалланган товарлар (ишлар, хизматлар) истеъмом кредити объекти ҳисобланади..

Истеъмом кредити истеъмом кредити истеъмом кредити шартномаси бўйича тўловлилик, муддатлилик ва таъминланганлик шартлари билан берилди. Истеъмом кредитини олмоқчи бўлган миқоз кредитни қайтариб фойз билан тўлаш учун маълум даромадга эга бўлиши лозим. Истеъмом кредити кўпроқ ижтимоий аҳамиятга эга бўлганлиги учун аҳолининг ўз фаолияти натижасида олган даромадлари, пенсия ва бошқа даромадларга эга бўлган жисмоний шахслар бу кредитдан фойдаланишлари мумкин.

Истеъмом кредити олиш учун миқоз истеъмом кредити берувчи ташкилотга кредит буюртмасини ва ўз даромадлари тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган бошқа ҳужжатларни тақдим этади.

Кредит буюртмасида истеъмомчининг фамилияси, исми, отасининг исми, паспорт маълумотлари ҳамда яшаш жойи, истеъмом кредитининг объекти, муддати, истеъмомчининг фаолият тури ва даромадлари, кредит таъминоти ва бошқа маълумотлар кўрсатилади.

Истеъмом кредити берувчи ташкилот кредит буюртмасини олганидан сўнг истеъмомчининг даромадлари етарлилигини ва кредит тарихини ўргангани, кредит буюртмасида баён этилган маълумотларнинг бир-бирига мос келишини, хатолар ва нотўғри маълумотлар мавжуд эмаслиги, истеъмом кредити ва у бўйича фойзаларни қайтариш имкониятларини таҳлил қилади ҳамда кредит бериш ёки кредит беришни рад қилиш бўйича қарор қабул қилади.

Кредит бериш бўйича ижобий қарор қабул қилинганда мижоз ва истеъмол кредитини берувчи ташкилот ўртасида кредит шартномаси имзоланади. Шартномада истеъмолчи ва истеъмол кредити берувчи ташкилот, истеъмол кредитининг объекти тўғрисида маълумот, истеъмол кредитининг умумий суммаси, фоиз ставкаси, кредит таъминоти, истеъмол кредити бериш ҳамда унинг суммасини қайтариш тартиби ва муддатлари, истеъмол кредити берувчи ташкилот талаб қилган тақдирда, сотиб олинган товарнинг (ишнинг, хизматнинг) қийматини олдиндан тўлаш учун бўнак миқдори, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилмаганда ёки лозим даражада бажарилмаганда тарафларнинг жавобгарлиги, шартноманинг амал қилиш муддати, уни ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби ва бошқа шартлар. назарда тутилиши мумкин. Шартнома ёзма шаклда тузилади. Истеъмолчи томонидан шартнома бўйича мажбуриятларнинг бажарилиши банк ёки суғурта ташкилотининг кафолати, учинчи шахсларнинг кафиллиги, мол-мулк ва қимматли қоғозлар гарови, шу жумладан, гаров депозити, банкларнинг омонат сертификатлари ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа усуллар билан таъминланиши мумкин. Қарз олувчи олинаётган истеъмол кредити таъминоти сифатида қуйидаги таъминот турларини тақдим этиши мумкин: Банк ёки суғурта компаниясининг кафолати ва суғурта компаниялари кредитни қайтарилмаслик хатарининг суғурталанганлиги тўғрисидаги суғурта полислари;

- юридик ва жисмоний шахсларнинг кафиллиги;
- мол-мулк гарови (кўчмас ва ҳаракатланувчи мол-мулк).;
- молиявий барқарор бўлган юридик шахсларнинг муомалага чиқарилган қимматли қоғозлари гарови.

Мижознинг тўлаган бошланғич бадали гаров сифатида депозитга олинади ва банк ушбу депозитга олинаётган кредитга ўрнатилган фоиз ставкасининг ярми миқдорида фоиз тўловини тўлайди. Масалан, мижоз банкдан йиллик 12 % устама тўлаш шarti билан кредит олди. Унинг бошланғич бадал сифатидаги депозитига банк йиллик 6 % миқдорида тўлов тўлайди.

Истеъмол кредитлари бўйича тақдим этилган барча таъминот турларининг қиймати (миқдори) берилган кредит миқдорининг камида 125 % миқдорини ташкил этиши лозим.

Истеъмолчининг даромадлари ҳажми, шунингдек, шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилишининг истеъмолчи томонидан тақдим этилган таъминоти истеъмол кредити суммасини қайтариш ва мазкур кредит бўйича ҳисобланган фоизларни тўлаш учун етарли бўлиши керак.

Истеъмол кредити бўйича олинган товарнинг сифатига эътирозлар бўлган ҳолда истеъмолчи бу товарни бошқа худди шундай товарга алмаштириб олишга ёки истеъмол кредитини рад этиб, товарнинг пулини қайтиб олишга ҳақлидир.

Молиявий истеъмол кредити ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, банк ва бошқа кредит ташкилотлари томонидан пул шаклида берилади. Бунда:

шартнома истеъмолчи томонидан товарни (хизматни) сотиб олишга доир шартнома кучга киргунига қадар ёки кучга кирганидан кейин тузилиши мумкин;

истеъмолчи молиявий истеъмол кредити олиш тўғрисида истеъмол товарларини (хизматларни) ишлаб чиқарувчи корхонани ёки реализация қилувчи ташкилотни олдиндан ёзма шаклда хабардор қилиши шарт.

Молиявий истеъмол кредити бериш Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилган истеъмол товарларини (хизматларни) ишлаб чиқарувчи корхона ёки реализация қилувчи ташкилотнинг банкдаги ҳисобварағига банк ёхуд бошқа кредит ташкилоти томонидан пул маблағлари ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Молиявий истеъмол кредити нақд пулда берилмайди.

37-жадвал

Истеъмол кредитларининг мақсади ва максимал миқдори

КРЕДИТНИНГ МАҚСАДЛАРИ	КРЕДИТНИНГ МАКСИМАЛ СУММАСИ
Енгил автомобиль сотиб олиш учун	Энг кам ойлик иш ҳақининг 1000 баробаригача*
Қурилиш материаллари ёки уй-жойни таъмирлаш хизмати учун	Энг кам ойлик иш ҳақининг 200 баробаригача*
Мебель ва уй жиҳозлари учун	Энг кам ойлик иш ҳақининг 200 баробаригача*
Турли тантана ва маросимлар учун	Энг кам ойлик иш ҳақининг 200 баробаригача*
Ўқиш учун	Энг кам ойлик иш ҳақининг 150 баробаригача*
Аудио, видео, маиший техника учун	Энг кам ойлик иш ҳақининг 200 баробаригача*
Даволаниш учун	Энг кам ойлик иш ҳақининг 200 баробаригача*

Истеъмолчи олинган истеъмол кредити суммасини қайтаришни ва мазкур кредит бўйича ҳисобланган фоизларни тўлашни муддатидан илгари амалга оширишга ҳақли. Бундай ҳолда истеъмолчи фақат истеъмол кредитидан ҳақиқатда фойдаланилган муддат учун фоизлар тўлайди. Истеъмол кредити кредит мақсади, муддати ва миқдоридан қатъий назар, 3 ойдан 3 йилгача

бўлган муддатга берилади. Истеъмом кредитининг энг кўп миқдори кредитнинг мақсадига қараб белгиланиши мумкин. Истеъмом кредити бўйича йиллик фоиз миқдори истеъмом кредитининг муддати ва гаров сифатида тўланадиган бошланғич бадал миқдоридан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин.

38-жадвал

Истеъмом кредитларининг фоизи ставкаси ва бошланғич бадалнинг боғлиқлиги

Истеъмом кредитнинг муддати (йил)	Бошланғич бадалнинг миқдори (процент)	Истеъмом кредитнинг фоизи ставкаси (процент)	Истеъмом кредитнинг муддати (йил)
25—40% (40% ҳисобга олинмаган ҳолда)	14%	15%	16%
40—50% (50% ҳисобга олинмаган ҳолда)	13%	14%	15%
50% ва ундан юқори бўлганда	12%	13%	14%

Мижоз томонидан бошланғич бадал миқдорининг киритилишига қараб тижорат банкининг истеъмом кредити бўйича фоиз ставкаси ҳам ўзгариши мумкин. Албатта узоқ муддатга олинаётган кредитлар бўйича фоиз ставкалари нисбатан юқори бўлиши мумкин. Хулоса қилиб айтганда, истеъмом кредити аҳолининг истеъмом эҳтиёжини қондириш, турмуш фаровонлигини оширишда муҳим роль ўйнайди.

Истеъмом кредитлари борасида хорижий давлатлар тажрибаси

АҚШда жисмоний шахсларни кредитлаш америка банклари кредит портфелининг 46 %ни ташкил этади.

Ипотека кредитлари Ғарбий Европа давлатларида ипотека қарзларининг ЯИМга нисбатан – 70 %ни, АҚШда – 50 %ни ташкил этади.

Баъзи хорижий давлатларда таълим кредити ҳам истеъмом кредитлари гуруҳига киритилади. Англияда таълим кредитининг минимал миқдори 1000 фунт стерлингни ташкил этади ва юқори чегараси белгиланмайди. Талаба кредитни бирданига тўлиқ суммада ёки уни бўлиб-бўлиб (10 йил давомида) олиши мумкин. Кредит 30 йил муддатга берилади ва кредитни тўлаш таълимни тугатганидан кейин 6 ой имтиёзли давр ўтгандан кейин бошланади.

АҚШда таълим кредитларининг бир неча тури мавжуд. Кредитнинг максимал миқдори юқори курс талабаларига 2500 долл. битирувчи талабаларга 5000 долл. миқдорида йилига энг юқориси 8 %да берилади.

Америкада, шунингдек, паст фоизли субсидиялашган ва субсидиялашмаган таълим кредитлари ҳам ажратилади.

Европа мамлакатларининг банклари истеъмол кредити бўйича юзага келиши мумкин бўлган рисклардан химояланиш мақсадида миждознинг даромади ва унинг кредитни тўлаш қобилиятини баҳолаш учун баъзи махсус коэффициентларни қўллайдилар. Масалан, ссудани тўлашга йўналтириладиган минимал тўлов миқдори, миждознинг даромадларига нисбатан қарздорликнинг йўл қўйиладиган максимал миқдори кабилар ҳисобланади. Бунда:

1. Ссуда бўйича тўловнинг минимал миқдори коэффициентини (Кмт) қуйидагича аниқланади:

$K_{мт} = \text{ссуда бўйича тўловнинг минимал миқдори} / \text{миждоз даромади}.$

2. Қарздорликнинг йўл қўйиладиган максимал миқдори коэффициентини (Ккм):

$K_{км} = \text{Қарздорликнинг йўл қўйиладиган максимал миқдори} / \text{миждоз даромади}.$

Мазкур коэффициентларни ҳисоблаш орқали банк миждознинг анкетасида келтирилган даромад миқдори ҳақиқатда миждоз оладиган даромад суммасига мос келишини, унинг оладиган даромад манбаларининг барқарорлигини аниқлайди ҳамда шунга кўра, миждоз учун кредитни тўлаш шартларини белгилайди.

Хорижий давлатларда гаров кредитни тўлашнинг иккиламчи манбаси ҳисобланади. Гаров сифатида моддий бойликлар, миждознинг бошқа активлари, суғурта, кафолат ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда АҚШда истеъмол кредитларининг «автоматик тикланадиган» тури кенг қўлланилади. Унинг моҳияти шундаки, банк миждознинг молиявий аҳволи ва тўловга лаёқатлилигини чуқур таҳлил қилган ҳолда унга берилиши мумкин бўлган кредитнинг максимал миқдори-лимитини белгилайди ва унга кредит ажратади, ажратилган кредит миқдори учун миждозга чек ёзиб берилади. Миждоз томонидан ҳар ойда кредит суммаси ва у бўйича фоизларнинг тўлаб борилиши қарздорликнинг камайишига олиб келади ва банк эса автоматик равишда ўрнатилган лимит суммасида миждозга ажратилган кредит миқдорини тўлдириб боради. Ўрнатилган кредит лимити миждознинг тўловга лаёқатлилиқ кўрсаткичларига қараб ўзгартириб турилиши, агар миждоз кредит лимитидан чиқмаса, банк унга бонуслар тақдим қилиши мумкин. Миждознинг бу ҳисобварағи солиққа тортилади.

Англияда истеъмол кредитлари беришнинг ҳуқуқий асослари 1974 йилда қабул қилинган «Истеъмол кредити (Consumer Credit Act)» тўғрисидаги қонунга асосланади. Истеъмол кредити банк ва миждоз ўртасида тузилган шартнома асосида кредит карточкаларида акс эттирилади.

Англияда яқка тартибдаги истеъмол кредит (personal loan) лари истеъмол товарларини сотиб олиш, саёҳат, тўй ва бошқа оилавий тадбирлар ўтказиш, уй-жойларни таъмирлаш ва бошқа мақсадларга берилади. Кредит миқдори 500 фунт стерлингдан 5000 фунт стерлинггача, уй-жойларни таъмирлаш учун 10 000 фунт стерлинггача берилиши мумкин.

Англияда аҳолига ажратиладиган истеъмол кредитларининг кенг тарқалган турларига куйидагилар киради:

- якка тартибда истеъмол эҳтиёжи учун ажратиладиган ссудалар;
- автоматик равишда қайта тикланадиган ссудалар;
- кредит пластик карточкалар;
- уй-жой сотиб олишга берилладиган ссудалар;
- ломбард кредитлар;
- таълим кредитлари.

7. Таълим кредитини бериш тартиби ва унинг аҳамияти

Тижорат банклари томонидан таълим кредитлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 26 июндаги 318-сонли қарори билан тасдиқланган «Олий ўқув юртларида тўлов-контракт асосида ўқиш учун таълим кредитлари бериш тўғрисида»ги низомга мувофиқ ажратилади. Таълим кредитини олиш учун қарз олувчи тижорат банкига куйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

а) таълим кредити бериш тўғрисидаги ариза;

б) талаба ва олий таълим муассасаси ўртасидаги тўлов-контракт асосида ўқиш ҳақида белгиланган тартибда расмийлаштирилган шартнома (контракт). Контрактда ўқишнинг белгиланган муддати ва бир йил учун тўлов миқдори кўрсатилган бўлиши лозим;

в) фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари томонидан қарз олувчининг яшаш жойи тўғрисида берилган маълумотнома;

г) кредитни қайтаришнинг таъминланиши тўғрисида ҳужжат;

д) имтиёзли таълим кредитлари олиш ҳуқуқига эга бўлган чин етимлар, «Меҳрибонлик уйлари»да тарбияланганлар, болалиқдан I ва II гуруҳ ногиронлари, кам таъминланган оилалардан чиққанлар тегишли тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этадилар. Шунингдек тижорат банки қарз олувчининг шахсини тасдиқловчи ҳужжатлардан кўчирмалар ҳам олиши мумкин. Зарур ҳолатларда кредит бериш тўғрисида хулосани тайёрлаш учун банк қарз олувчидан қўшимча ҳужжатларни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Таълим кредитлари қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва ундан мақсадли фойдаланиш шартлари асосида талабаларнинг ўзларига, уларнинг ота-оналарига ёки васийларига берилиши мумкин.

Кредит таъминланганлик шarti асосида мол-мулк ёки қимматли қоғозларни гаровга қўйиш, банкнинг кафолати, учинчи шахснинг кафилиги, суғурта компаниясининг қарз олувчи кредитни қайтара олмаслиги хавфи суғурта қилинганлиги тўғрисидаги суғурта полиси, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг кафилиги (фақат чин етимлар ва «Меҳрибонлик уйлари»да тарбияланганлар, болалиқдан I ва II гуруҳ ногиронлари ва кам таъминланган оилалардан чиққанлар учун). Агар тақдим этилган ҳужжатлар

банк талабларига жавоб берса, банк, қарз олувчи ва олий таълим муассасаси ўртасида кредит шартномаси тузилади.

Таълим кредитлари бакалавриятга ўқишга қабул қилинган талабаларга 10 йилгача, магистратурага ўқишга қабул қилинган талабаларга 5 йилгача бўлган муддатга берилади. Кредит қарз олувчининг ссуда ҳисоб варағидан унинг ёзма топширигига асосан олий таълим муассасасининг талаб қилиб олинадиган депозит ҳисобварағига ўтказилади. Таълим кредитлари бўйича маблағлар кредит шартномасида қайд этилган шартларда ҳар ярим йилда ўқиш учун йиллик тўловнинг тўлиқ миқдорини икки тенг қисмга бўлиш йўли билан ўтказилади. Бунда янгидан қабул қилинган талабалар учун биринчи ярим йилликда ўқиганлик учун бошлангич тўлов жорий йилнинг 1 октябригача, иккинчи ярим йиллик учун навбатдаги календарь йилнинг 15 мартигача тўланади. Ўқишнинг иккинчи йилидан бошлаб, кредит ҳисобиға тўловлар ҳар ярим йиллик биринчи оyi (сентябрь ва март)нинг 5-кунидан кечиктирилмай тўланади. Таълим кредити чин етимларга, «Меҳрибонлик уйлари»да тарбияланганларга ҳамда болаликдан I ва II гуруҳ ногиронларига ноль фоиз ставкасида ёки фоизсиз кредит, талабаларнинг қолган тоифаларига Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган ўзгарувчи фоиз ставкаларда берилади. Таълим кредитлари бўйича фоиз қўшиладиган фоизлар учун тўловлар миқдори Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ўзгаришига қараб ўзгариши мумкин. Кам таъминланган оилалардан бўлган талабалар учун кредит бўйича қўшилган фоизларнинг 50 фоизи туман бандликка Кўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказлари томонидан Иш билан таъминлашга кўмаклашиш давлат жамғармаси маблағларидан тўланади. Қарздор томонидан кредитни қайтариш нақд пулда, шунингдек нақд пулсиз ҳисоб-китоб йўли билан иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар ҳисобидан амалга оширилади. Таълим кредитининг фоизи ҳар ойда, асосий қарзи эса талаба ўқишни битиргандан сўнг 3 ойдан кейин тўланади. Кредит олувчи таълим кредитини муддатидан олдин ҳам қайтариши мумкин. Кредит шартнома шартларининг бажарилиши тижорат банки томонидан мониторинг қилиб борилади. Агарда таълим кредити ва у бўйича фоизлар шартномада келишилган муддатларда тўланмаса, банк ундирувни таъминотга қўйилган мулкга ёки нарсага қаратади ва кредитни қайтариб олиш чораларини кўради.

8. Ипотека кредитлари ва улардан фойдаланиш имкониятлари

Аҳолининг кенг қатлами, шу жумладан, ёш оилалар учун уй-жой қурилишини ва реконструкция қилишни молиялаштириш ва ипотека кредитлари бериш Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида», «Банк ва банклар фаолияти тўғрисида», «Ипотека тўғрисида»ги қонунлари, «Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ва «Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-

тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ҳамда банклар фаолиятига оид бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида амалга оширилади. Ипотека кредити аҳолига ва ёш оилаларга кредитланаётган кўчмас мулк объектлари гаровга олиш орқали уй-жой қуриш, унинг реконструкция қилиш ва сотиб олиш учун бериладиган узоқ муддатли кредит; Ипотека кредитлари жисмоний шахсларга уларнинг яшаш (рўйхатдан ўтган) жойидаги банк филиали томонидан шартнома асосида ва қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, мақсадли фойдаланиш ва муддатлилик шартларида берилади.

Аҳолига ва ёш оилаларга ипотека кредитлари: уй қуриш, унинг реконструкция қилиш, бирламчи ва иккиламчи уй-жой бозорларидаги унинг ёки кўп квартиралари уйдаги квартирани сотиб олиш учун берилади. Бунда кредитланаётган кўчмас мулк объекти – уй-жой Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлиши лозим.

Тижорат банклари томонидан ипотека кредитларини беришнинг манбалари бўлиб, банкнинг кредит линиялари, шу жумладан, имтиёзли кредит линиялари, халқаро ва хорижий молия институтларининг ипотека кредити учун берилган грантлари ва инвестициялари, ўз маблағлари ва жалб қилинган бошқа маблағлар ҳисобланади. Ипотека кредити беришда тижорат банки қарз олувчи Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиши, ипотека кредитини олувчи 18 ёшга тўлган бўлиши, ёш оилаларга бериладиган ипотека кредитлари бўйича ипотека кредити олиш учун қарз олувчи ва унинг эрининг (хотининг) ёши 30 ёшдан ошмаган бўлиши, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий рўйхатдан ўтган бўлиши, иш берувчи билан ўзаро муносабатлар ҳужжатлар билан расмийлаштирилган бўлиши, охириги 12 ой мобайнида доимий иш жойидан, юридик шахсни ташкил этмасдан, тадбиркорлик фаолиятидан ёки хусусий амалиёт билан шуғулланишдан доимий даромадга ёхуд қонун ҳужжатларида рухсат этилган бошқа даромадлар манбаига эга бўлиши, дастлабки бадал учун сотиб олинган турар жой (қуриладиган турар жой) турар жойни реконструкция қилиш қийматининг камида 25 % миқдоридаги маблағ мавжуд бўлиши, кредит ташкилотларидан кредитлар бўйича тўлов муддати ўтган қарзи бўлмаслиги, кредитни қайтариш бўйича ойлик тўлов суммаси қарз олувчининг (шерик қарз олувчиларнинг) солиқлар тўланганидан кейинги жами даромадининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаслиги ёки қарз олувчининг оиласи жами даромадининг 60 фоизидан ортиқ бўлмаслиги бўйича талаблар қўяди. Ипотека кредити беришда банкнинг ипотека билан таъминланганлик мажбурияти бўйича ҳуқуқлари гаров хати билан тасдиқланади. Гаров хати «Ипотека тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни талаблари асосида қарз олувчи томонидан тузилади ва ипотека давлат рўйхатидан ўтказилгандан кейин қарз олувчи ҳамда банк иштирокида рўйхатдан ўтказувчи орган томонидан расмийлаштирилади ва банкга берилади.

Ипотека кредитининг бошқа кредит шакллари билан фарқли томони шундаки, қарз олувчи ипотека кредити олиш учун дастлабки бадал маблағига эга бўлиши керак. Ушбу маблағлар қарз олувчининг номига банкда очилган

жамгарма омонат хисобрақамида миллий ёки чет эл валютасида мавжуд бўлиши ва ёки қурилаётган уй смета қийматининг ёки реконструкция қилиш қийматининг 25 фоизидан кам бўлмаган миқдорда бажарилган қурилиш-монтаж ишлари ёки қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобига сотиб олинган қурилиш материаллари тарзида бўлиши мумкин.

Ипотека кредити бўйича таъминотга қуйидаги мажбурий талаблар қўйилади. бошланғич бадал маблагининг миқдори қуриладиган (реконструкция қилинадиган уй-жой лойиҳа умумий қийматининг камида 25 фоизини ташкил этиши, ипотека кредити ҳисобига қуриладиган) реконструкция қилинадиган уй-жой бўйича жой гаровини расмийлаштириш, гаровга берилган уй-жойни суғурта қилиши лозим.

Қарз олувчи томонидан бошланғич бадалга киритилган пул маблағлари миқдоридан келиб чиқиб, кредитдан фойдаланганлик учун тўловлар миқдори қуйидагича белгиланади.

39-жадвал

Ипотека кредити бўйича бошланғич бадал ва фоиз ставкалари

УЙ-ЖОЙ ҚИЙМАТИДАН БОШЛАНҒИЧ БАДАЛ	ЙИЛЛИК % КРЕДИТ МУДДАТИ 10 ЙИЛ	ЙИЛЛИК % КРЕДИТ МУДДАТИ 5 ЙИЛ
25%	19%	18%
30%	18%	17%
40%	17%	16%
50% ва ундан юқори	16%	15%

Қарз олувчи томонидан бошланғич бадал тўланишига қараб кредитнинг фоиз ставкаси ҳам ўзгаради. Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, агар миждоз уй-жой қийматидан бошланғич бадални қанча кўп тўласа, кредитнинг фоиз ставкаси шунча паст бўлади. Масалан, миждоз уй-жой қийматидан 50 фоизини ва ундан ортиқ қисмини тўлайдиган бўлса, ипотека кредитининг муддати 10 йил бўлган кредитнинг йиллик фоиз ставкаси 19 фоиздан 16 фоизгача, кредитнинг муддати 5 йил бўлганда, 18 фоиздан 15 фоизгача камайганини кўришимиз мумкин.

Ипотека кредитининг яна бир фарқли жиҳати кредитнинг таъминотида ўз аксини топади. Ипотека кредитида сотиб олинаётган ёки қурилаётган уй-жой, квартира банк кредитининг таъминоти бўлиши мумкин. Янада аниқроқ қилиб

айтадиган бўлсак, ипотека кредити таъминоти бўлиб курилаётган уй у жойлашган ер участкаси билан бирга, ипотека кредити ҳисобига сотиб олинадиган ва белгиланган тартибда қарз олувчи мулкига ўтадиган уй у жойлашган ер участкаси билан бирга ёки кўп квартирали уйдаги квартира, қарз олувчининг мулки бўлган ва ипотека кредити ҳисобига реконструкция қилинаётган уй у жойлашган ер участкаси билан бирга ёки қарз олувчилар мулки бўлган бошқа уй-жой ҳам қабул қилиниши мумкин. Ипотека кредити миқдори, муддати ва ундан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси кредит ресурслари манбаига боғлиқ ҳолда белгиланади ва кредит миллий валютада, 5 йилдан 15 йилгача муддатга берилади.

Банк томонидан ўз маблағлари ва жалб этилган маблағлари ҳисобидан аҳолига бериладиган ипотека кредити миқдори:

– уй курилиши учун – қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг 2500 бараваригача;

– уй сотиб олиш ва кўп квартирали уйдаги квартирани сотиб олиш учун – қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг 2000 бараваригача;

– уйни реконструкция қилиш учун – қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг 1500 бараваригача миқдорни ташкил этади.

Аҳолига бериладиган ипотека кредитлари бўйича банк бир йил муддатга кредитлашнинг имтиёзли даврини белгилаши мумкин. Имтиёзли давр ўрнатилган ҳолда берилган кредитлар бўйича асосий қарзни тўлаш имтиёзли давр тугагандан кейинги ойдан бошланади. Имтиёзли давр кредит бўйича фоизлар ҳисоблаш ва ундиришга татбиқ этилмайди. Ипотека кредитидан фойдаланганлик учун фоизлар тижорат банкларининг ресурслари қийматидан келиб чиқиб, мустақил ўрнатилади ва у банкларнинг кредит сиёсатидан келиб чиқиб, турлича бўлиши мумкин. Ўртача олганда, ипотека кредити бўйича банк томонидан йилига 12–16 фоиздан 20 фоизгача миқдорда, баъзи мижозлар учун банк кредит кўмитаси қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг амалдаги қайта молиялаш ставкасидан кам бўлмаган миқдорда фоизлар белгиланиши мумкин.

Уйни ёки кўп квартирали уйлардаги квартирани сотиб олиш учун банк томонидан кредит бериш қарз олувчи номига алоҳида ссуда ҳисоб рақами очиш ҳамда ушбу ҳисоб рақамдан қарз олувчининг ёзма топшириқномаси асосида турар жой эгаси бўлган жисмоний шахс – сотувчининг омонат ҳисоб рақамига пул маблағларини нақд пулсиз шаклда, мемориал ордер воситасида ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Уй куриш ёки уйни реконструкция қилиш учун банк томонидан кредит бериш қарз олувчига алоҳида ссуда ҳисоб рақами очиш ҳамда ушбу ҳисоб рақамдан қарз олувчининг ёзма топшириқномаси асосида 2 банк куни ичида курилиш материаллари сотиб олиш учун – савдо ташкилотлари, ишлаб чиқарувчи корхоналар ва яқка тартибдаги тадбиркорларнинг банклардаги талаб қилиб олингунгача сақланадиган депозит ҳисоб рақамига, бажарилган курилиш-монтаж ишлари учун – пудратчи курилиш ташкилотининг талаб қилиб олингунгача сақланадиган депозит ҳисоб рақамига шартнома шартлари

асосида нақд пулсиз шаклда мемориал ордер воситасида ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Агарда уй қуриш ёки уйни реконструкция қилишни қарз олувчининг ўзи бажарадиган бўлса (хўжалик усулида) кредит шартномасида келишилган ипотека кредити суммасидан 20 фоизгача бўлган суммани ҳисоб рақамидан қарз олувчига нақд пул шаклида беришга рухсат берилади. Ипотека кредитлари қарз олувчининг банк пластик карточкаларига ўтказиш йўли билан ҳам берилиши мумкин, банк пластик карточкаларидан нақд пул берилишига йўл қўйилмайди. Қарз олувчи банк кредит пластик карточкаси воситасида амалга оширилган операциялар тўғрисида ҳар ойда банка терминаллар чеклари, сотиб олинган товарлар учун чакана савдо ташкилотлари ва яқка тартибдаги тадбиркорлар томонидан берилган счётлар, квитанциялар юк хати ёки қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳужжатлар илова қилинган ҳолда ҳисобот тақдим этиши керак. Банк ҳисоботига илова қилинган ҳужжатларни таҳлил этиш жараёнида банк кредит карточкаси воситасида ҳисоб-китоб қилиш вақтида кредитдан бошқа мақсадларда фойдаланилганини аниқлаган тақдирда банк кредит карточкаси тўғрисидаги шартнома бекор қилинади, банк кредит карточкаси ҳисоб рақами ёпилади ва банк кредит карточкаси олиб қўйилади. Кредитнинг бошқа мақсадлар учун фойдаланилган қисми учун кредит шартномасида белгиланган миқдорда жарима солинади ва уни ундириб олиш чоралари кўрилади.

Ипотека кредити бўйича асосий қарзни тўлаш ва у бўйича фоизларни тўлаш кредит шартномасига илова қилинган жадвалга мувофиқ ундирилади. Қарз олувчи ипотека кредитини иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, пенсиялар, гонорарлар, дивидендлар, фоизлар ва қимматли қоғозлар бўйича олинадиган бошқа даромадлар ҳисобидан нақд пулсиз шаклидаги маблағлар ўтказиш йўли билан, нақд пул топшириш йўли билан, пул маблағларини қарз олувчининг банкдаги омонатлари бўйича ҳисоб рақамларидан ўтказиш йўли билан, пул маблағларини банк пластик карточкаларидан ўтказиш йўли билан, пул маблағларини қарз олувчининг иш берувчиси томонидан моддий ёрдам ва ипотека кредитини тўлаш учун ажратилган бошқа маблағлар ҳисобидан нақдсиз шаклда ўтказиш йўли билан ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа усулларда қайтариш мумкин. Қарз олувчилар асосий қарзни ва ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида белгиланган муддатдан олдин қайтариш ҳуқуқига эга. Банк кредитдан фойдаланишнинг бутун даври давомида доимий мониторингни амалга оширади. Мониторинг жойига борган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Асосий қарз ва унинг бўйича ҳисобланган фоизлар кредит шартномасида белгиланган муддатларда қайтарилмаган тақдирда банк кредитлашни тўхтатиб туради ҳамда берилган ипотека кредитини ва у бўйича ҳисобланган фоизларни муддатидан олдин ундириш чораларини кўради, чоралар самара бермаган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг «Ипотека тўғрисида» Қонунида белгиланган тартибда ундирувни гаровга қўйилган мулкка қаратади.

Англияда уй-жой сотиб олиш учун ипотека кредитлари 18 ёшдан бошлаб, агар миждоз биринчи марта ипотека кредитини олаётган бўлса, кредит

таъминоти учун кўйилган гаровнинг 95 % миқдорида, иккинчи уй-жой сотиб олиш учун эса, кўйилган гаровнинг 80 % миқдорида кредит берилди. Кредитнинг таъминоти сотиб олинаётган уй-жой ёки хонадон ҳисобланади. Кредитни суғурталаш мажбурий. Шунингдек, янги ва эски бинолар фарқини қоплаш мақсадларига «бриджинг кредитлар»и берилди. Германияда уй-жой жамғарма ссудаларидан ташқари, 30 йил муддатгача ипотека кредитлари ҳам берилди.

9. Тижорат банклари томонидан ёш оилаларга ажратиладиган кредитлар ва улардан фойдаланиш шартлари

Мамлакатимизда ёшларнинг ҳар томонлама камол топишига катта эътибор берилётгани тижорат банклари фаолиятида ҳам намоён бўлмоқда. Бугунги кунда ёшларнинг иқтисодий ташаббуслари ва тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш учун микрокредитлар ажратиш, уларнинг турмуш фаровонлигини ошириш, уй-жой қурилиши, истеъмол эҳтиёжларини қондириш учун ипотека ва истеъмол кредитлари ажратиш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда.

Ёш оилалар учун ипотека кредити – ёш оилалар (ҳар бири 30 ёшдан ошмаган, биринчи марта расмий никоҳдан ўтган ёшлар қиради)га сотиб олинаётган кўчмас мулкни гаровга олиш орқали уй-жой қуриш, реконструкция қилиш ва сотиб олиш учун берилди. Ёш оилаларга ипотека кредитлари қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, мақсадли фойдаланиш ва муддатлилик шартлари асосида 15 йилдан кам бўлмаган муддатга берилди. Ёш оилаларга ипотека кредитларини қуйидаги мақсадларга йўналтириши мумкин:

– қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда келишилган яққа тартибдаги ва намунавий лойиҳа асосида, қурилишнинг белгиланган нормалари ва қоидаларига риоя қилган ҳолда яққа тартибда уй-жой қуришга ва реконструкция қилишга;

– яққа тартибдаги уй-жойни ёки кўп квартирали уйдаги квартирани сотиб олишга.

Тижорат банклари томонидан ёш оилаларга ипотека кредитлар банкнинг ўз маблағлари ва жалб қилинган ресурслари ҳисобидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган фоизларда берилди. Тижорат банклари томонидан ёш оилаларга бериладиган ипотека кредити кредит ресурслари манбасидан қатъи назар, қуйидаги миқдорларда берилди:

– яққа тартибдаги уй-жой қурилиши ва сотиб олиш учун — қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг 3000 бараваригача;

– яққа тартибдаги уй-жойни реконструкция қилиш, шунингдек, кўп квартирали уйдаги квартирани сотиб олиш учун — қонун ҳужжатларида

белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг 2500 бараваригача берилиши мумкин.

Тижорат банкларининг ўз маблағлари ҳисобидан ҳам ёш оилаларга имтиёзли шартлар асосида ипотека кредитларини бериши мумкин. Ёш оилаларга бериладиган ипотека кредитлари имтиёзли давр билан фоиз ставкаси Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасидан ортик бўлмаган миқдорда белгиланади.

40-жадвал

Ёш оилаларга ипотека кредитлари бериш меъёрлари

Уй-жой қийматидан келиб чиқиб, тўланган бошланғич бадал - %	Банкнинг йиллик фоиз ставкаси - %	Ипотека кредитининг муддати – йилларда
Энг кам миқдори 25 %	9 %	15 йилгача

Ёш оилаларга бериладиган ипотека кредитлари бўйича уч йиллик (36 ой) имтиёзли давр белгиланади. Ипотека кредити олиш учун қарз олувчи банкга стандарт хужжатлар пакетини, кредитлаш мақсадига боғлиқ равишда кредитланаётган кўчмас мулк объекти бўйича хужжатлар, никоҳ ва болалари тўғрисида гувоҳномалар ва бошқа зарур хужжатларни тақдим этиши лозим. Банк зарур ҳолларда бошқа хужжатларни талаб қилиб олиши мумкин.

Ёш оила аъзолари (эр ёки хотин)нинг иш берувчиси бўлган юридик шахслар ёш оила томонидан олинадиган уй-жой қуриш, реконструкция қилиш ва сотиб олишга ипотека кредити учун дастлабки бадални банкка ўтказиб бериши мумкин. Бунда, бадал суммаси ёш оила аъзоси (эри ёки хотини)нинг қайси бири номига ипотека кредити расмийлаштириладиган бўлса, унинг номига банкда очилган жамғарма омонат ҳисобварағига иш берувчи томонидан ўтказилади.

Ёш оилаларга микрокредит ва истеъмол кредитларини бериш ва қайтариш тартиби.

Ёш оилаларнинг иқтисодий ташаббуслари ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга микрокредитлар берилади. Тижорат банклари томонидан ёш оилаларга микрокредитларнинг берилиши, мониторинги ва қайтарилиши Ўзбекистон Республикасининг «Микромолиялаш тўғрисида»ги Қонуни ва банкларнинг ички кредит сиёсатлари билан тартибга солинади. Микрокредит – ёш оилаларга энг кам ойлик иш ҳақининг 1000 бараваридан ошмайдиган миқдорда тадбиркорлик

фаолиятини амалга ошириш учун бериладиган пул маблағларидир. Ёш оилаларга микрокредитлар қуйидаги мақсадларга берилади:

- оилавий тадбиркорликни ташкил этиш учун;
- микрофирмалар, кичик корхоналар, оилавий корхоналар, фермер хўжаликлари, шунингдек юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликлари дастлабки (бошланғич) сармоясини шакллантириш учун;
- яқка тартибдаги тадбиркорлик, микрофирмалар, кичик корхоналар, оилавий корхоналар, фермер ва деҳқон хўжалиқларини кенгайтириш ва ривожлантириш учун.

Тижорат банкларининг ўз маблағлари ҳисобидан оилавий тадбиркорликни ташкил этиш учун ёш оилаларга фоиз ставкаси Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасидан ортиқ бўлмаган миқдорда микрокредитлар бериши мумкин.

Тижорат банкларининг Имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси маблағлари ҳисобидан ёш оилаларга микрокредитлар берилиши мумкин. Бунда банкнинг Имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси ҳисобидан берилган микрокредитдан фойдаланганлик учун имтиёзли фоиз ставкаси Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 50 фоизи миқдорида ўрнатилади.

8. Давлат мақсадли жамғармалари кредит линиялари ҳисобидан ёш оилаларга имтиёзли фоиз ставкалари бўйича микрокредитларнинг берилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмом кредити тўғрисида»ги Қонунига асосан тижорат банклари томонидан ёш оилаларга молиявий истеъмом кредитлари берилиши мумкин. Ёш оилаларга бериладиган молиявий истеъмом кредитлари олти ойлик имтиёзли давр билан фоиз ставкаси Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасидан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади. Тижорат банклари амалиётида истеъмом кредити бўйича ўрнатиладиган фоиз ставкалар қарз олувчи томонидан товар ва хизматлар қиймати бўйича тўланган дастлабки бадал миқдorigа ва кредитнинг муддатига боғлиқ бўлади.

41-жадвал

Ёш оилаларга истеъмом кредитлари бериш меъёрлари

Кредитга сотиб олинadиган товар ва кўрсатиладиган хизматлар миқдори бўйича шакллантирилган бадал миқдори	Истеъмом кредитининг муддати	Истеъмом кредитининг % ставкаси
20 %	3 ойдан 3 йилгача	9 %

Имтиёзли давр ўрнатилган ҳолда берилган кредитлар асосий қарзни тўлаш бўйича имтиёзли давр тугагандан кейинги ойдан бошланади. Имтиёзли давр кредит бўйича фоизлар ҳисоблаш ва ундиришга татбиқ этилмайди. Бунда фоизлар ёш оилага кредит бўйича қарздорликнинг амалдаги қолдиғига кунлик ҳисоблаб борилади ва ойда бир марта ундирилади.

Мазкур кредитларнинг мақсадли ишлатилиши устидан тижорат банклари доимий мониторинг ўрнатади. Банк томонидан кредитдан бошқа мақсадларда фойдаланганлик учун қарз олувчига нисбатан қўлланиладиган жавобгарлик чоралари кредит шартномасида белгиланади. Асосий қарз ва у бўйича ҳисобланган фоизлар кредит шартномасида белгиланган муддатларда қайтарилмаган тақдирда, банк қарз олувчининг мажбуриятларини бажарилмаётгани сабабларини аниқлайди ва муддатида қайтарилмаган кредитни қайтаришни таъминлаш чораларини кўришни талаб қилади.

Агар кредитни ўз вақтида ундириш бўйича кўрилган чоралар зарур натижани бермаса ва кредитнинг қарз олувчи томонидан ўз вақтида ва тўлиқ қайтарилмаслик хавфи вужудга келса, берилган кредитни ва у бўйича ҳисобланган фоизларни муддатидан олдин ундириб олади. Ушбу шартлар кредит шартномасида белгиланган бўлиши керак.

10. Тижорат банклари томонидан синдикатлашган кредитларни бериш тартиби

Йирик инвестицион лойиҳалар, яъни умумий қиймати тижорат банкларининг биринчи даражали капиталининг 25 фоизидан ошадиган инвестиция лойиҳаларини кредитлашда бир неча йирик банклар иштирок этиши мумкин. Бир неча банклар томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда кредитлаш синдициялаштирилган кредит дейилади. Бундай йирик лойиҳани молиялаштириш учун икки ёки ундан ортиқ банклар ўртасида ўзаро келишади ва банк синдикатини ташкил қилишади. Синдициялаштирилган кредитлар қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида кредит шартнома бўйича фақат юридик шахсларга берилади.

Синдициялаштирилган кредит бериш муддати, фоиз ставкаси миқдори йирик инвестиция лойиҳаларини қопланиш муддатига, томонлар ўртасидаги келишувга асосан кредит шартномасида белгиланади. Зарар билан ишлайдиган, ноликвид бўлган, самарасиз инвестиция лойиҳаларини тақдим қилган мижозларга синдициялаштирилган кредитлар берилмайди.

Қарз олувчи банкка йирик кредит беришни сўраб мурожаат қилганидан кейин, банк (етакчи банк)синдициялаштирилган кредитлашни амалга оширишнинг мумкинлиги тўғрисида кредит қўмитаси қарор қабул қилган тақдирда, банк бу лойиҳани молиялаштириш учун банк синдикатини ташкил қилиш тўғрисида ташаббус билан чиқиб, қарор қабул қилади.

Синдициялаштирилган кредитни беришга хорижий банклар ва бошқа хорижий молиявий институтлар жалб этилиши мумкин. Иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестицион лойиҳани биргаликда кредитлаш борасида битим имзолангандан кейин банк синдикати тузилган ҳисобланади ва ушбу битимни имзолаган барча иштирокчи банклар ўзларига синдициялаштирилган кредитлаш борасида мажбурият олган ҳисобланадилар.

Йирик инвестиция лойиҳага синдициялаштирилган кредит олиш учун, миждоз етакчи банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- кредит буюртмаси;
- лойиҳанинг техник-иқтисодий асосланиши;
- қарз олувчининг банк ҳисобварағига пул тушумлари (пул оқими) тахмини албатта кўрсатилган бизнес-режа;
- қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш учун солиқ органлари томонидан тасдиқлаган охириги 3 йиллик молиявий ҳисоботи, кредитнинг таъминоти ва бошқа ҳужжатларни тақдим қилиши лозим. Кредитнинг таъминланганлиги сифатида миждоз мулкани, қимматли қоғозларни гаровга қўйиши ёки банк ёки суғурта ташкилоти қафолатини, учинчи шахснинг қафиллигини олиши ёки суғурта компаниясининг кредит бўйича суғурта полисини тақдим қилиши мумкин.

Етакчи банк иштирокчи банклар билан биргаликда тавсия этилаётган таъминот турини таҳлил қилиши шарт ва улар билан келишган ҳолда уларга энг қулай бўлган таъминот шаклини танлаш ҳуқуқига эга. Банк синдикати кредит жилдидаги барча ҳужжатларни кўриб чиқиб кредит бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан, етакчи ва ҳар бир иштирокчи банкнинг синдициялаштирилган кредитдаги улуши аниқлангандан кейин, етакчи ва иштирокчи банклар ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси имзоланади. Кредит шартномаси тузилгандан сўнг, иштирокчи банкларнинг ички тартибида белғиланган тарзда тегишли масъул ходими томонидан бухгалтерияга кредитнинг миқдори, муддати ва фоиз ставкасини кўрсатган ҳолда, алоҳида ссуда ҳисобрақамини очиш тўғрисида фармойишига асосан ссуда ҳисобрақами очилади.

Кредит йиғма жилди етакчи банкда юритилади ва унда сақланади. Кредит йиғма жилдининг нусхаси ҳар бир иштирокчи банкда сақланади.

Иштирокчи банклар томонидан кредитлашни амалга ошириш кредит шартномасида белгиланган мақсадлар ва муддатларда ҳар бир иштирокчи банк учун белгиланган календарь муддатида қарз олувчининг тўлов топширикномалари асосида товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар ва хизматлар учун ссуда ҳисобварағидан нақд пулсиз шаклда тўлаш йўли билан амалга оширилади.

Кредитни қайтариш муддатлари пул оқимининг келиб тушиш истиқболига қараб, бир неча босқичда амалга оширилишимумкин. Кредитдан фойдаланиш тижорат банки томонидан доимо мониторинг қилиб борилади. Берилган кредитлар мақсадсиз ишлатилганда иштирокчи банклар ёки етакчи банк кредит шартномасида белгиланган тартибда, кредитнинг мақсадга номувофиқ ишлатилган қисмини қарз олувчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағидан муддатидан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга. Кредитни қайтариш муддати етиб келганда ва қарз олувчининг пул маблағлари мавжуд бўлмаган тақдирда, кредит муддати ўтган ссудалар ҳисобварағи орқали ундириб олишга тақдим этилади, у бўйича муддатли мажбуриятномалар эса 2-картотекага жойлаштирилади ва қонунчиликда белгиланган тартибда ундирилади.

Қарздорнинг тўловга лаёқатсизлиги туфайли кредитни ва унинг фоизларини ўз вақтида тўлай олмаганлиги учун масъулият синдициялаштирилган кредит тўғрисидаги келишув асосида барча иштирокчи банклар зиммасида бўлади.

X БОБ. КИЧИК БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ КРЕДИТЛАШ

1. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлашни ташкил қилиш асослари

Иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнларини изчиллик билан ўтказиш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш банк тизимини тубдан мустаҳкамлаш, бу соҳада ҳам ислохотларни фаоллаштиришни, банкларнинг капиталлашувини оширишни ва бўш пул маблағларни банк оборотига жалб қилиш ҳисобидан уларнинг кредит бериш имкониятларини кенгайтириш орқали кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришни талаб этади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик – мамлакатимиз тараққиётида муҳим ўрин тутгани сабаб бу соҳани ривожлантириш ҳамда қўллаб-қувватлашга катта эътибор бериб келинмоқда. Кейинги йилларда жаҳон иқтисодиётида кичик бизнеснинг ўрни ва аҳамияти мустаҳкамланиб бормоқда. Халқаро молия ташкилотларининг таҳлилларига кўра, сўнгги 30 йилда ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқаришида кичик бизнеснинг улуши 30 фоиздан 70 фоизгача, баъзи мамлакатларда ундан ҳам юқори кўрсаткичларга ўсган, иш билан банд аҳолининг 70–80 фоизи мазкур соҳада фаолият олиб бормоқда. Кўпгина давлатлар мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, янги иш ўринлар яратиш, аҳоли бандлигини таъминлаш, ишлаб чиқаришга янги технология ва инновацияларни жорий қилиш, давлат бюджетини солиқлар билан тўлдиришда кичик бизнесдан дастак сифатида фойдаланмоқда.

42-жадвал

Баъзи давлатларда кичик бизнесдан фойдаланиш имкониятлари

Кичик бизнесдан фойдаланиш имкониятлари	Мамлакатлар
Ижтимоий муаммолар (ишсизлик, кам-бағаллик)ни бартараф қилиш дастаги	Албания, Бразилия, Ҳиндистон
Ўрта синфни шакллантириш, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқорорликга эришиш	Белгия, Буюк Британия, Германия, Франция, Канада, Испания
Рессециянинг олдини олиш	АҚШ, Исроил
Янги бозорларга чиқиш ва экспорт салоҳиятини ошириш	Канада, Мексика, Сингапур, Япония
Ислохотларнинг самараси ва изчиллигини таъминлаш	Венгрия, Польша, Хитой, Чехия

Шу ўринда таъкидлаш керакки, бизнинг республикамизда ҳам кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришга катта эътибор берилиб, айниқса кредитлаш орқали улар фаолиятини молиявий жиҳатдан қўллаш давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири сифатида белгилаб олинди, бу соҳада катта устуворлик берилмоқда. Бу борада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлаш ҳажмини ошириш, кредитлаш шартларини соддалаштириш, уларга банк хизматларидан фойдаланиш соҳасида қўшимча имтиёз ва қулайликлар яратиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда.

Кредит ресурсларидан, асбоб-ускуна ва материаллардан, ўз маҳсулотини сотиш бозорларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, янги иш бошлаётган тадбиркорларга молиявий ёрдамни кучайтириш, кичик бизнес ва тадбиркорларни кредитлаш, уларга микрокредитлар ажратишнинг яхлит тизимини яратиш борасида охириги йилларда қатор меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Бу сайъу ҳаракатларнинг самараси ўзининг натижаларини бермоқда. 2016 йилда мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулотининг 56 фоиздан ортигини, саноат маҳсулотининг 31,1 фоизи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ҳиссасига тўғри келади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига 2011 йилда 2010 йилга нисбатан берилган кредитлар миқдори 1,5 баробарга оширилиб 4,0 трлн сўмга етказилган бўлса, 2012 йилда 5,3 трлн сўм, 2013 йилда қарийиб 7,0 трлн сўм, 2014 йилда 9,2 трлн сўм миқдоридаги кредитлар кичик бизнес соҳасига йўналтирилган. Жорий йилнинг 9 ойи ичида кичик бизнесни ривожлантириш учун ажратилган кредитлар ҳажми 2014 йилнинг шу даврига нисбатан 1,3 баробар кўпайиб, 2015 йилнинг 1 октябрь ҳолатига кўра, 9,6 трлн сўмни ташкил этгани мазкур соҳанинг жадал ривожланишига имкон яратмоқда.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кредит олиш жараёнлари анча соддалаштирилди ва банклар томонидан талаб қилинадиган ҳужжатлар сони қисқартирилди. Бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари кредит олиш учун банкга қуйидаги ҳужжатларни тақдим қилишлари лозим:

- кредит олиш ҳақида ариза(кредит буюртмаси);
- пул оқимини кўрсатувчи бизнес-режа;
- охириги ҳисобот санасига давлат солиқ хизмати маҳаллий идораси тасдиқлаган бухгалтерия баланси;
- таъминотнинг бирор бир тури бўйича ҳужжатлар;
- фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органларидан кўрсатилган фаолият тури билан шуғулланаётганлигини ёки шуғулланиш имкониятига эга

эканлигини тасдиқловчи маълумотномани тақдим қиладилар. Фаолиятини энди бошлаётган субъектлардан бухгалтерия баланси талаб этилмайди.

Мижознинг кредит олиш бўйича банкга тақдим қилган ҳужжатларини кўриб чиқиш муддати бугунги кунда 3 банк кунигача қисқартирилганлиги боис, банк шу муддат ичида миџознинг ҳужжатларини кўриб чиқиб, миџозга кредит бериш ёки бермаслиги тўғрисида хабар бериши лозим. Кредит бериш рад қилинган ҳолда банк миџозга рад қилиш сабаблари кўрсатилган ёзма раддия билдириши лозим бўлади. Миџознинг кредит ҳужжатлари ва молиявий ҳолати банк талаблариға жавоб берса, банк томонидан кредит бериш бўйича иџобий қарор қабул қилинади ҳамда миџоз ва банк ўртасида кредит шартномаси имзоланади. Банк ва миџоз ўртасида кредит шартномаси имзоланландан кейин, банк миџозга кредит бериш тўғрисида қарор қабул қилади ва қарз олувчини кредитлаш бўйича алоҳида ссуда ҳисоб варағи очилади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлариға кредит шу ҳисоб варағидан қарз олувчининг тўлов топширикномасиға биноан, товар – моддий бойликлар, хизматлар ва бошқа кредит объектлари бўйича талабларни тўлаш учун нақд пулсиз ўтказиш йўли билан берилади. Кредитлар мақсадлилиқ, муддатлилиқ, тўловлилиқ, таъминланганлик ва қайтаришлиқ тамойиллари асосида берилади.

Тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларини миллий валютада кредитлашда кичик бизнес субъектлариға оборот маблағларини тўлдириш учун кредитлар 1 йилгача муддат билан берилади, кичик бизнеснинг барча субъектлариға инвестиция лойиҳаларини молиялаш учун кредитлар тўлаш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз 5 йилгача муддатга берилиши бўйича меъёр бугунки кунда бекор қилиниб, инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш муддати тижорат банкларининг Кенгаши томонидан тасдиқланадиган «Банкнинг кредит сиёсати»да акс эттириладиган бўлди.

Якка тартибдаги тадбиркорларға уларни давлат рўйхатидан ўтказиш учун бериладиган гувоҳномада кўрсатилган фаолият тури учун 1000 минимал иш ҳақидан ошмаган миқдорда микрокредит ажратилиши мумкин.

Иџобий кредит тарихиға эға бўлган кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлариға Имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси маблағлари ҳисобидан микрокредитлар ажратилиши мумкин. Имтиёзли кредит бериш жамғармаси маблағлари ҳисобидан кредитлар бериш муддатлари кредит берилаётган тадбирнинг ўзини қоплашиға боғлиқ бўлади, чунончи, хомашё ва материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар ҳамда бошқа ишлаб чиқариш захиралари харид қилиш учун зарур бўлган айланма маблағларни тўлдиришға кредитлар кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлариға, қоидаға кўра, 1 йил муддатгача берилади, инвестиция лойиҳаларини маблағ билан

таъминлаш учун кредитлар кичик бизнес ва тадбиркорликнинг барча субъектларига, банкнинг кредит сиёсатидан келиб чиқиб, 5 йил муддатга берилиши мумкин. Жамғарма маблағлари ҳисобидан кредитларнинг аввал олинган кредитларни ёки бошқа ҳар қандай қарзларни узишга, ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланилмайдиган шахсий мол-мулк сотиб олишга берилиши мумкин эмас.

Жамғарма маблағлари ҳисобидан берилган кредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси миқдори Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қайта молиялаш бўйича кредит берилган кундаги белгиланган ставкасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади.

Кредитлар миқдорнинг асосий талаб қилиб олинadиган депозит ҳисобрақами банкда мавжуд бўлган тақдирда берилади. Банк ўзи билан доимий алоқага, банк ҳисобварағида доимий пул оқимига, яхши нуфузга ва яхши кредит тарихига эга бўлган қарз олувчиларга, бланкли (ишончли) кредитлар бериши мумкин. Бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлашда кредитнинг умумий суммасида қарз олувчининг гаров таъминотини расмийлаштириш билан боғлиқ харажатларини ҳисобга олиш ҳуқуқи берилди.

Тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини кредитлаш учун 2014 йил давомида барча молиялаш манбалари ҳисобидан ажратилган кредитлар ҳажми 2013 йилга нисбатан 1,3 баробарга ошиб, 2015 йилнинг бошига қарийиб 9,2 трлн сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2015 йилнинг 9 ойида 9,6 трлн сўмга тенг бўлганини кўришимиз мумкин.

19-чизма. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига ажратилган кредитлар

Тижорат банклари ажратган кредитларининг мақсадли ишлатилишини доимий мониторинг қилиб боради. Мониторинг жараёнида миждознинг хўжалик-молиявий фаолияти, унинг тузилган шартномаларга (буюртма-номаларга) мувофиқ маҳсулот етказиб бериш мажбуриятларини бажариши, ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотишлар, муомала чиқишлари, фойда хажмлари, ўз айланма маблағлари мавжуд бўлиши динамикаси, товар-моддий бойликлар захиралари аҳволи, айланма маблағларнинг муомалада бўлиши таҳлил қилинади. Банк, қарз олувчининг кредит ишидаги кўрсаткичларни туркумлаган ҳолда, унинг кредитга лаёқатлилигини доимий ўрганиб боради. Банкка берилган таъминотнинг ҳолати, кредитдан кредит шартномасида қайд этилган шартларда самарали ва мақсадли фойдаланилиши жойида ҳам ўрганилиши мумкин. Миждоз томонидан кредит ва у бўйича фоизларни тўлашда камчиликларга йўл қўйилса, банк томонидан уларни бартараф қилиш чоралари кўрилади.

Кредит қайтарилмаган ҳолларда банк юқорида келтирилган таъминот шаклларига мурожаат қилиш ва кредитни ундириб олиши мумкин.

2. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини микрокредитлаш

Ўзбекистон Республикасининг «Микромолиялаш тўғрисида»ги қонунига мувофиқ, тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига микромолиявий хизматлар кўрсатилади, яъни уларга микромолиявий хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган миқдордан ошмайдиган суммада микрокредит, микроқарз, микролизинг бериш, шунингдек, бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатиши мумкин.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига **Микрокредит** қарз олувчига тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун **энг кам иш ҳақининг минг баравари** миқдоридан ошмайдиган суммада тўловлилик, муддатлилик ва қайтариш шартлари асосида бериладиган пул маблағларидир. Шунингдек, уларга муайян мақсадлар учун ишлатиш шартлари асосида мақсадли микрокредит, жисмоний шахс бўлган қарз олувчига **энг кам иш ҳақининг юз баравари** миқдоридан ошмайдиган суммада муддатлилик ва қайтариш шартлари асосида, шартномада назарда тутилган ҳолларда эса тўловлилик шарти асосида **микроқарз** ҳам берилиши мумкин.

20-чизма. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ажратилган микрокредитлар

Агарда биз банклар томонидан тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш учун ажратилган микрокредитлар миқдорига эътибор қаратадиган бўлсак, уларнинг салмоғи ҳам йилдан йилга ўсиб бурганини кўришимиз мумкин. Агар 2011 йилда микрокредитлар ҳажми 752,3 млрд сўмни ташкил этган бўлса, кейинги йилларда уларнинг ҳажми анча ўсиб, 2013 йилда 1 366 млрд сўмни, 2014 йилда 1 907 млрд сўмни ташкил ташкил этган. 2015 йилнинг 9 ойи давомида микрокредитлар ҳажми 2 трлн сўмдан ошиб, бу кўрсаткич 2014 йилнинг шу даврига нисбатан 1,3 баробардан зиёдга ўсди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини бозор талаблари асосида олиб бориши учун шароит яратиш, уларни замонавий асбоб-ускуна, техника ва жиҳозлар билан таъминлаш маскадида уларга микролизинг хизматлари кўрсатишнинг ҳуқуқий асослари яратилганлиги ва тижорат банклари томонидан миқдорларга микролизинг хизматларининг кўрсатилаётганлиги мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Микролизинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун энг кам иш ҳақининг икки минг баравари миқдоридан ошмайдиган суммада берилади. Бунда банк лизинг олувчининг топшириғига биноан, учинчи тарафдан мол-мулк олиш ҳамда уни эгаллик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг олувчига шартномада белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига микролизинг хизматини кўрсатади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига тижорат банклари, микрокредит ташкилотлари, ломбардлар ва бошқа кредит ташкилотлари ўз маблағлари, шу жумладан олган даромадлари ҳамда қонун ҳужжатларида

таъқиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан кенг кўламда микромолиявий хизматлар кўрсатадилар.

Микрокредитлар қуйидаги мақсадларга ажратилиши мумкин:

- кичик (мини) ускуналарни харид қилиш;
- хомашё ва материалларга бирламчи ишлов бериш;
- айланма маблағларни тўлдириш;
- савдо фаолиятини ташкил этиш;
- меҳнат қуроллари, хомашё, ярим тайёр маҳсулотлар, ёрдамчи ашёларни харид қилиш;
- халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъати буюмларини ишлаб чиқариш;
- ҳунармандчиликни ривожлантириш, касаначилик меҳнатини ташкил қилиш;
- сервис хизмати ва маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш;
- соғлиқни сақлаш хизматини ривожлантириш;
- сайёҳлик (туризм) соҳасини ривожлантириш;
- кичик кўламдаги ишлаб чиқаришларни ташкил қилиш;
- тадбиркор фаолияти давомида фойдаланиш учун енгил ва юк автомашиналарини харид қилиш;
- ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва савдони ташкил этиш мақсадида бевосита фойдаланиш учун кўчмас мулк сотиб олиш ва таъмирлаш;
- шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилиги билан таъқиқланмаган халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси билан боғлиқ тадбиркорлик фаолиятининг бошқа турлари учун.

Микрокредитлар олиш учун кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари – кредит олиш учун ариза, бизнес-режа, молиявий ҳисоботлар (агар юридик шахс бўлмаса талаб қилинмайди), гаров таъминоти ва зарур бўлган бошқа ҳужжатларни тақдим қилиши лозим.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига тижорат банклари томонидан берилган микрокредитлар:

– хомашё ва материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар ҳамда ишлаб чиқариш захиралари харид қилиш учун зарур бўлган айланма маблағларни тўлдиришга, шунингдек, савдо фаолиятини амалга ошириш учун айланма маблағларни тўлдиришга 12 ойгача;

– асосий воситалар харид қилиш ва қарз олувчи ўз фаолиятида келгусида фойдаланиш мақсадида қилаётган қурилишни молиялаштириш учун 3 йилгача берилади. Кредитни турли рисклар ва йўқотишлардан ҳимоялаш учун тижорат банклари томонидан берилган микрокредитлар бўйича ҳам миждан таъминот талаб қилинади. Тижорат банки миждан олган микрокредитлари бўйича таъминот сифатида мол-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови, учинчи шахслар кафиллиги ва бошқа қонунчиликда таъқиқланмаган таъминот турлари қабул қилиниши мумкин.

3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ва касб-хунар коллежлари битирувчиларига дастлабки сармояни шакллантириш учун бериладиган микрокредитлар

Ўзбекистон Республикаси резиденти ҳисобланиб, ўз фаолиятини юридик шахс мақомини олган ҳолда ташкил этиб, давлат рўйхатидан ўтказилган кундан 6 ойдан ошмаган хусусий корхоналар, микрофирмалар (шу жумладан фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари) дастлабки сармояни шакллантириш учун микрокредитлаш субъекти бўлиши мумкин.

Дастлабки сармояни шакллантиришга микрокредит олиш учун миждоз тижорат банкига қуйидаги ҳужжатлар тақдим этиши лозим:

- кредит мақсади, муддати, таъминоти аниқ кўрсатилган ариза;
- пул оқимининг таҳлили кўрсатилган бизнес-режа;
- Давлат солиқ инспекцияси томонидан қабул қилинган бошлангич ёки тезкор бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома, шунингдек, 90 кундан ортиқ муддатдаги қарздорликлар бўйича солиштириш далолатномалари;
- кредитга лаёқатлилиқ даражасини аниқлаш учун бошқа зарурий ҳужжатлар;
- гаров таъминоти ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлар.

Мижознинг барча ҳужжатлари банк томонидан қўйилган талабларга жавоб берса, банк миждоз ўртасида кредит шартномаси имзоланади ва миждозга кредит ажратилади.

Тижорат банклари томонидан дастлабки сармояни шакллантириш учун бериладиган микрокредитлар миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 300 барабаригача миқдорда берилади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига дастлабки сармояни шакллантириш учун бериладиган микрокредитлар:

- хомашё ва материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар ҳамда ишлаб чиқариш захиралари харид қилиш учун зарур бўлган айланма маблағларни тўлдиришга, шунингдек, савдо фаолиятини амалга ошириш учун айланма маблағларни тўлдиришга 12 ой (1 йил)гача; (айланма маблағларини тўлдириш учун кичик тадбиркорлик субъектларига берилган микрокредитларни қайтаришнинг энг узок муддати, қайтариш муддатини узайтиришни ҳисобга олган ҳолда 12 ойдан ошиши мумкин эмас);
- асосий воситалар харид қилиш ва қарз олувчи ўз фаолиятида келгусида фойдаланиш мақсадида қилаётган қурилишни молиялаштириш учун 3 йилгача.

Кредитнинг таъминоти сифатида мол-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови, учинчи шахслар кафилликлари ва бошқа қонунчиликда таъқиқланмаган таъминот турлари қабул қилиниши мумкин.

Касб-хунар коллежлари битирувчиларига дастлабки сармояни шакллантиришга микрокредитлар Ўзбекистон Республикаси резиденти

ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларини тамомлаганига 1 йилдан ошмаган, республика ҳудудида хусусий тадбиркорлик субъекти сифатида давлат рўйхатидан ўтганига 6 ойдан ошмаган, касб-ҳунар коллежлари битирувчилари ўз бизнесини бошлаш учун етарли маблағга эга бўлмаган ҳолда уларга дастлабки сармойани шакллантириш учун тижорат банклари микрокредитлар ажратиши мумкин.

Касб-ҳунар коллежлари битирувчилари дастлабки сармойани шакллантиришга микрокредит олиш учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- кредит мақсади, муддати, таъминоти аниқ кўрсатилган ариза;
- фаолият турини тасдиқловчи ҳужжатлар;
- тегишли таълим муассасасининг ижобий тавсифномаси;
- кредит олувчининг яшаш жойидан ижобий тавсифнома;
- пул оқимининг таҳлили кўрсатилган бизнес-режа;
- кредитга лаёқатлилиқ даражасини аниқлаш учун бошқа зарурий ҳужжатлар;
- гаров таъминоти ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлар.

Касб-ҳунар коллежлари битирувчиларига дастлабки сармойани шакллантириш учун энг кам ойлик иш ҳақининг 150 барабаригача бўлган миқдорда микрокредитлар берилади.

Касб-ҳунар коллежлари битирувчиларига берилган микрокредитлар:

– хомашё ва материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар ҳамда ишлаб чиқариш захиралари харид қилиш учун зарур бўлган айланма маблағларни тўлдиришга, шунингдек, савдо фаолиятини амалга ошириш учун айланма маблағларни тўлдиришга 12 ой (1 йил) гача; (айланма маблағларини тўлдириш учун кичик тадбиркорлик субъектларига берилган микрокредитларни қайтаришнинг энг узок муддати, қайтариш муддатини узайтиришни ҳисобга олган ҳолда 12 ойдан ошиши мумкин эмас);

– асосий воситалар харид қилиш ва қарз олувчи ўз фаолиятида келгусида фойдаланиш мақсадида қилаётган қурилишни молиялаштириш учун 3 йилгача берилиши мумкин.

Касб-ҳунар коллежлари битирувчиларига берилган микрокредитлар бўйича таъминот турлари анча соддалаштирилган. Кредит бошқа турларидаги каби бу кредит турида ҳам анъанавий таъминот турлари мол-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови, учинчи шахслар кафилликлари ва бошқа конунчиликда таъқиқланмаган таъминот турлари қабул қилиниши мумкин. Шунингдек, касб-ҳунар коллежлари битирувчилари олган банк кредитлари бўйича муқим иш билан банд бўлган ва иш ҳақи шаклида доимий даромадга эга бўлган уларнинг ота-оналари, қариндош-уруғлари ёки бошқа жисмоний

шахсларнинг кафиллиги ҳам кредитнинг таъминоти сифатида қабул қилиниши мумкин.

4. Банкнинг имтиёзли кредитлаш жамғармаси ҳисобидан кичик бизнес субъектларини кредитлаш

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 майдаги «Тижорат банкларининг кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришда қатнашишини рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги 195-сонли қарорига биноан, тижорат банкларининг Имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси маблағлари банклар фойдасининг 25 фоизигача миқдорини ажратиш ҳисобига шакллантирилиши ва жамғарманинг берилган кредитлари ҳисобига олинган даромадлари даромад (фойда) солиғидан 5 йил муддатга озод қилиниши белгилаб берилди. 2011 йилнинг «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили» деб эълон қилинганлиги муносабати билан, банкларда ташкил этилган Имтиёзли кредитлаш махсус жамғармаси ҳажмини ошириш борасида тегишли чоралар кўрилди. Имтиёзли кредитлаш ҳажмини кенгайтиришни рағбатлантириш мақсадида Имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси ресурслари ҳисобидан кредит беришдан олинадиган тижорат банкларининг даромадлари бўшайдиган маблағларни мазкур жамғарманинг ресурс базасини оширишга мақсадли йўналтириш шарти билан улар юридик шахслар фойдасидан тўланадиган солиқдан 2011 йил 1 апрелдан, 2016 йилнинг 1 январигача озод этилди.

Имтиёзли кредитлаш жамғармасидан кредитлар маҳсулот етиштириш (ишлаб чиқариш) билан шуғулланувчи деҳқон ва фермер хўжаликлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ажратилади. Жамғарма маблағари устувор равишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасидаги юқори технологияли ва инновация лойиҳаларини, узок ва бориш қийин бўлган туманларда, шунингдек, меҳнат ресурслари ортиқча бўлган туманлар ва шаҳарларда жойлашган ишлаб чиқариш микрофирмаларини, кичик корхоналарни, деҳқон ва фермер хўжаликларини молиялаштириш учун ажратилади.

– кичик бизнеснинг барча субъектлари учун имтиёзли ресурсладан фойдаланиш имкониятини яратиш мақсадида жамғарма ҳисобидан кредитлар энг кам ойлик иш ҳақининг 2000 бараваридан ортиқ бўлмаган суммада ажратилиши белгиланди. Бу турдаги кредитни олиш учун мижоз тижорат банкига кредит олиш учун ариза, бизнес-режа, молиявий ҳисоботлар (агар юридик шахс бўлмаса, талаб қилинмайди), гаров таъминоти ва зарур бўлган бошқа ҳужжатларни тақдим қилиши лозим. Кредит ҳужжатларини таҳлил қилиш чоғида банк кредит шартномасининг ҳар хил жиҳатларини, қарз олувчининг кредит тарихини, унинг раҳбари нуфузини (олдинги иш жойлари, лаёқатлилиги, илгари олинган кредитларнинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлай олиши ва шу кабиларни) баҳолайди.

Мижознинг фаолияти ва тақдим қилган хужжатлари банк талабларига жавоб берса кредит бериш тўғрисида қарор қабул қилиниши мумкин. Тижорат банклари Имтиёзли кредит бериш жамғармаси маблағлари ҳисобидан кредитлар кредит шартномаси асосида берилади. Мижозга кредитлар унинг талаб қилиб олинадиган депозит ҳисобрақами очилган банкдан берилади. Кредитлар алоҳида ссуда ҳисоб рақамидан қарз олувчининг товар-моддий бойликлар ва бошқа қуйида келтирилган кредит объектлари учун унинг тўлов топшириқномасини нақд пулсиз тўлаш йўли билан берилади.

Жамғарма маблағлари ҳисобидан кредитлар:

– хомашё ва материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар ҳамда бошқа ишлаб чиқариш захиралари харид қилиш учун зарур бўлган айланма маблағларни тўлдиришга кичик тадбиркорлик субъектларига 1 йилгача бўлган муддатда берилади;

– кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун айланма маблағларни тўлдиришга кредитлар фермер хўжаликларига, шунингдек юридик шахс бўлган деҳқон хўжаликларига, камида 2 йил муддатга берилади;

– инвестиция лойиҳаларини маблағ билан таъминлаш учун кредитлар кичик тадбиркорлик барча субъектларига, шу жумладан, юридик шахс бўлган фермер ва деҳқон хўжаликларига тўлов муддатини кечиктириш ҳуқуқисиз 5 йилгача муддатга берилиши мумкин.

Имтиёзли кредитлаш жамғармаси маблағлари ҳисобидан кредитлар имтиёзли фоиз ставкаларда берилади. Жамғарма маблағлари ҳисобидан берилган кредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси миқдори Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаш бўйича кредит берилган кундаги белгиланган ставкасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади.

Зарар кўриб ишлаётган, ноликвид балансга эга бўлган қарз олувчиларга Жамғарма маблағлари ҳисобидан кредит берилмайди, илгари берилган ссудалар эса, белгиланган тартибда муддатидан олдин ундириб олинади.

Кредитнинг таъминоти сифатида мол-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови, учинчи шахслар кафилликлари ва бошқа қонунчиликда таъқиқланмаган таъминот турлари қабул қилиниши мумкин.

Тижорат банклари кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида доимий мониторинг олиб боради. Мониторинг қарз олувчининг буюртманомасини ва кредит шартномаси шартларини амалга оширишга ҳар томонлама кўмаклашишга йўналтирилиши керак.

Мониторинг жараёнида мижознинг хўжалик-молиявий фаолияти унинг тузилган шартномаларига мувофиқ, етказиб бериш мажбуриятларини бажариши, ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотишлар, муомала чиқимлари, фойда ҳажмлари, ўз айланма маблағлари мавжуд бўлиши динамикаси, товар-моддий бойликлар захиралари қарз олувчининг кредит ишидаги кўрсаткичларни туркумлаган ҳолда, кредитга лаёқатлилиқ бўйича доимий мониторингини амалга оширади.

Банкка берилган гаровнинг ҳолати кредит шартномасида қайд этилган шартларда самарали ва мақсадли фойдаланиши жойида ўрганилади.

Берилган кредитлардан мақсадли фойдаланмаганлик ҳолати аниқланган тақдирда, банк кредитнинг белгиланган мақсадда фойдаланилмаган қисмини кредит шартномасида белгиланган тартибда қарз олувчининг талаб қилиб олинадиган депозит ҳисоб рақамидан муддатидан олдин ундириш ҳуқуқига эгадир.

5. Тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредит линиялари ҳисобидан кредитлаш

Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жағармаси кредит линиялари ҳисобидан оилавий тадбиркорлик субъектларига микрокредитлар берилиши мумкин. Оилавий тадбиркорлик жисмоний шахсларнинг юридик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга ошириладиган биргаликдаги фаолияти бўлиб, эр-хотин томонидан уларга биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган умумий мол-мулк негизида амалга оширилади. Оилавий тадбиркорлик эр-хотиннинг ва уларга кўмаклашадиган оила аъзоларининг шахсий меҳнатига асосланади. Бу турдаги оилавий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун ажратиладиган кредит миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 150 бараваригача миқдорда берилади. Кредитнинг фоиз ставкаси имтиёзли бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/4 қисми миқдорида белгиланади.

Оилавий тадбиркорлик субъектларига кредитлар кредитнинг анъанавий тамойилларига асосан қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз 2 йилгача бўлган муддатга берилади.

Қарз олувчи кредит олиш учун тижорат банкига кредит олиш учун ариза, бизнес-режа, гаров таъминоти бўйича ҳужжатларни тақдим қилади. Микрокредитни қайтаришда 6 ой имтиёзли давр белгиланади ва ушбу шарт кредит шартномасида қайд этилади. Оилавий тадбиркорликни ривожлантиришга ажратилган микрокредит умумий суммасининг 50 фоизини нақд пул билан 1,5йил (18 ой) муддатга беришга рухсат этилади.

Кредит таъминоти сифатида мол-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови, учинчи шахслар кафилликлари ва бошқа қонунчиликда таъқиқланмаган таъминот турлари қабул қилиниши мумкин.

Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан кичик бизнес субъектлари, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳам кредитлар олиши мумкин. Уларга ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва фаолиятини ривожлантириш мақсадлари учун микрокредитлар берилади. Кредит олиш учун бу субъектлар банкга кредит олиш учун ариза, бизнес-режа, молиявий ҳисоботлар (агар юридик шахс бўлмаса, талаб қилинмайди), гаров таъминоти ва зарур бўлган бошқа ҳужжатларни тақдим қилишлари лозим.. Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан кредитлар

кичик бизнес субъектларига уларнинг намунавий ёки якка тартибда ишлаб чиқилган инвестиция лойиҳаларига ҳамда товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси билан боғлиқ бўлган харажатларини молиялашга берилади.

Бунда ажратилаётган кредит маблағлари хизмат кўрсатиш соҳасида янги ташкил этилаётган корхоналарни фақат технологик жиҳозлаш мақсадларига йўналтирилади.

Кредит якка тартибдаги тадбиркорлар ва юридик шахс мақомига эга бўлмаган тадбиркорлик субъектларига энг кам ойлик иш ҳақининг 200 бараваригача ҳамда юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектларига энг кам ойлик иш ҳақининг 1000 бараваригача берилади.

Ушбу манба ҳисобидан берилган кредитлар бўйича қуйидаги фоиз ставкалар ўрнатилади:

– деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантириш ва кенгайтириш, шу жумладан, қишлоқ хўжалиги техникасини сотиб олиш, фермерлик иншоотларини қуриш, чорвачилик, паррандачиликни ривожлантириш учун микрокредитлар Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг $\frac{1}{3}$ қисми миқдорида;

– бевосита ишлаб чиқариш соҳаси, яъни маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хомашё ва материалларни тубдан қайта ишлаш, хунармандчиликни ривожлантириш, касаначилик меҳнатини ташкил этиш, бинокорлик материаллари ишлаб чиқариш ва қурилиш мақсадлари учун микрокредитлар Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 40 фоизи миқдорида;

– хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш учун, жумладан, аҳолига маиший, тиббий, сайёҳлик-экскурсия ва меҳмонхона хизмати кўрсатиш, автомобиллар ва бошқа техника таъмири бўйича хизмат кўрсатиш, транспорт хизмати кўрсатишни ривожлантириш учун Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 45 фоизи миқдорида.

Кредит муддати:

– Деҳқон ва фермер хўжаликларига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишга бериладиган микрокредитлар, қоида тариқасида, 2 йилдан кам бўлмаган муддатга берилади.

– Бюджетдан ташқари, жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан бериладиган бошқа барча микрокредитлар 3 йилгача бўлган муддатга берилади.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари ва кичик бизнес субъектлари кредитнинг таъминоти сифатида мол-мулк ёки қимматли қозғалдиҳлар гарови, учинчи шахслар кафилликлари ва бошқа қонунчиликда таъқиқланмаган таъминот турларини гаров сифатида расмийлаштиришга тақдим қилиши мумкин.

Микрокредитларни қуйидаги мақсадларга ажратиш ман этилади:

а) илгари олинган кредитларни ёки ҳар қандай бошқа қарзларни қайтаришга;

б) тамаки ва алкогольли ичимликлар ишлаб чиқаришга;

- в) савдо-воситачи корхоналар айланма маблағларини шакллантиришга;
- г) савдо объектларини қуришни молиялашга, аҳолига ҳар хил ўйинлар кўринишидаги хизматларни кўрсатиш ва улар учун ускуналар сотиб олишга;
- д) ишлаб чиқариш мақсадлари учун ишлатилмайдиган шахсий мулкни сотиб олишга;
- е) маъмурий харажатларни тўлашга, шу жумладан, хизмат автомобиллари таъминотиغا;

Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағлари ҳисобидан очиладиган кредит линиялар маблағлари замонавий хорижий технологиялар ва асбоб-ускуналар сотиб олиш учун, экспортга мўлжалланган ва импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун йўналтирилади.

Жамғарманинг маблағлари ҳисобидан учун қарз олувчиларга хорижий валютада 7 йилгача бўлган муддатга кредитлар берилиши мумкин. Бунинг учун:

– инвестиция лойиҳасини молиялаштиришда қарз олувчининг улуши ўз маблағлари ҳисобига инвестиция лойиҳаси қийматининг камида 25 фоизини ташкил этиши керак;

– инвестиция лойиҳасини молиялаштиришда тижорат банкининг ўз иштироки улуши (кредитни қайта молиялаштириш ҳисобисиз) қийматининг камида 25 фоизини ташкил этиши керак;

– инвестиция лойиҳаси тармоқ ёки минтақанинг тасдиқлангани модернизация қилиш, ривожлантириш дастурига киритилган бўлиши керак;

– фоиз ставкаси = 6 ойлик Libor + 1 % жамғарма маржаси + Тижорат банкнинг маржаси;

– лойиҳанинг қопланувчанлиги = кўпи билан 7 йил;

– кредитлаш муддати мобайнида лойиҳанинг рентабеллиги ички нормаси камида йиллик 8 фоиз;

– лойиҳа бўйича қарзга хизмат кўрсатиш коэффициентини = ишлаб чиқариш фаолиятининг иккинчи йилидан бошлаб камида 1,5;

– талаб қилинадиган таъминот = Кредит суммасининг 125 %и миқдоридан кўчар ёки кўчмас мулк шаклидаги гаров, банклар ва суғурта компаниялари кафолати;

Лойиҳаларни кўриб чиқиш учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилиши зарур:

– лойиҳанинг Техник иқтисодий асосланмаси (бизнес-режа);

– асбоб-ускунани сотиб олиш шартномалари;

– молиявий ҳисоботлар;

– гаров таъминоти ҳужжатлари;

– таъсис ҳужжатлари;

– комплекс экспертиза ўтказиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар.

Иш ҳақи учун кредит ажратиш

Юридик шахс мақомига эга бўлган, банк ҳисобварағида иш ҳақи тўлаш учун маълум муддатга маблағларга эга бўлмаган аммо, кредит бериладиган давр мобайнида аниқ пул тушуми манбаларига эга бўлган банк мижозларига 60

кун муддатда қайтариш шарти билан иш ҳақи учун нақд пулда кредит ажратилиши мумкин. Иш ҳақи учун ажратилган кредит белгиланган тартибда 30 кунгача узайтирилиши мумкин. Бу турдаги кредитни олиши учун миждоз банкдан олдин олган кредитлари бўйича шартнома шартларини бузмаган, кредитлар бўйича қарздорликга эга бўлмаган бўлиши лозим. Миждознинг иш ҳақи учун аввал берилган ва сўндирилмаган кредитлари бундан мустасно, чунки шартнома бўйича миждознинг кредитни сўндириш муддати тугамаган ҳолда, унда кредитга эҳтиёж юзага келиши мумкин. Миждоз иш ҳақида кредит олиш учун банкга одатдаги стандарт ҳужжатларни тақдим қилиши лозим. Иш ҳақи учун кредитлар миқдори миждоз томонидан ўз ишчиларига бир ойлик давр учун бериладиган суммадан келиб чиқиб ва унга ҳисобланиладиган мажбурий тўловлар ва ажратмалар (даромад солиғи, пенсия жамғармаси, ижтимоий суғурта ва бошқа ажратмалар) бўйича аниқланади. Иш ҳақи учун кредитлар маълум таъминот асосида берилди. Ишончли кредит тарихига эга бўлган, банк билан доимий алоқада бўлган молиявий барқарор миждозларга иш ҳақи учун кредит таъминотсиз ажратилиши ҳам мумкин.

ХІ БОБ. ТОЖОРАТ БАНКЛАРИ ТОМОНИДАН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ КРЕДИТЛАШ

1. Қишлоқ хўжалиги субъектларини кредитлашни ташкил қилиш асослари

Мамлакатимизда иқтисодиётнинг реал секторини, жумладан, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш устувор эътибор бериб келинмоқда. Бу борада қишлоқ хўжалиги корхоналари ва субъектларининг молиявий барқарор фаолиятини таъминлашда тижорат банклари кредитларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Ўз навбатида тижорат банклари қишлоқ хўжалиги соҳаси вакилларини молиявий қўллаб-қувватлаш ва уларнинг ишончли ҳамкорига айланишга алоҳида эътибор бермоқда. Тижорат банклари томонидан мижозларга қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида қуйидаги кредит турлари таклиф этилмоқда:

– узум, мева-сабзавот, картошка ҳамда полиз экинлари етиштиришни кўпайтириш мақсадида шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларига уруғлик, кўчат, минерал ўғит ва ўсимликларни химоя қилиш бўйича турли воситаларни сотиб олиш учун микрокредитлар;

– сабзавот, картошка, полиз, мева ва узум маҳсулотларини харид қилиш, сақлаш, улгуржи сотиш ва қайта ишлашга ихтисослашган тайёрлов ташкилотлари, шу жумладан, агрофирмаларга шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликлари билан тузилган шартнома қийматининг 30 фоизи миқдорида бўнак маблағлар ажратиш учун кредит;

– худудларда товуқхоналар ва муқобил ёқилғилар асосида ишлайдиган иссиқхоналар ташкил этишга, балиқчилик ва асаларичиликни ривожлантиришга қаратилган лойиҳаларни молиялаштириш учун кредитлар;

– чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида чорва моллари сонини ҳамда уларнинг маҳсулдорлигини оширишга йўналтирилган лойиҳа ва ташаббусларни молиялаштириш учун кредитлар;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун кредитлар;

– жойларда сув ресурсларидан самарали фойдаланиш мақсадида томчилаб суғориш технологияларини жорий этишни молиялаштиришга ажратиладиган кредитлар;

– Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган параметрларга биноан, фермер ва дехқон хўжаликлари томонидан хўжалик учун қишлоқ хўжалиги техникаларини сотиб олиш учун кредитлар ва қишлоқ хўжалиги корхоналарининг эҳтиёжидан келиб чиқиб, бошқа турдаги кредитлар берилиши мумкин. Ундан ташқари, тижорат банклари томонидан қишлоқ хўжалиги корхоналарига мева-сабзавот ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича мини-технологиялар ва ихчам асбоб-ускуналар сотиб олиш

учун фермер хўжаликларига имтиёзли кредитлар ажратилади ва лизинг хизматлари кўрсатилади.

Тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларини кредитлашда фермер хўжаликларига, шунингдек, юридик шахсни ташкил этган деҳқон хўжаликларига қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этишга оборот маблағларини тўлдириш учун кредитлар камида 2 йил муддатга берилади, кичик бизнеснинг барча субъектларига, шу жумладан, юридик шахсни ташкил этган фермер ва деҳқон хўжаликларига инвестиция лойиҳаларини молиялаш учун кредитлар тўлаш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз 5 йилгача муддатга берилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалик фаолияти билан боғланмаган фермер ва деҳқон хўжаликларининг оборот маблағларини тўлдиришга берилган бошқа кредитлар бўйича, бу муддатни узайтириш ҳисобга олинган ҳолда, улардан фойдаланишнинг энг кўп муддати 12 ой қилиб белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишга мўлжалланган айланма маблағларни тўлдириш учун деҳқон ва фермер хўжаликларига берилган кредитларни қайтаришнинг энг узок муддати, қайтариш муддатини узайтиришни ҳисобга олган ҳолда, 30 ойдан ошиши мумкин эмас, форс-мажор ҳолатлари бундан мустасно. Фермер ва деҳқон хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги фаолияти билан боғлиқ бўлмаган айланма маблағлари учун берилган бошқа кредитлар бўйича улардан фойдаланиш муддати, қайтариш муддатини узайтиришни ҳисобга олган ҳолда, 12 ой этиб белгиланади. Имтиёзли кредитлар бериш жамғармаси маблағлари ҳисобидан кредитлар қарз олувчиларга маҳсулот етиштириш (тамакичилик ва алкогольли маҳсулот ишлаб чиқаришдан ташқари) билан боғлиқ бўлган, амалдаги қонунчилик билан тақиқланмаган ва қуйидагиларни назарда тутувчи тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш, ривожлантириш ва кенгайтириш учун берилади:

а) ишлаб чиқариш биноларини қуриш, техника билан жиҳозлаш ва реконструкция қилиш;

б) машиналар, асбоб-ускуналар, жиҳозлар, инвентарлар, уруғлик, мол ва паррандалар сотиб олиш;

в) хомашё ва материаллар, шу жумладан, моллар учун ем, омихта озуқа, ветеринария препаратлари, ўсимликларни химояқилишнинг кимёвий воситалари, минерал ўғитлар, ёнилғи-мойлаш материаллари ва экин майдонларига ишлов бериш бўйича механизациялаштирилган хизматлар сотиб олишга йўналтирилади.

Жамғарма маблағлари ҳисобидан берилган кредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси миқдори Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаш бўйича кредит берилган кундаги белгиланган ставкасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади. Кредитлар миқдорининг асосий талаб қилиб олинган депозит ҳисобрақами банкда мавжуд бўлган тақдирда берилади. Банк ўзи билан доимий алоқага, банк ҳисобварагида доимий пул оқимида, яхши нуфузга ва яхши кредит тарихига эга бўлган қарз олувчиларга, бланкли (ишончли) кредитлар бериш мумкин. Кредит бўйича мол-мулк ва бошқа таъминот

турлари талаб қилинади. Кредит кредит шартнома асосида гаров шартномаси мавжудлигида ажратилади.

Банкка берилган гаровнинг ҳолати, кредитдан кредит шартномасида қайд этилган шартларда самарали ва мақсадли фойдаланилиши устидан банк доимий мониторинг ўрнатади, зарур ҳолларда миқрознинг фаолияти жойига бориб ўрганилади.

Тижорат банклари томонидан қишлоқ хўжалиги соҳасига микрокредитлар ҳам ажратилади. Микрокредитлар фақат янгидан очилган ва давлат рўйхатидан ўтказилган кундан 6 ойдан ошмаган давр мобайнида кредит олиш учун тегишли хизмат кўрсатувчи банкка буюртма берган юридик шахс мақомини олиб, фаолият кўрсатаётган деҳқон хўжаликларига энг кам ойлик иш ҳақининг 150 бараваригача миқдорда ҳамда фермер хўжаликларига энг кам ойлик иш ҳақининг 300 бараваригача бўлган миқдорда берилади. Микрокредитлар қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз 3 йилгача бўлган муддатга берилади. Микрокредит бўйича фоиз миқдори Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/6 қисмини ташкил этади. Фоизлар ушбу кредитлар берилган кундан бошлаб ҳисобланади ва 12 ой муддат ўтгач ундирилади.

Дастлабки (бошланғич) сармойани шакллантиришга микрокредитлар олиш учун миқроз тижорат банкига қуйидаги ҳужжатларни тақдим қилиши лозим:

– қарздор томонидан имзоланган ва кредит берилишидан олдинги сана кўйилган, кредитдан фойдаланиш мақсадлари баён этилган ва кредит таъминланган ҳолда гаров мавзуи кўрсатилган ариза;

– имтиёзли кредитнинг бутун муддати учун пул оқимлари прогнози мажбурий тартибда кўрсатилган бизнес-режа;

– қарз олувчи (юридик шахслар учун) рўйхатга олинган жойдаги давлат солиқ инспекциясининг баланс қабул қилинганлиги тўғрисидаги ёзув мавжуд бўлган охириги ҳисобот даври учун бухгалтерия баланси, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, шунингдек, 90 кундан ортиқ муддатдаги қарздорлик бўйича таққослаш далолатномалари;

Тижорат банклари томонидан миқрознинг тегишли ҳужжатлари илова қилинган кредит буюртмасини 3 иш кунидан ошмайдиган муддатда кўриб чиқиши лозим. Дастлабки (бошланғич) сармойани шакллантиришга ажратилган микрокредит умумий суммасининг 50 фоизини нақд пул билан 1,5 йил (18 ой) муддатга беришга руҳсат этилади. Тижорат банклари томонидан қишлоқ хўжалиги соҳасига микрокредитлар:

– бошланғич сармойани шакллантириш учун микрокредитлар:

– юридик шахс мақомига эга бўлмаган деҳқон хўжаликлари ва яққа тартибдаги тадбиркорлар учун энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда;

– микрофирмалар ва деҳқон хўжаликлари учун (юридик шахс мақомига эга бўлган) энг кам ойлик иш ҳақининг 100 бараваригача миқдорда;

– фермер хўжаликлари учун энг кам ойлик иш ҳақининг 200 бараваригача миқдорда ажратилади.

– Мазкур субъектлар учун микрокредитларнинг фоиз ставкаси – йиллик 3 фоиз миқдорида, 18 ойгача бўлган муддатга берилади.

Бюджетдан ташқари Жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан юридик шахс мақомига эга бўлмаган деҳқон хўжаликлариغا микрокредитлар энг кам иш ҳақининг 200 бараваридан ҳамда юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектларига энг кам иш ҳақининг 1000 бараваридан кўп бўлмаган миқдорида берилади.

Бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ҳисобидан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва фаолиятини ривожлантириш мақсадлари учун кичик бизнес субъектларини микрокредитлаш банк маржаси кўшиб ҳисобланадиган имтиёзли фоиз ставкаси асосида амалга оширилади. Ушбу микрокредитларга доир имтиёзли фоиз ставкаси Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасига нисбатан қатъий фоизларда белгиланади. Ушбу микрокредитлар учун имтиёзли фоиз ставкаси кредитланаётган инвестиция лойиҳаларининг йўналишидан келиб чиққан ҳолда Ушбу микрокредитлар учун имтиёзли фоиз ставкаси кредитланаётган инвестиция лойиҳаларининг йўналишидан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги миқдорларда белгиланади:

– деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантириш ва кенгайтириш, шу жумладан, қишлоқ хўжалиги техникасини сотиб олиш, фермерлик иншоотларини қуриш, чорвачилик, паррандачиликни ривожлантириш учун юридик шахс мақомига эга бўлмаган деҳқон хўжаликлариغا энг кам ойлик иш ҳақининг 200 бараваригача ва юридик шахс мақомига эга деҳқон ва фермер хўжаликлариغا энг кам ойлик иш ҳақининг 1000 бараваригача миқдорида, Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/3 қисми (бугунги кунда йиллик 4,67 фоиз) билан, 3 йилгача бўлган муддатга.

– Маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хомашё ва материалларни тубдан қайта ишлаш, ҳунармандчиликни ривожлантириш, касаначилик меҳнатини ташкил этиш учун яқка тартибдаги тадбиркорларга энг кам ойлик иш ҳақининг 200 бараваридан ҳамда микрофирма ва кичик корхоналарга энг кам ойлик иш ҳақининг 1000 баравари миқдорида, қайта молиялаш ставкасининг 40 фоизи (бугунги кунда йиллик 5,6 фоиз) билан, 3 йилгача бўлган муддатга;

– Хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш учун яқка тартибдаги тадбиркорларга жумладан аҳолига маиший, тиббий, сайёҳлик-экскурсия ва меҳмонхона хизмати кўрсатиш, автомобиллар ва бошқа техника таъмири бўйича хизмат кўрсатиш, транспорт хизмати кўрсатишни ривожлантириш учун энг кам ойлик иш ҳақининг 200 бараваридан, микрофирма ва кичик корхоналарга энг кам ойлик иш ҳақининг 1000 бараваридан кўп бўлмаган миқдорда, Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 45 фоизи, 3 йилгача бўлган муддатга ажратилади.

– Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан берилаётган ушбу микрокредитлар бўйича банк маржаси имтиёзли фоиз ставкасининг 50 фоизи миқдорда белгиланади.

– юридик шахс мақомига эга бўлмаган яқка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликларига энг кам иш ҳақининг 200 бараваридан кўп бўлмаган миқдорда бериладиган микрокредит умумий суммасининг 50 фоизини нақд пул билан 1,5 йил (18 ой) муддатга беришга рухсат этилади.

– Юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликлари ва фермер хўжаликларига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва ривожлантириш учун энг кам иш ҳақининг 1000 баравари миқдоригача миллий валютада ажратилган микрокредит умумий суммасининг 50 фоизини нақд пул билан 1,5 йил (18 ой) муддатга фақат чорва моллари, парранда, кўчат, уруғлик ва ем-хашакни аҳолидан сотиб олиш учун берилишига рухсат этилади. Нақд пул билан берилган микрокредитларни қайтариш ва уларнинг нақд пулда берилган қисмига ҳисобланган фоизлар тўлови фақат нақд пулда амалга оширилади.

– Бунда саноат йўли билан қайта ишлаш асосида тайёрланган чорва озуқаларини сотиб олиш учун микрокредит ҳисобидан нақд пул берилишига йўл қўйилмайди.

– Кичик бизнеснинг бошқа субъектларига микрокредитлар нақд пулсиз шаклда берилади.

Имтиёзли кредитлаш жамғармаси маблағлари ҳисобидан деҳқон ва фермер хўжаликларини Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 50 фоизидан (йиллик 7 фоиз) юқори бўлмаган фоиз ставкаси билан:

– хомашё ва материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар ҳамда бошқа ишлаб чиқариш захиралари харид қилиш учун зарур бўлган айланма маблағларни тўлдиришга 1 йил муддатгача;

– қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун айланма маблағларни тўлдиришга камида 2 йил муддатга;

– инвестиция лойиҳаларини маблағ билан таъминлаш учун 5 йил муддатга ажратилади.

Кредит таъминланганлик шарти асосида – мол-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови, банк ёки суғурта ташкилотининг кафолати, учинчи шахслар кафиллиги, қарз олувчининг кредитни сўндирмаслиги хавфи суғурталангани тўғрисида суғурта компаниясининг суғурта полиси ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида кўзда тутилган таъминот турлари гарови остида берилади.

Тижорат банклари томонидан имтиёзли кредитлар қайтарилишини таъминлаш сифатида кредит шартномаси бўйича сотиб олинadиган мини-технологиялар ва ихчам асбоб-ускуналар улар қийматининг 80 фоизи миқдорда гаров учун қабул қилиниши мумкин. Имтиёзли кредитнинг мини-

технологиялар ва ихчам асбоб-ускуналар гарови билан қопланмаган қисми учун қарз олувчи таъминлашнинг юқорида келтирилган турларидан фойдаланиши мумкин.

2. Тижорат банклари томонидан шахсий ёрдамчи хўжаликларга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун микрокредитлар бериш тартиби

Тижорат банклари томонидан шахсий ёрдамчи хўжаликларга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, шунингдек, паррандачилик ва асаларичиликни ривожлантириш ҳамда ихчам иссиқхоналар ташкил этиш учун микрокредитлар берилади.

Аҳоли ўз томорқасида оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида оила эҳтиёжлари учун деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириши ҳамда оила эҳтиёжидан ортиқчасини деҳқон бозорларида сотиш билан шуғулланиб, оиласини даромад бмилан таъминлаши мумкин. Озик-овқат товарларини ишлаб чиқишни кенгайтириш ва ички бозорни тўлдириш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар оилавий хўжалик фаолиятини ривожлантириш, бу борада тижорат банклари имкониятларидан фойдаланган ҳолда шахсий ёрдамчи хўжаликлар фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлашга эътибор берилмоқда. Шундан келиб чиқиб, тижорат банклари томонидан шахсий ёрдамчи хўжаликларга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, шунингдек, паррандачилик ва асаларичиликни ривожлантириш ҳамда ихчам иссиқхоналар куриш учун микрокредитлар ажратмоқда. Тижорат банкларининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари фаолиятига йўналтириладиган кредитлари қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида берилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун шахсий ёрдамчи хўжаликларига энг кам иш ҳақининг 100 бараваригача бўлган миқдорда микрокредитлар ажратилади.

Микрокредитлар шартнома асосида қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз:

меваги дарахтлар ва узум кўчатлари сотиб олиш учун бир йиллик имтиёзли давр билан 3 йилгача бўлган муддатга;

уруғликлар, минерал ўғитлар ва ўсимликларни кимёвий химоя қилиш воситаларини сотиб олиш, ихчам иссиқхоналар ташкил этиш ҳамда паррандачилик ва асаларичиликни ривожлантириш учун олти ойлик имтиёзли давр билан 2 йилгача бўлган муддатга берилади.

Тижорат банки шахсий ёрдамчи хўжаликларига ажратган кредитларининг тўловлари бўйича имтиёзли даврни белгилаши мумкин. Имтиёзли давр ўрнатилган ҳолда берилган кредитлар бўйича асосий қарзни тўлаш имтиёзли давр тугагандан кейинги ойдан бошланади. Имтиёзли даврда кредит бўйича фоизлар ҳисобланади ва ундирилади. Бунда фоизлар қарз олувчига кредит бўйича қарздорликнинг амалдаги қолдигига кунлик ҳисоблаб борилади ва ҳар ойда бир марта ундирилади.

Микрокредитлардан фойдаланганлик учун Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси даражасидан юқори бўлмаган миқдорда фоиз ставкаси белгиланади.

Шахсий ёрдамчи хўжалик юритувчи жисмоний шахсларга ўзлари истиқомат қиладиган жойдаги тижорат банклари филиалларидан микрокредит берилиши мумкин. Микрокредит олиш учун шахсий ёрдамчи хўжалик юритувчи жисмоний шахс тижорат банкига микрокредит бериш тўғрисида ариза, маҳалла, қишлоқ, овул фуқаролар йиғини Кенгаши раиси томонидан имзоланган, белгиланган тартибда берилган санаси ва рақами қайд этилган ҳамда гербли муҳр билан тасдиқланган тавсиянома ва микрокредит олувчи шахсий ёрдамчи хўжалик юритувчи жисмоний шахсда томорқа участкаси мавжудлиги ҳамда унинг майдони кўрсатилган маълумотномани тақдим этади. Мижознинг кредит ҳужжатлари тижорат банк томонидан 3 иш кунда кўриб чиқиб мијозга банк кредитини ажратиш ёки ажратмаслиги тўғрисида кредит кўмитасининг қарори қабул қилиниши лозим. Агарда мијознинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари ёки кредит ҳужжатларида камчиликлар мавжуд бўлиб унга микрокредит ажратиш имконияти мавжуд бўлмаса, тижорат банки кредит ҳужжатлар кўриб чиқилган куннинг эртасигаёқ мијозга бу ҳақда ёзма шаклда маълум қилиши шарт.

Тижорат банки микрокредит бериш тўғрисида ижобий қарор қабул қилганда банк ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси имзоланади. Кредит шартномада кредитнинг суммаси, муддати, кредит учун фоиз ставкаси миқдори, кредитнинг мақсади, кредит таъминотига оид маълумотлар, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, жавобгарлиги бошқа шартлар кўрсатилади. Кредит шартнома билан биргаликда кредитнинг таъминоти бўйича ҳужжатлар ҳам расмийлаштирилади.

Мижозга кредит бериш учун белгиланган тартибда ссуда ҳисобварағи очилади. Микрокредитлар қарз олувчининг ссуда ҳисобварағидан унинг тўлов топшириқномасига асосан, кредит шартномасида белгиланган мақсадлар учун тегишли ташкилотларнинг банкдаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағига пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Олинган микрокредит ва у бўйича фоизлар шахсий ёрдамчи хўжаликни юритувчи жисмоний шахс банкга нақд пул топшириш, пластик карточка орқали ёки банкдаги омонот ҳисоб варағидан пул ўтказиб бериш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Тижорат банки берилган микрокредитдан фойдаланиш, унинг мақсадли йўналтирилишини, кредит фоизи ва асосий суммасини шартнома шартларига асосан тўлаб бориш жараёнларини мониторинг қилиб боради. Кредитдан фойдаланишда ва унинг тўловлари бўйича мијоз томонидан шартнома шартлари бузилган ҳолларда тижорат банки кредит шартномасида белгиланган тартибда кредитнинг мақсадсиз ишлатилган қисмини қарз олувчидан муддатидан илгари ундириб олиш ҳуқуқига эга. Тижорат банки, биринчи навбатда, мијоздан микрокредит бўйича фоизларни, кейин эса асосий қарз суммасини ундириб олади.

Мижоз олган микрокредитини кредит шартномада белгиланган муддатларда қайтармаса, банк ундирувни микрокредитнинг таъминотига қаратади.

3.Тижорат банклари томонидан шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларига чорвачиликни ривожлантириш учун имтиёзли мақсадли микрокредитлар бериш

Тижорат банклари томонидан кам таъминланган оилаларнинг шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларига чорвачиликни ривожлантириш учун имтиёзли мақсадли микрокредитлар берилиши мумкин. Микрокредит қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида берилади. Бу хўжаликларга микрокредитлар энг кам иш ҳақининг 80 бараваригача бўлган миқдорда берилади. Чорвачиликни ривожлантириш учун кам таъминланган оилаларга микрокредитлар шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжалигининг раҳбарининг кредит олиш учун банкга берган аризаси, паспорт нусхаси ва маҳалла, қишлоқ, овул фуқаролар йиғини Кенгашлари тавсияномаларига асосан, томонлар ўртасида тузилган шартнома бўйича 3 йилгача бўлган муддатга, қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз берилади. Кредит нақд пулда ёки нақдсиз пул ўтказиб бериш йўли билан Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси даражасидан юқори бўлмаган миқдордаги фоиз ставкада ажратилиши белгиланган.

Банк микрокредитнинг таъминоти сифатида мол-мулк гарови, банк ёки суғурта компанияси кафолати, учинчи шахс кафилиги, қарз олувчи томонидан олинган кредитни қайтарилмаслик рискининг банк-бенефициар фойдасига суғурта қилинганлиги тўғрисидаги суғурта полиси ва бошқа таъминот турларини қабул қилиши мумкин.

Микрокредит шартномаси тузилгандан кейин қарз олувчига банкда ссуда ҳисобварағи очилади. Қарз олувчининг тўлов топшириқномасига асосан микрокредит шартномада кўрсатилган суммада пул ўтказиш йўли билан ёки нақд пул бериш йўли билан амалга оширилади.

Шахсий ёрдамчи хўжалиги юритувчи жисмоний шахс томонидан микрокредитлар ва уларга ҳисобланган фоизлар банк кассасига нақд пул топшириш ёки қарз олувчининг омонат ҳисобварағидан пул ўтказиб бериш йўли билан амалга оширилади.

Дехқон хўжалиги микрокредитнинг нақд пулга олинган қисми ва унга ҳисобланган фоизлар тўловини банк кассасига нақд пул топшириш йўли билан амалга оширади. Тижорат банклари томонидан қарз олувчининг микрокредитдан самарали ҳамда мақсадли фойдаланаётганлиги мониторинг қилиб борилади. Агарда қарз олувчи томонидан олинган микрокредитлар мақсадсиз ишлатилган ёки шартнома шартларидан четга чиқишлар аниқланса банк томонидан мақсадсиз ишлатилган кредит суммаси ва у бўйича фоизлар муддатидан олдин ундириб олинади. Бунда биринчи навбатда микрокредитдан фойдаланганлик учун фоизлар ундирилади. Қарз

олувчи микрокредит ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида белгиланган муддатда қайтармаган тақдирда, банк, ундирувни таъминотга қаратади ва белгиланган тартибда кредитни ундириб олади.

4. Хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигини кредитлаш тажрибаси

Қишлоқ хўжалигини кредитлаш соҳасида АҚШ тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, банклар томонидан қишлоқ хўжалик субъектларига турли хил кредитлар ажратилади. Кредитлаш жараёнида банк ходимлари нафақат банк фаолиятини, балки қишлоқ хўжалиги хусусиятларини, бу соҳада махсус маркетинг тайёргарликка эга бўлиши, фермер хўжаликлари фаолиятини, унинг мавсумийлик билан боғлиқлигини ва бошқа жиҳатларини ҳар томонлама мукамал билишлари, муомала маданияти юқори бўлиши асосий шартлардан ҳисобланади. Барча банклар ялпи активларининг 1 фоизга яқини қишлоқ хўжалигига ажратилган кредитларга тўғри келса-да, ушбу соҳага кредитлар ажратиш АҚШ майда банкларининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Кичик банк (100 млн. долл.дан ортиқ активга эга бўлган банклар) лар томонидан берилган кредитларнинг 50 фоиздан ортиги қишлоқ хўжалиги кредитлари ҳисобланади. АҚШда қишлоқ хўжалигини кредитлаш банклар ва нобанк ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Банклар одатда берган кредитларининг тўғри ва мақсадли ишлатилиши устидан фермер хўжаликларига бориб кўздан кечириш орқали назорат олиб борадилар. Банклар томонидан фермерлар, айниқса янги фаолият бошлаётган фермерлар учун ўқув-маслаҳат хизматлари ташкил этилади. АҚШда қишлоқ хўжалигини кредитлашга жамият ривожланишига ҳисса қўшиш тариқасида қаралади, чунки агробизнеснинг ривожланиши кичик шаҳар ва ҳудудлар инфратузилмасининг ривожланишига-агрофирмалар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарнинг пайдо бўлишига олиб келади. АҚШда банклар томонидан қишлоқ хўжалиги субъектларига берилган кредитлар бўйича муддати ўтган кредитлар салмоғи 0,5 фоизни ташкил қилади.

Америка банкларидан кредит олиш учун фермер банкга қуйидаги ҳужжатларни топшириши лозим.

- Федерал солиқни тўлаганлигини тасдиқловчи ҳужжат ва бизнес режа;
- Сотиб олинаётган техника ёки мулк бўйича бошланғич бадал. Бошланғич бадал миқдори олинаётган кредит суммаси ва мақсадига боғлиқ (масалан, кўчмас мулк учун 20 %, қора моллар учун 25 %ни ташкил этади).
- Кредит тарихи.
- Даромадлари тўғрисида декларация.
- Таъминотнинг мавжудлиги ва бошқалар.
- Тақдим қилинган ҳужжатлар асосида банклар миждозларнинг молиявий ҳолатини, уларнинг кредитга ва тўловга лаёқатлилигини текшириб чиққандан кейин миждоз билан кредит шартнома имзоланади.

АҚШ штатлари ва округларида банклар ва уларнинг ассоциациялари оборотдаги бўш маблағларни 3-5 фоиз ставкада жалб қилиб, 6-9 фоиз билан кредитлашга йўналтиради. АҚШ ва бошқа ривожланган давлатларда кредит ташкилотлари қишлоқ хўжалиги соҳасига ўзгармас ва ўзгарувчан фоиз ставкаларда, ўзгарувчан фоиз ставка ўзгармас муддат бўйича ёки аралаш фоиз ставка (ўзгарувчан ва ўзгармас)да кредитлар ажратади. Кредитларни ўзгармас фоиз ставкаларида тақдим этганда кредит бўйича фоиз ставкаларига инфляция даражаси ва бошқа омиллар таъсир кўрсатмайди. Ўзгарувчан фоиз ставкада бериладиган кредитлар бўйича фоиз ставкаси молия бозорининг ҳолатидан келиб чиқиб ўзгариши мумкин. Одатда, узок муддатли кредитлар бўйича ўзгарувчан фоиз ставкалар ўрнатилади. Кредит ва унинг фоизига оид муносабатлар қишлоқ хўжалиги корхонаси ва кредит ташкилоти ўртасида тузилган шартномада акс эттирилади.

АҚШда қишлоқ хўжалиги субъектларига кредитлар турли муддатларга берилди. Масалан, фермалар учун бино-иншоотлар сотиб олишга 20 йилга, ем-хашакларни сақлаш жойларини сотиб олиш учун 15 йилга, техника-технологиялар учун 10 йилга, омборхоналар учун 8 йилга кредитлар ажратилади. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироз шароитида ҳам АҚШ банклари қишлоқ хўжалиги субъектларини кредитлаш масалаларига устуворлик берилиши ва кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг оширилмаганлигининг сабаби қишлоқ хўжалигида истеъмол товарлари асосий қисмининг яратилишида.

Жаҳон молиявий иқтисодий инқирозигача америка банклари томонидан қишлоқ хўжалиги субъектлари, фермерларга берилган кредитлар бўйича ўртача фоиз ставкалар йиллик 8 фоизни ташкил этган. Қишлоқ хўжалиги субъектлари фаолиятига инқирознинг салбий оқибатларини юмшатиш мақсадида тижорат банклари Федерал резерв тизимидан пул маблағларини иқтисодиётга йўналтириш шарти билан фоизсиз қарзлар олиб уларнинг аксарият қисмини фермер хўжаликлари фаолиятини қўллаб-қувватлашга йўналтирди. Шу боис, 2011 йилдан бошлаб кредитлар бўйича фоиз ставкалари 4 фоизни ташкил қилмоқда.

АҚШда 1916 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалигини кредитлашни мувофиқлаштириш масалаларига давлат сиёсатининг бир қисми сифатида эътибор берилиб бошланган. Шу вақтдан бошлаб АҚШ Конгресси фермерларни кредитлар тизимининг асоси бўлган федерал ерлар банклари тизими (Federal Land Banks - FLBs)ни ташкил этган. 1923 йилдан бошлаб ўрта муддатли кредитлаш бўйича федерал банклар ташкил этилган. 1933 йилда қишлоқ хўжалиги кооперативларини кредитлаш соҳасида банклар ташкил этилган.

Қишлоқ хўжалик соҳасига давлатнинг аралашуви паст фоизларда кредитлар бериш ёки фермерлар фаолиятини ривожлантиришга грантлар ажратишда намоён бўлган. АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги таркибида ташкил этилган Фермерлар Фаолияти бўйича Маъмурият (ФФМ) ва Товар-кредит кооперацияси қишлоқ хўжалигига кредитлар ажратувчи нобанк ташкилот бўлиб кредит олиш имкониятига эга бўлмаган, фаолиятини энди

бошлаган, молиявий аҳволи нобарқарор бўлган фермерларга кредитлар бериш билан шуғулланади. Фермерлар фаолиятини ривожлантириш учун мақсадли дастурларга конгресс ҳар йили фермерлар оладиган кредитларнинг 8-10 фоизи миқдорда ресурслар ажратади. Кредитлар фермерларни ривожлантириш дастурлари ижросини таъминлашга, кўп болали оилаларни қўллаб-қувватлашга, қишлоқ жойларида уй-жойлар қуришга, фермерларнинг баъзи мажбуриятларини тўлашга йўналтирилади.

АҚШда қишлоқ хўжалиги соҳасига операцион харажатлар учун қисқа муддатли кредитлар – чорва моллари, минерал ўғитлар, уруғлик ва бошқалар учун 1 йилдан 5 йилгача муддатга, 5 – 5,5 фоиз билан, техника сотиб олишга – 7 йилгача, ер сотиб олишга – 40 йилгача, ўртача 6-6,5 фоиз ставкаси билан ажратилади. Узок муддатли кредитлашда фермерларнинг молиявий аҳволи доимий равишда мониторинг қилиб борилади ва унинг аҳволдан келиб чиқиб, кредит бўйича фоиз ставкалар қайта кўриб чиқилади. Агар унинг молиявий аҳволи яхшиланадиган бўлса, у кредитлашнинг одатдаги тизимига ўтказилади.

АҚШ ва қатор ривожланган давлатларда аграр соҳани давлат томонидан бошқаришнинг муҳим дастаги – имтиёзли кредитлаш ҳисобланади. Имтиёзли кредитларни ажратиш давлат дастурлари ва бошқа тадбирлар орқали амалга оширилади.

Имтиёзли кредитлашнинг асосий тамойили кредитнинг амалдаги фоиз ставкасини ёки унинг бир қисмини бюджет маблағлари ҳисобидан қоплаб беришдан иборат.

Давлат иқтисодиётнинг жорий талабларидан келиб чиқиб, истиқболли тармоқлар ва устувор йўналишлар ривожланишини рағбатлантириш учун имтиёзли кредитлаш механизmidан фойдаланади. Бундай механизм қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларини қамраб олиши билан биргаликда, уларнинг ривожланишига шароит яратади ва тармоқ ривожини рағбатлантиради.

АҚШ давлати иқтисодий сиёсатнинг жорий ҳолатидан келиб чиқиб, имтиёзли кредитлаш шартларини ўзгартириб боради. Кооператив ташкилотлар, янги техника технологиялари, ихтироларни қўллайдиган хўжаликлар, ёш фермерларга жуда кўп имтиёзлар асосида кредитлар берилади. Бундай кредитларни олувчи хўжаликлар давлат томонидан қўйилган талаблар ва мезонларга жавоб бера олиши лозим. Масалан, фермер хўжалигининг фаолият кўлами, қиймати, даромадлилик даражаси, имтиёзли кредит олишга талабгорнинг ёши, унинг касбий малакаси ва тайёргарлиги ва бошқаларга эътибор қаратилади.

Фермер Кредити Федерал Тизими АҚШда фермер хўжаликларини кредитлаштирувчи асосий бўғинлардан бўлиб қолмоқда. Қатор воситачилар орқали фермерларга кредитлар бериш ва бошқа молиявий хизматларни кўрсатиш амалга оширилмоқда. Булар:

– аҳоли маблағларини депозит шаклида аккумуляция қилувчи тижорат банклари;

– пул бозорининг бўш пул фондларини жалб қилувчи, қишлоқ хўжалик кредит кооперациялари;

- давлат бюджетининг маблағлари ҳисобидан амалга оширилувчи округ, минтақа, федерал даражадаги махсус давлат дастурлари;
- аъзоларининг жамоавий мажбуриятига асосланган кредит уюшмалар;
- товар кредитларини берувчи йирик агробизнес корхоналари;
- траст функцияларини бажарувчи суғурта компаниялари, пенсия фондлари ва бошқа иктисодий институтлар;
- кўп сонли якка тартибдаги кредиторлар.

Бу манбаларнинг барчаси АҚШ Фермер Кредити Тизими (ФКТ) ва Фермерларга хизмат кўрсатиш Агентлиги (USDA Farm Service Agency) таркибига киради. Йирик тижорат банклари қишлоқ жойларида жойлашган ўз филиаллари ва кичик банклар орқали фермерларга кредитлар ажратади. Америка банкирлари ассоциацияси (American Bankers Association) баҳолашича, 8681 турдаги банклар қишлоқ хўжалигини кредитлаш билан шуғулланади.

Қишлоқ хўжалигини кредитлашда Farm Credit Systemнинг роли катта бўлиб, бу ўзига хос нодавлат ташкилоти бўлса-да, фаолияти давлат (Government-Sponsored Enterprise - GSE), томонидан қўллаб-қувватланади, аммо у давлат томонидан кафолатланган кредитларни ажратмайди. Фермер Кредити Тизими тижорат ташкилоти бўлиб, унинг мақсади ўз фаолияти фойда олишдан иборат. Шу билан биргаликда, қонунлар бу ташкилотга биринчи навбатда, қишлоқ жойларидаги корхона, ташкилотлар ва фермерларга хизмат кўрсатиш мажбуриятини юклайди. Федерал қонунчиликка мувофиқ, Фермер Кредит Тизими солиқлар бўйича имтиёзларга эга ва бу, ўз навбатида, уларга кредит ресурслар бозоридан арзон кредитлар олиш имконини беради. Бугунги кунда АҚШда фермерлар ва ранчо эгаларига бериладиган кредитларнинг учдан бир қисми Фермер Кредити Тизими томонидан таъминланади. Фермер Кредити Тизими АҚШ ҳукуматининг таркибий қисми бўлган Фермер Кредити бўйича маъмурият (Farm Credit Administration - FCA) томонидан мувофиқлаштирилади. Farm Credit Administration – FCA ФКТ барқарор фаолият олиб бориши, унинг бошқа молия институтлари билан рақобатдошлигини таъминлаш бўйича фаолият олиб боради.

Фермерларга хизмат кўрсатиш Агентлиги (USDA Farm Service Agency) муҳим функцияларидан бири фермерлар тижорат банкларидан ёки ФКТ дан кредит ола олмаган шароитда уларга кредитлар бериши мумкин. Одатда бундай кредитлар фермерларнинг молиявий ахволи ёмонлашганда, табиий офат ва бозор конъюктураси ўзгариши натижасида фермерлар йўқотишлар ҳамда талофат кўрган ҳолларда амалга оширилади. Баъзи кредитлар субсидидаштирилган кредитлар дейилиб улар бўйича фоиз ставкалари молия бозорларидаги фоиз ставкалардан жуда паст микдорда бўлади. Бундай кредитлар олиш учун:

- Фермер молиявий ҳолати тўғрисида тўлиқ ва ишончли маълумот тақдим этиши;

- Олинадиган кредит ва у бўйича фоизларни шартномада келишилган муддатда ва суммада қайтариб тўлаши мумкинлигини асослаши лозим.

АҚШда фермерларга ажратиладиган кредитларнинг қоидалари

Дастур номи	Кредитнинг максимал миқдори	Кредитлаш шартлари	Кредитдан фойдаланиш мақсади
Асосий воситаларни сотиб олишга	200 минг. долл.	– 40 йилгача; – агентликнинг харажатларига асосан фоизлар белгиланади – ставка 5 %, агар 50 % кредит бошқа кредитордан олинган бўлса	– ер сотиб олиш; – иншоотлар қуришга; – ва сув ресурслари ҳолатини яхшилашга
Фаолиятини бошлаётган фермерларга	Мулк қийматининг 40 %	– 15 йил; – ставка 4 %	Ферма ёки ранчо сотиб олиш
Айланма активларни сотиб олишга кредит	200 минг. долл.	- 1 йилдан 7 йилгача; - фоизлар агентликнинг харажатларига асосланади; - фоиз ставка субсидирлаштирилиши мумкин	– қора мол, парранда, ем-хашак, уруғлик, химикатлар, ускуналар сотиб олишга; – ва сув ресурсларини яхшилаш; – маълум даражада мавжуд қарздорликни қайта молиялаштириш
Фавқулодда кредит	Фермада 100 % йўқотишлар бўлганда 500 минг. долл. Барча кредитлар бўйича	– айланма маблағлар учун 1 йилдан 7 йилгача; – кўчмас мулк бўйича йўқотишларни қоплаш учун 40 йилгача; – фоиз ставка 3,75 %	– фермер хўжалигининг баъзи элементларини қайта тиклаш; – табиий офат билан боғлиқ ишлаб чиқариш харажатларини тўлаш; – фермер оиласи яшаши билан боғлиқ харажатларни

			тўлаш; – фермер хўжалигини қайта ташкил этиш; – мавжуд қарздорликни қайта молиялаштириш
Агентлик кафолати остида оборот активларни сотиб олиш учун кредит	899 минг. долл.	– 1 йилдан 7 йилгача; – фоиз ставкалари ўртача бозор ставкаларидан юқори бўлмаган ҳолда; – субсидиланган фоиз ставка 4 фоиздан паст бўлиши мумкин	– қора мол, паранда, ем-хашак, уруғлик, химикатлар, ускуналар; соти олишга; – ер ва сув ресурсларини яхшилаш; – маълум даражада мавжуд қарздорликни қайта молиялаштириш
Агентлик кафолати остида асосий воситаларни сотиб олиш	899 минг. долл. (инфляциядан келиб чиқиб ўзгартиришлар бўлиши мумкин)	– 40 йилгача; – фоиз ставкалари ўртача бозор ставкаларидан юқори бўлмаган ҳолда	– ер сотиб олиш; – бино-иншоотлар қуриш; – ер ва сув ресурсларини яхшилаш

АҚШда қишлоқ хўжалигига бериладиган кредитларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, уч асосий гуруҳга бўлиш мумкин:

– молиявий аҳволи қониқарсиз бўлган, молиявий ва моддий ресурслари етарли бўлмаган қишлоқ хўжалиги корхоналари федерал штатларнинг дастурлари асосида кредитланади;

– қишлоқ хўжалигида тўлиқ ва қисман банд бўлган фермерлар тижорат банклари томонидан кредитланади;

– йирик тижорат фермалар асосан ФКТдан ва суғурта компаниялари орқали кредитлар олиши мумкин.

АҚШда қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ялпи харажатларининг 35-70 %и кредитлар ҳисобидан молиялаштирилади. Кўчмас мулк сотиб олишда битимнинг 70 % миқдорида, машина, асбоб-ускуналар сотиб олишда – 40 %дан 70 %гача, чорва моллари сотиб олишда 50 %, оборот капитал билан боғлиқ харажатлар 100 % гача молиялаштирилиши мумкин. Машина, техника воситалари, кўчмас мулк сотиб олиш учун узок муддатли кредитлар берилса, оборот капиталнинг химикат, уруғлик, ўғит, ёқилғи ва бошқа

турлари учун қисқа муддатли кредитлар берилди ва уларни тўлаш муддати 30 кундан бошланиши мумкин. Маълумотларга қараганда, Англия, Германия, Франция, Италия, Бельгия ва қатор скандинавия давлатлари қишлоқ хўжалиги корхоналарининг асосий капиталида қарз маблағларининг ҳажми юқори даражага эга.

Германияда қишлоқ хўжалигига имтиёзли аграр кредитлар. Аграр кредитлар Дастури ва инвестицион рағбатлантириш дастурига асосан йиллик 1 фоиз ставкасида ёки олинган кредитлар бўйича фоиз ставкаларни 4-7 фоизга тушириш йўли билан амалга оширилади.

XII БОБ. КРЕДИТ РИСКИ ВА УНИ БОШҚАРИШ УСУЛЛАРИ

1. Кредит рисқи ва унинг юзага келиш сабаблари

Банклар фаолиятини тўғри ташкил қилиш, улар фаолиятида юзага келадиган рискларни минималлаштиришда кредит рисқи, унинг сифати ва даражасини аниқлаш устувор аҳамият касб этади. Банкнинг кредит фаолияти, унинг асосий фаолият тури бўлиб, банк фаолиятида муҳим ўринни эгаллайди. Жаҳон банк амалиётида айнан кредит операциялари орқали банклар фойдасининг асосий қисми шаклланади. Шу билан бир вақтда, кредитларнинг асосан, йирик кредитларнинг қайтарилмаслиги, банклар фаолиятида рискларнинг пайдо бўлишига, улар, ўз навбатида, банк даромадларининг камайишига, баъзи ҳолларда эса банкларнинг банкрот бўлишига ҳам олиб келиши мумкин. Банклар фаолиятини тўғри ташкил қилиш, уларда мавжуд рискларни минималлаштириш масалаларидан бири, кредит рисқлари, уларнинг сифати, даражасини аниқлаш ва таҳлил қилишдан иборат.

Кредит рисқи деб, қарз олувчи томонидан кредит шартномаси шартларининг бажарилмаслиги, яъни кредит суммаси (қисман ёки тўлиқ) ва у бўйича фоизларнинг шартномада кўрсатилган муддатларда тўланмаслиги натижасида юзага келиши мумкин бўлган йўқотишлар эҳтимоли тушунилади. Кредит рисқини аниқлаш ва бошқариш ҳар қандай тижорат банкининг кредит сиёсатини самарали амалга ошириш йўналишларидан ҳисобланади. Кредит рискларининг банклар учун долзарб муаммолиги шундаки, кредит рисқи мавжуд бўлган ҳолда кредитор (банк)да қарз олувчи томонидан кредит шартнома шартларини, унинг ўз мажбуриятларини белгиланган вақтда бажара олиш имкониятига ишончсизлик ҳосил бўлади. Қарз олувчи томонидан олинган кредитлар бўйича фоиз ставкасининг ёки кредит асосий суммасининг ўз вақтида тўланмаслиги ёки умуман тўланмаслиги банк фойдасининг камайиши оқибатида банкнинг келажакдаги даромадларининг тушиб кетишига, бу ўз навбатида, тижорат банклари ликвидлилигига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун кредиторлар улар берган маблағларнинг қайтиши билан боғлиқ рискларни камайтиришга ҳаракат қиладилар.

Кредит рисқининг юзага келишига қуйидаги ҳолатлар:

а) турли хил макро ва микроиқтисодий омиллар, иқтисодий қонунчилик ва меъёрлардаги ўзгаришлар;

б) иқтисодий ва сиёсий муҳитдаги ўзгаришлар, салбий ҳоллар, қарз олувчининг фаолиятидаги бўладиган молиявий нобарқарорлик туфайли олган кредитларини тўлашга мос пул оқимини ташкил қила олмаслиги;

в) кредитнинг таъминланганлиги учун олинган гаровнинг қиймати ва сифати бўйича тўлиқ ишончнинг йўқлиги;

г) юқори билимга эга бўлган банк ходимлари ва мижозларнинг кредитдан фойдаланишдаги кўникмаларининг етарли эмаслиги;

д) қарз олувчи субъектнинг маҳаллий ёки давлат миқёсида обрўсининг тушиб кетиши, унинг ишчанлик фаолиятида юзага келган салбий ўзгаришлар ва бошқа сабаблар бўлиши мумкин.

Албатта, кредит муносабатларини ўрнатишда банклар кредитга ёки қарзга берилган сумманинг ўз вақтида қайтиб тўланишини ва мўлжалланган фоиз ставкаларини белгиланган вақтда олишни кутадилар. Улар рискдан қочадилар, кредит беришгача кредитланадиган соҳанинг риск даражаси билан қизиқадилар, уни аниқлайдилар ва ўзлари учун риск даражаси минимал бўлган ҳолларда кредит ажратиш тўғрисида ижобий қарор қабул қиладилар. Лекин кредитор томонидан кутиладиган натижа ҳар доим ҳам у ўйлаганидек бўлмаслиги мумкин.

90- йилларда Базел кўмитаси капитални банклар фаолиятида юзага келадиган рисклар турларининг кенгайтирилган шкаласи бўйича ҳисоб-китоб қилишни таклиф этди. Яъни Базел кўмитаси таклиф қилинган риск турларини учта йирик тоифага ажратди: кредит rischi, бозор rischi, операцион риск. Базел кўмитаси тижорат банклари фаолиятида юзага келадиган **кредит рискларини** қарздор ёки контрагент томонидан ўз мажбуриятларини келишилган шартларга мувофиқ бажара олмаслик эҳтимоли, деб баҳолайди. Мажбуриятларни бажара олиш қобилияти қарздорнинг молиявий ҳолати (кредитга лаёқатлилигига)га боғлиқ. Мижознинг кредит лаёқатлилигини ва келажакда кредит бўйича фоиз тўловларини амалга ошириш қобилиятини баҳолаш учун банк мижознинг аҳволи, хусусан, ойлик пул оқимлари (даромад ва харажатларини) тўғрисида ахборотларини олиш имкониятига эга бўлишга эътибор қаратила бошланди. Таъкидлаш керакки, банкларда кредит рисклари бўйича аниқ маълумотларнинг етарли эмаслиги банк активлари сифатини баҳолашда қийинчилик тугдиради, бу эса кутиладиган зарарларга қарши захираларни шакллантириш учун кўшимча маблағларга эҳтиёж уйғотади.

Кредит рискнинг таркибига қуйидаги рискларни киритиш мумкин:

1. Кредитни ўз вақтида қайтармаслик билан боғлиқ рисклар.

Рискнинг бу тури қарз олувчи кредит шартномасининг шартларини бажармаслиги натижасида кредитни ўз вақтида қайтмаслигига олиб келади.

2. Ликвидлик rischi.

Бу рискда кредитни ва фоизларни муддатида қайтара олмаслик натижасида банк ликвид маблағларининг камайиши банк тўлов қобилиятининг пасайишига олиб келиши мумкин.

3. Кредит таъминоти билан боғлиқ риск.

Бу рискни алоҳида кўриб бўлмайди, балки бу кредитни қайтармаслик билан боғлиқ бўлган риск билан биргаликда ўрганилади. Бу риск тури кредит учун қўйилган гаровни сотишдан тушган маблағ ажратилган кредитни қоплаш учун етарли эмаслиги билан боғлиқдир. Натижада банк ўз талабини тўла қондира олмайди.

4. Қарз олувчининг ишбилармонлиги билан боғлиқ рисклар.

Бу риск корхонанинг иш фаолияти билан боғлиқ бўлиб (сотиб олиш, ишлаб чиқариш ва сотиш), бошқа рисклардан фарқли ўлароқ, бу рискка корхона раҳбаридан боғлиқ бўлмаган омиллар ҳам таъсир кўрсатиши мумкин, масалан, тармоқнинг ривожланиши ва конъюктураси. Бу рискнинг ҳажмини инвестицион ёки ишлаб чиқариш дастури ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот тури ва сифатини белгилаши мумкин.

5. Капиталнинг таркибий қисми билан боғлиқ рисклар.

Бу рисклар пассивларнинг таркибий қисми ва уларнинг барқарорлиги ёки доимийлиги rischi билан боғлиқдир.

6. Тўловларни муддатида ўтказмаслик ёки тўловга лаёқатлилик rischi. Мижоз фаолиятида молиявий қийинчиликлар туфайли кредит ва у бўйича фоизларни амалга ошира олмаслиги ва бошқалар.

Кредит рискнинг вужудга келиши икки асосий параметр кредит берувчи ва қарз олувчининг ўз мажбуриятлари, вазифа ва функцияларини қай даражада бажаришига боғлиқ. Қарз олувчи томонидан тайёрланган кредит пакетини таҳлил қилиш ва кредит бериш бўйича лойиха тайёрлаш кредитловчи банк учун риск ва унинг турларини аниқлаб олиш имкониятини беради. Бу босқичда кредит берувчи:

1. Қарз олувчининг иқтисодий, молиявий аҳволи, унинг ишчанлик, маънавий қиёфаси, ишлаб чиқариш имкониятлари, маркетинги, молиявий бошқаруви ва бошқаларни.

2. Кредитга бўлган талабнинг қанчалик даражада тўғри асосланганлиги ва шу асоснинг корхонанинг реал иқтисодий ҳолатидан келиб чиққанлиги.

3. Кредитнинг мақсади банк манфаати учун ҳам тўғри келиши каби саволларга тўлиқ ва аниқ жавоб олиши лозим. Масалан, бозор иқтисодиётининг ҳозирги босқичида янги корхона, фирмалар ташкил топаётган ва улар тўғрисида ҳар доим ҳам аниқ ахборот мавжуд эмаслиги шароитида **биринчи саволга** жавоб бериши жуда муҳим. **Иккинчи саволнинг** кредит олувчи томон тўлдирилиши, унинг молиявий аҳволи, ундаги ҳисоб-китоблар ҳолати, аудиторлик текширувлари бўйича ҳисоботлар ва хулосалар, корхона баланси, пул оқими тўғрисида ҳисобот, даромадлари ва бошқа маълумотлар банк учун зарур ҳамда бу ҳужжатларнинг мавжудлиги корхонанинг ўз молиявий ресурсларини муваффақиятли бошқараётганлигидан далолат бериши мумкин.

Учинчи саволда эса банк у бераётган кредит унинг кредит портфелига мос келадими ёки йўқми шуни аниқлаши лозим. Агар бу бериладиган кредит банкнинг кредит портфелининг янада кўпроқ диверсификацияланишига олиб келса, бу банкнинг кредит портфели riskини камайтиради. Агар бу кредит бир тармоққа кредитларнинг йиғилишини кучайтирадиган, тўлаш муддати бир вақтда тўғри келадиган бўлса, кредит портфелининг riskи ошиши мумкин. Бунда банк ходимлари кредит бериш, кредитни баҳолаш соҳасида етарли билимга эгами, улар бозор ўзгаришларини инобатга олган ҳолда банк ишининг техникасини билиши, кредит бериш бўйича охириги қарорни қабул қилмаса-да, у кредитни баҳолаш жараёнига жавобгар ҳисобланиши лозим.

Кредит рискнинг юқори бўлиши банк томонидан пул бозорига муурожаат қилиш ва унинг маблағларидан эҳтиёткорлик билан фойдаланишга даъват қилади. Кредит рискларини таҳлил қилиш нафақат қарз олувчининг молиявий ҳолатини ўрганиш, шунингдек, банкнинг ички фаолиятини яхшилаш учун зарур ахборотлар йиғиш имкониятини яратади. Кредитларни риск даражаси бўйича гуруҳларга бўлиш, уларни минималлаштириш йўллари ишлаб чиқиш, банк манфаатларини ҳимоя қилиш ва кредит рискларини камайтиришга асос бўлиши мумкин. Кредит рискларнинг вужудга келишининг асосий сабаблари кредитларнинг бир соҳа, бир тармоққа кўп ажратилиши, бир қарздорга тўғри келувчи рискка риоя қилмаслик туфайли ҳам бўлиши мумкин. Кредитларни риск даражаси бўйича бўлиш кредит қўйилмаларнинг қайси (қанча) миқдори нормал риск ёки юқорида риск зонасида эканлигини кўрсатиши мумкин.

Кредит рискнинг даражасини аниқлашда риск коэффициентидан фойдаланиш мумкин.

43-жадвал

Риск коэффициентини аниқлаш тартиби

Кўрсаткичлар	Вариантлар	
	биринчи вариант	иккинчи вариант
Ўз маблағлари, млн. сўм	10000	60000
Мумкин бўлган йўқотишларнинг максимал суммаси, млн. сўм	6000	24000
Риск коэффициенти	0,6	0,4

Жадвал маълумотлари шунини кўрсатмоқдаки, II вариант бўйича капитал қўйиш rischi, биринчи вариантга нисбатан 1,5 марта кам ($0,6:0,4=1,5$). Риск туфайли йўқотишлар ҳажмига қараб, риск даражасини аниқлаш мумкин.

44-жадвал

Риск зоналари

Ютуқлар	Йўқотишлар			
Рисксиз зона-юқори фойда	Йўқотишлар бўлиши мумкин бўлган рисклар зонаси	Критик риск зонаси	Ҳалокатли риск зонаси	Мумкин бўлган йўқотишлар ҳажми

0 фойда тушум мулк ҳолати

Рисксиз зонада йўқотишлар йўқ, яъни унинг ўлчами «0»га тенг, бу ҳолда фойда даражаси юқорида бўлади. Бўлиши мумкин бўлган риск бу олдиндан аниқ бўлган, юқорида хавф туғдирмайдиган риск бўлиб, унинг ҳажми сезиларсиз, доимо олинадиган фойдадан паст бўлади. Критик риск зонаси йўқотишлар бўлиш хавфи борлигини ифодалайди, олинадиган фойдадан бир қисмининг бирон жараён учун йўналтирилганлигини ва шу маблағларнинг қайтиб келишида хавф борлигини ифодалайди. Ҳалокатли риск – аниқ йўқотишлар муқаррарлигини ва банкнинг фойдаси, мулкӣ зарар билан якунланишини ифодалайди. Банклар томонидан бериладиган кредитларнинг қайси соҳага йўналтирилиши, улар бўйича тўланмаган қарзларнинг мавжудлиги тўғрисида аниқ тасавурга эга бўлиш учун банклар аниқ ахборотларга эга бўлиши, доимий ҳисоб-китоблар олиб боришлари лозим. Кредитларни риск даражаси бўйича туркумлаш кредитлар хавфли зонага тушмаслигининг олдини олиш, кредит рискларининг салмоғини камайтиришга имконият яратади.

Юқори рискли (юқори даромад келтирувчи бўлса ҳам) лойиҳаларни молиялаштириш орқали банк ўз омонатчиларининг маблағларини хавф остига қўймаслиги даркор. Бу жараёнларни банкнинг мониторинг бўлимлари текшириб туришлари лозим.

Кредит рискларини юзага келтирувчи сабаблар сифатида қуйидагиларга устивор эътибор қаратиш лозим бўлади:

- энг аввало, банк томонидан аниқ кредит сиёсатининг ишлаб чиқилганлиги (одатда кредит сиёсатининг камчиликлари рискга олиб келади.);
- кредит сиёсатининг керагидан ортиқ агресив ташкил қилинганлиги (кредитларнинг активлардаги улуши 65 %дан ортиқ бўлганда);
- тармоқлар ва операциялар бўйича диверсификациянинг тўғри ташкил қилинмаганлиги;
- бланк (ишонч асосидаги) кредитларнинг кредит портфелидаги улушининг кўплиги;
- инсайдерлар билан шартномалар ҳажмининг кўплиги;
- банк мутахассисларининг ҳуқуқӣ жиҳатдан етарли тажрибага эга эмаслиги;
- олинаётган гаровларнинг тўғри танланмаганлиги ва баҳоланмаганлиги ёки таъминотнинг етарли эмаслиги;
- кредит талаби билан келган миқозлар ҳақида маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги;
- кредит олган корхоналарда раҳбарларнинг тез тез ўзгариб туриши;

– кредит портфелининг катта кисмининг бир тармоққа тегишли миждозларга йўналтирилганлиги ёки кредит портфелида янгидан фаолият бошлаган миждозлар салмоғининг юқорилиги;

– миждознинг молиявий ҳужжатларини таҳлил қилишга юзаки ёндашиш ва кредит миқдори ҳамда муддатини аниқлашда хатоликларга йўл қўйиш;

– қарзни сўндириш даврида етарли назоратнинг ташкил этилмаганлиги ва бошқалар бўлиши мумкин. Шунингдек, кредит rischi турли хил макро ва микроиқтисодий омиллар, иқтисодий қонунчилик ва меъёрлардаги ўзгаришлар, қарз олувчи ўз фаолиятида бўладиган иқтисодий ва сиёсий муҳитдаги ўзгаришлар, салбий ҳоллар туфайли олинган кредитни тўлашга мос пул оқимини ташкил қила олмаслиги, кредитнинг таъминланганлиги учун олинган гаровнинг қиймати ва сифати бўйича тўлиқ ишончининг йўқлиги, қарз олувчи субъектнинг маҳаллий ёки давлат миқёсида обрўсининг тушиб кетиши, унинг ишчанлик фаолиятида юзага келган ўзгаришлар ва бошқа сабаблар туфайли ҳам юзага келиши мумкин.

Кредит rischi ташқи сабабларга (бозор ҳолати билан, иқтисодий муҳит ҳолати билан боғлиқ) ва ички омилларга (банкнинг ўз фаолиятидаги камчиликлар туфайли юзага келадиган йўқотишлар) боғлиқ бўлади. Ташқи сабабларни бошқариш имкониятлари чекланган бўлса ҳам, аммо ўз вақтидаги ҳаракатлар билан банк ушбу омилларнинг таъсирини юмшатиши ва йирик зарарларни бартараф қилиши мумкин.

Банк фаолияти нуқтаи назаридан оладиган бўлсак, кредит riskининг юзага келиши:

биринчидан, банк кредит сиёсатининг пухта ишлаб чиқилганлиги ва унда қайд этилган миждозлар билан бўладиган операцияларга тегишли умумий йўриқномаларнинг мавжудлигига;

иккинчидан, ушбу йўриқномаларни ҳаётга тадбиқ этаётган банк ходимларининг билим даражасига ва ҳаракатларига, яъни riskни бошқариш қобилияти банк раҳбарларининг омилкорлигига ҳамда айнан кредит шартноманинг шартларини ишлаб чиқувчи, кредит лойиҳаларни танлаб олувчи банк ходимларининг малака даражасига ҳам боғлиқ бўлади.

Кредит riskининг хатарли жиҳатларидан бири шундаки, у ликвидлилик riskига ва банкнинг тўловга ноқобиллиги riskига, шунингдек банкнинг маъмурий-ҳўжалик ҳаражатларини қоплай олмаслиги билан боғлиқ riskларга олиб келиши мумкин, фоиз ставкаси riskи ўзича мустақил бўлса-да, у кредит riskи ва бошқа барча riskлар занжирини чуқурлаштириб бориши мумкин.

Тижорат банкларимизнинг долзарб муаммоларидан бири баланс маълумотлари ва кредит портфелининг таҳлили асосида кредит riskларини

бошқариш ҳисобланади. Кредитларни риск синфларига гуруҳлаш, уларни таҳлил қилиш, уларни минималлаштириш ва банк манфаатини ҳимоя қилиш усулларини ишлаб чиқиш кредит рискларини камайтиради. Ишлаб чиқаришда пасайиш бўлаётган корхона ва тармоқларда ҳам кредитнинг ўз вақтида тўланиши, шунингдек, бир қарз олувчига тўғри келувчи рискнинг максимал миқдорига риоя қилиш кредит рискини минималлаштиришга имкон беради. Юқорида таъкидлаганимиздек, банклар берган кредитларнинг ўз вақтида қайтиб тўланмаслиги берилган кредитлар бўйича рисклар пайдо бўлганлигидан далолат беради. Мазкур ҳолатда ишончсиз кредитларни қоплаш учун зарур бўлган резерв фондларини ташкил этиш жуда муҳимдир. Чунки акс ҳолда, рискли кредитларнинг юқори даражаси банкнинг ўз маблағларининг маълум қисми йўқотилишига хавф туғдиради. Бу эса, ўз навбатида, банкнинг тўловга лаёқатсизлигига олиб келади. Баъзи ҳолларда банклар бўйича кредит кўйилмаларининг ўсиш суръатининг пасайиши бир вақтнинг ўзида кредит рискларининг келажакда пасайиши ёки барқарорлашувига олиб келиши мумкин. Кредитлар бўйича йўқотишларни қоплаш учун ташкил қилинадиган резерв (захира) фондлари кредит рискларининг ўзига хос амортизатори бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги кунда тижорат банкларимиз томонидан кредит беришда асосий эътибор бериладиган соҳа-бу кредитнинг таъминланганлигидир. Лекин кредитнинг таъминлаганлиги, рискни ўз-ўзидан йўқ, деб ҳисоблашга асос бўла олмайди. Чунки, биринчидан, кредит бўйича таъминланганликка олинган мулкнинг қиймати тўғри баҳоланганми? Иккинчидан, шу мулкнинг ликвидлилик ва фойдалилик даражаси, бозорда унга бўлган талаб ёки умумий қилиб айтганда, таъминланганлик учун қабул қилинган мулкнинг ликвидлилик даражаси қандай? деган саволлар туғилади. Таъминланганлик учун қабул қилинган мулкнинг мана шу муҳим томонларини инобатга олишнинг ўзи кредитлар бўйича рискларни ҳисоблашни биринчи ўринда зарур қилиб кўяди. Шунинг учун тижорат банклари ўз кредит сиёсатида кредит рискларни ҳисоблаш ва бошқаришнинг бошқа йўналишларини ҳам белгилаб олишлари лозим.

Банк томонидан кредитлаш учун фойдаланилаётган ресурсларнинг бир қисми банкнинг миждозлари бўлган жисмоний ва юридик шахслар, акционерлар маблағлари бўлса-да, улардан қай даражада, қайси соҳада фойдаланиш бўйича қарорни банк қабул қилади. Банк даромад олишни режалаштириши билан бир қаторда, ўз фаолиятида маълум рисклар ҳам мавжуд эканлигини доимо ҳисоб қилиши, кредитлашда авваламбор кредит олувчи миждоз ва унинг фаолиятининг ҳаётийлиги, унинг кредитга лаёқатлилиги, берилган кредитнинг рисклилик даражасини аниқ кўриб

чиққанидан кейингина кредитнинг таъминланганлиги инобатга олиши лозим. Кредитнинг таъминланганлиги учун гаровга олинган мулк кредитни қайтариб олишнинг охирги манбасидир.

2. Кредит rischi таснифи ва унга таъсир қилувчи омиллар.

Кредит rischiнинг вужудга келиши икки асосий параметр-кредит берувчи ва қарз олувчи ўз вазифаларини қай даражада бажаришига боғлиқ. Қарз олувчи томонидан тайёрланган кредит пакетини таҳлил қилиш ва кредит бериш бўйича лойиҳа тайёрлаш кредитловчи банк учун риск ва унинг турларини аниқлаб олиш имкониятини беради.

Кредит rischi таснифининг баъзи жиҳатларини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

45-жадвал

Кредит rischi таснифи

Кўлами	Кредит riskлари турлари
Риск даражаси	1. Микро даражадаги 2. Макро даражадаги
Банк фаолияти билан боғлиқлиги	1. Банк фаолияти билан боғлиқ бўлмаган. 2. Банк фаолияти билан боғлиқ бўлган
Кредит беришнинг йўналишлари	1. Ишлаб чиқариш 2. Савдо 3. Қишлоқ хўжалиги ва бошқалар
Кредитлаш масштаби	1. Комплекс риск 2. Хусусий риск
Кредит тузилиши	1. Субъектлар бўйича 2. Объектлар бўйича 3. Муддати бўйича 4. Таъминлаш бўйича
Кредит структураси	1. Кредитни таъминлаш 2. Кредитни ишлатиш 3. Кредитни қайтариш ва бошқалар
Қарор қабул қилиш	1. Қўшимча кредитлаш билан боғлиқ бўлган риск 2. Кейинги ҳолатлар бўйича кредитлаш
Риск ҳолатлари	1. Минимал риск 2. Ўсувчи риск 3. Критик риск 4. Чегараси йўқ риск
Бошқарилиши	1. Бошқариладиган риск 2. Бошқариб бўлмайдиган риск
Ҳажми (микдори)	1. Кичик (минимал) риск 2. Юқори (максимал) риск

Жадвал маълумотларида кредит рискларининг кўлами яъни, риск даражаси, банк фаолияти билан боғлиқлиги, кредит беришнинг йўналишлари, кредитлаш масофаси, кредит ҳажми, кредит структураси, қарор қабул қилиш риск ҳолатлари, шунингдек, ҳар бир даража тегишли кредит рисклари турлари ҳам кўрсатилган. Масалан, риск даражаси макродаражадаги ҳамда микродаражадаги рискларга ажратилади. Банк фаолияти билан боғлиқлиги бўйича эса банк фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳамда банк фаолияти билан боғлиқ бўлган риск турларига ажратилади. Кредит бериш йўналишлари эса ишлаб чиқариш, савдо қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларга ажратилган. Кредитлаш кўлами бўйича эса рискларни комплекс ҳамда хусусий риск турларига бўлинади. Кредит тузилишининг таркиби эса субъектлар, объектлар муддати ва таъминлаш ҳолати бўйича турларга ажратилади. Кредит структураси эса кредитни таъминлаш, ишлатиш, қайтариш ва бошқа турларга бўлинади. Қарор қабул қилиш масаласида эса кредит rischi даражаси қўшимча кредитлаш билан боғлиқ бўлган риск ва кейинги ҳолатлар бўйича кредитлаш турлари билан боғлиқ рискларга ажратилади. Риск ҳолатларидан келиб чиқиб, бошқариш мумкин бўлган рисклар ва бошқариб бўлмайдиган рисклар, шунингдек, минимал риск, ўсувчи риск, киритик риск, чегараси йўқ рискларга ажратамиз мумкин. Амалиётда риск кўлами кичик бўлган ҳолларда уни бошқариш орқали самарага эришиш мумкин. Шу сабаб рискни эрта аниқлаш ва зарур чораларни ўз вақтида кўриш кредит билан боғлиқ рискларни минималлаштириш имконини беради.

46-жадвал

Кредит rischi туфайли йўқотишларга таъсир этувчи омиллар

Омиллар	Жамига нисбатан улуши %да	Омиллар	Жамига нисбатан улуши %да
Ички омиллар, жами:	67	Ташқи омиллар, жами:	33
Таъминот етишмаслиги	22	Компаниянинг банкротлиги	12
Кредит аризаси таҳлил қилинганда нотўғри баҳолаш	21	Кредиторлар ҳақларининг талаб қилишлари	10
Мижоз фаолиятини яхши ўрганилмаслиги	18	Оилавий муаммолар	6
Таъминотнинг ёмонлиги	5	Таъмагирлик	4
Бошқа ички омиллар	1	Бошқа ташқи омиллар	1

Кредит рискларига таъсир этувчи омилларни умумий килиб, ички ва ташқи омилларга ҳам бўлиш мумкин. Қуйидаги жадвалда кредит йўқотишларига таъсир этувчи ички ва ташқи омилларни кўриб чиқамиз.

Кўриб турганимиздек, банкнинг кредит йўқотишларига таъсир этувчи ички омиллар 67 %ни, ташқи омиллар эса 33 %ни ташкил этмоқда. Ички ва ташқи омилларнинг ҳар бирининг алохида турлари кредит қайтмаслигида турли миқдорда таъсир этади. Масалан, ички омиллар ичида таъминот етишмаслиги 22 %ни, кредит аризаси таҳлил қилинганда нотўғри баҳолаш 21 %ни, мижоз фаолиятини яхши ўрганилмаслиги 18 %ни ташкил этади. Таъминотнинг етарли эмаслиги ҳам, банкнинг кредит йўқотишларига таъсир этувчи омил бўлиб, улар ички омилларнинг 5 %ини эгаллайди. Кредит йўқотишларига таъсир этувчи ташқи омилларга компаниянинг банкротлиги, кредиторлар ҳақларининг талаб қилишлари, оилавий муаммолар ва таъмагирлик ва бошқа омиллар кириб, кўпроқ улушни корхона банкротлиги (12 %) ва кредиторлар ҳақларининг талаб қилишлари (10 %) ташкил этади.

Банклар бошқа кредиторларга нисбатан ушбу риск туридан ҳимояланишга ва уни минимал даражага туширишга ҳаракат қиладилар, чунки улар ўзларининг маблағлари эмас, балки кредиторларининг жалб қилинган маблағлари, яъни жисмоний, юридик шахсларнинг вақтинча банкда турган маблағлари билан ишлайдилар. Банкнинг кредит бериш имкони унинг жалб қилинган маблағларига боғлиқ бўлади. Банк ушбу жалб қилинган маблағларни биринчи марта талаб қилган вақтда мижозга қайтара олиш имкониятига эга бўлиши лозим.

Кредит rischi ва унга таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилишда активларнинг риск даражасига ҳам эътибор қаратиш лозим. Riskни ҳисобга олган ҳолдаги активлар суммаси ҳар бир актив баланс суммасини унга тегишли риск миқдорига кўпайтириш ва риск бўйича аниқланган активлар йиғиндиси орқали топилади. Ўртача риск даражасига эга активлар (риск коэффициентини – 50 фоиз), ўртача риск даражасига эга активлар (риск коэффициентини – 50 фоиз) ўз ичига жисмоний шахсларга бир оилага уй-жой (хонадон) сотиб олиш ёки қуриш учун берилган ва дастлабки гаров (гаров предметига эгалик қилишнинг имтиёзли ҳуқуқи) сифатида сотиб олинаётган ёки қурилаётган уй-жой (хонадон) билан таъминланган кредитларни олади. Бунда кредит миқдорининг гаров қийматига нисбати 60 фоиздан ошмаслиги керак. «Ўстирмаслик» мақоми берилган ёки реструктуризация қилинган кредитлар риск даражаси юқори (100 фоиз) бўлган активлар тоифасига киради. Банк дастлабки гаров ҳуқуқига эга бўлмаса, бундай кредитлар rischi юқори (100 фоиз) бўлган активлар ҳисобланади. Юқори риск даражасига эга активлар (риск коэффициентини – 100 фоиз) ва у қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) банк томонидан берилган барча кредитлар, жумладан, тадбиркорлик тузилмалари, қишлоқ хўжалик, ишлаб чиқариш корхоналарига берилган кредитлар, шунингдек, истеъмоладан ва ипотека кредитлари;

б) банкнинг асосий воситалари, иншоотлари, жихозлари ва шахсий кўчмас мулклар;

в) бошқа барча активлар.

Ўта юқори риск(150 %) даражасидаги активлар.Қуйидаги активларга ўта юқори (150 %) риск даражасидаги активларга қуйидагилар кирди:

а) суд жараёнидаги активлар ва (ёки) белгиланган муддатларда ундирилмаган активлар;

б) банк томонидан қарздорнинг қарзини тўлиқ ёки қисман ундириш учун банк балансида олинган кўчмас мулк;

в) банк томонидан икки йилдан кўп бўлган муддатда фойдаланилмаётган кўчмас мулк;

г) қарздорнинг молиявий аҳволи оғирлашганлиги сабабли шартлари қайта кўриб чиқилган ёки муддати бир мартабадан ортиқ узайтирилган кредитлар.

Банкнинг кредит бериш қобилияти жалб қилинган ресурсларга боғлиқ бўлади. Банк, ўз навбатида, бу жалб қилинган вақтда мижозга қайтариб бериш имкониятига эга бўлиши лозим. Бу имконият эса банк фаолиятида мавжуд рискларни ўз вақтида аниқлаш, уларнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқишига боғлиқ бўлади. Иқтисодиёт ривожини ҳар доим ҳам бир хил тарзда давом этмайди. Айниқса бозор иқтисодиёти шароитида ривожланишнинг бир текисда бўлмаслиги яққол намоён бўлади. Талаб ва таклиф, ишлаб чиқариш ва истеъмоладан, даромад ва харажат каби бир қатор мувозанатларнинг бузилиши натижасида иқтисодиётнинг инқирозга юз тутиши муқаррар бўлади. Бунга мисол қилиб охириги йилларда юзага келган инқирозни мисол қилиш мумкин. Бу галги молиявий инқироз кўплаб йирик, ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг кескин пасайиб кетишига олиб келди, ЯИМ ҳажми сезиларли даражада камайди, баъзи ривожланган мамлакатлар ташқи савдо балансида катта миқдордаги тақчиллик намоён бўлди, йирик корхоналар банкрот ҳолатига келиб қолди, ишлаб чиқариш ҳажми камайиши, корхоналар фаолияти ёмонлашуви, ишсизлик даражасининг ортиши билан боғлиқ муаммоларни юзага келтирди. Бу муаммолар банк операциялари, жумладан, кредит операцияларига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Банкларнинг кредит операциялари, айниқса иқтисодиётдаги турли хил ўзгаришларга таъсирчан бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун кредит операциялари бўйича риск даражаси юқоридир. Кредит rischi турли омиллар билан боғлиқ бўлганлиги боис, ҳар бир тижорат банки кредит rischiга таъсир қилувчи устувор қуйидаги омилларни эътиборга олиши мақсадга мувофиқ бўлади. Булар:

* Макроиктисодий омиллар;

* Мижозлар билан боғлиқ омиллар;

* Банк билан боғлиқ омиллар;

Макроиктисодий омилларга куйидагиларни киритамиз:

1) иктисодий инқироз ва соҳалар бўйича ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши. Иктисодиётнинг инқироз ҳолати, умумиктисодий ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши, ишлаб чиқаришнинг камайиши ва реализация ҳажмининг умумиктисодий таъсирлар натижасида камайиб кетиши (маҳсулот етказиб бериш ва уларни реализация қилиш тизимининг бузилиши, бозорларда нобарқарорлик, ички ва ташқи бозорларда эҳтиёжларнинг камайиши);

2) инфляция даражаси. Инфляция натижасида пуллар қадрсизланади, қарз олувчи ўз қарзини қайтарганда, активлар олдинги реал қийматини йўкотади;

3) бюджет ва молия инқироzi. Маҳаллий ва давлат бюджетларнинг даромад қисми бажарилмаслиги, молия бозорлари ва нобарқарор пул тизими ҳам кредитлар сифатига салбий таъсир кўрсатади;

4) нотўловлар rischi ва нақдсиз ҳисоб-китоблар алмашуви. Нотўловларнинг юзага келиши, нақдсиз ҳисоб-китобларни ўтказиш жараёнида тўланиши керак бўлган маблағлар сотувчи ёки иш бажарувчи ҳисоб варағига ўз вақтида келиб тушмаслиги ва натижада, бошқа корхонанинг молиявий фаолиятига салбий таъсир кўрсатади, нотўловлар кетма-кетлигининг юзага келиши;

5) қонунчилик базаси ва уларни амалга ошириш механизмнинг саёзлиги. Қонунларда етарли механизмларнинг ўз ифодасини топмаганлиги ёки уларнинг такомиллашмаганлиги, кредит битими тузган томонларнинг хўжалик муносабатлари ва мулкый жавобгарлиги ҳуқуқий томондан қониқарсиз тартибда олинганлиги, меъёрий базаларида кескин ўзгаришлар бўлиши ва бошқалар;

6) суғурта тизимининг ривожланмаганлиги. Шу жумладан, табиий офатлар ва суғурта хизматларининг ҳаддан ташқари қимматлиги, кредитнинг қайтмаслиги ҳолатида суғурта тўловларининг тўлиқ тўланишига кафолат йўқлиги кредит операцияларининг ривожланишига тўсқинлик қилади.

7) маълумотлар бозорларининг ривожланмаганлиги. Аниқ маълумот олиш муаммоси, мунтазам кредит олувчилардан маълумотларни олиш, баҳолаш ва йиғиш учун ихтисослаштирилган хусусий ташкилотларнинг йўқлиги, банк билан мижоз молиявий фаолияти тўғрисида маълумотлар алмашуви, тўловга лаёқатсизлиги, гаровга қўйилган мулк ҳажми тўғрисидаги маълумотлар ривожланмаганлиги, мижоз тўғрисидаги керакли маълумотлар банк томонидан йиғилиши, бунинг кўп вақтни олиши;

8) тўловга лаёқатлилигининг қисқариши, баъзи бозорларда ноҳуш ўзгаришлар. Реал даромадлар ва тўловга лаёқатлилигининг қисқариши, айрим бозорларда ва умумиктисодий вазиятда ноҳуш ўзгаришлар, ишбилармонлигининг паст даража эканлиги;

Мижозлар билан боғлиқ омиллар:

1) ҳуқуқий мақом ва фаолият rischi.

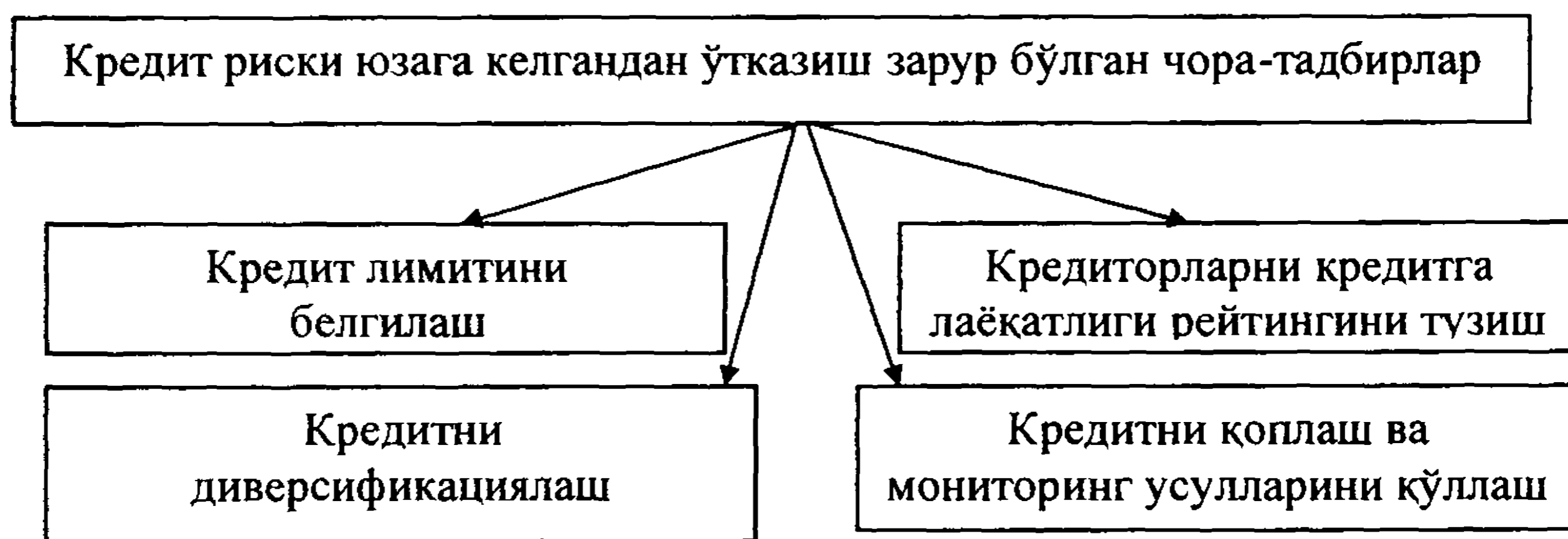
Мижознинг ҳуқуқий мақоми аниқ эмаслиги, фаолиятининг лицензиясиз амалга оширилаётганлиги ёки унинг фаолият муддати ўтганлиги.

2) молиявий нобарқарорлик, тўловга ноқобиллик, дебитор ва кредиторлик қарзларининг мавжудлиги, пул оқимларининг муддатига боғлиқ эмаслиги. Қарз олувчилар молиявий ҳолати сустлиги, унинг молиявий барқарорлик ва тўловга лаёқатлилигининг пастлиги, зарар натижасида ўз капиталини йўқотиш хавфи мавжудлиги, пул оқимининг заифлиги;

3) ишлаб чиқариш технологияси rischi. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг жуда эскириб қолиши ва бунинг натижасида сифатсиз ёки брак маҳсулотларнинг кўпайиши, ишлаб чиқаришнинг тўхтаб қолиши;

4) мулкый рисклар. Мижознинг гаровга қўйилган мулкка шахсий ҳуқуқининг йўқлиги;

5) тижорат ва бозор рисклари. Товарлар рақобатбардошлик даражаси пастлиги, бозорда бир хилдаги товарларнинг мавжудлиги, уларни сотиш имкониятини олдиндан аниқлаш қийинлиги, маҳсулот сифати пастлиги, таннархнинг баландлиги;

22-расм. Кредит rischi юзага келиши билан боғлиқ тадбирлар

6) маълумотлар тўғрилиги rischi. Қарз олувчилар томонидан ҳисоб китоб ва ҳисобот маълумотларини нотўғри берилиши ва ҳисоботларнинг нотўғри баҳоланиши, таҳлил учун берилган маълумотларнинг аниқмаслиги, балансда айланма маблағларнинг ноликвидлиги;

7) олинган кредитдан мақсадли фойдаланмаслик. Кредитларни бизнес-режасига мувофиқ ишлатмаслиги ва бундан банкнинг хабардор бўлмаслиги;

8) корхоналарда молиявий таҳлилнинг сустлиги. Молиявий ва режали таҳлилнинг сустлиги, келажакда корхона доимий равишда ривожланиши учун керакли дастурга эга эмаслиги, кредит олиш учун ўтказилган тадбирларнинг етарли даражада иқтисодий асосланмаганлиги, дебитор мажбуриятларининг бажарилмаслиги ва бошқалар.

Кредит рискларини камайтириш бўйича банк томонидан чора-тадбирлар амалга ошириб борилиши зарур бўлади. Кредит рискнинг юзага келиши билан боғлиқ тадбирлар қуйидаги чизмада кўрсатилганидек тақсимланади.

Чизмадан кўришиб турибдики, кредит rischi вужудга келганда кредит лимитини белгилаш, кредитни диверсификациялаш, кредиторларни кредитга лаёқатлиги рейтингини тузиш, кредитни қоплаш ва мониторинг қилиш каби усуллари кўллаш ижобий натижалар бериши мумкин.

Кредит рискга таъсир этувчи банк билан боғлиқ омиллар ҳам мавжуд бўлиб, улар кредит рискнинг юзага келиши ва салмоғи ошишига замин яратади:

1) кредитлашга оид меъёрий ҳужжатлар мукамал эмаслиги. Ички меъёрий ҳужжатлар базасининг етарли эмаслиги, кредитлашга доир ёзма равишда аниқ андоза ва услубларнинг йўқлиги; йўриқномалар, кредит операцияларини ўтказиш бўйича регламентлар, кредит ҳужжатлари, миждо молиявий ҳолатини таҳлил этиш, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун инвестицион лойиҳалар бизнес-режасининг сифатини баҳолашда бир хил меъёрий услубий таъминотнинг мавжуд эмаслиги;

2) қарз олувчилар кредитга лаёқатлилигини баҳолашда талабнинг сустлиги. Кредит олувчи миждо фаолиятининг мукамал баҳоланмаслиги, тўловга лаёқатлилиқ даражасига талабларнинг сусайиши; миждо тўғрисидаги маълумотлар етарли ёки ишончли эмаслиги, олинган кредитлардан фойдаланиш бўйича назоратнинг доимий эмаслиги ва фоизларни қайтариш бўйича эҳтиёт чораларини кўришдаги камчиликлар, кредит таъминоти, унинг баҳоси, ликвидлилигида муаммоларнинг бўлиши;

3) банк ходимлари етарли даражада ҳуқуқий билимларга эга бўлмаслиги боис, кредит шартномаси, гаров шартномаси ва бошқа кредит ҳужжатларини тузишда хатоларга йўл қўйилиши натижасида миждога вазифасини бажармаслиққа ва хўжалиқ судининг ишни кўриб чиқмаслиқига шароит яратилиши;

4) Кредитлаш бўйича қабул қилинган қарорни бир шахс зиммасига юклаш натижасида банк масъул шахсларнинг хизмат вазифасини суистеъмол қилиши, рисклар ва талафотлар ҳақидаги реал маълумотларни яшириш, бошқариш қарорларни қабул қилишда хатоларга йўл қўйилиши, кредитлашни бошқариш ташкилий тузулмасининг номукамаллиги, ижрочи масъул шахсларнинг ноаниқлиги, кредит операцияларида узоқ муддатли стратегик ривожланишнинг истисно бўлиши, банк фаолияти ривожланишида янги, ноанъанавийлик доирасида ўзини оқлай олмаган нобарқарор бўлган янги миждозлар сонининг ошиши;

5) кредит хизмати бозорида банк фаолияти нобарқарорлиқига ҳамда рақобатбардошлигининг пасайишига олиб келадиган, кредитлар бериш ҳақидаги банк сиёсатига қисман ўзгартиришлар киритилиши;

6) етарли бўлмаган диверсификация rischi. Кредит портфелини бошқаришнинг сустлиги; якка ёки миждозлар гуруҳига кўп миқдорда кредит бериш, инқирозга учраш хавфи бўлган бирон тармоқда банк кредитларининг

юқори даражада жамланиши, портфелга нисбатан жамланиш чегараси йўклиги;

7) ҳисоб ва ҳисоботларнинг ижросида камчиликлар. Берилган кредитлар тўғрисидаги ҳисоботлар, активлар йўқотилиш фактини назорат қилувчи органлардан яшириш; умидсиз кредитларни узайтирилган асосий қарзлар ва фоизлар қаторига ўтказиш ҳамда ўз вақтида йўқотишларни захира ҳисобига тўлдириш ўрнига пролонгациялаш, янги берилган кредитлар ҳисобидан муддатини узайтириш ва қарзларни қоплаш;

8) берилган маълумотларнинг тўғри ва етарли эмаслиги. Қарз олувчининг ҳисоб рақами ҳолати тўғрисида, картотекасининг таркиби ва миқдори, бошқа банкларда очилган ҳисобрақами ҳамда уларнинг миқдори, бошқа кредитлар бўйича узайтирилган қарзлар ҳақидаги маълумотлар етарли бўлмаслиги кабилар ҳам кредит рискларининг юзага келишига сабаб бўлишига олиб келади.

3. Кредит рискинни баҳолаш усуллари

Одатда, муддати ўтган кредитларнинг умумий кредит қўйилмалар суммасига нисбатини олиш йўли билан кредит рискиннинг даражасини аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткич жаҳон амалиётида ҳам қўлланилиб, халқаро банк амалиётида унинг қабул қилинган нормаси 4-5 %, лекин баъзи ҳолларда 7 % гача бўлиши мумкин.

Кредит рискиннинг даражасини аниқлашдаги муҳим кўрсаткичлардан бири бу корxonанинг молиявий жихатдан мустақиллигини ифодаловчи коэффициентлар ҳисобланади. Унинг оптимал кўрсаткичи $K_m \approx 0,5$ дан кам бўлмаслиги лозим. Бу кўрсаткич қарз олувчиларнинг ўз маблағларининг суммасини корxonанинг умумий маблағларидан катта бўлиши лозимлигини англатади. Ўзбекистон ҳудудида хўжалик субъектларини қисқа муддатли кредитлашда бу кўрсаткичнинг минимал миқдори баъзи бир ижтимоий аҳамиятга эга бўлган корxonалар учун 0,3 дан юқори бўлиши ҳам мумкин.

Муҳторлик коэффициенти акциядорларнинг, акция эгаларининг ва кредиторларнинг манфаатларини ва шу билан бирга, молиявий маблағларнинг таркибини ҳам ифодалайди, яъни четдан жалб қилинган капитал билан ўз маблағлари таъминланганлигининг нисбий даражасини кўрсатади. Бу кўрсаткич депрессия даврида корxonаларни катта йўқотишларидан сақлайди ва кредит олиш учун кафолат ҳисобланади. Бу кўрсаткич орқали корxonанинг молиявий аҳволига баҳо бериш мумкин.

Қоплаш коэффициенти ($K_{\text{қ}}$) ликвид маблағлари суммасининг қисқа муддатли мажбуриятлар суммаси нисбатини ўзида ифодалайди. Бу кўрсаткич тахминан 2,0-2,5 дан кам бўлмаслиги керак ва қисқа муддатли мажбуриятларнинг ҳар бир сўмига ликвид маблағларининг 2 сўмдан ортиқ қисми тўғри келишини англатади. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари амалиётида бу кўрсаткич I тоифага кирувчи корxonалар учун 2,0 ва

ундан ортик, II тоифага кирувчи корхоналар учун $1 > 2$, III тоифа корхоналар учун $0,5 > 1$ қилиб белгиланган.

Абсолют ликвидлик коэффиценти ($K_{ал}$) қарздорлик бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширишни таъминлайди, ишлаб чиқарувчининг ҳаракатдаги активлар даражасини ўзида ифода этади. Абсолют ликвидлик коэффицентининг энг мукамал кўриниши бу ликвидлик коэффиценти бўлиб ($K_{л}$), у юқори ва ўрта ликвидлик маблағлар суммаси билан қисқа муддатли қарздорлик ўртасидаги нисбатни ифода қилади.

Ўзбекистон Республикаси банклари амалиётида бу кўрсаткич I тоифа корхоналар учун 1,5 дан юқори, 2 тоифа корхоналар учун 1,0 дан 1,5 гача, III тоифа корхоналар учун 1,0 дан кам қилиб белгиланган. Бизнинг фикримизча, кредит рискинни камайтириш мақсадида мижозларнинг фаолиятида қарздорлик коэффицентларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Қарздорлик коэффиценти корхона активларига қўйилган ўз маблағларига қанча жалб қилинган маблағлар тўғри келишини ифода қилади. Заруриятга қараб уни қуйидагича гуруҳлаб таҳлил қилиш мумкин:

$$\bullet \text{ Дебитор қарздорлик коэффиценти } (K_{дк}) = \frac{\text{дебитор қарздорлик суммаси}}{\text{ўз капиталининг суммаси}}$$

$$\text{Кредитор қарздорлик коэффиценти } (K_{кк}) = \frac{\text{кредитор қарздорлик суммаси}}{\text{ўз капиталининг суммаси}}$$

$$\text{Жалб қилинган капиталнинг айланиш коэффиценти } (K_{жкк}) = \frac{\text{реализациядан тушум}}{\text{ўз капиталининг ўртача суммаси}} \times 100$$

Бу коэффицентлар ишлаб чиқарувчи фаолиятининг ташқи қарзларга қанчалик боғлиқлигини кўрсатади. Кўрсаткич қанчалик катта бўлса, узок муддатли мажбуриятлар ҳам шунчалик кўп бўлади ва юзага келган вазият ҳам шунчалик рискли бўлади. Корхонаниннг ўз мажбуриятларини тўлай олмаслиги эса корхонани инқирозга учрашига олиб келади.

Кредит рискинни таҳлил қилиш учун аввало юқорида кўрсатиб ўтилган коэффицентлар ҳисоблаб чиқилади ва уларнинг оптимал кўрсаткичлари билан солиштирилади. Агар ҳисобланган кўрсаткичлар тахминан оптимал кўрсаткичлар билан бир хил бўлса, у ҳолда таҳлилни давом эттирмаса ҳам бўлади. Кўп ҳолларда баъзи кўрсаткичлар кредит рискиннинг юқорилиги ҳақида далолат берса, баъзилари эса бунинг аксини кўрсатади. Бу ҳолда кредит рискига баҳо бериш қийин бўлади ва шу ҳолларда таҳлил қилишни давом эттириш лозим бўлади. Кўп ҳолларда оптимал кўрсаткичлардан узок бўлган коэффицентларнинг ўзинигина таркибларга ажратиш орқали кредит рискин кўламига баҳо бериш мумкин бўлади. Ликвид маблағларининг етишмаслиги тўловларни ўз вақтида амалга оширилмаслигидан далолат беради ва бу баланс ликвидлигини пасайтиради. Ликвид маблағларининг етишмаслиги амортизация ажратмаларидан катта бўлган суммадаги корхона фаолиятидаги зарарлар, ўтган йиллардаги ва кутилмаган зарарлар, ликвид

маблағларининг нотўғри баҳоланиши, кераклигидан ортиқча суммадаги маблағларнинг капитал қўйилмаларига йўналтирилиши, узок муддатли инвестицияларга керагидан ортиқча қўйилмалар сабабли юзага келиши мумкин.

Кредит rischi минимал бўлиши учун корхона ликвид маблағларининг миқдори қисқа муддатли қарздорликлардан тахминан икки баробар катта бўлиши керак. Бу имконият эса банк фаолиятида мавжуд рискларни ўз вақтида аниқлаш, уларнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Кредит riskини баҳолаш ва ўз навбатида, уни камайтириш учун кредит беришдан аввал кредит берувчи банк бевосита қуйида келтирилган саволларга аниқ ва тўлиқ жавоблар олиши зарур:

1. Қарз олувчининг иқтисодий, молиявий аҳволи, унинг ишчанлик, маънавий қиёфаси, ишлаб чиқариш имконияти, маркетинги, молиявий бошқарувини қай даражада билиши.

2. Кредитга бўлган талабнинг қанчалик даражада тўғри асосланганлиги ва бу тақлиф корхонанинг ҳақиқатдан ҳам иқтисодий ҳолатидан келиб чиққанми.

3. Кредитнинг мақсади банк учун тўғри келадими?

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг «Бир қарздор ёки ўзаро дахлдор бўлган қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи таваккалчиликнинг энг юқори даражаси тўғрисида»ги Низомига кўра тижорат банкларининг кредитлаш амалиётига нисбатан қуйидаги аниқ талаблар (лимитлар) қўйилган:

а) бир қарздор ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи рискнинг энг юқори даражаси биринчи даражали банк капиталининг 25 фоизидан ошмаслиги керак, бунда ишончли кредитлар учун рискнинг энг юқори даражаси биринчи даражали банк капиталининг 5 фоизидан ошмаслиги зарур;

б) банкнинг барча йирик кредитларнинг умумий миқдори банк капиталидан саккиз мартадан ошмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг «Тижорат банкларининг кредитлари бўйича фоизларни ўстирмаслик сиёсати тўғрисида»ги Низомига кўра банklar қуйидаги ҳолларда кредитларга фоиз ҳисоблашни тўхтатадилар:

а) бир йилгача бўлган муддатга берилган кредитлар учун кредитнинг асосий суммасини ва фоизларини тўлаш 60 кун ва ундан ортиқ муддатга кечиктирилган ҳолда (яхши таъминланган ва тиклаш жараёнидаги кредитлар инобатга олинмайди);

б) бир йилдан ортиқ муддатга берилган кредитларнинг асосий суммаси ва у бўйича ҳисобланган фоизларнинг қайтарилиш муддати 90 кун ва ундан ортиқ муддатга кечиктирилган ҳолда (яхши таъминланган ҳамда қайтариш жараёнидаги кредитлар бунда инобатга олинмайди);

в) берилган кредитнинг асосий суммаси ва у бўйича ҳисобланган фоизларнинг қайтарилиш муддати неча кунга кечиктирилганлигидан қатъий назар, банкда шубҳа уйготган ҳолда.

Кредитга «ўстирмаслик» мақоми берилган пайтдан бошлаб:

а) ушбу кредит бўйича барча тўловлар унинг тўлиқ қайтарилишига йўналтирилади;

б) банк фоизлар ҳисобини кредит шартномасига мувофиқ, баланسدан ташқари ҳисобрақамда юритиши мумкин. Бунда барча муддати ўтган фоизлар фақат ушбу фоизлар тўланаётган ҳамда қарз тўлиқ қайтарилган пайтда банк даромади ҳисобига киритилиши мумкин.

Кредит рискинни аниқлаш бўйича баъзи методларни биз «Банк рисклари ва кредитлаш» асарида келтириб ўтганмиз. Шу билан бирга, иқтисодиётнинг ва банклар фаолиятининг ривожланиши янада бошқа турли усуллар ва ёндашувлар орқали банк рисклари, жумладан, кредит рискларини баҳолаш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Кўпгина давлатларда кредит рискинни аниқлашда қуйидаги формулалардан жуда кенг фойдаланилади:

$$K_{r1} = \frac{H_{bla}}{Y_{akh} + L_{bm}}$$

$$K_{r2} = \frac{H_{chk}}{S_{kh} + L_{bm}}$$

Бу ерда:

K_{r1} ва K_{r2} – кредит рисқи даражалари;

H_{bla} – ҳаракатда бўлмаган активлар;

Y_{akh} – ялпи кредит ҳажми;

S_{kh} – соф кредит ҳажми;

L_{bm} – лизинг бўйича мажбуриятлар;

H_{chk} – ҳисобдан чиқарилган кредитлар.

Ҳаракатда бўлмаган активлар – 90 кундан кам бўлмаган ва ундан ортиқ муддат ичида даромад келтирувчи активлар, шу жумладан, кредит қўйилмалари.

Ҳисобдан чиқарилган кредитлар – банкка қайтарилишидан бутунлай умид узилган ва зарарлар сифатида ҳисобдан чиқарилган кредитлар.

Реал кредит рискинни аниқлаш учун, энг аввало, кредит сарф қилиниши мўлжалланаётган лойиҳани яшовчанлик қобилияти кафолатланиши лозим. Агар таҳлил натижасида лойиҳанинг келажаги яхши деб топилса, унда кредит учун таклиф қилинаётган гаровнинг сифати ва баҳоси таҳлил қилинади. Гаровни таҳлил қилиш жараёнида риск даражаси аниқланади. Чунки гаровнинг қиймати ва ҳужжатлари муҳим рол ўйнайди.

Кредит рискиннинг ҳақиқий даражаси (K_{px}) қуйидагича аниқланади:

$$K_p = \frac{TMK}{BK}$$

БК

Бу ерда:

K_p – кредит рискиннинг ҳақиқий даражаси;

ТМК – тўланмаган кредитлар;

БК – берилган кредитлар.

Мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш боскичида бериладиган кредит бўйича риск даражасини хомчўт қилиш мумкин, бу эса кредитнинг келажақда муаммоли кредитга айланишининг олдини олади.

Ривожланган мамлакатлар тижорат банклари, биз олдинги параграфларда таъкидлаганимиздек, миждларни кредитлашда, биринчи навбатда, кредит рискинни аниқлаш ва тўғри баҳолашга эътибор қаратишади. Бунда кредит рискиннинг асосий иккита элементи – корхона фаолиятида дефолт ҳолати (дефолт рискин)нинг юзага келиши эҳтимоли ва кўрилиши мумкин бўлган зарарлар миқдорини ҳисоб-китоб қилишади. Яъни дефолт рискин (Default risk) – қарз олувчининг фоиз ёки кредит асосий суммасини тўлай олмаслик эҳтимоли ва зарар ҳажми (Loss severity / loss given default) – қарздор дефолтга учраганда жами қарзнинг қайтариб бўлмайдиган қисми ўлчанади. Бу кўрсаткич кредитнинг жами миқдorigа нисбатан фоизда ифода этилади.

Юқоридаги кўрсаткичларга асосланиб кутилаётган йўқотишлар ва қайтариш ставкаси аниқлади. Бунда:

кутилаётган йўқотиш = Дефолт рискин * Зарар ҳажми (Loss severity / loss given default (%)) ва Қайтариш ставкаси = 1 – Зарар ҳажми (коэфф.)

Ривожланган мамлакатлар тижорат банкларида кредит рискларини баҳолаш бошқарув вазифаси сифатида статистик усуллар билан, рискларни миқдорий баҳолашнинг математик усулларида ҳам фойдаланилади. Кредит рискиннинг ҳақиқий катталиги рискли ҳолат юз берганда маълум бўлади. Шунинг учун рискин баҳолашда қўлланиладиган прогнозлаш усуллари муҳим роль ўйнайди.

Сўнгги йилларда Value –at-risk (VAR)-риск остидаги қиймат усулидан кенг фойдаланилмоқда. VAR усули ўзида Европа ҳамжамияти ва АКШ риск менеджмент соҳасида қўлланиладиган фундаментал тадқиқодлар натижаларига асосланади. Бу усулнинг моҳияти активларнинг бозор қийматидаги бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни эҳтимолий баҳолашдан иборат. Ҳисоблашлар эҳтимолликларни нормал тақсимлашга асосланади.

VAR тушунчаси ўзида маълум ишонч оралиғида ўрнатилган вақтда активлар бозор қийматининг ўзгариши натижасида бўлиши мумкин бўлган зарарларнинг максимал миқдорини ифода этади. Бундан кўриниб турибдики, VAR тушунчаси ўз ичига иккита ихтиёрий танланган ўлчамларни олади: вақтли қатор (кун, ҳафта, ой, чорак, йил) ва ишонч оралиғи (95 %, 95,4 %, 97,5, 99 % ёки ихтиёрий танланган эҳтимоллик фоизи).

VAR катталигини абсолют зарарлар нуктаи назаридан, яъни жорий моддий етарлилик даражасидан келиб чиқиб ўлчанувчи, берилган ишончлилик оралиғи шароитида йўқотиш мумкин бўлган энг кўп миқдор сифатида аниқлаш мумкин. Шунингдек, VAR катталигини биз эгалик қилиш даврининг охиригача олишни мўлжаллаётган даромадлиликга нисбатан ўлчанувчи, маълум бир ишончлилик оралиғида мумкин бўлган йўқотишнинг энг юқори миқдори нуктаи назаридан ҳам аниқлаш мумкин.

Шундай қилиб, VAR катталиги маълум бир вақт оралиғида ўртача кутилаётган фойдага нисбатан ўлчанади. Одатда VAR усули асосан бозор тебранишлари нисбатан барқарор хусусиятга эга бўлган ва маълум чегаралар

доирасида юз берувчи тан олинган, ишончли ва барқарор бозорларда қўлланилади. Кредит rischi микдорий ўлчов ва баҳоланишни талаб этади. Кредит riskининг таҳлили унинг ҳажмига таъсир этувчи risk омиллар ва уларнинг салмоғини максимал даражасини ҳисобга олишга, кредитлаш жараёнида riskли ҳолатлар юзага келганда riskларни аниқ баҳолаш ва бошқаришга замин яратади.

4. Тижорат банклари фаолиятида кредит riskларни бошқариш.

Банклар фаолиятида riskларни бошқариш riskларни минималлаштириш ва олдини олишда муҳим аҳамият касб этади. Банк riskларини бошқаришдан асосий мақсад банкнинг актив ва пассивларини бошқаришда банкнинг фойдаси ва унинг ликвидлилик ҳамда хавфсизлиги ўртасидаги энг муқобил нисбатни таъминлаш, яъни аввало risk юзага келишига йўл қўймаслик, мабодо risk юзага келган бўлса, riskлар таъсирида бўлиши мумкин бўлган йўқотишларни минималлаштиришдан иборат. Riskларни самарали бошқариш банк фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган кўп муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Risk даражаси турли сабаб ва омилларга қараб ўзгариб туради. Шу сабаб банклар ҳам бозор муносабатлари, миқозларнинг сифати, талаби ва бошқалардан келиб чиқиб ўз активлари ва пассивларининг ҳолати, банк хизматларига бўлган талаб ва таклифдан келиб чиқиб, riskларни ҳам ҳисоб-китоб қилиб, фаолиятини олиб бориши лозим. Кредит riskини бошқариш босқичлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин.

1. Risk пайдо бўлиши.
2. Risk сабабларини аниқлаш.
3. Riskнинг олдини олиш.
4. Riskни камайтириш.
5. Risk тўфайли кўрилиши мумкин бўлган ёки кўрилган зарарларни ҳисоб-китоб қилиш ва уларни қоплаш бўйича захиралар шакллантириш.
6. Riskни қоплаш чораларини кўриш ва бошқалар.

Банк фаолиятидаги riskларни бошқаришдан асосий мақсад:

1. Банк омонатчилари ва кредиторлари, акциядорлари, миқозлари манфаатларини ҳимоя қилиш.
2. Банк riskларини камайтириш, бартараф этиш ва олдини олиш.
3. Банк фаолиятининг етарли даражадаги барқарорлигини таъминлашдан иборат.

Кредит riskлари банклар банкрот бўлишининг энг кўп тарқалган сабабларидан ҳисобланади. Шунинг учун барча тартибга солувчи органлар кредит riskларини бошқариш бўйича меъёрларни ўрнатади. Riskларни ишончли бошқариш асосида кредит операцияларга хос бўлган мавжуд ва потенциал кредит riskларни аниқлаш ётади. Мазкур riskларга қарши чоратadbирлар ичида кредит riskларга нисбатан ташкилотнинг аниқ ифодаланган

сиёсати ва кредит рисклари назорат қилинадиган параметрларни ўрнатиш ётади. Мазкур назорат ўз ичига кредит рискларини чеклашга ёрдам берувчи сиёсатни олиб, у кредит портфелининг етарли даражада диверсификациясини таъминлашга қаратилган бўлади. Одатда, кредит рискларни бошқариш бўйича аниқ чора-тадбирлар ўз ичига йўриқларнинг 3 та шаклини олади:

1) кредит рискларни чеклаш ёки камайтиришга қаратилган, жумладан, кредитлар концентрацияси ва ҳажми, банк билан дахлдор шахсларни кредитлаш ёки лимитлардан ошишни белгиловчи йўриқлар;

2) Активларни таснифлаш бўйича йўриқлар. Бунга банкни кредит рискига тортувчи кредит портфели ҳамда ҳисобланган ва ўз вақтида тўланмаган фоизларни қўшган ҳолда бошқа кредит инструментларини сўндириш эҳтимоллигини таҳлил қилиш киради;

3) Кредитлар бўйича захиралар шакллантириш бўйича йўриқлари. Бунда захиралар нафақат кредитлар, балки зарарга олиб келувчи бошқа барча активлар бўйича шакллантирилади.

Кредит рискларини бошқариш функциясини таҳлил қилиб, қуйидаги омилларни аниқлаш учун кредитлар ва кредит инструментларининг (балансдаги ва балансдан ташқари) бошқа барча шакллари кўриб чиқиш лозим:

- таснифланган активларнинг даражаси, тақсимланиши ва муҳимлиги;
- ҳаракатсиз, қайта кўриб чиқилган, пролонгация қилинган активлар ва паст фоиз ставкадаги активлар даражаси ва таркиби;
- активларни қайта баҳолаш бўйича захиралар етарлилиги;
- раҳбариятнинг муаммоли активларни аниқлаши ва уларни бошқариш қобилияти;
- кредитларнинг ҳаддан ошиқ концентрацияси;
- кредитни бошқариш бўйича кредит сиёсати ва процедураларнинг мувофиқлиги ва самарадорлиги ҳамда уларга амал қилиш;

– бирламчи ва ўзгарувчан рискларни ёки тасдиқланган кредитлар билан боғлиқ рискларни аниқлаш ва кузатиш бўйича банк процедураларининг адекватлиги ва самарадорлиги. Бундан ташқари, ҳаракатсиз кредитлар муаммосини ҳал қилишга қаратилган ва кредитлар сўндирилмаган тақдирда кредитор ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш бўйича механизмлар мавжуд бўлиши лозим. Банк ҳисобот тизимлари кредит портфели ҳолати ҳақида аниқ ва ўз вақтида ҳисоботларни тақдим этиш, қарздорлар бўйича тўлиқ ва замонавий ахборотларни йиғиш рискларни баҳолашнинг энг асосий мақсадидир.

Ҳал этиш процедуралари кредит рискини бошқаришнинг муҳим элементиدير. Агар муммоли кредитларга нисбатан ўз вақтида зарурий чора-тадбирлар амалга оширилмаса, улар ҳолатини яхшилаш ва улар бўйича пул маблағлари олиш имконияти умуман қўлдан бой берилиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, зарарларнинг ошишига олиб келади ва уларнинг банк тўловга қобилиятлилигига хавф солиши мумкинлиги ҳолати юзага келади. Қарздорликларни ундириш бўйича бўлинмаларнинг хатти-ҳаракатлари

самарадорлиги аникланиши лозим: қанча ҳолатда муваффақиятли ундириш ишлари олиб борилди (уларнинг сони ва ундирилган қарздорлик миқдори) ва ҳар бир ҳолатга ўртача қанча вақт сарфланган. Бундан ташқари, мазкур жараёнда банк раҳбариятининг иштироқи баҳоланиши керак.

Ҳал этишда ҳар бир кредит ва қарздор индивидуал тартибда кўриб чиқилиши лозим. Ҳал этишнинг оддий стратегияси куйидаги хатти-ҳаракатлардан ташкил топган:

– банк тортилган кредит рискларини қисқартириш. Бунда, масалан, қарздорни қўшимча капитал, фондлар, гаров ёки кафолат тақдим этишга мажбурлаш мумкин;

– қарздор билан ишлар олиб бориш. Бунда қарздор билан муаммоларни биргаликда баҳолаш ҳамда унинг кредитга хизмат кўрсатиш имконияти ва тўловга лаёқатлилигини оширишга имкон берувчи ечимлар топиш, масалан, маслаҳатлар бериш, операцион харажатларни қисқартириш ёки фойдани ошириш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш, активларни сотиш, қарздорликни реструктуризация қилиш дастурини яратиш ёки кредитнинг шартларини ўзгартириш каби чора-тадбирлар амалга оширилади;

– қарздорни бошқаришни кредитга лаёқатлилиги юқори бўлган шахсга ўтказиш, уни сотишни ташкиллаштириш ёки қўшма корхоналар ташкил этиш;

– қарздорликни суддан ташқари йўл билан ёки судга даъво аризаси билан чиқиш, кафолатлардан фойдаланиш, гаровни қайта сотиб олиш ҳуқуқидан айириш ёки гаровни сотиш йўли билан ундириш.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, рискларни бошқариш жараёни: рискларни олдиндан кўра билиш, уларнинг тахминий ҳажми ва таъсирини аниқлаш, рискларнинг олдини олиш ёки уларни минималлаштириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, улар таъсирида юзага келиши мумкин бўлган йўқотишларнинг олдини олиш ва бошқаларни ўз ичига олади. Бу борада ҳар бир банк рискларни бошқариш соҳасида ўзининг стратегиясига эга бўлиши лозим. Агарда банк рискли операцияни амалга оширишга қарор қилса, у олдиндан мазкур операцияда қанақа рисклар бўлиши мумкинлигини ва уларни қайси усуллар билан, қандай қилиб бошқариши мумкинлигини ҳам билиши лозим. Бизнинг республикамызда тижорат банклари фаолиятида учрайдиган рискларни бошқариш бўйича Ўзбекистон республикаси Марказий банкининг «Тижорат банкларининг банк таваккалчилигини бошқаришига нисбатан қўйиладиган талаблар тўғрисида»ги низом талаблари асосида олиб борилади. Бу ҳужжат Марказий банк томонидан тижорат банкларининг банк рискларини бошқаришига қўйиладиган минимал талаблар баён этилган ва банк рискларини бошқариш деганда, банк ўз фаолиятини юритиши ва банк операцияларини ўтказишида пайдо бўлиши мумкин бўлган таваккалчиликларни аниқлаши, уларнинг олдини олиш, бартараф этиш, камайтириш ва кўрилиши мумкин бўлган зарарларни бошқа молиявий воситалар орқали қоплаш бўйича банк томонидан амалга ошириладиган ҳаракатлар мажмуи тушунилиши белгилаб берилган. Республикада тижорат банклари томонидан улар фаолиятида юзага келадиган рискларни

бошқаришдан асосий мақсад – банк омонатчилари ва кредиторлари, акциядорлари манфаатларини ҳимоя қилиш, банк таваккалчиликларини камайтириш, бартараф этиш ва олдини олиш ҳамда банк фаолиятининг етарли даражадаги барқарорлигини таъминлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида Банк рискинни бошқариш бўйича Марказий Банкнинг талаблари қуйидагилардан иборат:

- банк фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи **рискларни бошқариш сиёсатини ишлаб чиқиш;**
- банк рискинни бошқариш бўйича **таркибий бўлинма ташкил этиш;**
- банк рискинни бошқариш бўлинмасини **тажрибали ва малакали мутахассислар билан таъминлашни кўзда тутати.**

Банк рискинни бошқариш талабларида банк янги хизматларни жорий қилишда, йирик битимларни тузишда, хорижий молия институтлари билан алоқа ўрнатишда, инвестициялар киритишда, чет эл валютасидаги маблағларни активларга жойлаштиришда, янги ходимларни ишга қабул қилишда ва бошқа риск юзага келиши мумкин бўлган банк операцияларида риск юзага келиши ва уни бартараф этиш, олдини олиш, камайтириш нуқтаи назаридан банк рискинни бошқариш бўлинмаси билан келишиб бориш вазифаси белгиланган.

Тижорат банкларида банк рискларини бошқариш бўлинмаси ходимларига қуйидаги талаблар қўйилади:

– бажараётган вазифалари хусусиятига мос бўлган олий маълумотга эга бўлиши;

– банкнинг кредит, валюта, депозит ва қимматли қоғозлар бўйича операциялари, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи, юридик хизмати ва ахборотлаштириш бўлимларида камида икки йил иш стажига ва касбий малакага эга бўлиши (бўлинма раҳбари учун банкнинг мазкур бўлимларида камида икки йил раҳбарлик лавозимида ёки бўлинмада камида тўрт йил иш стажига ва касбий малакага эга бўлиш талаб этилади);

– тегишли ходимлар миллий ва халқаро бухгалтерия ҳисоби, халқаро аудит стандартлари қоидаларини қўллаш, банк назорат бўйича Базель кўмитаси тамойиллари ва стандартлари ҳамда халқаро рейтинг компанияларининг банк фаолиятини баҳолаш услубиёти бўйича билимларга эга бўлиши ва банк рисклари бўйича махсус курсларда малакаларини оширган бўлиши;

– банк фаолиятида учраши мумкин бўлган барча рисклар рўйхатини юритиш, уларнинг юзага келиш омилларини ўрганиш ва мониторинг қилиш ҳамда рискларни бошқариш бўйича барча чораларни кўриш, банк рискларини баҳолаш, банк фаолиятида банк рискларини бошқариш борасида қабул қилиниши лозим бўлган чоралар, талаблар ва меъёрларни банк Бошқаруви органи муҳокамасига киритиш;

– норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига асосан банк рискларини қоплаш учун захираларни шакллантириш юзасидан чоралар кўриш, банк хизматлари ва операцияларини амалга ошириш бўйича банкнинг ички ҳужжатлари лойиҳасини ишлаб чиқишда ва банк ходимларининг лавозим мажбуриятларини белгилашда қатнашиш, жорий қилинаётган янги банк хизматлари ва операциялари, битимлар юзасидан таклифлар тайёрлаш;

– банк хизматларини кўрсатиш ва операцияларини амалга ошириш тартибларини такомиллаштириш, банк кредит (инвестиция) портфелини кредит (инвестиция) тури, қарздорнинг иқтисодиёт тармоғи, ҳудуди, кредит таъминоти, мақсади, фоизи ва ундириш муддатлари бўйича алоҳида-алоҳида мониторинг ўрнатиш ва уларни таҳлил қилиш;

– банк хизматлари ва операцияларини амалга ошириш бўйича банкнинг ички ҳужжатлари лойиҳасини ишлаб чиқишда ва банк ходимларининг лавозим мажбуриятларини белгилашда қатнашиш, жорий қилинаётган янги банк хизматлари ва операциялари, битимлар юзасидан таклифлар тайёрлаш, банк хизматларини кўрсатиш ва операцияларини амалга ошириш тартибларини такомиллаштириш;

– банк кредит (инвестиция) портфелини кредит (инвестиция) тури, қарздорнинг иқтисодиёт тармоғи, ҳудуди, кредит таъминоти, мақсади, фоизи ва ундириш муддатлари бўйича алоҳида-алоҳида мониторинг ўрнатиш ва уларни таҳлил қилиш, муаммоли кредитларни, уларнинг иқтисодиётнинг қайси соҳасига тегишлилигини, муаммога айланганлик сабабини, ушбу кредитларни ажратиш ва мониторинг қилиш жараёнларини ўрганиш натижасида тегишли хулосалар қилиш ва таклифлар тайёрлаш, кредит рискини аниқлаш ва олдини олиш мақсадида кредит олган шахслар бўйича маълумотларни умумлаштириш ва тегишли хулосалар қилиш;

– банк ахборотлари базасига рухсатсиз киришдан ишончли ҳимоялашни таъминловчи дастурларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришда иштирок этиш, банк ходимлари томонидан банк хизматларини кўрсатишда ва банк операцияларини амалга оширишда ўз лавозим мажбуриятлари ва вазифаларига ҳамда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга қатъий амал қилинишини таъминлаш юзасидан чоралар кўриш;

– банкнинг молиявий ҳолатини, ликвидлилигини стресс-тестдан ўтказиш ва миқдорларни скоринг таҳлил қилиш услубларини ишлаб чиқиш ва уларнинг қўлланилишини таъминлаш, банкда амалга оширилиши мумкин бўлган барча хизмат (омонат ва кредит) турлари ва операциялар рўйхатини юритиш;

– жаҳондаги молия ва иқтисодий соҳаларда, шу жумладан, миллий иқтисодиётда юз бераётган ўзгаришларни ўрганиш, кузатиш ва лозим бўлса,

таклифлар тайёрлаш, банк менежменти ва технологиялари, шу жумладан банк рискларини бошқариш бўйича халқаро ва хорижий банклар тажрибаларини ва бу борада янгиликларни ўрганиш ва таклифлар тайёрлаш, ҳар ярим йилда, банк Бошқаруви ва банк Кенгашининг рискларни назорат қилиш Қўмитаси йиғилишларида муҳокама қилиш учун банк рискларини бошқариш борасида олиб борилаётган ишлар натижалари бўйича ҳисоботлар бериш.

Юқоридагилардан келиб чиқиб рискларни бошқаришнинг қуйидаги элементлари мавжуд дейиш мумкин:

1. Банк рискларини бошқариш бўйича махсус бўлим ёки бошқармалар ташкил қилиш.

2. Рискларни бошқариш стратегиясини ишлаб чиқиш.

3. Рискларни минималлаштиришга таъсир қилувчи дастакларни топиш.

4. Рискларни таҳлил қилиш асосида қарорлар қабул қилиш ва бошқалар.

Тижорат банкининг кредит рискларини бошқариш жараёнида у бир нечта умумий характерловчи босқичларга ажратилади:

– банкнинг кредит сиёсатининг мақсад ва вазифаларини ишлаб чиқиш;
– маъмурий ечимларни қабул қилиш тизимини ва кредит рискинни бошқариш маъмурий таркибини ташкил этиш;

– қарздорнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш;

– қарздорнинг кредитлаш тарихини, унинг алоқаларини аниқлаш;

– кредит шартномасини ишлаб чиқиш ва имзолаш;

– кредитларнинг қайтарилмаслик рискинни таҳлил қилиш;

– барча ссудалар портфели бўйича қарздорнинг кредит мониторингини йўлга қўйиш ва узлуклаштириш;

– муддати ўтган ва шубҳали кредитларни қайтариш ва гаровни сотиш билан боғлиқ тадбирларни амалга ошириш ва бошқалар.

Кредит рискинни бошқариш учун банк ходими ссудалар портфелининг сифатли таркиби ва тузилиши устидан доимо назорат олиб бориши керак. У рискин бўлиб-бўлиб қўйиш сиёсатини олиб бориш ҳамда кредитларни бир нечта йирик қарздорларда тўпланишига йўл қўймаслиги керак. Акс ҳолда, қарздорлардан бирининг кредитни тўлай олмаслиги банкнинг молиявий аҳволини қийинлаштириши мумкин. Ушбу элементлар Ўзбекистон республикасида фаолият кўрсатаётган банклар фаолиятида ҳам ўз аксини топган.

Кредит рискларини бошқариш жараёнининг вазифаларини белгиловчи 4 асосий босқични ажратиш мумкин:

1. Кредит рискларини ўрганиш ва баҳолаш. Банк ахборот манбаларидан кредит рискларини ва улар ўртасидаги боғлиқликларни ўрганиб чиқиши ҳамда уларни назорат қилинадиган ва бошқариладиган рискларга ажратиши керак.

2. Риск миқдорини аниқлаш. Рискнинг миқдорий кўрсаткичинини аниқлаш

эхтимолий йўқотишлар миқдорини аниқлашга ва актив бошқариш инструментлари воситасида риск даражасини шакллантиришга имконият яратади.

3. Кредит рискларини бошқариш. Бошқариладиган рисклар ва уларнинг миқдори аниқланганидан кейин, кредит рискларини бошқариш методологияси ва стратегияси ишлаб чиқилиши зарур. Кредит рискларини бошқариш кредит рисклари вужудга келганининг олдини олишга қаратилгани каби, кредит рискларининг банк ликвидлиги ва рентабеллигига салбий таъсирга йўл қўйилмаслигига йўналтирилган бўлиши мумкин.

4. Кредит рискларини самарали бошқариш устидан назорат. Рискларни бошқариш бўйича тадбирлар натижалари назорат остида бўлиши лозим. Ушбу назорат вужудга келган риск миқдорининг режалаштирилган кўрсаткичлардан четланишини аниқлашга қаратилган бўлади. Таҳлил қилиш учун кредит фаолиятининг натижаларини белгиловчи, риск таркиби рискларнинг вужудга келиши билан боғлиқ зарарлар каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Кредит рискинни бошқариш – кўпчилик банклар учун ўз фаолиятини давом эттириш учун асосдир. Кредит рискинни бошқаришнинг умумий кўриниши, банк сиёсати ва амалиётини таҳлил қилишни ўз ичига олади. Мазкур таҳлил қарз олувчига кредит ажратиш тўғрисида қарор қабул қилишда банк томонидан фойдаланилган, қарз олувчи томонидан тақдим этилган молиявий ахборотлар адекватлигини аниқлаши лозим. Рисклар ўзгарувчанлик хусусиятига эга эканлиги учун, ҳар бир кредит бўйича риск даврий тарзда қайта баҳоланиб турилиши лозим.

Кредит рискларини бошқаришнинг асосий бўғинлари қуйидаги кўринишга эга:

- Кредит портфелини бошқариш.
- Кредит операцияларини бошқариш.
- Кредит портфели сифати.
- Кредит портфелида ҳаракатсиз (даромад келтирмайдиган) активлар салмоғи.
- Кредит рискинни бошқариш сиёсати.
- Кредит рискларини чеклаш сиёсати.
- Активларни таснифлаш.
- Кредит йўқотишлари бўйича захиралар яратиш сиёсати.

Кредит рискинни бошқаришда, шунингдек, қуйидаги омилларга ҳам эътибор қаратиш лозим. Кредитларни бошқариш кўп ҳолларда банк ҳажмига боғлиқ бўлади. Катта бўлмаган банкларда у марказлашган тарзда бўлади. Кредитлаш жараёнида йирик банклар жойлашиш ўрни, кредит маҳсулотлари ва миждоз турларига мувофиқ кредитларни бошқаришни номарказлашган ҳолга келтиришга ҳаракат қилади. Кредит сиёсати кредит ажратиш билан шуғулланувчи барча ходимлар учун лимитлар ўрнатиши лозим. Ходимнинг тажрибаси ва унинг банкда ишлаш даврига қараб одатдагидан қатъийроқ тарзда индивидуал чекловлар ўрнатилиши мумкин. Кредит сиёсати баҳолаш

қарорларини қабул қилиш бўйича масъулиятни тақсимлашни тавсифлаши ва ссудаларни қайта тиклаш ёки пролонгация қилиш билан боғлиқ қайта баҳолаш бўйича процедураларни қўшган ҳолда расмий, андозавий баҳолаш процедураларини ўз ичига олиши лозим. Ҳар бир кредит инструменти учун қайта баҳолашнинг мумкин бўлган шакли ва улар бўйича лимитлар олдиндан келишилган бўлиши лозим. Бундан ташқари, мустақил малакали баҳоловчиларнинг иштироки талаб этиладиган ҳолатлар ҳам аниқланиши лозим. Кредит суммасининг ҳам лойиҳа, ҳам гаровнинг баҳоланган қийматига бўлган мумкин бўлган нисбати ҳамда кредит инструментларининг турли шакллари бўйича баҳолаш усуллари синчиклаб тавсифланиши лозим. Кредит суммасининг гаровга қўйилган қимматли қоғозларни бозор қийматига максимал даражадаги нисбати таҳлил қилиниши, кредит сиёсати бўйича гаров сифатида қабул қилинган қимматли қоғозларнинг барча шакллари бўйича қўшимча захира мажбуриятларини ўрнатиши зарур. Ушбу мажбуриятлар қимматли қоғозларни сотиш эҳтимоллиги билан солиштирилиши лозим. Масъулиятли ходимлар аниқланиб, гаровни даврий қайта баҳолашнинг графиги ўрнатилади. Банк сотиб олинган ёки ажратилган кредитни ўз балансида қайд этиб бориши лозим. Мазкур ҳолат банк томонидан кредитнинг шартномавий шартларини қабул қилиши биланок амалга оширилиши зарур.

Кредит рискинни бошқариш, унинг олдини олишда банк кредит портфелини самарали бошқариш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Кредит портфели тижорат банкларининг кредит бериш имкониятларини кўрсатадиган омиллардандир. Кредит портфели тўғри ташкил этилиши тижорат банкларининг самарали фаолият юритиши учун асос ҳисобланади. Хусусан, кредит бериш ва уни белгиланган муддатда қайтариб олиш, у билан боғлиқ рисклар, ссудалар, муддати ўтган ёки узайтирилган кредитлар бўйича ҳисоб-китоб операциялари, ссудалар бўйича зарарларни қоплаш захира миқдори, банклараро кредит ва марказлаштирилган кредитлар бўйича операциялар шулар сирасига киради.

Банк кредит рискинни бошқариш учун кредитлаш стратегиясини ишлаб чиқиши зарур. Кредитлаш стратегияси банкнинг ўз фаолияти давомида хизмат кўрсатадиган мижозлар ва уларга бериладиган кредитларнинг тури, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида юз берадиган ўзгаришларнинг таъсир доираси, банкнинг рискларга ва кредитнинг баҳосини аниқлашга бўлган муносабатларини ифодалаши муҳим ҳисобланади. Кредит рискларини бошқаришда кредит портфелини рисклар бўйича тавсифлаш, уни соҳалар, ҳудудлар, миқдорлар бўйича диверсификациялаш, аниқ белгиланган фойдалилик даражасига эришишга интилиш муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Кредит рискинни бошқаришда кредит портфелининг кредит сиёсатидан келиб чиқиб шакллантирилганлиги, кредитларнинг сифат даражаси, банк томонидан берилган кредитларнинг белгиланган лимитларга мос келиши, кредит ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги, кредитларнинг диверсификацияланганлигига эътибор қаратиш унинг камайиши манбаси бўлиши мумкин. Кредит портфелини таҳлил қилиш ва

сифатини баҳолаш орқали банк менеджерлари банкнинг кредит операциялари ва улар билан боғлиқ рискларни бошқариб борадилар.

Кредит рискларини бошқариш, бошқача қилиб айтганда, уни минималлаштириш асосан қўйидаги усуллар ёрдамида амалга оширилади:

- банк ссудалари ва инвестициялари портфелини хилма-хиллаштириш;
- қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиги, унинг кредитни қайтара олиш имкониятларини олдиндан таҳлил этиш;
- бериладиган кредитлар қийматини ва илгари берилган кредитлар устидан назоратни олиб бориш.

Кредит портфелини хилма-хиллаштириш банкнинг кредитлаш ва қимматли қоғозларга қўядиган сармоялари бўйича имкониятларни бўлиб-бўлиб жойлаштиришни тақозо этади. Кредит rischi кредитлар умумий ҳажмининг ошишига қараб, ошиб боради. Шу сабабдан банклар кредит қўйилмаларнинг доимий ҳажмида бир-бирига боғлиқ бўлмаган кўп сонли мижозларга кам суммаларда кредит беришга интилишлари керак.

Бир қарздор ва ўзаро алоқадор қарздорларга тўғри келувчи риск Ўзбекистон Республикасида банк рискларини бошқаришга оид ҳужжатлардан бири «Бир қарздор ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи таваккалчиликнинг энг юқори даражаси тўғрисида»ги низом бўлиб, у бир қарздорга ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига берилган кредит миқдорининг максимал суммаларини белгилаш меъёрларини ифода қилади. Бир қарздор ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига берилган кредит миқдорига қўйидаги суммалар киритилади:

- кредитнинг асосий суммаси (ссудалар, кафолатлар, акцептлар ва – аккредитивлар, молиявий лизинг, факторинг ва репо операциялари), ҳамда «кўзда тутилмаган ҳолатлар» ҳисобварақларида акс эттирилган мажбуриятлар ва ҳисобланган фоизлар қиради;

- молиялаштиришга доир барча юридик жиҳатдан боғлиқ мажбуриятлар,

- овердрафтлар (мижозларнинг жамғарма ҳисобварақларидаги дебет қолдиқлари), баланسدан чиқариб ташланган («ишончсиз» деб тавсифланган) барча суммалар.

Қарздорларнинг бири бошқа қарздорларга катта таъсир ўтказа олиши мумкин бўлса, яъни – у юридик шахснинг йирик акциядори (капитал ёки овоз берувчи акцияларнинг 10 ёки ундан ортиқ фоизини ифода этса) бўлса ёки у юридик шахс билан расмий битим тузиш ёки бошқа исталган усул воситасида шахснинг фаолиятини бошқариш ёки раҳбарлик қилиш имкониятига эга бўлса, тўлиқ ёки ширкат иштирокчиси ҳамда масъулияти чекланган ёки қўшимча масъулиятли жамият иштирокчиси ҳам бир пайтда банк қарздори бўлса, икки ёки ундан ортиқ қарздор айнан бир шахсга (у банк қарздори эканлиги ёки қарздор эмаслигидан қатъий назар) қарам бўлса,

хўжалик жамияти ёки ширкатнинг банкдан қарздор бўлган икки ёки ундан ортиқ иштирокчиси айнан бир шахс билан биргаликдаги жавобгарликни ўз зиммасига олган ҳолда, бир қарздор иккинчисига банкдан кредит сифатида олинган маблағларни берган ҳолда ёхуд икки ёки ундан ортиқ қарздорлар биргаликда ёки алоҳида банкдан кредит сифатида олинган маблағларни банкнинг қарздори бўлмаган бир шахсга берган, икки ва ундан ортиқ қарздорлар хўжалик жамиятлари ва ширкатларда иштирок этиш ёки биргаликда фаолият юритиш учун банкдан олган кредитлардан фойдаланадиган бўлса банкнинг қарздорлари «ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳи» ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг " Бир қарздор ёки ўзаро дахлдор бўлган қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи таввакалчиликнинг энг юқори даражаси тўғрисида»ги низоми талабларига риоя қилишлари лозим. Мазкур низом бўйича – ҳар қандай бир қарздор ёки ўзаро алоқадор қарздорлар гуруҳининг баланسدан ташқари мажбуриятларини ҳам ҳисобга олган ҳолда, кредитлари жами суммаси 1-даражали банк регулятив капиталининг 10 фоиздан ошган ҳолати йирик кредит ҳисобланади ва бу кредит бўйича йирик йўқотиш эҳтимоли юзага келади. Бир қарздор ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи рискнинг энг юқори даражаси 1 даражали банк капиталининг 25 фоиздан ошмаслиги керак. Ишончли кредитлар учун рискнинг энг юқори даражаси 1-даражали банк капиталининг 5 фоиздан, банкнинг барча йирик кредитларининг умумий ҳажми 1-даражали банк капиталидан 8 мартадан ошмаслиги лозим. Тижорат банклар томонидан кўрсатилган лизинг хизматларининг умумий суммаси (авиализингдан ташқари) банк биринчи даражали капиталининг 25 фоиздан ошиб кетмаслиги керак.

Халқаро банк амалиётида кредит рискларининг олдини олиш бўйича қабул қилинган йўриқномаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики , жаҳон амалиётида кредит рискларининг олдини олиш бўйича қуйидаги талаблар қўйилган.

– бирор бир қарз олувчи банкнинг асосий капиталининг 10 % эквивалентидан ортиқча маблағ ола олмайди;

– бир тармоққа бериладиган кредит миқдори банкнинг умумий портфелининг 25 % идан ошмаслиги лозим;

– бир қарз олувчига тўғри келувчи тахминий риск (гаровга қўйилган мулк баҳолангандан кейин) банкнинг асосий капиталининг 1 %дан ошмаслиги лозим;

– тахминий (кутилаётган) риск миқдори миждан олиниши кутилаётган йиллик фойда миқдорининг 3 баробаридан ошиб кетмаслиги керак.

Қуйида келтирилган омиллардан ҳеч бўлмаганда биттаси мавжуд бўлиши, Марказий банк томонидан муайян активлар сифатини янада салбий таснифлаш учун асос бўлади:

– тижорат банки кредит портфели умумий ҳолатининг ёмонлашуви, тижорат банкида кредитлар беришга доир етарли таҳлил ва текширувларнинг ўзгариши ёки мавжуд эмаслиги, тижорат банки шу тармоқ ва соҳага берилган кредитлар бўйича амалда зарарлар кўрганлиги;

– йирик активларнинг тўпланиши, номақбул иқтисодий йўналиш ва шароитлар, хусусан, қарздорларнинг бир ёки бир неча саноат тармоқлари ёки маъмурий-ҳудудий бирликда катта миқдорда тўпланиши;

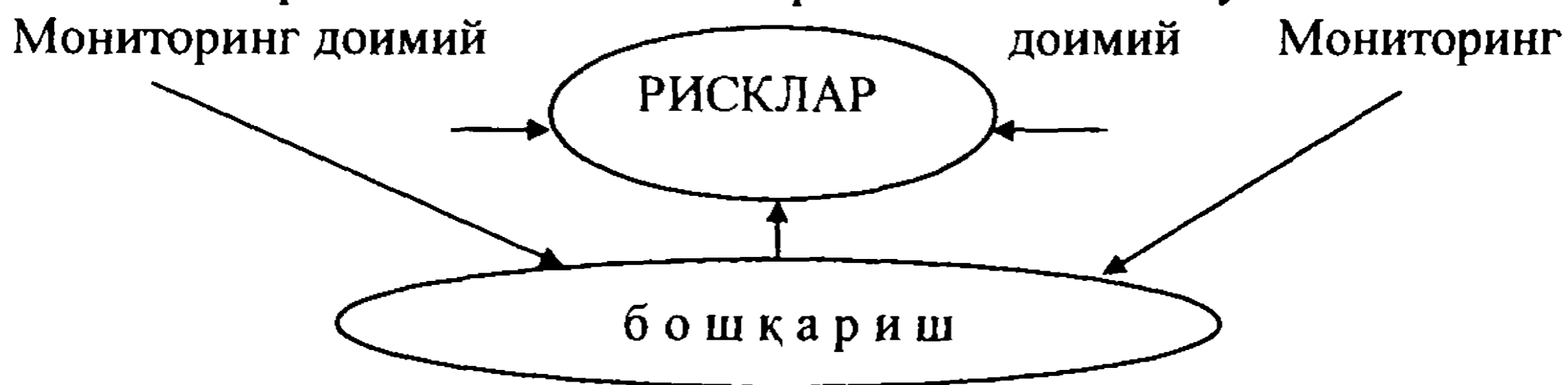
– тижорат банки томонидан тақдим этилган ҳисоботни таҳлил қилиш ёки Марказий банк томонидан ўтказилган инспекция текширишлари натижасида аниқланган қарздорнинг ёхуд тижорат банкининг молиявий аҳволига тааллуқли бошқа ҳолатлар.

Банк фаолиятининг ишончилиги унинг фаолиятида юзага келган рискларни моҳирона бошқариши билан белгиланади. Рискни бошқариш субъектлари – булар банк раҳбарияти, рискни бошқариш бошқармаси ёки бўлими, кредитни берган бошқарма ёки бўлим, назорат, мониторинг бўлинмалари ва юридик бўлим ҳисобланади. Рискни аниқлаш – мавжуд ва қўшимча маълумотларни олиш орқали риск юзага келган жой, муҳит, рискнинг салбий таъсир зоналари аниқланади. Риск даражасини баҳолаш – бунда риск сон ва сифат жиҳатдан баҳоланади. Рискни сифат жиҳатдан баҳолашда рискнинг манбалари, унга таъсир қилувчи омиллар аниқланади ва рискни камайтириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилганда айнан шу омилларга эътибор қаратилади. Рискни сифат жиҳатдан таҳлил қилиш қуйидаги йўналишларда олиб борилади. Булар:

- риск даражасини баҳолаш мезонларини аниқлаш;
- банк фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган баъзи рискларнинг даражасини аниқлаш;
- ҳақиқатда юзага келган рискларнинг турлари ва уларнинг кўламини турли усулларни қўллаган ҳолда аниқлаш;
- келажакда рисклар камайтириш ёки ошириш имкониятларини баҳолаш.

Рискларни бошқаришда:

1. Рискларнинг олдини олиш усуллари.
2. Рискларни ўтказиб юбориш ёки йўналишини ўзгартириш усуллари.
3. Рискларни тақсимлаш усуллари.
4. Рискларни қабул қилиш ва ундан келадиган йўқотишларни минималлаштириш ижобий натижаларга олиб келиши мумкин.

21-чизма. Рискни бошқариш стратегиси йўналишлари

Кредит рискларини баҳолаш бўйича хулосаларимиз шундан иборатки, жахон банк амалиётида кенгроқ тарқалган бир неча усуллар, яъни Simulation Scenario, Monte Carlo, Delfi, Stress testing, Historical Simulation усули шу билан бирга балли баҳолаш усуллари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга экан. Бу усуллардан бири маълум бир сценарийга асосланса, иккинчиси статистик ва математик моделларга асосланган, яна бошқаси занжирли, жуфтлаб таққослашни назарда тутди. Кредит рискларини баҳолашнинг бундай усуллари Ўзбекистон банк тизими тажрибасида қўлланилмайди. Бу усулларни банк амалиётида қўлланилиши рискларни баҳолашда хилма-хиллик бўлиши ва бунинг натижасида бирининг камчилиги иккинчи усул ёрдамида тўлдирилиши мумкин бўлади.

Шунингдек тижорат банклари рискларнинг олдини олиш:

- ўз капиталидан ортиқ суммага риск қилмаслик;
- кам даромад олиш имкониятида риск қилишга интилмаслик;
- бир миждога ёки бир-бири билан боғлиқ қарздорлар гуруҳига берилган йирик кредитлар кўпинча банкларнинг инкирозга сабаб бўлишига эътибор қаратишлари лозим.

Кредит банкдаги депозитлар билан таъминланган ҳолларда депозит кредитни таъминлаш учун махсус ҳисоб вараққа киритилиши ҳамда кредит шартномаси ёки бошқа қўлланиладиган битимда кредит қайтарилмаган ҳолда банк депозитни ишлатиши мумкин эканлиги шарт қилиб қўйилиши лозим. Банк кредитни қайтариш муддати етиб келгунга қадар махсус ҳисобвараққа киритилган депозитдан маблағларни олишга йўл қўймаслик мақсадида зарур чораларни кўриши ва назорат ўрнатиши керак. Депозит чет эл валютасида киритилган бўлса, бу валютанинг қиймати кредит қолдиғининг камида 125 фоизини ташкил этиши лозим. Мазкур депозит валютасининг қиймати Марказий банкнинг курси бўйича чет эл валютасида ҳисобланади ҳамда ҳар ҳафтада икки марта қайта баҳоланиши лозим.

Банк ўз фаолиятида мавжуд рискни аниқлаш, уни қабул қилиш, уни кузатиб бориш ва уни бошқариш қобилиятига тайёр эканлигини ўз зиммасига олиши лозим. Агар рискларнинг олдини олишнинг тўлиқ имконияти мавжуд бўлмаса, у ҳолда охириги манба рискни қоплаш ҳисобланади. Рискни қоплаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- банклар томонидан умумий ва махсус захира фондларини ташкил қилиш;
- маълум йиғиндиларни зарарларга ўтказиш;
- кредит бўйича фоизлар белгилашни тўхтатиш ва бошқалар.

Рискларни бошқариш даромад билан риск ўртасидаги оптимал нисбатни топиш, мавжуд рискни минималлаштиришни ўз ичига олади.

Халқаро амалиётда банк фаолиятида кредит рискларини баҳолаш учун бир қанча меъёрлар қўйилган. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Битта қарздор учун риск даражасининг максимал қиймати:

$K = (\text{Битта қарздорнинг кредитлар бўйича мажбуриятларининг йиғиндиси}) / (\text{Банк капитали}) * 100 \%$.

Бу кўрсаткичнинг қиймати 25 %дан ошмаслиги керак.

2. Йирик кредитлар меъёри:

$K = (\text{Йирик кредитлар йиғиндисининг миқдори}) / (\text{Банк капитали}) * 100 \%$

Бу кўрсаткичнинг қиймати ўз капиталининг 8 баробаридан катта бўлмаслиги керак.

Халқаро кредитларнинг максимал миқдори:

$K = (\text{банк томонидан берилган халқаро кредитларнинг умумий суммаси}) / (\text{Банк капитали}) * 100 \%$

Бу кўрсаткичнинг максимал қиймати 200 %га тенг.

Бозор иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатларда кредит рискларини бошқариш бўйича бир қанча муаммолар мавжудлиги эътироф этилади ва улар қатори қуйидагилардан иборат эканлигига эътибор қаратилади:

- Кредит сиёсатининг яхши ишлаб чиқилмагани;
- Кредитлаш тармоғини тўғри таҳлил қила олмаганлиги;
- Қарздорнинг етарли даражада ўрганиб чиқилмаганлиги;
- Мижоз билан мулоқотнинг камлиги;
- Қарзлар устидан назоратнинг пастлиги ва доимий эмаслиги;
- Қарздорнинг ҳужжатлари устидан назоратнинг камлиги;
- Кредитни расмийлаштириш бўйича ҳужжатларнинг етарли эмаслиги;
- Кредитлар бўйича зарарларни қоплаш борасида резервларнинг тўғри шаклланмаганлиги.

Америка тижорат банклари қарз олувчиларнинг банкрот бўлишига қуйидаги омиллар таъсир қилишини кўрсатиб ўтган:

1. Бошқарув тизимининг яхши ташкил этилмагани – агар компания, фирмаларда бошқарув яхши йўлга қуйилмаса, улар фаолияти банкротликга учраши мумкин.

2. Фирмаларда бирламчи капиталнинг тўғри шаклланмагани – кўпчилик компанияларда бирламчи капиталнинг етарли эмаслиги, натижада умумий бизнес қийматининг тўғри баҳоланмаганлиги.

3. Ишлаб чиқариш ҳажмининг юқорилиги – агар компания талаб бўлмаган товарни кўп миқдорда ишлаб чиқараверса, у ҳолда риск юқори бўлади, яъни товарларнинг ўз вақтида сотилмаслиги банкротлик ҳолатига олиб келади.

4. Рақобат – бозорнинг ҳар томонлама ўрганилмаганлиги ва бошқалар.

Тижорат банкларида кредит рискларини бошқаришда банк кредит сиёсатининг яхши ишлаб чиқилганлиги, кредит рискларини бошқариш бўйича тезкор қарорлар қабул қилиниши, кредитнинг қайтарилмаслиги

бўйича рискларни таҳлил қилиш, ҳар бир қарздор устидан кредит мониторингини олиб бориш, муддати узайтирилган ва муаммоли кредитларни камайтириш бўйича чора-тадбирлар олиб боришга эътибор қаратиш жуда муҳим ҳисобланади. Рисклар асосан қуйидаги усулларни қўллаш ёрдамида бошқарилади. Рискларни бошқаришда шунингдек:

- Диверсификация сиёсатини ўтказиш.
- Депозит сертификатларини жорий қилиш.
- Ўзгарувчан, сузиб юрувчи фойз ставкалари асосида кредит бериш.
- Кредитларни ва депозитларни суғурталаш.
- Гаров асосида кредитларни кенгайтириш.
- Банкларнинг ҳисобга олиш операцияларини кенгайтириш.
- Йирик кредитларни фақат консорсионал асосда бериш (банклараро битимларга асосан рискларни тақсимлаш).
- Реал шахсий кафолатлар асосида кредитлашни қўллаш.
- Ташқи рисклар (тармоқ, тармоқлараро, минтақавий ва бошқ.)ни ҳисобга олиш.
- Банк мижозининг молиявий аҳволини мунтазам назорат қилиб бориш, тўловга лаёқатлилиги, рейтингини баҳолаб бориш.
- Рискларни бошқаришда эътиборга олиш зарур бўлган тамойиллар ва талабларга риоя қилиш.
- Рискларни аниқлаш усуллари ва уларнинг натижаларини рискларни бошқаришда кенг қўллаш ва ҳ.к. ҳам рискни камайтиришда муҳим роль ўйнайди.

Диверсификацияни уч хил йўналиш бўйича олиб бориш мумкин.

1. Портфел.

2. Географик.

3. Кредитларни тўлаш муддатига қараб ўтказиладиган диверсификация турларидир. Диверсификациянинг хусусиятлари шундаки:

биринчидан, диверсификация ҳамма вақт рискни ёқтирмайдиган банклар учун қулай келади, чунки у рискни камайтиради;

иккинчидан, кредит бўйича фойда ҳаракати қанча камроқ мос келса, рискни камайтириш ҳисобига диверсификациядан шунча кўпроқ наф кўриш мумкин.

Гаровга олинган бойликлар ҳисобидан берилган кредитлар – бу қарз олувчининг хусусий мулки ҳисобланган, кредитор банкнинг талаблари бўйича аниқ мулкӣ бойликлар юзасидан гаров ҳуқуқлари билан таъминланган кредитлардир. Кредитлар моддий гаров билан фақат кредит бериш чоғида эмас, балки кредитларнинг бутун амал қилиш даври мобайнида таъминланиши шарт. Қарз олувчининг молк-мулкига бўлган банкнинг гаров ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ расмийлаштирилади. Гаров шартномаси нотариал идорада расмийлаштирилиши ва белгиланган тартибда қайд этилган бўлиши лозим. Қарз олувчи бир вақтнинг ўзида кредитни таъминоти сифатида бир нечта таъминот турларидан фойдаланиши мумкин.

Рискларни бошқариш бўйича Ўзбекистон амалиётида хориж тажрибасини қўллаган ҳолда, Ўзбекистон банкларининг бозор иқтисодиётидаги миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, янги, нисбатан эгилуван ва такомиллашган моделлар ва услубларини ишлаб чиқишмақсадга мувофиқ бўлиб, бу банклар фаолиятининг самарадорлигини янада оширишга хизмат қилиши мумкин.

Бу борада:

1. Банкнинг мижозларнинг тўловга лаёқатлилигини баҳолаш тизимини такомиллаштириш.

2. Кредит рискинни баҳолаш тизимини такомиллаштириш.

3. Кредит мониторингини кучайтириш.

4. Кредит рискинни камайтириш мақсадида жорий қилинган иқтисодий нормативларни бажарилишигига риоя қилиш.

5. Рискни ўз капитали ҳисобидан қоплаш чораларини кўриш;

6. Рискга асосланган маржа (фоиз, таъминот ва бошқалар) даражасини аниқлаш;

7. Кредит портфели сифатини назоратга олиш ва унинг диверсификациясига эътибор қаратиш;

8. Рискнинг турлари бўйича уларнинг хавфлилиқ даражасини аниқлаш;

9. Банк операцияларини риск омилининг таъсири даражасидан келиб чиқиб диверсификациялаш;

10. Банкнинг рискли операциялари бўйича лимитлар ўрнатиш;

11. Зарур ҳолларда активларни сотиш;

12. Алоҳида рискларни хеджирлаш;

13. Рискларни суғурталаш каби усул ва методларни амалиётга кенг жорий қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Рискларни минималлаштиришда шунингдек, рискдан қочиш, рискни чеклаш, ушлаб туриш, рискни тақсимлаш, қайта суғурталаш, ўз-ўзини суғурталаш каби усуллардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Тижорат банклари томонидан кредит рискларини бошқариш жараёни йилдан-йилга такомиллашиб бораётган бўлса-да, банклар амалиётида тез-тез учраб турадиган қуйидаги камчиликларга эътибор қаратиш ва уларни бартараф этиш бўйича фаолиятни такомиллаштириш лозим деб ўйлаймиз:

– банк рисқи ва унга бозор муносабатларининг таъсирига эътибор бериш ва уни чуқур таҳлил қилиб бориш;

– кредит рисқи кўламини тўғри баҳоламаслик;

– портфел тўпланишига нисбатан чекловлар йўқлиги;

– кредит бошқарувининг ортиқча марказлашуви ёки марказлашмаслиги;

– кредитланаётган тармоқни яхши таҳлил қилмаслик;

– қарз олувчиларнинг молиявий ҳолатини юзаки таҳлил қилиш;

– мижозлар билан тез-тез алоқаларнинг бўлмаслиги;

– кредитлаш жараёнини етарлича таҳлил ва мониторинг қилмаслик ва бу борада мувозанатнинг йўқлиги;

– қарзлар устидан назоратнинг йўқлиги;

–кредит сифатининг ёмонлашуви оқибатида қарз қийматини ошириш имкони йўқлиги;

–қарзларни ҳужжатлаштириш устидан назоратнинг етарли эмаслиги;

–мижознинг қарз маблағларидан кўп фойдаланиш жиҳатларига эътиборнинг қаратилмаслиги;

–кредит ҳужжатларининг тўлиқ эмаслиги;

–кредит бўйича зарарларни қоплаш учун резервларни шакллантиришнинг ўз вақтида амалга оширилмаслиги;

–кредит жараёнини самарали назорат ва аудит қилишдаги камчиликлар ва бошқалар.

Бу камчиликлар кредит портфелининг заифлашишига таъсир этиб, ўз ичига бир тармоққа ёки хўжалик секторига йўналтирилган кредитларнинг тўпланиб қолишига, туриб қолишига, катта миқдордаги кредит портфеллари, кредит бўйича зарарлар, тўловга қобилиятсизлик ва ноликвидлик бўлишига олиб келади. Ҳозирги кунда республикамизнинг аксарият тижорат банклари томонидан кредитлар беришда шу кредитнинг баҳоси қанча эканлиги кўп ҳолларда чуқур таҳлил қилинмайди.

Бозор иқтисодиёти юксак ривожланган давлатларда кредитнинг баҳосини белгилашда кредитнинг бозор баҳоси ҳисобга олинади-ю, лекин кредитнинг мижозга бериладиган баҳосини ҳисоблаш бир неча босқичлардан иборат бўлади ва тижорат банклари томонидан бу кўрсаткич чуқур таҳлил қилиб, ҳисоблаб чиқилади. Кредитнинг баҳосини аниқлашдан асосий мақсад банк томонидан берилган кредитнинг самарадорлигига эришган ҳолда, фойда олиш ва банк ликвидлигини таъминлашдан иборат. Бу натижа эса банк рискларини олдиндан аниқлаб, унинг олдини олишга имкон яратиши мумкин.

Банклар, одатда, кредит сифати бўйича ўзларининг хусусий рейтинг тизимларини ишлаб чиқадилар, айримлари оддий схемалардан фойдаланадилар, бошқалари мураккаб ва бўлиниб кетган, ҳамма нарсани ўз ичига оладиган схемаларни ишга солади.

Шундай қилиб, кредит рискига турли хил омиллар таъсир қилар экан, биз уларнинг таъсирини камайтириш чораларини кўриб боришимиз лозим бўлади.

ХУЛОСА

Мазкур мавзу бўйича амалга оширилган тадқиқодлар ва ўрганишлар асосида олинган баъзи хулосаларга эътибор қаратмоқчимиз:

1. Кредит муносабатлари пайдо бўлишининг асоси – бу товар-пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг тараққий қилиб боришидир. Кредитнинг пайдо бўлиши ва унинг ривожланиб бориши жараёнларининг сабабларини икки гуруҳга ажратиш мумкин. Булар: умумий сабаблар ва кредитнинг ўзига хос сабаблар. Кредит муносабатларининг хусусиятли жиҳати шундаки, кредитдан кредит берувчи томон ҳам ва кредит олувчи томон ҳам манфаат кўради. Шунинг учун кредит муносабатлар асосида иккала томон учун ҳам манфаат ётади. Бу манфаат томонлар оладиган даромадда ўз ифодасини топади. Кредит тўғрисида фикр юритганда, бизнинг фикримизча, кредитнинг объектига ва кредит муносабатларида қайси субъектлар иштирок этишига ҳам эътибор қаратиш аҳамият касб этади.

Бизнинг фикримизча, кредит моҳияти асосида вақтинча бўш турган маблағлар (пул, товар, хизмат, ишлар) ни маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган иктисодий муносабатлари ётади. Шундан келиб чиқиб, **кредит иктисодий категория бўлиб**, вақтинча бўш турган маблағлар (пул, товар, хизмат, ишлар) ни эгаси ёки бошқалар томонидан маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иктисодий муносабатларни ўзида акс эттиради.

Бу таърифда, аввалом бор:

- кредит тарихан шаклланган иктисодий категория эканлигига;
- кредит бўйича муносабатлар субъектлар (икки ёки ундан ортик томон) кредитор ва қарз олувчи ўртасида юзага келишини;
- кредит муносабаати иштирокчилари кредит бўйича маълум ҳуқуқ, мажбурият ва масъулиятга эга эканлигини;
- кредит муносабатларда томонларнинг манфаатлари инобатга олинганлигини;
- кредитнинг энг муҳим шарти бўлган унинг муддатлилиги, қайтарилиши ва тўловлилик тамойилларига асосий эътибор қаратилган. Чунки кредитнинг айнан шу тамойиллари кредитнинг қаерда, унинг қайси тури берилишидан қатъий назар, устувор аҳамият касб этади ва иккала томоннинг ҳам манфаатларини таъминлай олади.

2. Кредит муносабатларининг хусусияти шундаки, унда доимо томонлар бўлади, яъни у нафақат маблағнинг эгаси бўлган кредитор, балки маблағни кредитга олувчи томон зиммасига ҳам маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларни юклайди ҳамда шу ва бошқа яна қатор ўзига хос жиҳатлари билан кредит бошқа иктисодий категориялардан фарқ қилади.

3. Кейинги йилларда иқтисодий адабиётларда хорижий адабиётлар талқини асосида кириб келган – **кредит қонунлари** тушунчасини учратишимиз мумкин. Кредитнинг иқтисодий моҳияти унинг тамойилларида намоён бўлади. Биз одатда кредитнинг тамойиллари, деб қарайдиган асосий жихатларнинг баъзи бирларини хорижий давлатлар амалиётида кредитнинг қонунлари, деб талқин қилишади. Одатда, кредитни қайтаришлик қонуни, хўжалик оборотидан бўшаган ва қайта тақсимланган ресурслар ўртасида мутаносибликнинг мавжудлиги қонуни, кредитга берилган маблағнинг ўз қийматида сақланиши (ўзгармаслиги) қонуни ва бошқа қонунлари мавжудлигини таъкидлашади. Умуман олганда бизнинг фикримизча, кредитнинг принциплари ёки тамойилларининг ўзи кредитга тааллуқли бўлган қонуний меъёрларни белгилаб беради. «Принцип» сўзи лотинча сўздан олинган бўлиб, асос, келиб чиқиши, мавжудлигининг асоси, таълимоти, меъёри, деган маъноларни англатишини инобатга оладиган бўлсак, кредитнинг принциплари ёки тамойиллари унинг иқтисодий категория сифатида барча хусусиятлари ва бошқа иқтисодий категориялардан фарқли жихатларини ўзида ифода этади. Шу сабаб, бизнинг фикримизча, кредит тамойилларига риоя қилиниши унинг қайтарилиши, берилган ресурс қийматининг нафақат ўз холида сақланиб қолиши, балки маълум миқдорда ошган қиймат билан қайтиб келиши, кредитор пул маблағининг маълум муддатдан кейин унга самара келтиришини таъминлайди.

4. Кредитнинг муҳим тамойили – **унинг таъминланганлигидир**. Кредитнинг таъминланганлиги, деганда гаров, кафолат, кафилик ва бошқаларни тушуниш унчалик ҳам тўғри бўлмайди. Кредит маблағлари корхонада ишлаб чиқариш захираси, тугалланмаган ишлаб чиқариш ёки тайёр маҳсулот ҳамда мавжуд моддий бойликлар билан боғлиқ харажатларни таъминлаш учун бериллади. Бу тамойилнинг асосий моҳияти шундаки, бунда хўжалик айланмасида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян моддий бойликларнинг ҳар бир сўми қарама-қарши туриши керак. Банклар томонидан иқтисодиёт тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар-моддий бойликлари ва маълум харажатлар билан таъминланган бўлиши керак. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкка қайтиб келмаслигига асос ҳисобланади. Бу, ўз навбатида, банкнинг ликвидлилигига ва мамлакат пул муомаласига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам, бозор иқтисодиёти шароитида банклар томонидан берилладиган кредитларнинг товар-моддий бойликлар ва харажатлар билан таъминланган бўлишига муҳим эътибор берилиши лозим. Гаров, кафилик, кафолат ва бошқалар кредитнинг қайтиб келмаслиги билан боғлиқ рискларнинг олдини олишда, улардан ҳимояланишда зарур бўлади ва бу механизм ишга тушади. Шу сабаб миқозни кредитлашда асосий эътиборни кредитланадиган объект, унинг ҳаётлиги, самарасига қаратиш лозим.

5. **Кредитнинг ижтимоийлик тамойили**. Бизнинг фикримизча, бугунга кунга келиб, кредит ижтимоий функцияни бажаради. Аҳолининг иш билан

бандлигини таъминлаш, янги иш ўринлари очиш, аҳолининг тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш масалалари мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Мамлакат аҳолисининг мазкур йўналишлардаги ташаббусларини қўллаш мақсадида махсус Микрокредитбанкнинг ташкил этилганлиги, аҳолининг барча катламлари, айниқса ёшлар, ёш оилалар, касб-ҳунар коллежлари битирувчилари учун имтиёзли кредитлар ва микрокредитларнинг жорий этилиши аҳолини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашда кредит фаол иштирок қилаётганлигидан, ижтимоий ривожланиш борасида қўйилган масалаларни ҳал қилишда асосий дастак ва механизмга айланганлигидан далолат беради. Буларнинг барчаси кредитнинг ижтимоий хусусиятга эга эканлигини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, бизнинг фикримизча, **кредит ижтимоийлик функциясини** бажаради.

6. **Дифференциялаштириш (кредитлашда ҳар хил ёндашиш) тамойили.** Хўжалик фаолиятининг натижаларига қараб корхоналар «яхши ишлайдиган» ва «ёмон ишлайдиган» корхоналарга бўлиб кредитлаш механизми охириги йилларда меъёрлардан чиқиб кетмоқда. Бу бизнинг фикримизча, муҳим тамойил ва миқдори кредитлашда унга турли хил ёндашувнинг шаклланиши унинг ишчанлик ва молиявий фаолиятини ижобий натижаларга эга бўлишига замин яратади.

7. **Кредит шакллари бўйича** ҳам турлича бўлиши мумкин. Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектига, фоиз ставкасига ва кредитнинг ҳаракат доирасига қараб, кредитнинг турли мустақил шакллари амалиётда қўлланилиши мумкин. Кредитнинг шакллари ва турлари тўғрисида ҳам иқтисодий адабиётларда турли қарашларни учратиш мумкин. Аксарият ҳолларда кредитнинг шакллари ва турларини бир-бири билан чалкаштириш ҳоллари мавжуд. Одатда кредитнинг шакллари, деганда, кредит қайси шаклда берилиши кўзда тутилиши лозим. Кредитнинг шакллари бўйича уч гуруҳга ажратиш мумкин. Булар: пул шаклида бериладиган, товар шаклида бериладиган, аралаш ёки товар-пул шаклида бериладиган кредитлардир.

8. **Хорижий давлатларда эса миқдорнинг кредит рейтингини баҳолашда** молиявий коэффициентлар билан бир қаторда, замонавий моделлар ва усуллардан ҳам фойдаланган ҳолда, кредитнинг риск даражаси ҳисоб-китоб қилиниб, миқдорга кредит ажратиш ёки ажратмаслик бўйича қарор қабул қилинади. Аҳамиятли жиҳати шундаки, хорижий банклар амалиётида миқдорнинг кредитга лаёқатлилиқни таҳлил қилиш, биринчи навбатда, кредит рискин аниқлаш ва тўғри баҳолашдан бошланади. Бунда кредит рискининг асосий иккита компоненти эътибор берилди. Булар – корхона фаолиятида дефолт ҳолати (дефолт риси)нинг юзага келиши эҳтимоли ва кўрилиши мумкин бўлган зарарлар миқдори ҳисобланади. **Дефолт риси (Default risk)** – Қарз олувчининг фоиз ёки кредит асосий суммасини тўлай олмаслик эҳтимоли. **Зарар ҳажми (Loss severity / loss given default)** – Агар қарздор дефолтга учраса, жами қарзнинг қайтариб бўлмайдиган қисми назарда тутилади. Бу ўлчам, одатда, кредитнинг жами миқдorigа нисбатан фоизда

ифода этилади. Юқоридаги кўрсаткичларга асосланиб, қўшимча яна иккита кўрсаткич: кутилаётган йўқотишлар ва қайтариш ставкасини аниқлаш мумкин бўлади. Бунда: **Кутилаётган йўқотиш = Дефолт rischi * Зарар ҳажми (Loss severity / loss given default (%)) ва Қайтариш ставкаси = 1 – Зарар ҳажми (коэфф.)**

9. Эдвард Альтманнинг икки омилли модели корхонанинг молиявий ҳолатини ҳар томонлама ифодаламаганлиги боис йирик компаниялар фаолиятини ўрганишда кўп ҳолларда унинг беш омиллик модели (Z5) дан фойдаланилади. Бу модел тўғри дискриминант функцияга асосланган бўлиб, корхона фаолиятининг ялпи кўрсаткичлари бўйича аниқланадиган коэффицентларда ифодаланади

Мамлакатимиз банклари амалиётида **кредит скорингни** жорий қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, кейинчалик ушбу тизимни юридик шахсларни кредитлашга ҳам жорий қилиб бориш, унда кредит скорингнинг омиллари сирасига миқдорнинг молиявий аҳволи, кредит тарихи, даромадларининг барқарорлиги, бозорда тутган ўрни, маҳсулотларининг харидорлиги, ўз маблағларининг, дебитор-кредитор қарздорлик салмоғи каби кўрсаткичларга устиворлик бериш катта аҳамият касб этиши мумкин. Бинобарин, миқдорларга кредит ажратишда кредит скоринг амалиётини жорий қилиш келажакда кредит қўйилмалар ҳажмининг кўпайишига, ишлаб чиқариш ҳажми ва самарадорлигининг ошишига замин яратади, шунингдек, юзага келиши мумкин бўлган рисклар ва рискли ҳолатларнинг олдини олиш, скоринг натижаларидан келиб чиқиб, банк рискларини бошқариш стратегиясини мувофиқлаштириб бориш имконини беради. Шу боис, бизнинг фикримизча, мамлакатимиз банк амалиётига кредит скоринг тизимини жорий қилиш бўйича чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш тижорат банкларининг халқаро талаблар даражада фаолият олиб боришини янада юқори поғонага олиб чиқиши билан биргаликда уларнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини таъминлашга хизмат қилади.

10. **Қарздорлик коэффиценти** корхона активларига қўйилган ўз маблағларига қанча жалб қилинган маблағлар тўғри келишини ифодалайди. Заруриятга қараб уни қуйидагича гуруҳлаб таҳлил қилиш мумкин:

Дебитор қарздорлик коэффиценти ($K_{дк}$) $\frac{\text{дебитор қарздорлик суммаси}}{\text{ўз капиталининг суммаси}}$

Кредитор қарздорлик коэффиценти ($K_{кк}$) $\frac{\text{кредитор қарздорлик суммаси}}{\text{ўз капиталининг суммаси}}$

Жалб қилинган капиталнинг
айланиш коэффиценти ($K_{дк}$) дебитор $\frac{\text{реализациядан тушум}}{\text{ўз капиталининг ўртача суммаси}}$

Бу коэффициентлар ишлаб чиқарувчи фаолиятининг ташқи қарзларга қанчалик боғлиқлигини кўрсатади. Кўрсаткич қанчалик катта бўлса, узок муддатли мажбуриятлар ҳам шунчалик кўп бўлади ва юзага келган вазият ҳам шунчалик рискли бўлади. Корхонанинг ўз мажбуриятларини тўлай олмаслиги эса корхонани инқирозга учрашига олиб келади.

11. Мамлакатимиз банклари амалиётида кредит скорингни жорий қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, кейинчалик ушбу тизимни юридик шахсларни кредитлашга ҳам жорий қилиб бориш, унда кредит скорингнинг омиллари сирасига миждознинг молиявий ахволи, кредит тарихи, даромадларининг барқарорлиги, бозорда тутган ўрни, маҳсулотларининг харидоргирлиги, ўз маблағларининг, дебитор-кредитор қарздорлик салмоғи каби кўрсаткичларга устуворлик бериш катта аҳамият касб этиши мумкин. Бинобарин, миждозларга кредит ажратишда кредит скоринг амалиётини жорий қилиш келажакда кредит қўйилмалар ҳажмининг кўпайишига, ишлаб чиқариш ҳажми ва самарадорлигининг ошишига замин яратади, шунингдек, юзага келиши мумкин бўлган рисклар ва рискли ҳолатларнинг олдини олиш, скоринг натижаларидан келиб чиқиб, банк рискларини бошқариш стратегиясини мувофиқлаштириб бориш имконини беради. Шу боис, бизнинг фикримизча, мамлакатимиз банк амалиётига кредит скоринг тизимини жорий қилиш бўйича чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш тижорат банкларининг халқаро талаблар даражада фаолият олиб боришини янада юқори поғонага олиб чиқиши билан биргаликда уларнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини таъминлашга хизмат қилади.

12. Муаммоли кредитларнинг пайдо бўлиши банкларда кредитлар билан боғлиқ рисклари ва кредитларнинг қайтиб келмаслик даражасини оширади. Муаммоли кредитларнинг олдини олиш учун, аввалом бор:

– миждозларнинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларини чуқур таҳлил қилиш, кредитларни асосланган ҳолда ажратишга риоя қилиш;

– муаммоли кредитларнинг пайдо бўлиш эҳтимолини тезда аниқлаш ва уни ойдинлаштириш ҳар қандай пайдо бўлган муаммони эълон қилиш ва унинг пайдо бўлиш омилларини таҳлил қилиш;

– муаммоли кредитларни қайтариш режаларни ишлаб чиқиш ва чораларини кўриш;

– қарздорнинг қарзни қайтариш бўйича манбаларини, сотилиши мумкин бўлган активлар баҳосини аниқлаш ва мавжуд депозитлар ҳажмига эътибор бериш;

– банкда муаммоли кредитлар бўйича зарарларни қоплаш захирасини шакллантириш ва бошқалар;

Муаммоли кредитларнинг пайдо бўлиши, ўз навбатида, банкга қарз суммаси ва фоизининг қайтарилишини даргумон қилиш билан бир қаторда, бошқа зарарларга ҳам сабаб бўлади. Бу зарарларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

– Муаммоли кредитлари кўп бўлган банкларнинг обрўсига путур етади ва инвесторлар, жамғармачилар, кредиторлар ишончи йўқолади.

– Банкнинг маъмурий харажатлари ортади.

– Маблағлар фойда келтирмайдиган ҳолда активларда музлаб қолади.

13. Бугунги кунда тижорат банклари мижознинг кредитга лаёқатлилиги баҳолашда молиявий коэффициентлардан (коплаш, ликвидлилиги, мухторийлиги) фойдаланиш билан чекланиб қолмоқда. Мижознинг пул оқимларини чуқур таҳлил қилиш, кредит-скоринг, балли баҳолаш, банкротлик ҳолатини таҳлил қилиш, ички рейтинг асосида мижознинг молиявий ҳолатини баҳолаш каби халқаро амалиётда қўлланиладиган усуллардан фойдаланишни банкларимиз амалиётига жорий қилиб бориш лозим. Тижорат банклари ўз кредит сиёсатида кредит рискларни ҳисоблаш, бошқариш усуллари ва йўналишларини ҳам белгилаб олишлари лозим.

14. Банкларда кредит рискни баҳолаш амалиётини йўлга қўйиш, уни такомиллаштириш ва кредит маблағларининг самарадорлигини таъминлашга эришиш лозим. Кредитлашда асосий эътибор кредитнинг таъминланганлиги бўйича қўйилган таъминотнинг қийматига қаратилиб, асосий масала кредитни ундириб олиш бўлиб қолмоқда. Бизнинг фикримизча, кредитлашда асосий эътибор берилган кредитнинг самарадорлигига, бир сўмлик кредит ҳисобидан яратилган маҳсулот, кўрсатиладиган хизмат ёки бажариладиган ишга қаратилиши зарур. Кредитлаш жараёнига шундай қараш кредитлар билан боғлиқ рискларнинг камайишига ҳамда кредит самарадорлиги орқали бутун мамлакат иқтисодиётининг ривожланишига замин яратган бўлар эди.

– Юқори рискли ёки спекулятив (юқори даромад келтирувчи бўлса ҳам) лойиҳаларни молиялаштириш орқали банк ўз омонатчиларининг маблағларини хавф остига қўймаслиги даркор. Бу жараёнларни банкнинг мониторинг бўлимлари текшириб туришлари лозим.

Кредит рискларини юзага келтирувчи сабаблар сифатида қуйидагиларга устувор эътибор қаратиш лозим бўлади:

– энг аввало, банк томонидан аниқ кредит сиёсатининг ишлаб чиқилганлиги (одатда кредит сиёсатининг камчиликлари рискга олиб келади);

– кредит сиёсатининг керагидан ортиқ агресив ташкил қилинганлиги (кредитларнинг активлардаги улуши 65 %дан ортиқ бўлганда);

– тармоқлар ва операциялар бўйича диверсификациянинг тўғри ташкил қилинмаганлиги;

– бланк (ишонч асосидаги) кредитларнинг кредит портфелидаги улушининг кўплиги;

– инсайдерлар билан шартномалар ҳажмининг кўплиги;

– банк мутахасисларининг ҳуқуқий жиҳатдан етарли тажрибага эга эмаслиги;

– олинаётган гаровларнинг тўғри танланмаганлиги ва баҳоланмаганлиги ёки таъминотнинг етарли эмаслиги;

– кредит талаби билан келган мижозлар хақида маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги;

– кредит олган корхоналарда раҳбарларнинг тез-тез ўзгариб туриши;

– кредит портфелининг катта қисмининг бир тармоқга тегишли мижозларга йўналтирилганлиги ёки кредит портфелида янгидан фаолият бошлаган мижозлар салмоғининг юқорилиги;

– мижознинг молиявий ҳужжатларини таҳлил қилишга юзаки ёндашиш ва кредит миқдори ҳамда муддатини аниқлашда хатоликларга йўл қўйиш;

– қарзни сўндириш даврида етарли назоратнинг ташкил этилмаганлиги ва бошқалар бўлиши мумкин.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, республикамиз банклари фаолиятида кредитлаш жараёнларини хорижий амалиётнинг илғор усулларида келиб чиқиб такомиллаштириш ва оптималлаштириш, кредитлар билан боғлиқ рискларни ўз вақтида пайқаш, уларни камайтириш чораларини ишлаб чиқиш ва самарали бошқариш банк тизими молиявий барқарорлигини янада мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2014. 73 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т.: Адолат, 520 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида"ги қонуни. 1995 йил 21 декабрь. 154-1-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами Т.: Ўзбекистон, 2011. 5-29 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг "Банklar ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 1996 йил 25 апрель, 216-1-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 29-47 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги қонуни. 2003 йил 11 декабрь. 556-11-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 55-69 б.
6. Ўзбекистон Республикасининг "Гаров тўғрисида"ги қонуни. 1998 йил 1май. 614-1-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами Т.: Ўзбекистон, 2011. 185-213 б.
7. Ўзбекистон Республикасининг "Лизинг тўғрисида"ги қонуни. 1999 йил 14 апрель. 756-1-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 226-238 б.
8. Ўзбекистон Республикасининг "Истеъмол кредити тўғрисида"ги қонуни. 2006 йил 6 май. ЎРҚ-33-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 331-340 б.
9. Ўзбекистон Республикасининг "Микромолиялаш тўғрисида"ги қонуни. 2006 йил 15 сентябрь. ЎРҚ-50-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 340-349 б.
10. Ўзбекистон Республикасининг "Ипотека тўғрисида"ги қонуни. 2006 йил 4 октябрь. ЎРҚ-58-сон. Ўзбекистон республикаси банк фаолиятини тартибга солувчи қонунлар тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 349-398 б.
11. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолиятининг эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 2000 йил 25 май. Ўзбекистон республикаси банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 7-34 б. ва 2 май 2012 й.
12. Ўзбекистон Республикасининг "Дехқон хўжалиги тўғрисида"ги қонуни. 1998 йил 30 апрель. Ўзбекистон республикаси банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 52-68 б.
13. Ўзбекистон Республикасининг "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги қонуни. 2004 йил 26 август. Ўзбекистон республикаси банклари томонидан

кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 68-86 б.

14. Ўзбекистон Республикасининг "Оилавий тадбиркорлик тўғрисида"ги қонуни. 2012 йил 26 апрель. Т.: Ўзбекистон, 2012.

15. Ўзбекистон Республикасининг "Микрокредит ташкилотлари тўғрисида"ги қонуни. 2006 йил 2 сентябрь. Т.: Ўзбекистон, 2006.

16. Ўзбекистон республикаси банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2011. 726 б.

17. Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. 18 май, 2007.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 6 апрелдаги ПК-1317-сонли "Банк тизимининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва унинг инвестициявий фаоллигини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 2010. №4. Б. 9-12.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПК-1438-сонли "2011-2015-йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ, қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида"ги қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 11 мартдаги ПК-1501-сонли "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига кредит беришни кўпайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 2011. № 4. Б. 4.

21. Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 6 май, 2015.

22. 2011-2015-йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 26 ноябрь 2010.

23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947 сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги фармони.

24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 февралдаги ПК-2768-сонли "Кичик тадбиркорликни ривожлантириш кафолат жамғармасини ташкил этиш тўғрисида"ги қарори.

25. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Т.: Ўзбекистон, 2016. 56 б.

26. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т.: Ўзбекистон, 2017. 48 б.

27. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Т.: Ўзбекистон, 2017. 104 б.

28. Абдуллаева Ш.З. Пул кредит ва банклар. Т.: Молия, 2008.
29. Абдуллаева Ш.З. Пул муомаласи ва кредит. Т.: ILM ZIYO, 2014.
30. Абдуллаева Ш.З. Банк иши: Дарслик. Т.: Iqtisod-Moliya, 2017.
31. Абдуллаева Ш.З., Ортиқов У.Д. Банк ресурслари ва уларни бошқариш. Т.: Iqtisod-Moliya, 2009.
32. Абдуллаева Ш.З., Сафарова З. Тижорат банкларининг молиявий ресурсларини бошқариш. Т.: Iqtisod-Moliya, 2007.
33. Бочаров В.В. Финансово-кредитные методы регулирования рынка инвестиций. М.: Финансы и статистика, 2014.
34. Лаврушин О.И. Банковские дело: Учебник, М.: Финансы и статистика, 2012.
35. Лаврушин О.И. Банковские риски. М.: КНОРУС, 2007.
36. Наговицин А.Г. Валютная политика. М.: Экзамен, 2013.
37. Роуз П.С. Банковский менеджмент. М.: Дело, 1995.
38. Лаврушин О.И. Банковские риски. М.: КНОРУС, 2007.
39. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. М.: ИНФРА-М, 2014.
40. Ўзбекистон Республикасини 2015 йилнинг учинчи чорагида ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари тўғрисида // Банк ахборотномаси. 2015. Октябрь сони.
41. Kotler F., Keller K.L. Marketing, Menedjment. 2006. 431 s.
42. Shelagh Hefferman. Modern Banking. John Wiley and Sons, Ltd. USA, 2012. 717 p.
43. Kent Matthews and John Thompson. The Economics of Banking, John Wiley and Sons, Ltd. USA, 2008. 295 p.
44. David C. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, Markets and Money. New York, 2014. 751 p.
45. A History of Money and Banking in the Unites States, Murray N. Rothbard. Ludwig Von Misses Institute, 2002.
46. The theory of Money and Credit, Murray N. Rothbard. Ludwig Von Misses Institute. 266 p.
47. The Mystery of Banking second edition, Murray N. Rothbard. Auburn, Alabama, 2008. 298 p.
48. Modern Banking regulation. Shelagh Hefferman. 2004.
49. The Law of Banking and Financial institutions. Richard Scott Carnell, Statutory Supplement. 2011.
50. The keys to Banking Law: A handbook for lawyers, Korol K. Spars, Harding C. Williams.
51. The Principles of Banking, John Wiley and Sons Singapore pte. Ltd, 2012.
52. Bank asset and Liability Management, John Wiley and Sons Singapore pte Ltd, 2007.
53. Banking Regulation in the United States, Carl Felsenfel, David Glass.
54. An introduction to Banking, Moorad Choudhry.
55. Bank Valuation and Value Based Management: Deposit and Loan Pricing Performance Evaluation and Risk. Jean Dermine, 2014. 514 p.

56. Commercial Banking: The management of Risk. James W. Kolari, Benton E. Gup, 2005. 530 p.

57. Community Banking Strategies: Steady Growth, Safe Portfolio Management and Lasting Client Relationships Vince Boberski, 2010.

58. Banking Systems. Center for Financial Training. John Wiley and Sons, Ltd. USA, 20012. 495 p.

59. Ciby Joseph. Advanced Credit Risk Analusis and management. Wiley, 2003.

60. D.Neil Berdiev. Credit Analusis. 102. DNB Associaites, Boston M.A.2012.

Интернет сайтлари

- www.cbu.uz <<http://www.cbu.uz>> - O'zR MBning rasmiy veb-sayti;
- www.ahbor.uz <<http://www.ahbor.uz>> - «Ahbor reyting» RAning rasmiy veb-sayti;
- www.minfin.uz <<http://www.minfin.uz>> - O'zR Moliya Vazirligining rasmiy veb-sayti;
- www.bankir.uz <<http://www.bankir.uz>> - rasmiy veb-sayt;
- www.lex.uz <<http://www.lex.uz>> - O'zR Milliy qonunchilik tizimining veb-sayti;
- www.uzreport.com <<http://www.uzreport.com>> - O'zR Hisobotlar tizimining veb-sayti;
- www.bis.org <<http://www.bis.org>> - Xalqaro Bazel Qo'mitasining rasmiy veb-sayti;
- www.wikipedia.org <<http://www.isda.org>> - Global internet tarmog'i ensiklopediyasi;
- www.universalbank.uz
- www.state.us
- www.ser.uz.
- www.nbu.com
- www.bir.uz
- www.bma.uz
- www.finance.uz
- www.review.uz
- www.gov.uz
- www.bankir.ru

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
--------------------	---

I БОБ. КРЕДИТ ИҚТИСОДИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

1. Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳиятига назарий карашлар	5
2. Кредитнинг зарурлиги ва функциялари.....	22
3. Кредит муносабатларининг объекти ва субъектлари.....	32
4. Кредитнинг тамойиллари.....	37

II БОБ. КРЕДИТНИНГ ТУРЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА КРЕДИТЛАШ УСУЛЛАРИ

1. Кредитнинг турлари ва шакллари.....	47
2. Кредитлаш усуллари ва ссуда ҳисобварақларининг шакллари.....	64
3. Кредит ва унинг бозор иқтисодиётидаги аҳамияти.....	67

III БОБ. МИЖОЗЛАРНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

1. Айланма маблағлар тушунчаси ва уларнинг таркиби	71
2. Айланма активларни ташкил қилиш манбалари.....	74
3. Миждознинг кредитга лаёқатлилиги ва уни баҳолашнинг манбалари.....	78
4. Миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари.....	84
5. Кредитга лаёқатлиликни баҳолашнинг қўшимча кўрсаткичлари.....	92
6. Ривожланган давлатларда миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш усуллари.....	97
7. Кредит скоринг ва унинг кредитлаш жараёнидаги аҳамияти.....	117

IV БОБ. КРЕДИТНИНГ ТАЪМИНОТИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

1. Кредитнинг таъминланганлиги тўғрисида тушунча.....	128
2. Кредитнинг қайтарилишини таъминлашда гаровнинг аҳамияти.....	131
3. Кафиллик ва унинг аҳамияти.....	143
4. Банк кафолати ва унинг кредитлашдаги ўрни.....	149

V БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ КРЕДИТ СИЁСАТИ ВА КРЕДИТ ШАРТНОМА

1. Тижорат банкларининг кредит сиёсати ва унинг зарурлиги	166
2. Кредит сиёсатининг мезонлари ва ўзига хос хусусиятлари	168
3. Кредит шартномасининг мазмуни ва аҳамияти.....	177
4. Кредит шартномасининг таркибий қисмлари.....	180

5.	Кредит шартномаларини қўллаш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибаси.....	187
----	--	-----

VI БОБ. КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИ ВА УНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

1.	Банкнинг кредит операциялари ва уларнинг хусусиятлари.....	189
2.	Кредит пакетини ташкил қилиш ва кредит беришни ҳужжатлаштириш тартиби.....	193
3.	Ссуда ҳисобварағидан кредит бериш ва қайтариш тартиби.....	198
4.	Қисқа муддатли кредитни ўз вақтида қайтарилишини таъминлашда банк назоратининг роли.....	201
5.	Кредит мониторинги ва унинг амалга оширилиши.....	203
6.	Хорижий давлатларда кредитлаш амалиёти.....	206

VII БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ КРЕДИТ ПОРТФЕЛИ ВА КРЕДИТЛАРНИНГ СИФАТ ТАҲЛИЛИ

1.	Тижорат банкларининг кредит портфели ва унинг иқтисодий моҳияти.....	213
2.	Тижорат банклари кредит портфели ва кредитларнинг сифат таҳлили.....	215
3.	Муаммоли кредитлар ва уларнинг олдини олиш йўллари.....	225

VIII БОБ. КРЕДИТ БЎЙИЧА ФОИЗ СТАВКАЛАРИ ВА КРЕДИТНИНГ БАҲОСИ

1.	Тижорат банкларининг фоиз сиёсати ва кредит баҳоси тўғрисида тушунча.....	229
2.	Фоиз ставкаси ва унинг турлари.....	240
3.	Банк маржаси ва фоиз ставкалари бўйича хориж амалиёти ва уларга таъсир қилувчи омиллар.....	244
4.	Хорижий давлатлар банкларининг фоиз сиёсати ва фоиз ставкалари.....	247

IX БОБ. АЛОҲИДА КРЕДИТ ТУРЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ (МАҲАЛЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ БАНКЛАР АМАЛИЁТИ)

1.	Алоҳида ссуда ҳисоб варағидан кредитлаш тартиби.....	253
2.	Контокоррент ҳисобварақдан кредитлаш.....	258
3.	Овердрафт бўйича кредитлаш.....	262
4.	Ломбард кредити ва ундан фойдаланиш имкониятлари	266
5.	Тижорат банклари томонидан револьвер кредитлари бериш тартиби ва унинг аҳамияти.....	269
6.	Истемол кредити, унинг аҳамияти ва хориж тажрибаси.....	271
7.	Таълим кредитини бериш тартиби ва унинг аҳамияти.....	277
8.	Ипотека кредитлари ва улардан фойдаланиш имкониятлари.....	278
9.	Тижорат банклари томонидан ёш оилаларга ажратиладиган кредитлар ва улардан фойдаланиш шартлари.....	283

10.	Тижорат банклари томонидан синдикатлашган кредитларни бериш тартиби.....	286
-----	--	-----

X БОБ. КИЧИК БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ КРЕДИТЛАШ

1.	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлашни ташкил қилиш асослари.....	289
2.	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини микрокредитлаш.....	293
3.	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ва касб-хунар коллежлари битирувчиларига дастлабки сармойани шакллантириш учун бериладиган микрокредитлар.....	296
4.	Банкнинг имтиёзли кредитлаш жамғармаси ҳисобидан кичик бизнес субъектларини кредитлаш.....	298
5.	Тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредит линиялари ҳисобидан кредитлаш.....	300

XI БОБ. БАНКЛАРИ ТОМОНИДАН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ КРЕДИТЛАШ

1.	Қишлоқ хўжалиги субъектларини кредитлашни ташкил қилиш асослари.....	304
2.	Тижорат банклари томонидан шахсий ёрдамчи хўжаликларга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун микрокредитлар бериш тартиби.....	309
3.	Тижорат банклари томонидан шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларига чорвачиликни ривожлантириш учун имтиёзли мақсадли микрокредитлар бериш.....	311
4.	Хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигини кредитлаш тажрибаси.....	312

XII БОБ. КРЕДИТ РИСКИ ВА УНИ БОШҚАРИШ УСУЛЛАРИ

1.	Кредит rischi ва унинг юзага келиш сабаблари.....	319
2.	Кредит rischi таснифи ва унга таъсир қилувчи омиллар.....	326
3.	Кредит riskини баҳолаш усуллари.....	333
4.	Тижорат банклари фаолиятида кредит riskларни бошқариш.....	338
	Хулоса.....	354
	Фойдаланилган адабиётлар.....	361

Ш.З. АБДУЛЛАЕВА

КРЕДИТ ВА КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИ

Монография

Муҳаррир Ҳ. Юсупова

Бадий муҳаррир М. Одилов

Компьютерда саҳифаловчи З. Улуғбекова

Нашр лист. АГ¹ 174. Босишга рухсат этилди 06.09.2017.

Қоғоз бичими 60x84 1/16. Шартли босма табоғи 21,2.

Ҳисоб-нашр табоғи 22,0. Адади 100.

44-буюртма.

«IQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди.

100000, Тошкент, Амир Темур кўчаси, 60^а.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO‘LIZASI»

босмахонасида офсет усулида чоп этилди.

100000, Тошкент, Амир Темур кўчаси, 60^а.

